

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Συνέχειες και ασυνέχειες στη χρήση των πήλινων
σφραγισμάτων στον Ελλαδικό χώρο από την Εποχή του
Χαλκού έως το τέλος της Κλασικής Αρχαιότητας

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Σταματούλα Μακρυπόδη

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπουσα: Καθηγήτρια Ε. Μαντζουράνη
Μέλος: Αναπλ. Καθηγητής Δ. Πλάντζος
Μέλος: Αναπλ. Καθηγητής Κ. Σμπόνιας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η σφραγιστική πρακτική και ο ρόλος των σφραγισμάτων έχουν άμεσα συνδεθεί με την οργάνωση των αρχαίων κοινωνιών. Η χρήση σφραγισμάτων σχετίζεται με την αποθήκευση και την αναδιανομή αγαθών, την καταγραφή και ταξινόμηση αγαθών και δεδομένων, αλλά και την αρχειοθέτησή τους. Η ανακάλυψη μεγάλων συνόλων πήλινων σφραγισμάτων στον Αιγαιακό χώρο, την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή οδήγησαν στη σταδιακή αποκρυπτογράφηση των συστημάτων «διοικητικής» οργάνωσης, στα οποία τα σφραγίσματα είχαν ενεργό συμμετοχή.

Τα περισσότερα από τα ενσφράγιστα αντικείμενα που περιλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη διατηρήθηκαν τυχαία λόγω της καταστροφής των χώρων φύλαξής τους από πυρκαγιά. Η φωτιά κατέκαψε τα αντικείμενα από φθαρτά υλικά, στα οποία ήταν προσαρτημένα ή αναρτημένα τα σφραγίσματα, μετατρέποντας σε κεραμικό τον άοπτο πηλό, που έφερε τα σφραγιστικά αποτυπώματα, και διατηρώντας τον στον χρόνο. Τα αποτυπώματα των αποτεφρωμένων αντικειμένων αποτελούν χρήσιμο τεκμήριο για την αποκατάσταση της μορφής τους και την ερμηνεία της χρήσης των σφραγισμάτων, στον βαθμό του εφικτού, ανασυνθέτοντας τις σφραγιστικές πρακτικές της αρχαιότητας.

Αν και οι σφραγιδόλιθοι και οι κάθε είδους σφραγίδες ως έργα μικροτεχνίας είναι ευρέως γνωστά, τα αποτυπώματά τους, τα σφραγίσματα, με εξαίρεση εκείνα που αποτυπώνονται σε πήλινα αγγεία και κεράμους, πολλές φορές παραμένουν μη αναγνωρίσιμα, ακόμα και από τους ειδικούς. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες πήλινα σφραγίσματα απορρίφθηκαν στις ανασκαφές οδηγώντας στην απώλεια χρήσιμων τεκμηρίων για την ανασύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων.

Τις τελευταίες δεκαετίες έχει αυξηθεί το ενδιαφέρον για τα πήλινα σφραγίσματα του Ελλαδικού χώρου και τη μορφή οργάνωσης που αυτά εξυπηρετούσαν, ιδιαίτερα για την Εποχή του Χαλκού και κυρίως για την ύστερη φάση της. Σε αυτό συμβάλλει η πληθώρα των υλικών τεκμηρίων, ειδικά στη Μινωική Κρήτη. Δεν παρατηρείται, όμως, ανάλογο ενδιαφέρον για τα πήλινα σφραγίσματα των Ιστορικών Χρόνων. Αν και περιορισμένες οι θέσεις που έχουν δώσει σύνολα πήλινων σφραγισμάτων στον Ελλαδικό χώρο, διαθέτουν μεγάλο

αριθμό παραδειγμάτων, η συγκριτική εξέταση των οποίων είναι δυνατό να συμβάλει σημαντικά στην έρευνα. Τα περισσότερα ευρήματα ανήκουν στην Ύστερη Κλασική, την Ελληνιστική και την πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο. Προέρχονται κυρίως από αρχεία που αποτελούν μέρος ενός συνόλου αρχειακών τεκμηρίων από τον ευρύτερο χώρο της ελληνιστικής και ρωμαϊκής επικράτειας.

Ο σκοπός της διαχρονικής εξέτασης των σφραγιστικών πρακτικών στον Ελλαδικό χώρο είναι να εντοπιστούν ομοιότητες και διαφορές, συνέχειες και ασυνέχειες, επιβιώσεις και τομές και να προσδιοριστεί οποιοδήποτε εξέλιξη ή διακοπή σε γεωγραφικό και χρονολογικό πλαίσιο. Από την αναλυτική μελέτη και παρουσίαση εξαιρούνται τα πήλινα ενσφράγιστα αγγεία και οι ενσφράγιστες κέραμοι, για τα οποία γίνεται απλή αναφορά, επειδή ως προϊόντα εργαστηρίων, εξυπηρετούν κυρίως το εμπόριο, λειτουργία που διαφέρει αυτή των κοινών σφραγισμάτων. Άλλωστε, η εξέταση του μεγάλου όγκου των ενσφράγιστων αντικειμένων των δύο παραπάνω κατηγοριών θα μπορούσε να αποτελέσει θέμα - περισοτέρων της μιας - ανεξάρτητων ερευνητικών εργασιών.

Η καταλογογράφηση των θέσεων που έχουν δώσει πήλινα σφραγίσματα, ο συσχετισμός με τα αρχιτεκτονικά- χωροταξικά χαρακτηριστικά των χώρων εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων σε συνδυασμό με τα συνευρήματά τους και τις διατυπωθείσες έως σήμερα θεωρίες αναμένεται να οδηγήσει στη διατύπωση συμπερασμάτων βασισμένων στη συγκριτική εξέταση των δεδομένων. Η χρήση και, ενδεχομένως, καθιέρωση ελληνικών όρων για την απόδοση των ξενόγλωσσων που χρησιμοποιούνται ευρέως στη βιβλιογραφία θεωρούμε ότι θα καταστήσει περισσότερο προσβάσιμο το ιδιαίτερο αυτό αρχαιολογικό υλικό στους Έλληνες μελετητές.

Ευελπιστούμε ότι η διαχρονική συγκριτική εξέταση των πήλινων σφραγισμάτων στον Ελλαδικό χώρο θα οδηγήσει στον εντοπισμό ομοιοτήτων και διαφορών και θα επισημάνει την εξέλιξη του φαινομένου στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, αλλά και τις κοινές πρακτικές που φαίνεται ότι υπάρχουν διαχρονικά. Οποιαδήποτε τομή ή ασυνέχεια θα ερμηνευθεί στο πλαίσιο των σφραγιστικών αναγκών κάθε εποχής.

Στα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν παρουσιάζονται τα υλικά κατάλοιπα που τεκμηριώνουν τη χρήση σφραγίδων και τη σφραγιστική πρακτική στον χώρο της σημερινής ελληνικής επικράτειας από την Εποχή του Χαλκού έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Καταγράφονται οι θέσεις, στις οποίες βρέθηκαν πήλινα σφραγίσματα, η ανασκαφική τους συνάφεια και οι διατυπωθείσες μέχρι σήμερα θεωρίες για την ερμηνεία τους. Η έρευνα περιορίζεται γεωγραφικά στα όρια της σημερινής ελληνικής επικράτειας, όμως, αναφορές εκτός αυτών των ορίων πραγματοποιούνται για λόγους σύγκρισης, όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο.

Η μελέτη διαρθρώνεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο παρουσιάζονται τα σφραγίσματα της Εποχής του Χαλκού και στο δεύτερο εκείνα των Ιστορικών Χρόνων. Παρά τον μικρό αριθμό θέσεων που έχουν δώσει πήλινα σφραγίσματα Ιστορικών Χρόνων και την απουσία συγκεντρωτικών μελετών για την ίδια εποχή, τηρείται η ίδια εσωτερική δομή και στα δύο κεφάλαια. Προτάσσεται η παρουσίαση των σχημάτων/ειδών των πήλινων σφραγισμάτων, η οποία συνδέεται άμεσα με τη χρήση τους και των οποίων η ονοματολογία είναι απαραίτητη για την κατανόηση των ενοτήτων που ακολουθούν. Για την εποχή του Χαλκού υπάρχει ήδη κατηγοριοποίηση, η οποία συμπληρώνεται με τα δεδομένα των τελευταίων ετών και αποδίδονται οι όροι στα ελληνικά. Για τους ιστορικούς χρόνους, επιχειρείται, με βάση τις επί μέρους δημοσιεύσεις, μια πρώτη κατηγοριοποίηση των σχημάτων/ειδών των σφραγισμάτων, η οποία σχετίζεται άμεσα με τη χρήση τους. Η αναφορά των γραπτών πηγών αναπληρώνει πληροφορίες για τη χρήση των σφραγισμάτων που δεν τεκμηριώνεται μέσω των υλικών καταλοίπων στον Ελλαδικό χώρο και συμπληρώνεται με την παραπομπή σε πήλινα σφραγίσματα που έχουν βρεθεί σε περιοχές εκτός Ελλαδικού χώρου.

Την παρουσίαση των σχημάτων/ειδών των σφραγισμάτων ακολουθεί η παρουσίαση των θέσεων που έχουν δώσει πήλινα σφραγίσματα. Δίδεται μεγαλύτερη βαρύτητα στις θέσεις, στις οποίες έχουν βρεθεί σύνολα σφραγισμάτων και μικρότερη στα μεμονωμένα ευρήματα. Σε κάθε θέση παρουσιάζονται οι χώροι εύρεσης σφραγισμάτων, τα ανασκαφικά δεδομένα, οι ερμηνείες που έχουν διατυπωθεί, ενώ στο τέλος κάθε ενότητας καταγράφονται γενικές παρατηρήσεις που είναι δυνατό να οδηγήσουν σε συμπεράσματα. Η Κνωσός αποτελεί ιδιαίτερη

ενότητα της Εποχής του Χαλκού, λόγω της ιδιαίτερης ιστορίας της, αλλά και της δυσκολίας ακριβούς χρονολόγησης σημαντικών συνόλων σφραγισμάτων από αυτή τη θέση, τα οποία σηματοδοτούν σταθμούς στην εξέλιξη της σφραγιστικής πρακτικής. Τα σφραγίσματα των Ιστορικών Χρόνων από τον Ελλαδικό χώρο δεν είναι πλήρως δημοσιευμένα με εξαίρεση το αρχείο της Καλλιπόλεως, ένα σημαντικό μέρος του αρχείου της *Οικίας των Σφραγισμάτων* της Δήλου και τα ευρήματα του βωμού του Σαραπιείου Γ από το ίδιο νησί. Παρόλα αυτά, οι υπάρχουσες δημοσιεύσεις, παρέχουν ικανά δεδομένα για να επιτρέψουν μια σειρά πρώτων συγκρίσεων στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας.

Η μελέτη των πήλινων σφραγισμάτων παρουσιάζει εγγενείς δυσκολίες λόγω της ιδιαιτερότητας του αρχαιολογικού υλικού. Η πρώτη δυσκολία συνίσταται στη δήλωση του ακριβούς αριθμού σφραγισμάτων από κάθε θέση. Δεν καθίσταται πάντοτε σαφές στις δημοσιεύσεις, εάν οι αριθμοί που παρουσιάζονται αφορούν αριθμό σφραγισμάτων (τεμαχίων), αριθμό σφραγιστικών αποτυπωμάτων ή αριθμό διαφορετικών σφραγιστικών επιφανειών που έχουν αποτυπωθεί. Η ανομοιομορφία των δεδομένων οφείλεται πολλές φορές στη χρονική απόσταση ανάμεσα στις δημοσιεύσεις, στην ελλιπή ανασκαφική τεκμηρίωση, ιδιαίτερα για τις παλαιότερες ανασκαφές, αλλά και στο διαφορετικό ενδιαφέρον των μελετητών. Στις περιπτώσεις αυτές, στην παρούσα μελέτη, παρουσιάζονται τα δημοσιευμένα δεδομένα, θεωρούμε όμως περισσότερο ακριβή τα στοιχεία των πιο πρόσφατων δημοσιεύσεων. Άλλωστε η σημασία των πήλινων σφραγισμάτων δεν έγκειται τόσο στην αναφορά του ακριβούς αριθμού τους από κάθε θέση, αλλά στη σύνθεση των συνόλων, τις θέσεις εύρεσής τους και τη συγκριτική μελέτη τους.

Η κατηγοριοποίηση των δεδομένων του *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel* (στο εξής *CMS*), η οποία αποτελεί την κύρια πηγή τεκμηρίωσης για τα σφραγίσματα της Εποχής του Χαλκού, βασίστηκε κατά κανόνα σε εικονογραφικά κριτήρια. Επομένως, στην περίπτωση αναφοράς σε πήλινα σφραγίσματα που φέρουν αποτυπώματα περισσότερων της μιας σφραγιστικών επιφανειών, απαιτείται η παράλληλη αναγραφή του αριθμού ευρετηρίου του σφραγίσματος. Για τον λόγο αυτό καταρτίστηκαν, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, πίνακες, μέσω των οποίων είναι δυνατό να παρακολουθηθούν οι

προαναφερόμενες ταυτίσεις, όπου αυτό κρίθηκε απαραίτητο. Τα διαφορετικού περιεχομένου δεδομένα, τα οποία πολλές φορές παρουσιάζουν οι πίνακες, και η οποιαδήποτε ανομοιομορφία που τυχόν εντοπίζεται, οφείλονται στη διαφορά των παρεχομένων πληροφοριών. Υπάρχει διαφορετική διαχείριση των δεδομένων ανάμεσα στις παλαιότερες και τις νεώτερες εκδόσεις του *CMS*, αλλά και ορισμένες διαφορές ανάμεσα στην έντυπη και την ηλεκτρονική μορφή του, οι οποίες δηλώνονται κατά περίπτωση.

Η διαφορετική διαχείριση των ευρημάτων στις υπάρχουσες δημοσιεύσεις χαρακτηρίζει, σε μεγαλύτερο βαθμό, και τα σφραγίσματα των Ιστορικών Χρόνων. Ο βαθμός εμβάθυνσης σε επί μέρους χαρακτηριστικά διαφέρει, με αποτέλεσμα να καθίσταται αδύνατη η παρουσίαση των δεδομένων με ενιαίο τρόπο. Παρόλα αυτά, παρουσιάζονται όλα τα στοιχεία που είναι δυνατό να αξιολογηθούν, ώστε να εξυπηρετήσουν τους στόχους της έρευνας.

ΜΕΡΟΣ Α΄ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΣΧΗΜΑΤΑ/ΕΙΔΗ ΠΗΛΙΝΩΝ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΩΝ

Τα διαφορετικά εξωτερικά χαρακτηριστικά των πήλινων σφραγισμάτων κίνησαν από νωρίς το ενδιαφέρον των μελετητών. Οι πληροφορίες που παρείχαν είχαν διττό ενδιαφέρον. Αφ' ενός μεν, ως φορείς σφραγιστικών τύπων, έφεραν αποτυπώματα αριστουργημάτων της μικρογλυφίας, αφ'ετέρου διατηρούσαν, με εντυπωσιακό τρόπο, ίχνη φθαρτών υλικών και κατασκευών καθημερινής χρήσης, για τα οποία δεν θα υπήρχε καμία άλλη πληροφορία, αν δεν υπήρξαν «θύματα» των καταστροφικών πυρκαγιών που τα κατέκαψαν, αποτυπώνοντάς τα στον στερεοποιημένο πλέον πηλό. Πλήθος δακτυλικών αποτυπωμάτων αποτελούν σήμερα την μόνη ανάμνηση των άγνωστων εκείνων ανθρώπων που ενεπλέκοντο στη σφραγιστική διαδικασία είτε ως υπεύθυνοι σφράγισης, υψηλόβαθμοι ή μη, είτε ως γραφείς είτε ως ιδιώτες, παρέχοντας πληροφορίες για τον τρόπο διαμόρφωσης των σφραγισμάτων. Τα διαφορετικά σχήματα, ο αριθμός των σφραγιστικών αποτυπωμάτων, η παρατήρηση των δακτυλικών αποτυπωμάτων και η ταύτιση των αντικειμένων, που διακρίνονταν στις επιφάνειες επαφής, οδήγησαν σε κατηγοριοποίηση των πήλινων σφραγισμάτων με απώτερο σκοπό την ερμηνεία του ρόλου και της λειτουργίας τους (πιν. Α.1.1.).

1. 1. ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ

(Objektplomben / direct object sealings / Wg/ True Sealings / σφραγίσματα αντικειμένων)

Τα σφραγίσματα αντικειμένων ήταν μικροί σβώλοι πηλού, συνήθως ακανόνιστου σχήματος, οι οποίοι ήταν προσαρτημένοι απευθείας σε ένα αντικείμενο, όσο ακόμα ο πηλός ήταν νωπός. Έφεραν συνήθως ένα και σπανιότερα περισσότερα σφραγιστικά αποτυπώματα. Επομένως, η συγκεκριμένη κατηγορία σφραγισμάτων φέρει στη μία επιφάνεια σφραγιστικό αποτύπωμα και στον οπισθότυπο το αρνητικό αποτύπωμα του αντικειμένου που ασφάλιζε. Συνήθως, διατηρούνται και τα ίχνη των νημάτων πρόσδεσης του αντικειμένου, αφού φαίνεται ότι το σφράγισμα προσαρμόζονταν δίπλα ή επάνω στο σημείο πρόσδεσης

(εικ. Α.1.1). Πολύ σπάνια τα σφραγίσματα αυτά έφεραν εκτός από σφραγιστικά αποτυπώματα και επιγραφές¹.

Η ύπαρξη σφραγισμάτων αντικειμένων τεκμηριώνεται από την πρώιμη Εποχή του Χαλκού (ΠΕ ΙΙ περίοδο) στην Ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου². Στην Κρήτη, αν και η έναρξη της χρήση τους ανάγεται στην Προανακτορική περίοδο, χαρακτηρίζουν την Παλαιοανακτορική περίοδο ως κυρίαρχο σχήμα σφραγισμάτων³. Από τη Μέση Εποχή του Χαλκού προέρχονται μεμονωμένα παραδείγματα και εκτός Κρήτης⁴. Αν και η εφαρμογή της πρακτικής της απευθείας σφράγισης αντικειμένων τεκμηριώνεται και στα δύο συστήματα της Παλαιοανακτορικής περιόδου στην Κρήτη, της Κρητικής Ιερογλυφικής και της Γραμμικής Α Γραφής⁵, κατά τη Νεοανακτορική περίοδο παρατηρείται σταδιακή εγκατάλειψή της⁶. Σύμφωνα με την Weingarten⁷, η εγκατάλειψη της απευθείας σφράγισης αντικειμένων σηματοδοτεί μια από τις βασικότερες τομές στην ιστορία

¹ Σχετικά με την ονομασία του τύπου βλ.: CMS ΙΙ 6, 360, σ. 368-369, πιν. 3, Hallager 1996, Ι σ. 21-25, 34-35, 201. Hallager 1999, σ. 277-288. Weingarten 1989a, σ. 40. Panagiotaki 1999, σ. 107. Σχετικά με τη μέθοδο εφαρμογής των σφραγισμάτων αντικειμένων βλ. Τσαγκαράκη 2006, σ. 79, Φλούδα 2006, σ. 36-37 και Panagiotopoulos 2014, σ. 114 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

² Στον τύπο αυτό ανήκουν τα περισσότερα σφραγίσματα των μεγάλων συνόλων από τη Λέρνα, το Γεράκι και το Πετρί, αλλά και τα σφραγίσματα από τα Ακοβίτικα, την Λήμνο, την Νάξο και την Αμοργό. Σφραγίσματα αντικειμένων τεκμηριώνονται από το 6.000 π.Χ. περίπου στην Εγγύς Ανατολή (Akkermans & Verhoeven 1995).

³ Σχετικά με τη χρήση των σφραγισμάτων κατά την ΠΕΧ βλ.: Schoep 1999b, σ. 267-269, 272-273 και πιν. 1. Vlasaki & Hallager 1995, σ. 253 πιν. 1, σ. 254, και 269-270. CMS ΙΙ 6, σ. 368. Weingarten 2000a, σ. 103-124 (Λέρνα). Σφραγίσματα αντικειμένων προέρχονται από την ΜΜ ΙΙΒ Φαιστό, το Μοναστηράκι (ΜΜ ΙΙΒ), την Κνωσό (ΜΜ Ι-ΙΙ) και τον «Ιερογλυφικό Αποθέτη» της Συνοικίας Μ (*Quartier Mu*) των Μαλίων (βλ. σχετικά Τσαγκαράκη 2006, σ. 82 με προγενέστερη βιβλιογραφία). Στο CMS καταγράφονται επτά παραδείγματα πρώιμων σφραγισμάτων αντικειμένων από την Κνωσό τα οποία χρονολογούνται ανάμεσα στην ΠΜ ΙΙΙ και τη ΜΜ ΙΑ φάση. Μεμονωμένα προανακτορικά σφραγίσματα του συγκεκριμένου τύπου έχουν εντοπιστεί σε πολλά σημεία του νησιού (Χαμαλεύρι, Καστέλλι Χανίων, Τρυπητή, Ψαθί, Ελλένες Αμαρίου).

⁴ Σαμοθράκη (ΜΜ ΙΙΒ) και Κέα (πρώιμη ΜΕΧ) Hallager 1996, σ. 22, 34-35. Weingarten 1988b, σ. 1-3, 18 Appendix I. Weingarten 1994a, σ. 177-178 (Knossos). Weingarten 1990b, σ. 106 (Quartier Mu). Weingarten 1995, σ. 287-291. (Σαμοθράκη) (ΕΕΕ3) Κέα (Κ8, 112) βλ. Hallager 1996 Ι, σ. 47, 69. Schoep 1997, σ. 55-56. Rehak & Younger 1998, σ. 139, σημ. 40. CMS V.2. αρ. 479. CMS ΙΙ 6, σ. 376. (Festos) Fiandra 1968, σ. 383-395. Weingarten 1990b, σ. 106. Weingarten 1995, σ. 285. Μοναστηράκι, Kanta 1999, σ. 390.

⁵ Schoep 1999b, σ. 265, 267, 272, 273. Hallager 1996 Ι, σ. 35.

⁶ Hallager 1996 Ι, σ. 22, 201, 236. Rehak & Younger 1998, σ. 132.

⁷ Weingarten 1990b. σ. 107-112 και 114.

της μινωικής διοίκησης και των σφραγιστικών πρακτικών⁸. Όμως, η χρήση των σφραγισμάτων αντικειμένων τεκμηριώνεται κατά την Μυκηναϊκή περίοδο, στο σύστημα της Γραμμικής Β γραφής. Τα μυκηναϊκά σφραγίσματα αντικειμένων είναι συχνά ενεπίγραφα, σε αντίθεση με τα μινωικά παράλληλα τους⁹.

Τα αποτυπώματα των σφραγισμάτων αντικειμένων τεκμηριώνουν τη σφράγιση χειλέων αγγείων και πίων, πωμάτων, ειδών καλαθοπλεκτικής, διαφόρων απροσδιόριστων αντικειμένων από ποικίλα υλικά, ξύλο, δέρμα, ύφασμα κτλ, ξύλινους πείρους και πόμολα θυρών και κιβωτίων κ.ά. (εικ. Α.1.1 και Α.1.5. και 6). Φέρουν κατά κανόνα μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα με εξαίρεση τα ενσφράγιστα πώματα αγγείων (*stopper*), τα οποία φέρουν πολλά σφραγιστικά αποτυπώματα, συνήθως από την ίδια σφραγίδα¹⁰. Τα ίδια αντικείμενα σφραγίζονταν με την ίδια μέθοδο τόσο κατά την ΠΕΧ (Ηπειρωτική Ελλάδα, νησιά, Κρήτη) όσο και κατά την ΜΕΧ (Κρήτη και νησιά)¹¹.

Με βάση τα αποτυπώματα των αντικειμένων που σφράγιζαν επιχειρήθηκε περαιτέρω κατηγοριοποίηση των σφραγισμάτων αντικειμένων. Η Heath - Wiencke διαχώρισε τα σφραγίσματα της Λέρνας σε έξι ομάδες (Α,Β,С,Д,Е και U/πιν Α.1.2)¹². Ακολουθώντας το ίδιο κριτήριο η Fiandra ταξινόμησε τα σφραγίσματα της Φαιστού σε 22 κατηγορίες χρησιμοποιώντας μικρά γράμματα του λατινικού αλφαβήτου (πιν. Α.1.3.)¹³. Οι Müller και Pini¹⁴ διέκριναν τα σφραγίσματα αντικειμένων ανάλογα με το σχήμα τους, αλλά και ανάλογα με το είδος των αντικειμένων που σφράγιζαν. Ως

⁸ Τα παραδείγματα από τις Νεοανακτορικές θέσεις είναι ελάχιστα και μεμονωμένα (Χανιά, Αγ. Τριάδα, Παλαίκαστρο, «Ιερά Θησαυροφυλάκια» ανακτόρου Κνωσού). βλ. σχετικά Τσαγκαράκη 2006, σ. 82 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁹ Hallager 1999, σ. 278-279. Hallager 1996 I, σ. 21-22. Panagiotaki 1995, σ. 715. Σώζονται συνολικά μόνο 18 παραδείγματα από την Κνωσό, 5 από την Πύλο και 1 από τη Θήβα (Panagiotopoulos 2014, σ. 114). Οι Μυκηναίοι υιοθετούν τους μινωικούς τύπους IV & V της Weingarten (1994a, σ. 185, εικ. 1). Τα πρώτα παραδείγματα που τεκμηριώνουν τα σφραγίσματα αντικειμένων και τη χρήση τους προέρχονται από την Κνωσό (στο ανάκτορο και την περιφέρειά του). Το υστερότερο παράδειγμα προέρχεται από την επίχωση του δωματίου Ε της οικίας II στο Καστέλλι Χανίων που περιείχε τις πινακίδες Γραμμικής Β (GSE 90 TC 71/Mus.No KH 1568/). Το στρώμα καταστροφής του δωματίου χρονολογείται στην ΥΜ III Α2/III Β1. Hallager & Vlasaki 1992, σ. 61,63, 70-72, fig 5. Σχετικά με την χρήση των σφραγισμάτων αντικειμένων κατά τη Μυκηναϊκή εποχή βλ. Φλούδα 2006, σ. 36-37.

¹⁰ Hallager 1999, σ. 279, σημ. 17, 282, 288 πιν. 7. Hallager 1996 I, σ. 35.

¹¹ Schoep 1999b, σ. 272. Vlasaki & Hallager 1995, σ. 269. Rehak & Younger 1998, σ. 132 και σημ. 285.

¹² Heath 1958, σ. 86-102.

¹³ Fiandra 1968, σ. 387-391.

¹⁴ CMS II 8, σ. 26-37. CMS II 6, σ. 368.

προς το σχήμα, τα σφραγίσματα αντικειμένων της ΠΕΧ και ΜΕΧ διακρίνονται σε δισκοειδή¹⁵ (*Objektplomben scheiben/* εικ. Α.1.2.), σε σφηνοειδή¹⁶ (*keilformigen objektplomben*) και πυραμιδοειδή¹⁷ (*pyramidenformige objektplomben*).¹⁸ Τα μυκηναϊκά σφραγίσματα αντικειμένων χωρίζονται σε δισκοειδή και σφηνοειδή¹⁹.

Η διάκριση βάσει των αντικειμένων (κατά Müller και Pini), έχει ως εξής:

1. Σφραγίσματα χειλέων αγγείων (*Gefäßrandplomben*)²⁰. Περιλαμβάνονται τα σφραγίσματα που εντάσσονται στους τύπους C και D της Λέρνας (πιν. Α.1.2./ εικ. Α.1.5.). Τα σφραγίσματα αυτά διαμορφώνονται με την εφαρμογή ενός στεφανιού από πηλό στην περιφέρεια του στομίου και του λαιμού μεγάλων, συνήθως πιθοειδών, αγγείων. Διατηρούν αποτυπώματα των χειλέων και του λαιμού του αγγείου και αποτυπώματα του πλεκτού πώματος που κάλυπτε το στόμιό του, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις αποτυπώνεται ολόκληρος ο λαιμός και η άνω απόληξη της λαβής του αγγείου²¹. Υπάρχουν περιπτώσεις σφράγισης στομίων αγγείων απευθείας με πηλό χωρίς να παρεμβάλλεται πώμα²². Αποσπασματικά διατηρημένα παραδείγματα από διάφορες μινωικές θέσεις δείχνουν ότι ο πηλός που προοριζόταν

¹⁵ Μάλια, HMs 1073/CMS II 6, αρ. 196.

¹⁶ Τρυπητή, CMS II 6, αρ 273/ HM χωρίς αρ. ευρετηρίου.

¹⁷ Κνωσός, CMS II 8, Add. 1. CMS II 6, σ. 368.

¹⁸ Ενδεχομένως, στα σφραγίσματα αντικειμένων εντάσσονται τα περιγραφόμενα από τον Παπαποστόλου ως τριεδρικά-πρισματικά σφραγίσματα των Χανίων (Παπαποστόλου 1977, σ. 12-13). Ο Παπαποστόλου αναφέρεται σε ίχνη νημάτων που διατηρούν στον οπισθότυπό τους αυτά τα σφραγίσματα, όμως σημειώνει ότι ενίοτε διακρίνεται οπή διέλευσης νήματος, χαρακτηριστικό που δεν συνάδει με τα σφραγίσματα αντικειμένων.

¹⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 114 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

²⁰ CMS II 6, σ. 369-372. CMS II 8, σ. 26-27.

²¹ CMS II 7, σ. 369-370. Τη μακρά παράδοση των σφραγισμάτων αυτών τεκμηριώνει ο οπισθότυπος ενός ΠΕ II σφραγίσματος από την Λέρνα που διατηρεί ίχνη του πλεκτού καλύμματος του αγγείου (Μουσείο Άργους, L 4326. CMS II 6, εικ. 22). Ανάλογα ευρήματα προέρχονται από την Φαιστό (CMS II 6, αρ. 251 (HMs 1693). Στη Φαιστό διατηρούνται σε πήλινο σφράγισμα αποτυπώματα πλεκτού πώματος, όχι όμως επαρκή ίχνη του χείλους του αγγείου. Το καλύτερα διατηρημένο παράδειγμα σφράγισης αγγείου με πλεκτό πώμα παρέχει ένα σφράγισμα πιθοειδούς αγγείου που διατηρεί πολλά σφραγιστικά αποτυπώματα από την ίδια σφραγίδα και προέρχεται από τα Μάλια (CMS II 6, αρ. 206 MGM 70 M 74). Στο σφράγισμα αυτό τεκμηριώνεται η μέθοδος εφαρμογής του πήλινου στεφανιού, ενώ διατηρούνται όχι μόνο δακτυλικά αποτυπώματα, αλλά ακόμα και αποτύπωμα του νυχιού του ανθρώπου που επιτέλεσε την σφράγιση. Το εκμαγείο σιλικόνης αποδεικνύει ότι η σφραγίδα ήταν κρατημένη ανάμεσα σε δύο δάχτυλα (CMS II 6, σ. 372). Η επαναλαμβανόμενη σφράγιση με την ίδια σφραγίδα είναι πρακτική που συνηθίζεται στα ενσφράγιστα πώματα αγγείων (*stopper*).

²² HM Giam 3705. CMS II 6, σ. 372.

για την σφράγιση εφαρμοζόταν σε περιοπτη θέση, για παράδειγμα κοντά στο στόμιο, το πώμα και την λαβή του αγγείου²³.

2. Σφραγίσματα πωμάτων αγγείων (stopper) (εικ. Α.1.4.): Το σχήμα αυτό διακρίνεται σε δύο παραλλαγές. Στα Μάλια εντοπίζεται μια επίπεδη παραλλαγή ενώ στις Μυκήνες (αλλά και στα Μάλια) διακρίνεται μια παραλλαγή σε σχήμα μανιταριού (εικ. Α.1.4 και Α.1.10). Τα σφραγίσματα αυτής της δεύτερης παραλλαγής δημιουργούνταν με δύο σβώλους πηλού. Ο πρώτος εφαρμοζόταν σε βάθος στον πυρήνα του στομίου και ο δεύτερος ως κάλυμμα στο εξωτερικό του. Πιθανότατα, αυτή η επιμελημένη πρακτική προοριζόταν για την σφράγιση αγγείων που έπρεπε να κλείσουν αεροστεγώς (εικ. Α.1.7 και Α.1.8)²⁴. Σε ορισμένες περιπτώσεις διατηρούνται στα σφραγίσματα αποτυπώματα φύλλων φυτών²⁵. Τα σφραγίσματα πωμάτων αγγείων έφεραν πολλά σφραγιστικά αποτυπώματα, συνήθως από την ίδια σφραγίδα²⁶. Μόνο σε μεμονωμένες περιπτώσεις²⁷, εντοπίζονται σφραγιστικά αποτυπώματα από δύο διαφορετικές σφραγιστικές επιφάνειες²⁸. Η συγκεκριμένη υποκατηγορία κυριαρχεί στο Μυκηναϊκό σύστημα διαχείρισης και συνδέεται κυρίως με ενεπίγραφους αποθηκευτικούς αμφορείς (FS 164)²⁹. Τα περισσότερα σφραγίσματα πωμάτων έχουν βρεθεί σε οικιστικά σύνολα ΥΕ III Β περιόδου³⁰.

²³ CMS II 6, σ. 370-372. Παραδείγματα από το Μοναστηράκι CMS II 6, υποσημ. 59.

²⁴ Η μέθοδος σφράγισης πωμάτων αγγείων απεικονίζεται καλύτερα στα ευρήματα της Οικίας του Λαδεμπόρου στις Μυκήνες (Müller et al. 1998, σ. 10 κ.ε. και σ. 45, εικ. 13), στα οποία το σχήμα του ενσφραγιστού πώματος παρομοιάζεται με αυτό των πωμάτων των σημερινών φιαλών σαμπάνιας (βλ. επίσης Tournavitou BSA Suppl. 24, σ. 32).

²⁵ CMS II 6, σ. 372 και CMS II 8, σ. 27. Στην περίπτωση αυτή ανατρέχουμε στη χρήση του φυτού που είναι γνωστό σήμερα με την ονομασία "σταμναγκάθι" και το οποίο χρησιμοποιούσαν μέχρι πρότινος στην ελληνική ύπαιθρο για το αεροστεγές κλείσιμο σταμνών. Η διαδικασία ήταν η εξής: τοποθετούσαν αρχικά τα φύλλα και στη συνέχεια έκλειναν το στόμιο χρησιμοποιώντας κουκουναρί πεύκου.

²⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 114, σημ. 870, όπου αναφέρεται ότι (με εξαίρεση ορισμένα σφραγίσματα που χαρακτηρίζονται ως *noduli*) τα ενσφραγιστά πώματα αγγείων είναι το μοναδικό είδος του Μυκηναϊκού συστήματος που φέρει πολλά σφραγιστικά αποτυπώματα. Εκεί ο Παναγιωτόπουλος συσχετίζει το συγκεκριμένο είδος με παράλληλά του από την Αίγυπτο.

²⁷ Μάλια, CMS II 6, αρ. 173, 174 και Χανιά, CMS V Suppl. 1A, αρ. 147-148.

²⁸ Panagiotopoulos 2014, σ. 114, σημ. 870.

²⁹ Hallager 2005 a, σ. 253.

³⁰ Σφραγίσματα πωμάτων αγγείων προέρχονται από τον ευρύτερο χώρο των Μυκηνών, ενώ μεμονωμένο ΥΕ III Γ παράδειγμα από την Ακρόπολη της Τίρυνθας καθιστά πιθανή την επιβίωση του τύπου σε αυτή την ύστερη φάση (Müller et al. 1998, σ. 6. CMS V S. 1B, αρ. 427). Σφραγίσματα της συγκεκριμένης υποκατηγορίας έχουν βρεθεί επίσης στη Θήβα, το Μενελάειον, τα Χανιά, τα Μάλια και τον Κομμό (Panagiotopoulos 2014, σ. 114). Ένα μεμονωμένο παράδειγμα από την Κνωσό ανήκει

3. Σφραγίσματα ξύλινων βυσμάτων δοχείων, θυρών και κιβωτίων (Stöpselplomben) (εικ. Α.1.3.): Τα πήλινα σφραγίσματα αυτής της κατηγορίας, που αντιστοιχούν στους τύπους Α και Β της Λέρνας (πιν. Α.1.2.), φέρουν στον οπισθότυπό τους αποτυπώματα ξύλινων αντικειμένων, συνήθως ραβδόσχημων βυσμάτων (πείρων) που έκλειναν θύρες και κιβώτια (εικ. Α.1.3.γ και Α.1.9). Τα ξύλινα αυτά βύσματα εισάγονταν σε επίπεδη επιφάνεια και περιελίσσονταν με ένα νήμα που εξερχόταν από αυτήν. Ο πηλός πιεζόταν με τα δάχτυλα και κάλυπτε την πρόσδεση, το νήμα και το παρακείμενο τμήμα της επιφάνειας. Στην Κρήτη εντοπίζονται μεμονωμένα ευρήματα³¹. Τα περισσότερα σφραγίσματα αυτής της κατηγορίας προέρχονται από ανασκαφικά στρώματα ΜΜ περιόδου στη Φαιστό. Αντίστοιχα βύσματα έκλειναν ενδεχομένως και δερμάτινα δοχεία (ασκούς) ή σάκκους και στη συνέχεια σφραγίζονταν (εικ. Α.1.1.γ.)³². Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν τα σφραγίσματα που βρέθηκαν στον Τάφο των Ισοπάτων στην Κνωσό³³. Τέλος, ένα μοναδικό παράδειγμα από την Πύλο διατηρεί αποτυπώματα επίπεδης επιφάνειας χωρίς ίχνη πρόσδεσης³⁴.

Επομένως, τα σφραγίσματα αντικειμένων δεν χρησιμοποιούνταν για γραφειοκρατικούς σκοπούς, αλλά για τη διασφάλιση της ακεραιότητας αντικειμένων και δοχείων³⁵. Εφαρμόζονταν απευθείας επάνω στο αντικείμενο και το σημείο πρόσδεσής του και η θραύση τους ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την απασφάλισή του. Μέσω των σφραγισμάτων αυτών αποτρεπόταν η αυθαίρετη πρόσβαση από μη εξουσιοδοτημένα πρόσωπα. Όταν εκπλήρωναν τον προορισμό τους, φυλάσσονταν πιθανότατα σε αρχεία, αφού συχνά οι χώροι εύρεσής τους

στον τύπο των σφραγισμάτων χειλέων αγγείων, αλλά παρουσιάζει τυπολογικές ομοιότητες με τα ενσφράγιστα πώματα αγγείων (Panagiotopoulos 2014, σ. 114. (CMS II 8, αρ. 266).

³¹Στα Μάλια, τα σφραγίσματα αυτής της υποκατηγορίας φέρουν αποτυπώματα σφραγίδων ΜΜ περιόδου. CMS II 6, σ. 375-376. Λίγα παραδείγματα προέρχονται από την Κνωσό (HMs 1205/ CMS II 6, εικ. 24. CMS II 8, σ. 29-32) και το Μοναστηράκι.

³² Ενδείξεις για την χρήση αυτή παρέχει ένα παράδειγμα από την Αγία Ειρήνη της Κέας (CMS V αρ. 479 / GrNr. K 8112.), το οποίο χρονολογείται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (ΠΕ II).

³³ Τα σφραγίσματα του τάφου των Ισοπάτων φέρουν ίχνη ενός κωνικού πείρου και φαίνεται ότι εφαρμόστηκαν σε αντικείμενα με χωνοειδείς εσοχές (CMS II 8, αρ. 475). Είναι πιθανό να σφράγιζαν ένα ή περισσότερα δοχεία. (Panagiotopoulos 2014, σ. 114. CMS II 8, σ. 36 κ.ε.)

³⁴ Panagiotopoulos 2014, σ. 114. Υπάρχουν ενδείξεις ότι όμοια αντικείμενα “σφράγιζαν” τα αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές από την Πύλο (αρ. 50 & 98), των οποίων ο οπισθότυπος έχει μία ασυνήθιστα επίπεδη μορφή.

³⁵ Palaima 1987, σ. 258.

χαρακτηρίζονται χώροι αρχείων. Η περιορισμένη χρήση τους κατά τη Μυκηναϊκή Εποχή οφείλεται στο ότι κυριάρχησαν περισσότερο έμμεσες μέθοδοι που αποσκοπούσαν στον προσδιορισμό των αγαθών είτε μέσω του αποτυπώματος της σφραγίδας είτε μέσω της επιγραφής της Γραμμικής Β γραφής. Οι επιγραφές αφορούσαν είτε το πρόσωπο που παρέδιδε το αγαθό ή τον τόπο προέλευσής του, ενώ μια σειρά διοικητικών εκφράσεων προσδιόριζε τη μορφή της συναλλαγής³⁶.

1. 2. *NODULI* (*Noduli / We, Wf*)

Οι *noduli* είναι μικροί ενσφράγιστοι σβώλοι πηλού, οι οποίοι δεν φέρουν αύλακα διέλευσης νήματος ούτε αρνητικό αποτύπωμα αντικειμένου. Ήταν ανεξάρτητα διοικητικά τεκμήρια, δηλαδή δεν ήταν αναρτημένοι ή προσαρτημένοι σε κάποιο αντικείμενο (εικ. Α.1.11 και 12)³⁷. Η ονομασία δόθηκε από την Weingarten και ακολουθείται από όλους τους μελετητές. Προτιμήθηκε ο λατινικός όρος *nodulus* (πληθ: *noduli*), προκειμένου να διακρίνεται από την ονομασία των κοινών σφραγισμάτων που αναφέρονται στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία ως *nodules*³⁸.

Οι *noduli* παρουσιάζουν ποικιλία σχημάτων. Φέρουν ένα έως τρία σφραγιστικά αποτυπώματα και πολύ σπάνια επιγραφές σε μία ή και στις δύο πλευρές τους³⁹. Η παρουσία τους τεκμηριώνεται ήδη από την Προανακτορική περίοδο⁴⁰, αλλά

³⁶ Το ίδιο συνέβη και στην Ανατολή, όπου μετά την επικράτηση της γραφής τα ενεπίγραφα σφραγίσματα προσδιόριζαν το περιεχόμενο αντί για το δοχείο (βλ. σχετικά Φλούδα 2006, σ. 37).

³⁷ Hallager 1996 I, σ. 130. Krzyszkowska 2005, σ. 160 κ.ε CMS II 8, σ. 74 κ.ε.

³⁸ Weingarten 1986a. Η ίδια μελετήτρια ταύτισε τον ίδιο τύπο διοικητικού τεκμηρίου στην Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή. Ο όρος χρησιμοποιείται στην παρούσα μελέτη στην ονομαστική ενικού και πληθυντικού αριθμού χωρίς να κλίνεται στις υπόλοιπες πτώσεις.

³⁹ Hallager 1996 I, σ. 121.

⁴⁰ Ως πρωιμότερος *nodulus* αναφέρεται στην ηλεκτρονική έκδοση του CMS το CMS II 6, αρ. 155 από τον Σφουγγαρά, το οποίο βρέθηκε σε ΠΜ I ανασκαφικό περιβάλλον και φέρει σφραγιστικό αποτύπωμα MM I-II περιόδου. Επίσης φέρει οπή ανάρτησης, χαρακτηριστικό που δεν παρατηρείται σε άλλα παραδείγματα αυτού του είδους. Στην έντυπη μορφή του CMS (II 6, σ. 173, αρ. 155) αναφέρεται ως κωνοειδές (βλ. επίσης Pini 1990a, σ. 34-37. Weingarten 1994a, σ. 176-177, 187, Tab. I. Schoep 1999b, σ. 268-272, Tab. 1). Τα πρωιμότερα παραδείγματα *noduli* προέρχονται από το Ιερογλυφικό αρχείο της Συνοικίας Μ (*Quartier Mu*) στα Μάλια και χρονολογούνται στα τέλη της MM II περιόδου. Πρόκειται για δύο κόλινους κώνους προερχόμενους από αρχείο, το οποίο όμως δεν έχει βρεθεί *in situ*. Κανένας από τους δύο δεν φέρει σφραγιστικά αποτυπώματα, αλλά εγχάρακτα σύμβολα ιερογλυφικής γραφής. Σε αντίθεση με τους υστερότερους κώνους, αυτούς που προέρχονται από την Αγία Τριάδα, δεν φέρουν κεντρική διάτρηση. Ένα ημιτελές, αλλά διάτρητο ενσφράγιστο κωνοειδές προέρχεται από το αρχείο των Μαλίων (Weingarten 1986 a, σ. 7.)

κυριαρχούν κατά τη Νεοανακτορική, οπότε και γενικεύεται η χρήση τους⁴¹, η οποία συνεχίζεται και κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους. Επομένως, συνδέονται με τα διοικητικά συστήματα της Κρητικής Ιερογλυφικής, της Γραμμικής Α και της Γραμμικής Β γραφής⁴². Είναι το περισσότερο διαδεδομένο σχήμα ενσφράγιστων διοικητικών τεκμηρίων τόσο γεωγραφικά όσο και χρονολογικά. Επίσης διατηρούνται σε εξαιρετικά μεγάλο ποσοστό ακέραιοι ή σχεδόν ακέραιοι⁴³. Τέλος οι *noduli* δεν παρουσιάζουν συνήθως κοινά σφραγιστικά αποτυπώματα με άλλα σχήματα/είδη σφραγισμάτων⁴⁴.

Ο Hallager διέκρινε δύο υποκατηγορίες: Δισκοειδείς *noduli* (*Disk/Wf*), με δύο σφραγιστικά αποτυπώματα και θολωτούς *noduli* (*Dome/We*), με ένα σφραγιστικό αποτύπωμα (εικ. Α.1.13.)⁴⁵. Οι δισκοειδείς προέρχονται αποκλειστικά από αρχεία (με ασφαλή ή πολύ πιθανή ταύτιση), σε αντίθεση με τους θολωτούς που προέρχονται από αρχεία σε ποσοστό 43%-47%⁴⁶. Από αποθήκες ή εργαστήρια προέρχονται συνήθως θολωτοί *noduli* που προέρχονται από περιβάλλον του διοικητικού συστήματος της Κρητικής Ιερογλυφικής (Μάλια), αν και το 41% χρονολογούνται στην Νεοανακτορική περίοδο⁴⁷. Όπως και τα δισκία, βρίσκονται σε οριοθετημένες περιοχές του διοικητικού συστήματος της Γραμμικής Α γραφής, σε εργαστήρια ή αποθήκες (Αγία Τριάδα, Παλαίικαστρο, Κνωσός) και «ιδιωτικές οικίες» (Χανιά και Γουρνιά). Θολωτός *nodulus* προέρχεται από την νεκρόπολη του Σφουγγαρά⁴⁸.

⁴¹ Hallager 1996 I, σ. 35, 122, πιν. 19. Weingarten 1990a, σ. 16-18, πιν. 1. Weingarten 1991a, σ. 306, 314, Tab 2. Weingarten 1994a, σ. 181-182.

⁴² Hallager 1996 I, σ. 35, 121. CMS II 7, σ. 272. CMS II 6, σ. 361. Panagiotopoulos 2014, σ. 42. Τσαγγαράκη 2006, σ. 62-63. Φλούδα 2006, σ. 32.

⁴³ Hallager 1996 I, σ. 121. Αριθμούνται συνολικά εκατόν ογδόντα δύο (182) παραδείγματα προερχόμενα από δεκαέξι θέσεις (Γουρνιά, Αγία Τριάδα, Καβούσι, Χανιά, Κνωσός, Μάλια, Μοναστηράκι, Νεάπολις, Παλαίικαστρο, Φαιστός, Πύργος, Σαμοθράκη, Σκλαβόκαμπος, Σφουγγαράς, Τύλισσος και Ζάκρος). Μόνο μία από αυτές βρίσκεται εκτός Κρήτης. Πρόκειται για δύο *noduli* από το Μικρό Βουνί της Σαμοθράκης (Panagiotopoulos 2014, σ. 42. Hallager 1996, σ. 35. Schoep 1997, σ. 55-56.)

⁴⁴ Schoep 1998a, σ. 80.

⁴⁵ Hallager 1996 I, σ. 121. CMS II 6, 360.

⁴⁶ Hallager 1996 I, σ.

⁴⁷ 45 *noduli* στην Αγία Τριάδα και 3 στο Παλαίικαστρο). Στους *noduli* που προέρχονται από ιδιωτικές οικίες περιλαμβάνονται εκείνοι που βρέθηκαν στην Οικία Fg στα Γουρνιά και στην Οικία I στα Χανιά.

⁴⁸ Panagiotopoulos 2014, σ. 42. CMS II 6, σ. 360 κ.ε., αρ. 156, σ. 171. Βρέθηκε σε ΠΜ I ανασκαφικό περιβάλλον.

Οι δισκοειδείς noduli (εικ. Α.1.14. α και β) φέρουν δύο σφραγιστικά αποτυπώματα από διαφορετικές σφραγιστικές επιφάνειες. Μόνο δύο παραδείγματα από την Κνωσό φέρουν από ένα σφραγιστικό αποτύπωμα. Σε 17 από τα παραδείγματα της Κνωσού και τους δισκοειδείς *noduli* από την Ζάκρο παρατηρείται επανάληψη συνδυασμών σφραγιστικών αποτυπωμάτων, συνδυασμών που είναι συνήθεις και στα σφραγίσματα με επίπεδη βάση⁴⁹. Οι σφραγίδες της Ζάκρου φαίνεται ότι είναι έργα τοπικού χαρακτήρα⁵⁰. Για τη σφράγιση των δισκοειδών έχουν χρησιμοποιηθεί κυρίως λίθινες σφραγίδες με απλά συνήθως θέματα, όχι ιδιαιτέρως φυσιοκρατικά⁵¹. Μόνο οι θολωτοί noduli φέρουν σφραγιστικά αποτυπώματα προερχόμενα από μεταλλικά σφραγιστικά δαχτυλίδια, τα οποία σπανίως επαναλαμβάνονται στο ίδιο σφράγισμα⁵². Τα θέματά τους είναι συνήθως φυσιοκρατικά και σπανίως εντοπίζονται σε σφραγίσματα άλλου σχήματος/είδους με εξαίρεση τα παραδείγματα της Φαιστού⁵³.

Οι δισκοειδείς *noduli* είναι πιθανότατα τοπικές παραλλαγές της Κνωσού και της Κάτω Ζάκρου, ενώ οι θολωτοί έχουν ευρεία διάδοση με πολλές παραλλαγές σε ολόκληρο το νησί⁵⁴. Οι δύο υποκατηγορίες *noduli* διαφέρουν επίσης ως προς την προέλευση του πηλού τους. Μια πρώτη εξέταση έδειξε ότι ιδιαιτέρως οι δισκοειδείς μινωικοί *noduli*, προέρχονται από εγχώριο πηλό σε αντίθεση με τους θολωτούς, ο πηλός των οποίων μπορεί να είναι εισηγμένος⁵⁵. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, υπάρχουν ενδείξεις ή υποψία για την εισαγωγή τους από άλλες θέσεις, πρωτίστως από την Κνωσό⁵⁶.

⁴⁹ Hallager 1996 I, σ. 121. Οι συνδυασμοί παρατηρούνται στην υποκατηγορία των κάθετων δίσκων (standing) με δύο σφραγιστικά αποτυπώματα.

⁵⁰ Πρόκειται για τον ονομαζόμενο *Zakro Master* (Hallager 1996 I, σ. 129).

⁵¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 42. Hallager 1996 I, σ. 128.

⁵² Hallager 1996 I, σ. 121. Μόνο οι θολόσχημοι *noduli* φέρουν αποτυπώματα σφραγιστικών δαχτυλίων με συγκεκριμένη παράσταση ταυροκαθαψίων (Panagiotopoulos 2014, σ. 42). Τρία παραδείγματα, από τα Μάλια (HM 1052), την Σαμοθράκη (EE 742) και την Αγία Τριάδα (HM 571), παρουσιάζουν επαναλαμβανόμενη σφράγιση από την ίδια σφραγιστική επιφάνεια, η οποία επαναλαμβάνεται τρεις φορές στο δεύτερο παράδειγμα και από δύο φορές στα υπόλοιπα.

⁵³ Panagiotopoulos 2014, σ. 42.

⁵⁴ Hallager 1996 I, σ. 21-22, 23, εικ. 2,25, 121. Hallager 1999, σ. 278-279. Panagiotopoulos 2014, σ. 42. Μόνο ένα δισκοειδές παράδειγμα προέρχεται πιθανότατα από τα Μάλια. (Hallager ό.π. σ. 121)

⁵⁵ Hallager 1996 I, σ., 122 κ.ε., πιν. 19. Panagiotopoulos 2014, σ. 42.

⁵⁶ Hallager 1996 I, σ. 122. Πρόκειται για ένα παράδειγμα από την Αγία Τριάδα (HM 483) που θα μπορούσε να είναι εισηγμένο από την Κνωσό, καθώς και έναν nodulus (HM 678) από την Φαιστό, ο

Οκτώ παραδείγματα θολωτών *noduli* φέρουν σημεία της Γραμμικής Α Γραφής. Σε δύο από αυτούς ένα μόνο σημείο έχει χαραχθεί *supra sigillum*. Ορισμένες από τις ομάδες σημείων (συμπλέγματα) που εντοπίζονται στους *noduli* απαντούν στις πινακίδες και τα δισκία⁵⁷. Είναι πολύ συχνή η αναγραφή αριθμητικών σημείων και ιδιαιτέρως κλασμάτων⁵⁸. Τα έξι από τα οκτώ ενεπίγραφα μινωικά παραδείγματα φέρουν αριθμητικές υποδιαίρεσεις και τα τέσσερα από αυτά έχουν τα σημεία γραφής εγχάρακτα επάνω στο σφραγιστικό αποτύπωμα (*supra sigillum*), πρακτική που εφαρμόζεται ευρέως κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους⁵⁹.

Οι διαφορές που προαναφέρθηκαν ανάμεσα στις δύο κύριες κατηγορίες των *noduli* ως προς το είδος των σφραγίδων που χρησιμοποιούνται για την σφράγιση τους, η εντοπιότητα ή μη του πηλού, η χρήση γραφής, ακόμα και οι θέσεις εύρεσής τους, αντικατοπτρίζει ενδεχομένως μια διαφορετική λειτουργία των δισκοειδών και των θολωτών *noduli*.

Οι Müller και Pini⁶⁰ διατηρούν την κατηγορία των δισκοειδών *noduli* (*Noduli, Scheiben*) και διακρίνουν έξι υποκατηγορίες θολωτών, οι οποίες εντάσσονται στην ευρύτερη κατηγορία των θολωτών του Hallager: Σύμφωνα με τον τελευταίο, οι τυπολογικές διαφορές που παρουσιάζουν οι θολωτοί *noduli* οφείλονται στη διαχείριση του σβώλου του πηλού από τον εκάστοτε υπεύθυνο σφράγισης, αλλά και στον τύπο της σφραγίδας που αποτυπωνόταν. Κατ' επέκταση, οι τυπολογικές διαφορές δεν συνιστούν λειτουργική διαφοροποίηση⁶¹. Οι έξι υποκατηγορίες των Müller και Pini είναι οι εξής:

1. *Noduli με θολωτή πίσω επιφάνεια (noduli mit gewölbter Rückseite)* (εικ. Α.1.15. α και β): Φέρουν ένα σφραγιστικό αποτύπωμα στη βάση⁶². Θολωτοί *noduli* από την Ζάκρο θεωρούνται εισηγμένοι από την περιοχή της Μεσσαράς, αφού ο τύπος αυτός

οποίος έχει επίσης ενδεχομένως κνωσιακή προέλευση. Ένα ακόμα παράδειγμα από το αρχείο του ανακτόρου της Ζάκρου είναι κατασκευασμένο από πηλό συνήθη στα σφραγίσματα της Κνωσού.

⁵⁷ Hallager 1996 I, σ. 127. Οι υπόλοιποι έξι ενεπίγραφοι *noduli*, πέντε από την Αγία Τριάδα και ένας από την Σαμοθράκη πρώτα σφραγίστηκαν και αργότερα εγγράφηκαν, όπως συμβαίνει για τα δισκία και τα αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές.

⁵⁸ Hallager 1996 I, σ. 121 και 127 κ.ε. Panagiotopoulos 2014, σ. 42.

⁵⁹ Hallager 1996 I, σ. 127.

⁶⁰ Στο CMS II 7, σ. 273, διαχωρίζουν τους *noduli* της Κάτω Ζάκρου σε δισκοειδείς και θολωτούς, ενώ στο CMS II 6, σ. 376-379 διακρίνουν έξι υποκατηγορίες για τους *noduli* της Αγίας Τριάδας,

⁶¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 42, Hallager 1996 I, σ. 127 κ.ε.

⁶² CMS II 7, σ. 273.

είναι χαρακτηριστικός στην Αγία Τριάδα⁶³. Οι *noduli* με θολωτή πίσω επιφάνεια από τα Γουρνιά, τα Μάλια, το Παλαίκαστρο, τον Σκλαβόκαμπο και την Τύλισσο πρέπει να θεωρηθούν ως μοναδικά παραδείγματα. Στην υποκατηγορία αυτή δεν εντοπίζονται δακτυλικά αποτυπώματα στον πηλό. Φαίνεται ότι λάμβαναν πρόνοια, ώστε να εξομαλύνεται η επιφάνεια μετά την αποτύπωση της σφραγίδας. Επίσης φρόντιζαν να υπάρχει πλήρης και καλής ποιότητας αποτύπωση του θέματος του σφραγιστικού δαχτυλιδιού στο σφράγισμα.⁶⁴

2. *Noduli* με κωνοειδή πίσω επιφάνεια (*Nodulus mit konoider Rückseite*) (εικ. Α.1.16. α και β). Έχουν βάση ακανόνιστου κυκλικού σχήματος και φέρουν μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα. Πρόκειται για ιδιαίτερο σχήμα που εντοπίζεται μόνο σε μεμονωμένα παραδείγματα⁶⁵. Οι *noduli* αυτής της υποκατηγορίας είναι δυνατό να φέρουν μόνο γραφή χωρίς σφραγιστικά αποτυπώματα⁶⁶.

3. *Noduli* με αετωματική πίσω επιφάνεια (*Noduli mit giebelförmiger Rückseite*) (εικ. Α.1.17. α και β): Φέρουν μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα στη σχετικά επίπεδη πλευρά τους που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως βάση. Τα περισσότερα παραδείγματα προέρχονται από τα Μάλια και φέρουν σφραγιστικά αποτυπώματα Μεσομινωικών σφραγίδων⁶⁷. Στην Αγία Τριάδα εντοπίζεται μια παραλλαγή με στρογγυλεμένες πλευρές, οι οποίες δίνουν γλωσσοειδές σχήμα με οξυκόρυφη απόληξη (“*mit giebelförmiger Rückseite/steil*”). Το ίδιο σχήμα με λιγότερο οξεία κορυφή εντοπίζεται στα

⁶³ Weingarten 1986 a, σ. 10.

⁶⁴ CMS II 6, σ. 363. Υπάρχουν παραδείγματα *noduli* που διατηρούν πλήρες το σφραγιστικό αποτύπωμα, σε αντίθεση με σφραγίσματα άλλου σχήματος/είδους (π.χ. σφραγίσματα με επίπεδη βάση) που φέρουν αποτύπωμα της ίδιας σφραγιστικής επιφάνειας χωρίς να υπάρχει μέριμνα για την πλήρη αποτύπωση του θέματος. Ενδεχομένως, υπήρξε ιδιαίτερος λόγος για τον οποίο διεκολυνόταν η αναγνωρισιμότητα της σφραγίδας στους *noduli* (CMS II 6, σ. 377). Ο Hallager (1996 I, σ. 122) περιγράφει μια διαδικασία «στύλβωσης» της επιφάνειας των θολωτών *noduli*, προκειμένου να εξαφανιστούν τα δακτυλικά αποτυπώματα και να εξομαλυνθεί η επιφάνεια για την αποτύπωση της σφραγίδας.

⁶⁵ CMS II 6, σ. 376, αρ. 160 (HMs 103/1-3) πιν. 6, εικ. 25. Επίσης, *nodulus* με σφραγιστικό αποτύπωμα φακοειδούς σφραγιδολίθου από τα Γουρνιά που χαρακτηρίζεται από την κωνοειδή ράχη. Ο πηλός δεν δίνει καμία ένδειξη εντοπιότητας.

⁶⁶ Αναφέρονται δύο παραδείγματα από τα Μάλια (HM 1901 και 1902), τα οποία δεν φέρουν σφραγιστικά αποτυπώματα, παρά μόνο επιγραφές στην Κρητική Ιερογλυφική γραφή.

⁶⁷ CMS II 6, σ. 377.

Γουρνιά⁶⁸. Παράδειγμα αυτής της υποκατηγορίας με αέτωμα σε σχήμα δίρρικτης στέγης προέρχεται από τον Σφουγγαρά (CMS II 6, 156/ HMs 433) . Από τον Πύργο Μύρτου είναι γνωστό ένα ακόμα μεμονωμένο παράδειγμα ⁶⁹.

4. Noduli σε σχήμα πυραμίδας (Noduli Pyramide) (εικ. A.1.18. α και β): Φέρουν δύο σφραγιστικά αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας, ένα στην βάση και ένα δεύτερο σε μία από τις άλλες πλευρές της πυραμίδας. Το σχήμα, αετωματικό αρχικά, διαμορφωνόταν σε πυραμίδα μετά από την πίεση που ασκείτο κατά την αποτύπωση των σφραγίδων⁷⁰. Τα παραδείγματα που προέρχονται από το MM αρχαιολογικό περιβάλλον της *Συνοικίας Μ (Quartier Mu)* στα Μάλια επιβεβαιώνουν ότι η συγκεκριμένη υποκατηγορία προοριζόταν να φέρει περισσότερα του ενός σφραγιστικά αποτυπώματα, ενώ παράλληλα τεκμηριώνεται η δυνατότητα διόρθωσης ή διαγραφής των σφραγιστικών αποτυπωμάτων.⁷¹ Ενδεχομένως, η σημασία του αριθμού των σφραγιστικών αποτυπωμάτων ήταν ανάλογη με αυτή των δισκίων⁷².

5. Noduli με πυραμιδοειδή πίσω επιφάνεια (noduli mit pyramidenförmige Rückseite) (εικ. A.1.19. α και β): Σε αντίθεση με την προηγούμενη υποκατηγορία, οι *noduli* με πυραμιδοειδή πίσω επιφάνεια φέρουν μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα στη βάση τους. Το σχήμα, ακανόνιστη τρίεδρη πυραμίδα, διαμορφωνόταν κατά τη διάρκεια της σφράγισης μέσω των κορυφών των τριών δακτύλων του υπευθύνου σφράγισης που πίεζαν τη σφραγίδα στο σφράγισμα⁷³. Για τυπολογικούς λόγους η κατάταξη στην υποκατηγορία με αετωματική ράχη είναι δικαιολογημένη.

⁶⁸ CMS II 6, σ. 377. αρ. 158 (HMs 105), εικ. 26.

⁶⁹ CMS II 7, σ. 378, αρ. 232 (HMs 1098).

⁷⁰ CMS II 6, σ. 379, πιν. 7, 446, πιν. 2. Ενδεχομένως, μπορούν να ενταχθούν σε αυτή την υποκατηγορία ορισμένοι *noduli* από την Κνωσό, ιδιαίτερα εκείνοι που περιγράφονται από την Weingarten ως τρίπλευροι πυραμιδοειδείς ("*three-sided pyramidal noduli*") (Τσαγγαράκη 2006, σ. 65. Weingarten 1990a, σ. 21-23).

⁷¹ Στον *nodulus* με αρ. CMS II 6, 179, ένα δεύτερο σφραγιστικό αποτύπωμα φαίνεται ότι έχει εσκεμμένα παραμορφωθεί με βαθιά δακτυλικά αποτυπώματα. Ειδική περίπτωση αποτελεί ένα παράδειγμα από την Αγία Τριάδα, το οποίο έχει σχήμα χαμηλής πεπλατυσμένης πυραμίδας με αμβλεία κορυφή και δύο σφραγιστικά αποτυπώματα, το πρώτο εκ των οποίων αποτυπώνεται στη βάση και το δεύτερο σε μία από τις πλευρές. (CMS II 6, αρ. 76 HMs 571 εικ. 17).

⁷² CMS II 6, αρ. 179 και 180 (HMs 1052), εικ. 25.

⁷³ CMS II 7, αρ. 280 (HMGiam 3095 πιν. 7 (εικ. 25)

6. *Noduli* με πίσω επιφάνεια σε σχήμα τετράεδρης πυραμίδας (*nodulus mit vierseitig-pyramidenförmige Rückseite*) (εικ. Α.1.20 α και β): Στη συγκεκριμένη υποκατηγορία εντάσσονται μεμονωμένα παραδείγματα⁷⁴. Φέρουν ένα μόνο σφραγιστικό αποτύπωμα στη βάση και διαφέρουν από τη συνήθη τριέδρη παραλλαγή⁷⁵. Όπως ακριβώς συμβαίνει και στους *noduli* με θολωτή πίσω επιφάνεια και εδώ το σχήμα και το μέγεθος είναι προσαρμοσμένα στο εντυπωσιακά μεγάλο αποτύπωμα του σφραγιστικού δαχτυλιδιού. Είναι πολύ πιθανό ότι το σχήμα διαμορφωνόταν την ώρα της αποτύπωσης του σφραγιστικού δαχτυλιδιού στο σφράγισμα⁷⁶.

Κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους η χρήση των *noduli* είναι περιορισμένη. Διακρίνονται τρεις κατηγορίες (εικ. Α.1.21. α-γ), δισκοειδείς *noduli* (*scheibenförmiger noduli*) *noduli* με θολωτή πίσω επιφάνεια (*noduli mit gewölbter Rückseite*) *noduli* με αετωματική πίσω επιφάνεια (*noduli mit giebelförmiger Rückseite*). Οι δισκοειδείς *noduli* φέρουν από ένα σφραγιστικό αποτύπωμα ίδιας ή διαφορετικής σφραγίδας σε κάθε πλευρά τους, ενώ οι άλλες δύο υποκατηγορίες ακολουθούν τη μορφή των σφραγισμάτων με δύο σπές⁷⁷.

Η χρήση των συγκεκριμένων πήλινων ενσφράγιστων τεκμηρίων έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους μελετητές⁷⁸. Η ερμηνεία των *noduli* ως δελτίων – αποδείξεων για εργασίες που πραγματοποιήθηκαν είναι σήμερα η επικρατέστερη. Η Weingarten αρχικά υπέθεσε ότι οι *noduli* ήταν αποδεικτικά εκτέλεσης εργασιών που παραδίδονταν στους εργαζομένους, οι οποίοι στην συνέχεια τους αντάλλαξαν με μερίδες προϊόντων ή μονάδες αγαθών. Η συχνή παρουσία αριθμητικών υποδιαίρεσεων απέδιδε, ενδεχομένως, ποσοστά επί του μισθού ή *bonus*. Η ίδια ερευνήτρια θεώρησε ότι τουλάχιστον κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο, οι *noduli* πρέπει να

⁷⁴ CMS II 6, 274/ HMs 427 από την Τύλισο.

⁷⁵ Το υπ' αρ. CMS II 6, αρ. 274 (HMs 427) από την Τύλισο (CMS II 6, πιν. 7) είναι ένα μεμονωμένο παράδειγμα ενός *nodulus* με τετράεδρη πυραμιδόσχημη πίσω επιφάνεια.

⁷⁶ CMS II 6, σ. 378. Hallager 1996 I, σ. 218.

⁷⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 116. βλ. επίσης παρακάτω σ. 50 κ.ε.

⁷⁸ Στο παρελθόν έχουν ερμηνευθεί ως δοκίμια, τεκμήρια ελέγχου, τεκμήρια προστασίας έναντι πιθανής παραχάραξης, τεκμήρια ταυτότητας, διαπιστευτήρια (*tokens*) ή αντίτιμα αξίας, δελτία ως αποδεικτικά στοιχεία (*dockets*) ή αποδείξεις (Weingarten 1986 a, σ. 3-21).

είχαν διττό ρόλο, δηλαδή να λειτουργούσαν ως δελτία-αποδείξεις /«*dockets*», τα οποία αποδείκνυαν πραγματοποιηθείσες εργασίες, αλλά και ως διαπιστευτήρια / *tokens*, τα οποία προσδιόριζαν την ταυτότητα των ατόμων που τα έφεραν, προκειμένου να τα ανταλλάξουν με αγαθά ή υπηρεσίες⁷⁹. Η διάδοση των *noduli* σε μη «ανακτορικές» θέσεις και ιδιαιτέρως σε θέσεις που έχουν δώσει λίγα (Γουρνιά) ή καθόλου (Παλαίκαстро, Πύργος Μύρτου) σφραγίσματα άλλων σχημάτων/ειδών μπορεί να αποτελέσει ένδειξη για τη χρήση τους ως ταυτοτήτων⁸⁰. Η διπλή χρήση των *noduli* ως διαπιστευτηρίων και δελτίων μπορεί να συσχετιστεί με παράλληλες σφραγιστικές πρακτικές στην Εγγύς Ανατολή και συγκεκριμένα στην αρχαία Βαβυλωνία την εποχή του Χαμουραπί⁸¹. Η Weingarten υποστήριξε ότι οι *noduli* θα μπορούσαν να βρίσκονται στη κατοχή περιοδούντων υπαλλήλων ή εμπόρων είτε ως ταυτότητες είτε ως δελτία για την ανταλλαγή αγαθών ή υπηρεσιών. Στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας και σε συνδυασμό με την διατοπική ακτίνα κυκλοφορίας των *noduli* και εκτός Κρήτης⁸², μπορεί επίσης να ερμηνευθεί η συχνότητα αποτυπωμάτων σφραγιστικών δακτυλιδίων υψηλής ποιότητας. Ο Perna⁸³ πιστεύει ότι οι *noduli* ήταν άδειες ή εξουσιοδοτήσεις. Σύμφωνα με την Καρναβά⁸⁴, η εύρεση ενός *nodulus* σε κιβώτιο με ζυγό και σταθμά στο Ακρωτήρι της Θήρας οδηγεί σε σχέση του είδους αυτού των σφραγισμάτων με τη διαδικασία της ζύγισης. Η σχέση των κλασματικών σημείων που έφεραν οι *noduli* με ακριβείς ποσότητες προϊόντων είχε επισημανθεί και παλαιότερα, καθώς και η σύνδεσή τους με τα *δισκία*⁸⁵.

Ο Hallager δέχεται την ερμηνεία της διπλής χρήσης των *noduli* και προσθέτει στις χρήσεις την πιθανότητα να τηρούνταν ως αναγνώριση των παραδόσεων που εξυπηρετούνταν από ιδιώτες προς την ανακτορική διοίκηση. Οι υπεύθυνοι της σφράγισης αντιπροσώπευαν την κεντρική διοίκηση και ήταν πιθανώς

⁷⁹ Weingarten 1986a, σ. 17-21. Weingarten 1987a, σ. 41-43. Weingarten 1990a, σ. 17-20. Weingarten 1991a, σ. 306. Hallager 1996 I, σ. 130-131. Rehak & Younger 1998, σ. 132. Schoep 1996/97, σ. 411.

⁸⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 43.

⁸¹ Weingarten 1986 a, σ. 18-19 και σ. 18 υποσημ. 66. Η ύπαρξη αριθμητικών υποδιαίρεσεων ενδεχομένως αφορά διαφορετικές ομάδες εργαζομένων (σκλάβους, γυναίκες, παιδιά). Στα κείμενα της Γραμμικής Β υπάρχουν δεδομένα διαφορετικής μισθοδοσίας ανά κατηγορία εργαζομένου, όχι όμως από την Κνωσό (Weingarten ό.π. σ. 19, υποσημ. 73 με σχετική βιβλιογραφία).

⁸² Weingarten 1986 a, σ. 21.

⁸³ Perna 2001, σ. 51.

⁸⁴ Karnava 2019, σ. 90 και 114.

⁸⁵ Hallager 1996 I, σ. 127,130,229-230. CMS II 6, σ. 361-362.

υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι⁸⁶. Η παρουσία σφραγιστικών αποτυπωμάτων δαχτυλιδιών υψηλής ποιότητας σε μεγάλο ποσοστό στους Νεοανακτορικούς *noduli*, καθώς και το γεγονός ότι αυτή η κατηγορία σφραγισμάτων φέρει το μεγαλύτερο ποσοστό σφραγιστικών αποτυπωμάτων που προέρχονται από τέτοια δαχτυλίδια σε σχέση με άλλα σφραγίσματα ενισχύει την υπόθεση. Με βάση την θεωρία αυτή, εξηγείται η ύπαρξη των *noduli* σε ιδιωτικές οικίες. Σύμφωνα με τον Hallager, οι *noduli* που βρέθηκαν σε κεντρικά ή “ανακτορικά” κτήρια, χρησίμευαν ως αποδείξεις που κρατούνταν από την κεντρική διοίκηση για αγαθά που είχαν παραδοθεί στις κεντρικές αποθήκες, ενώ όσοι βρέθηκαν σε ιδιωτικές οικίες, ενδεχομένως, αφορούσαν την παράδοση αγαθών από ιδιώτες στις κεντρικές αρχές και φυλάσσονταν από τους ιδιώτες ως αποδείξεις για την έξοδο προϊόντων από τις αποθήκες ή τα εργαστήριά τους⁸⁷.

Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα συνόλων *noduli* προσφέρουν ενδείξεις για την χρήση τους σε συνδυασμό με τα συνευρήματά τους. Το πρώτο είναι ένα σύνολο 45 *noduli* από την Έπαυλη (*Villa Reale*) της Αγίας Τριάδας. Η εύρεσή τους στον ίδιο χώρο με πινακίδα γραμμικής Α γραφής, στην οποία καταγραφόταν αντίστοιχος αριθμός μονάδων προϊόντος⁸⁸, οδήγησε τον Müller στην υπόθεση ότι οι *noduli* χρησίμευαν ως αποδείξεις ή ακόμα και ως μέσα συναλλαγής, με άλλα λόγια ήταν ένα είδος νομίσματος⁸⁹, θέση που είχε παλαιότερα εν μέρει υποστηρίξει η Weingarten⁹⁰. Υπέρ της ερμηνείας ως αποδείξεων τάσσεται και η Montecchi για το συγκεκριμένο

⁸⁶ Hallager 1996 I, σ. 132-133. Hallager 1999, σ. 283 και σημ. 42. Schoep 1996/97, σ. 411.

⁸⁷ Hallager 1996 I, σ. 132. Για παράδειγμα 2 *noduli* βρέθηκαν προσεκτικά τοποθετημένοι σε ένα ερμάριο στο δωμάτιο D της Οικίας I στα Χανιά. Εάν, πράγματι προέρχονται από τοπικό πηλό και οι σφραγίδες που τα σφράγισαν κατασκευάστηκαν σε τοπικό εργαστήριο η ερμηνεία τους ως δελτίων-αποδείξεων μπορεί να είναι ικανοποιητική.

⁸⁸ Συγκεκριμένα στην Αγ. Τριάδα οι 45 *noduli* βρέθηκαν ανάμεσα στο Διάδρομο 9 και το δωμάτιο 27, στη ΝΔ πτέρυγα της Επαύλεως σε άμεση γειτνίαση με μία πινακίδα της Γραμμικής Α Γραφής (AT 24), στην οποία είναι πιθανώς καταγεγραμμένες 46-47 μονάδες ενός προϊόντος, ενδεχομένως μαλλιού. Το γεγονός ότι οι *noduli* και οι αναγραφόμενες στην πινακίδα μονάδες αποδίδουν τον ίδιο περίπου αριθμό θεωρήθηκε ότι δεν ήταν τυχαίο. Αντιθέτως, αποτέλεσε ένδειξη της καταγραφής των δεδομένων της συναλλαγής που πραγματοποιήθηκε μέσω των *noduli* σε πινακίδες (Panagiotopoulos 2014, σ.43. Hallager 1996 I, σ. 132).

⁸⁹ CMS II 6, σ. 361, CMS II 8, σ. 75. Η μέθοδος σφράγισης των δισκοειδών *noduli*, δηλαδή η πίεση ενός σβώλου πηλού ανάμεσα σε δύο σφραγίδες ταυτοχρόνως (Hallager 1996 I, σ. 124-125) θυμίζει τη μέθοδο κοπής των νομισμάτων.

⁹⁰ Weingarten 1986a, σ. 17-21.

σύνολο *noduli*⁹¹. Το δεύτερο σύνολο, από το *Θησαυροφυλάκιο του Ιερού (Temple Repository)* στην Κνωσό, περιλαμβάνει 43 *noduli*, δισκοειδείς και θολωτούς⁹². Η χρήση διαφορετικού είδους σφραγίδων για τη σφράγιση των δύο όψεων των δισκοειδών *noduli*, και η χρήση άλλων τύπων σφραγίδων για τη σφράγιση των θολωτών τεκμηριώνουν την διαφορετική λειτουργία των δύο κατηγοριών και το διαφορετικό *status* των εμπλεκόμενων στη σφράγιση τους⁹³.

Οι διαφορετικές θέσεις εύρεσης και οι συσχετισμοί των *noduli* περιπλέκουν την προσπάθεια ερμηνείας της λειτουργίας τους. Ως εκ τούτου η υπόθεση της Weingarten, αυτή της διπλής απόδοσης με ρόλο είτε ταυτότητας ή αποδείξεων παροχής υπηρεσιών ή αγαθών για την τρέχουσα φάση της έρευνας, είναι η πιο πιθανή θεωρία⁹⁴.

Κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο, παρατηρείται περιορισμένη χρήση των *noduli*. Στο ανάκτορο της Κνωσού μόνο 7 παραδείγματα χρονολογούνται στους Μυκηναϊκούς χρόνους⁹⁵. Μικρός αριθμός *noduli* προέρχεται από την Πύλο⁹⁶ και ένα μεμονωμένο παράδειγμα από τις Μυκήνες⁹⁷. Ο περιορισμένος αριθμός ενεπίγραφων παραδειγμάτων⁹⁸, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η επιγραφή για τους Μυκηναϊκούς *noduli* δεν ήταν απαραίτητη. Τα παραδείγματα από το ανάκτορο της Πύλου

⁹¹ Η Montecchi (2015, σ. 61) ερμηνεύει το δωμάτιο 27, που βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με την εξωτερική θύρα, ως χώρο παρακολούθησης εισερχομένων και εξερχομένων προϊόντων.

⁹² Από τους 43 *noduli*, οι 19 είναι δισκοειδείς (με τέσσερις διαφορετικούς συνδυασμούς σφραγίδων) και οι 24 θολωτοί με αποτυπώματα από 12 διαφορετικές σφραγίδες. Οι δισκοειδείς είναι σφραγισμένοι στη μία πλευρά με δισκοειδείς σφραγίδες και στην άλλη με επίπεδες σφραγίδες αγνώστων σχημάτων που όμως φέρουν φυσιοκρατικά μοτίβα και στις τέσσερις περιπτώσεις. Οι θολωτοί φέρουν σφραγίδες από 4 σφραγιστικά δαχτυλίδια, μια σφραγίδα τύπου *cushion*, ένα αμυγδαλόσχημο σφραγιδόλιθο και επιπλέον φακοειδείς ή δισκοειδείς σφραγιδολίθους.

⁹³ Οι απλοί δισκοειδείς *noduli* ήταν ενδεχομένως δελτία που εκδίδονταν από μικρότερους διαχειριστές, ενώ οι θολωτοί εκπροσωπούσαν διαφορετική τάξη γραφειοκρατών. Με τον ίδιο τρόπο θα μπορούσαν να εκπροσωπούν διαφορετικές λειτουργίες, ορισμένοι δηλαδή να ήταν δελτία (*dockets*), ορισμένοι άλλοι να συγκεντρώνονταν ως αποδείξεις.

⁹⁴ Panagiotopoulos 2014, σ. 42-43. Για τη χρήση στην κλασική Ελλάδα βλ. Bonner 1908, σ. 400.

⁹⁵ Pini 1997 (επιμ.), σ. 62. Hallager 1996 I, σ. 122, πιν. 19. Ο Παναγιωτόπουλος (Panagiotopoulos 2014, σ. 116) αναφέρει ότι διασώθηκαν μόνο 15 Μυκηναϊκοί *noduli* (7 από το ανάκτορο της Κνωσού, 7 από την Πύλο και 1 από τις Μυκήνες).

⁹⁶ Pini 1997 (επιμ.), σ. 59, 106, πιν. 5.

⁹⁷ Müller et al. 1998, σ. 7, 10, 17-18, abb. 1.1 το μοναδικό παράδειγμα τεκμηριώνει απλώς την χρήση του τύπου σε αυτή τη θέση, καθώς εντοπίστηκε εκτός της ανασκαφικής του συνάφειας.

⁹⁸ Μόνο δύο παραδείγματα από την Κνωσό είναι ενεπίγραφα.

ενισχύουν την υπόθεση της χρήσης τους στο πλαίσιο του λογιστικού ελέγχου, ως μέσων δηλαδή ενός δεύτερου ελέγχου ή ως αποδείξεων⁹⁹.

1. 3. ΔΙΣΚΙΑ (*Roundels/Wc / δισκία*)

Με τον όρο *δισκία* χαρακτηρίζονται πήλινοι δίσκοι (εικ. Α. 1. 22.), διαμέτρου 1,7-7,4 εκ., που φέρουν ένα ή περισσότερα σφραγιστικά αποτυπώματα στην περιφέρειά τους και σύμβολο ή επιγραφή, κατά κανόνα της Γραμμικής Α γραφής, στην μία ή και στις δύο επίπεδες πλευρές τους¹⁰⁰. Η ονομασία *roundels* οφείλεται στον Evans και αποτελεί όρο κοινά αποδεκτό σήμερα¹⁰¹. Στην Ελληνική γλώσσα ο όρος έχει μεταφραστεί ως *δισκίο*, ονομασία που υιοθετείται και στην παρούσα μελέτη¹⁰². Τα *δισκία* δεν ήταν προσαρτημένα σε αντικείμενο, χαρακτηρίζονται επομένως ως ανεξάρτητα διοικητικά τεκμήρια. Το μέγεθος των *δισκίων* εξαρτάται αποκλειστικά από τον αριθμό των σφραγιστικών τους αποτυπωμάτων¹⁰³, ο οποίος κατέχει πρωτεύοντα ρόλο για την κατανόηση της λειτουργίας τους, όπως και στους *noduli*. Φαίνεται ότι οι λειτουργίες *δισκίων* και *noduli* αλληλοσυμπληρώνονταν¹⁰⁴.

Τα *δισκία* αποτελούν ευρέως διαδεδομένο τύπο, γεωγραφικά και χρονολογικά¹⁰⁵. Δεν εντοπίζονται μόνο στην Κρήτη, αλλά και σε δύο από τα νησιά του Αιγαίου¹⁰⁶. Τα περισσότερα γνωστά παραδείγματα χρονολογούνται από την MM II έως και την YM IB φάση¹⁰⁷. Η χρήση τους τεκμηριώνεται στο μινωικό διοικητικό σύστημα κυρίως της Γραμμικής Α γραφής, αλλά μεμονωμένα

⁹⁹ Weingarten 1986a, σ. 16 ff. Hallager 1996 I, σ. 130 ff. Τα παραδείγματα της Πύλου είτε εμφανίζουν αντίστοιχα σχήματα με τα αναρτημένα σφραγίσματα, χωρίς όμως να τα διαπερνά νήμα, είτε είναι δισκοειδή (Pini 1997 (επιμ.), σ. 59, n. 34. πιν. 37,38). Πρόκειται για “έγγραφα” που κατατάχθηκαν από την Palmer στον δικό της τύπο IV (Palmer 1994, σ. 146). Ενδεχομένως, τα σφραγιστικά αποτυπώματα λειτουργούσαν ως πρότυπα, με τη βοήθεια των οποίων εξεταζόταν η αυθεντικότητα μιας σφράγισης από τον παραλήπτη, ο οποίος, κατέχοντας το *nodulus*, θα μπορούσε παράλληλα να αποδείξει ότι δικαιούται να παραλάβει το αντικείμενο (Pini 1997 (επιμ.), σ. 59-60).

¹⁰⁰ Hallager 1996 I, σ. 82, 88.

¹⁰¹ A.J. Evans «The Palace of Knossos” BSA 9 (1902-1903), σ. 41.

¹⁰² Τσαγκαράκη 2006, σ. 71, Φλούδα 2006, σ. 32.

¹⁰³ Hallager 1996 I, σ. 89.

¹⁰⁴ Müller CMS II 6, σ. 363.

¹⁰⁵ Τσαγκαράκη 2006, σ. 74.

¹⁰⁶ Αναφέρονται 180 παραδείγματα από δέκα μινωικές θέσεις και δύο θέσεις σε νησιά του Αιγαίου, την Κέα και τη Σαμοθάκη.

¹⁰⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 41. Τσαγκαράκη 2006, σ. 74. Hallager 1990, σ. 122. Hallager 1996 I, σ. 36, 84.

παραδείγματα εντάσσονται στο σύστημα της Μινωικής Ιερογλυφικής Γραφής, όπως επιβεβαιώνουν τα ευρήματα από τον Πετρά και την Κνωσό¹⁰⁸. Δεν έχουν εντοπιστεί κατά τη Μυκηναϊκή εποχή ούτε στην Κρήτη ούτε στην Ηπειρωτική Ελλάδα¹⁰⁹.

Τα περισσότερα δισκία φέρουν σφραγιστικά αποτυπώματα μίας μόνο σφραγίδας το καθένα¹¹⁰. Στις περισσότερες περιπτώσεις παρατηρείται επανάληψη σφραγιστικών αποτυπωμάτων της ίδιας σφραγίδας σε ένα δισκίο¹¹¹, ύπαρξη σφραγιστικών αποτυπωμάτων από διαφορετικές σφραγίδες στο ίδιο δισκίο¹¹², αλλά και σφράγιση διαφορετικών δισκίων με την ίδια σφραγίδα¹¹³. Φαίνεται ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, συνδέεται ένα πρόσωπο με μία σφραγίδα, με εξαίρεση ορισμένα σφραγιστικά δαχτυλίδια, τα αποτυπώματα των οποίων επαναλαμβάνονται¹¹⁴, αφήνοντας να εννοηθεί ότι ο υπεύθυνος της σφράγισης δεν ήταν ένα απλό πρόσωπο, αλλά εκπροσωπούσε συγκεκριμένο διοικητικό θεσμό. Η πρακτική που προαναφέρθηκε τεκμηριώνει την παρουσία δύο εμπλεκόμενων μερών στις διοικητικές πράξεις¹¹⁵.

Τόσο κατά τη ΜΜ όσο και κατά την ΥΜ περίοδο, παρατηρείται στα δισκία που φέρουν διαφορετικά σφραγιστικά αποτυπώματα ένας συνδυασμός «διοικητικών» και κοινών σφραγίδων¹¹⁶. Διακρίνεται για πρώτη φορά στα ευρήματα του *Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων (Hieroglyphic Deposit)* της Κνωσού και στα δισκία του *Θησαυροφυλακίου του Ιερού (Temple Repository)*. Τα δισκία,

¹⁰⁸ Hallager αναφέρει την ύπαρξη δισκίων στον Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων της Κνωσού, θεωρώντας ότι το KN W/Hc 1 25 (HMs 107) είναι δισκίο και όχι nodulus (Hallager 2000 b, σ. 103-104, εικ. 3). Βλ. επίσης Petrakis 2017, σ. 80.

¹⁰⁹ Φλούδα 2006, σ. 36. Τσαγκαράκη 2006, σ. 74. Hallager 1996 I, σ. 84, Weingarten 1994a, σ. 184. Hallager 2000a, σ. 104-105.

¹¹⁰ Οι σφραγίδες που χρησιμοποιήθηκαν για τα δισκία αριθμούν τις 75 και διατηρούνται σε 170 δισκία. 162 δισκία φέρουν μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα (Hallager 1990, σ. 123 και 1996 I, σ. 85).

¹¹¹ Τσαγκαράκη 2006, σ. 71. Φλούδα 2006, σ. 32-33. Panagiotopoulos 2014, σ. 41 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹¹² Σε οκτώ περιπτώσεις (Πύργος, Μάλια, Κνωσός και Σαμοθράκη) υπάρχουν σφραγιστικά αποτυπώματα από διαφορετικές σφραγίδες (Hallager 1996 I, σ. 84).

¹¹³ Στα μεγάλα σύνολα στην Αγία Τριάδα και τα Χανιά ορισμένες σφραγίδες παρουσιάζονται σε περισσότερα του ενός δισκία. Hallager 1996 I, σ., 85. Επίσης πιν. Α.4.1.12.iii στην παρούσα μελέτη.

¹¹⁴ Hallager 1996 I, σ. 91-92 και 113.

¹¹⁵ Hallager 1996 I, σ. 115.

¹¹⁶ Hallager 1996 I, σ. 115.

επομένως, συνδέονται με το ειδικό διοικητικό σύστημα της Κνωσού της MM III/ΥΜ ΙΑ περιόδου¹¹⁷. Επίσης τεκμηριώνεται ο συνδυασμός σημείων γραφής και σφραγιστικών αποτυπωμάτων, φαίνεται όμως ότι οι διοικητικές πράξεις που τεκμηριώναν τα δισκία κατά κανόνα δεν μεταφέρονταν στις πινακίδες¹¹⁸.

Οι επιγραφές¹¹⁹ που φέρουν τα δισκία, συνήθως, αναγράφονται με εγχάραξη στη μία ή και στις δύο επίπεδες επιφάνειές τους και σπανιότερα *supra sigillum*¹²⁰. Έχουν βρεθεί δισκία ανεπίγραφα, αλλά και δισκία που φέρουν μόνο επιγραφή χωρίς σφραγιστικά αποτυπώματα. Συχνά παρατηρείται επανάληψη συνδυασμών σφραγιστικών τύπων και σημείων γραφής¹²¹. Η μελέτη των δακτυλικών αποτυπωμάτων δείχνει ότι το σχήμα του σφραγίσματος πρέπει να το διαμόρφωνε ο γραφέας και όχι ο υπεύθυνος της σφράγισης. Επομένως υπήρξε κοινή εργασία των δύο υπευθύνων¹²². Μικρές ιδιαιτερότητες ως προς την μορφή των δισκίων οφείλονται πιθανότατα σε διαφορετικό χειρισμό από τους γραφείς¹²³.

¹¹⁷ Για τις ιδιαιτερότητες που παρατηρούνται στα δύο σύνολα της Κνωσού βλ. Petrakis 2017, σ. 90-91.

¹¹⁸ Hallager 1996 I, σ. 118. Εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση του Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων των Μαλίων και ενδεχομένως ένα ακόμα παράδειγμα από την Αγία Τριάδα, όπου τεκμηριώνεται συσχετισμός ανάμεσα στις καταγεγραμμένες στα δισκία πληροφορίες και τα δεδομένα των πινακίδων.

¹¹⁹ Οι επιγραφές των δισκίων συνίστανται σε ομάδες σημείων γραφής, ένα μόνο σημείο, συμπλέγματα, αριθμούς ή κλασματικά σημεία. Από τα ανεπίγραφα παραδείγματα, 138 δισκία με 67 διαφορετικές επιγραφές (Hallager 1990, σ. 129), 24 φέρουν επιγραφή και στις δύο επίπεδες όψεις, 115 στη μία όψη, 20 είναι ανεπίγραφα, ενώ τρία μόνο φέρουν επιγραφή *supra sigillum*. Σε 21 παραδείγματα δεν είναι δυνατό να πραγματοποιηθούν ακριβείς παρατηρήσεις λόγω του αποσπασματικού χαρακτήρα της διατήρησής τους (Hallager 1996 I, σ. 94).

¹²⁰ *Supra sigillum* επιγραφές (εγχάρακτη αναγραφή επάνω στο σφραγιστικό αποτύπωμα) δεν αναφέρονται στο διοικητικό σύστημα της Μινωικής Ιερογλυφικής, ενώ οι μεμονωμένες περιπτώσεις που εντοπίζονται στο διοικητικό σύστημα της Γραμμικής Α περιορίζονται σε αριθμητικά και υποδιαίρέσεις. Το φακοειδές δισκίο PE Hc 2 17 (ME 834-836A) από το αρχείο του Πετρά φέρει πιθανώς τον αριθμό 1 και έχει παράλληλό του στον Πύργο, όπου το αριθμητικό 1 έχει χαραχθεί κατά μήκος κάθε αποτυπώματος σφραγίδας (βλ. σχετικά: Hallager 2000a, σ. 101-102. Hallager 1996 I, σ. 196-197 και Rehak - Younger, *Kadmos* 34 (1995), σ. 81-102).

¹²¹ Hallager 1996 I, σ. 94.

¹²² Panagiotopoulos 2014, σ. 41. Hallager 1996 I, σ. 95. Το γεγονός ότι δισκία με την ίδια σφραγίδα έχουν διαφορετικό σχήμα, πράγμα που δεν συμβαίνει στην περίπτωση που αναγνωρίζονται ίδιοι γραφείς, δηλώνει ότι το σχήμα το έδινε ο γραφέας. Η μελέτη του Hallager έδειξε ότι υπήρξε κοινή εργασία, ο γραφέας έδινε το σχήμα, ο υπεύθυνος για τη σφράγιση σφράγιζε και στη συνέχεια αναγραφόταν η επιγραφή. (Hallager 1996 I, σ. 94). Τέλος είναι δυνατό, κατόπιν λεπτομερών παρατηρήσεων να διακριθούν τα δισκία, τα οποία πρώτα εγγράφησαν και ακολούθως σφραγίστηκαν και εκείνα, στα οποία έχει ακολουθηθεί η αντίθετη διαδικασία (Hallager 1996 I, σ. 98).

¹²³ Hallager 1996 I, σ. 86-87. Πρόκειται για 11 δισκία από τα Χανιά, ορισμένα εκ των οποίων φέρουν στην περιφέρειά τους μια οπή, η οποία φαίνεται να έχει παραχθεί από τη γραφίδα του γραφέα. Η

Τα *δισκία* εντοπίζονται πάντοτε σε ανασκαφική συνάφεια με άλλα διοικητικά τεκμήρια, όπως οι πινακίδες και οι *noduli*, γεγονός που αποδεικνύει ότι έχουν ειδική λειτουργία μέσα στο διοικητικό σύστημα διαφορετικών οικονομικών ενοτήτων (μονάδων), στις οποίες φαίνεται ότι ήταν διαιρεμένη η Κρήτη κατά τη Νεοανακτορική περίοδο¹²⁴. Η εξέταση του πηλού τους (με μεγεθυντικό φακό) δείχνει ότι ήταν εγχώριος¹²⁵.

Ο Hallager ¹²⁶διέκρινε δύο υποκατηγορίες *δισκίων* (εικ. Α.1.23.):

α. Τα δισκοειδή (“*disk*”), τα οποία έχουν δύο σχεδόν επίπεδες και παράλληλες μεταξύ τους επιφάνειες, σε ορισμένες περιπτώσεις με ελαφρώς αποστρωγγυλεμένη περιφέρεια (“*rounded disk*”).

β. Τα φακοειδή (“*lentoid*”), τα οποία έχουν δύο κυρτές πλευρές και λεπτή περιφέρεια ή τη μία μόνο επιφάνεια κυρτή και την άλλη επίπεδη (“*flaked lentoid*”).

Οι Müller και Pini αποδέχτηκαν κατ’ αρχάς τον ανωτέρω διαχωρισμό (*scheiben und linsenförmige Roundels*). Παρατήρησαν όμως ότι η τυπολογική ταξινόμηση βάσει των σχημάτων περιπλέκεται από το γεγονός ότι τα *δισκία* δεν έχουν πάντα ιδανικό σχήμα, αλλά υπάρχουν παραδείγματα με σχήμα που δεν είναι δυνατό να ενταχθεί αποκλειστικά σε μία από τις δύο κατηγορίες ¹²⁷. Για τον λόγο αυτό κατηγοριοποίησαν τα *δισκία* με βάση τον αριθμό των σφραγιστικών τους αποτυπωμάτων, αφού ο αριθμός των σφραγιστικών αποτυπωμάτων αποτελεί σημαντικό κριτήριο για την ερμηνεία τους, καθώς το σχήμα και το μέγεθός τους ήταν άμεσο αποτέλεσμα του αριθμού αυτού¹²⁸. Το γεγονός ότι παρατηρούνται διορθώσεις των σφραγιστικών αποτυπωμάτων επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι ο

ιδιαιτερότητα αυτή δεν είναι συνήθης στα *δισκία*, όμως εντοπίζεται στις πινακίδες των Χανίων και της Αγίας Τριάδας. Τρία *δισκία* από τα Χανιά διατηρούν θραύσεις στην περιφέρειά τους.

¹²⁴ Hallager 1996 I, σ. 85.

¹²⁵ Μικρές διαφοροποιήσεις εντοπίζονται στην Αγία Τριάδα και την Κνωσό. Είναι πολύ πιθανό οι διαφορές αυτές να οφείλονται σε διαφορετικά κοιτάσματα πηλού και όχι απαραίτητα σε απομακρυσμένες θέσεις προέλευσης. Στην περίπτωση των Χανίων εντοπίζονται ίδιοι τύποι πηλού σε συνδυασμό με γραφείς και συνήθειες, αλλά όχι με σφραγίδες (Hallager 1995, σ. 97).

¹²⁶ Hallager 1996, I, σ. 22, 94 και II, σ. 6.

¹²⁷ CMS II 6, σ. 363.

¹²⁸ Τσαγκαράκη 2006, σ. 72. Hallager 1996 I, σ. 88-89, 100. CMS II 6, σ. 362-363. Σχετικά με την σημασία του αριθμού των σφραγιστικών αποτυπωμάτων βλ. Hallager 2010, σ. 205.

αριθμός τους έδινε συγκεκριμένη πληροφορία σχετικά με τα αναγραφόμενα αγαθά¹²⁹.

Επομένως σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση των Müller και Pini τα *δισκία* χωρίζονται ως εξής:

α. Δισκία με ένα σφραγιστικό αποτύπωμα (*Roundel mit einem Abdruck*) (εικ. Α.1.24): Σώζονται λίγα παραδείγματα, τα περισσότερα ανεπίγραφα, τόσο δισκοειδούς όσο και φακοειδούς σχήματος. Ορισμένα *δισκία* της συγκεκριμένης υποκατηγορίας είναι δύσκολο να διακριθούν από τους *noduli* με έντονη θολωτή ράχη. Αντίστοιχη δυσκολία διάκρισης υπάρχει ανάμεσα σε ορισμένους αετωματικούς *noduli* με οξυγώνια απόληξη και τα *δισκία* με ένα σφραγιστικό αποτύπωμα και σφηνοειδές σχήμα¹³⁰. Η ομοιότητα των δύο τύπων και η δυσκολία της τυπολογικής τους διάκρισης σε συνδυασμό με την απουσία επιγραφής στα περισσότερα *δισκία* με ένα σφραγιστικό αποτύπωμα, σε αντίθεση με τα *δισκία* με περισσότερα του ενός αποτυπώματα που είναι κυρίως ενεπίγραφα, οδηγεί στην υπόθεση λειτουργικής συνάφειας των *δισκίων* και των *noduli*¹³¹.

β. Δισκία με δύο σφραγιστικά αποτυπώματα (*Roundel mit zwei Abdrucken*) (εικ. Α.1.25.). Είναι δισκοειδή ή φακοειδή. Τα περισσότερα είναι ενεπίγραφα, σπανιότερα συναντούμε παραδείγματα χωρίς επιγραφή¹³². Πολλές φορές, ανάμεσα στα δύο σφραγιστικά αποτυπώματα διαμορφώνεται μια ρινοειδής προεξοχή (εικ. Α.1.27.)¹³³, η οποία δίνει στα *δισκία* χαρακτηριστικό σχήμα, που μοιάζει με αυτό των *δελταρίων με σπή ανάρτησης*¹³⁴.

γ. Δισκία με τρία ή περισσότερα σφραγιστικά αποτυπώματα (*Roundel mit drei und mehr Abdrucken*) (εικ Α.1.26.). Τα περισσότερα είναι δισκοειδούς σχήματος και

¹²⁹ Hallager 1996 I, σ. 43. Hallager 2010, σ. 205.

¹³⁰ CMS II 6, σ. 363.

¹³¹ Τσαγκαράκη 2006, σ. 73. CMS II 6, σ. 363. Μια ακόμη σχέση ανάμεσα στους δύο τύπους σφραγισμάτων τεκμηριώνει ενδεχομένως η ταύτιση σημείων Γραμμικής Α γραφής, προερχομένων από τον ίδιο πιθανώς γραφέα σε ένα δισκίο (HT Wc 3016) και ένα θολωτό nodulus (HM 1348/ HT We 3020) από την Αγία Τριάδα (Hallager 1996, σ. 126).

¹³² CMS II 6, σ. 363-364, 379, 399, πιν. 8, 450-1. πιν. 2/CMS II 7, σ. 272-273, 277 πιν. 4.

¹³³ CMS II 6, σ. 364.

¹³⁴ CMS II 6, σ. 363-364. Τα *δελτάρια με σπή ανάρτησης* (αγγλ. *labels*, γαλλ. *médailles*, βλ. σχετικά Καρναβά 2000, σ. 25, υποσημ. 1) αποτελούν διοικητικά τεκμήρια του συστήματος της Μινωικής Ιερογλυφικής γραφής, τα οποία φέρουν αποκλειστικά επιγραφές και όχι σφραγιστικά αποτυπώματα.

σπανιότερα φακοειδούς. Κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τους είναι ενεπίγραφα. Ο αριθμός των σφραγιστικών τους αποτυπωμάτων μπορεί να φτάσει τα 15¹³⁵. Συνήθως τα σφραγιστικά αποτυπώματα προέρχονται από την ίδια σφραγίδα. Σε πολύ λίγες περιπτώσεις έχουν αποτυπωθεί στο ίδιο δισκίο δύο, τρεις ή και τέσσερις διαφορετικές σφραγίδες¹³⁶. Ενεπίγραφα δισκία με πέντε σφραγιστικά αποτυπώματα προέρχονται από τα Γουρνιά, τα Μάλια και τον Πύργο Μύρτου. Μια ιδιότυπη παραλλαγή με σχεδόν ορθογώνιο περίγραμμα και από ένα σφραγιστικό αποτύπωμα σε κάθε μια από τις πλευρές του ορθογωνίου παρατηρείται στην Αγία Τριάδα (εικ Α.1.28.)¹³⁷, ενώ παρόμοια διαχείριση συναντούμε σε σφράγισμα ακανόνιστου δισκοειδούς σχήματος, στο οποίο εφαρμόζεται πολλαπλή σφράγιση¹³⁸.

Σχετικά με την χρήση των δισκίων έχουν διατυπωθεί αρκετές υποθέσεις¹³⁹. Η ομοιότητά τους με ορισμένες υποκατηγορίες *noduli*, αλλά και η ανεύρεσή τους στο ίδιο ανασκαφικό περιβάλλον¹⁴⁰ συνηγορεί στην υπόθεση της συναφούς ή αλληλοεξαρτώμενης λειτουργίας δισκίων και *noduli*. Σήμερα θεωρείται επικρατέστερη η ερμηνεία του Hallager, η οποία συμπληρώθηκε και από άλλους σύγχρονους μελετητές και βασίστηκε στα νέα ανασκαφικά ευρήματα που ανακαλύφθηκαν με σύγχρονες πλέον ανασκαφικές μεθόδους και επέτρεψαν την πραγματοποίηση ουσιαστικών παρατηρήσεων. Απορρίφθηκε η παλαιότερη υπόθεση, σύμφωνα με την οποία τα δισκία αποτελούσαν εξέλιξη των δελταρίων με οπή ανάρτησης, καθώς ανάμεσα στα ευρήματα του Ιερογλυφικού Αποθέτη του Πετρά Σητείας τεκμηριώθηκε συνύπαρξη δισκίων και δελταρίων με οπή ανάρτησης στο ίδιο αρχείο, αποδεικνύοντας την παράλληλη χρήση των δύο διαφορετικών αντικειμένων¹⁴¹.

¹³⁵ Hallager 1990, σ. 126 και 1996, σ. 100.

¹³⁶ CMS II 6, σ. 364-365, 379, 399 πιν. 8, σ. 451 πιν. 2. Hallager 1996 II, σ. 9-207.

¹³⁷ CMS II 6, αρ. 148 (HMpin 71, πιν. 8).

¹³⁸ CMS II 6, σ. 365. αρ. 33 (HMpin 73).

¹³⁹ Σχετικά με τις θεωρίες αυτές βλ. Hallager 1996 I, σ. 79-82.

¹⁴⁰ Hallager 2015, σ. 141 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁴¹ Hallager 2000a, σ. 102 (σχετικά με την συνύπαρξη των δύο τύπων στο αρχείο του Πετρά).

Σύμφωνα με την ερμηνεία του Hallager¹⁴², τα *δισκία* ήταν ένα είδος αποδεικτικών στοιχείων, «*a kind of receipt*», τα οποία σχετίζονταν με την παράδοση συγκεκριμένων μονάδων ενός αγαθού. Φυλάσσονταν στα αρχεία της κεντρικής διοίκησης ως αποδεικτικά συναλλαγών που σχετίζονταν με εξερχόμενα αγαθά. Σύμφωνα με τον Hallager, ο υπεύθυνος σφράγισης παραλάμβανε από τις κεντρικές αποθήκες συγκεκριμένες μονάδες προϊόντος, αποτύπωνε την σφραγίδα στο *δισκίο* βεβαιώνοντας την παραλαβή, ενώ στην συνέχεια ο γραφέας που ήταν υπάλληλος της αποθήκης του ανακτόρου, χάρασε τα απαιτούμενα σημεία γραφής ή τα αριθμητικά δεδομένα και κρατούσε το *δισκίο* για να το μεταφέρει στο αρχείο¹⁴³. Η Schoep, δεν δέχεται ότι οι συναλλαγές αφορούσαν μόνο εξερχόμενα αγαθά. Θεωρεί εξίσου πιθανό να δίδονταν τα *δισκία* ως αποδεικτικά παραδόσεων προϊόντων που εισέρχονταν στις κεντρικές αποθήκες¹⁴⁴.

Ο διαφορετικός αριθμός σφραγιστικών αποτυπωμάτων σε κάθε *δισκίο* θεωρήθηκε ότι αντιπροσώπευε τις μονάδες του προϊόντος, η επιγραφή την ταυτότητα του προϊόντος, ενώ η εγχάραξη αριθμητικών κλασματικών σημείων προσδιόριζε την ποσότητα του αγαθού σε περίπτωση που αυτή ήταν μικρότερη από την καθιερωμένη ή δεν είχε ληφθεί στο σύνολό της¹⁴⁵. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο αριθμός των σφραγιστικών αποτυπωμάτων συμφωνεί με τις εγχάρακτες μονάδες μέτρησης¹⁴⁶, ενώ πολλές φορές παρατηρείται διόρθωση των σφραγιστικών αποτυπωμάτων και των επιγραφών¹⁴⁷. Σύνθετες επιγραφές, στις οποίες το ιδεόγραμμα συνοδευόταν από ομάδα σημείων, πιστεύεται ότι εξυπηρετούσαν την αναγραφή περαιτέρω πληροφοριών, προκειμένου να προσδιοριστεί πλήρως η συναλλαγή¹⁴⁸. Ο Hallager δεν διακρίνει λειτουργική διαφοροποίηση ανάμεσα στα ανεπίγραφα και τα ενεπίγραφα *δισκία*, αφού στα

¹⁴² Hallager 1996 I, σ. 116-117.

¹⁴³ Τα ελάχιστα ευρήματα σε θέσεις εκτός των κεντρικών ή «ανακτορικών» κτηρίων τα ερμηνεύει ως προϊόντα προσωρινής διοικητικής δραστηριότητας, τα οποία δεν είχαν ακόμα μεταφερθεί στο κεντρικό αρχείο (Hallager 1996 I, σ. 116-117).

¹⁴⁴ Schoep 1996/97, σ. 405-407. Schoep 1996 I, σ. 80.

¹⁴⁵ Hallager, 1996 I. σ. 100-101.

¹⁴⁶ Hallager 1990, σ. 127 και 1996 I, σ. 100 κ.ε. Panagiotopoulos 2014, σ. 41.

¹⁴⁷ Hallager, 1996 I, σ. 100. CMS II 6, σ. 362-363, 364-365, όπου διατυπώνεται η υπόθεση ότι οι διορθώσεις πραγματοποιούνταν από τον γραφέα.

¹⁴⁸ Hallager, 1996 I, σ. 84, 100-101, 108-112, 113, 225-230.

ανεπίγραφα παραδείγματα μόνο το σφραγιστικό αποτύπωμα έδινε την πληροφορία, ενώ η επιγραφή προσέθετε μόνο εξαιρετικές επιπλέον πληροφορίες¹⁴⁹. Άλλοι μελετητές εξετάζουν μια ενδεχομένως διαφοροποιημένη λειτουργία των ανεπίγραφων δισκίων¹⁵⁰.

Η θεωρία του Hallager σχετικά με τη χρήση των δισκίων γίνεται αποδεκτή από μεγάλο αριθμό μελετητών¹⁵¹. Εκφράζονται όμως και αμφιβολίες, καθώς η υπόθεση αυτή δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί¹⁵². Η συγκέντρωση των δισκίων σε κεντρικά κτήρια και «ανακτορικά» συγκροτήματα τεκμηριώνει την υπόθεση ότι η κεντρική αρχή διατηρούσε τα δισκία ως τεκμήρια, ως δεσμευτικά έγγραφα που πιστοποιούσαν τις συναλλαγές μεταξύ της κεντρικής διαχείρισης και άλλων παραγόντων¹⁵³. Παραμένει όμως ανοιχτό το θέμα της ιδιότητας των υπευθύνων σφράγισης.

Παρά την αρχική εκτίμηση του Hallager ότι οι υπεύθυνοι σφράγισης ήταν ιδιώτες, φαίνεται πιθανότερο να ήταν «ανακτορικοί» υπάλληλοι επιφορτισμένοι με την παραλαβή και διακίνηση των προϊόντων μέσα στο «ανακτορικό» συγκρότημα¹⁵⁴. Δακτυλικά αποτυπώματα σε δισκία που φέρουν τις ίδιες σφραγίδες τεκμηριώνουν την χρήση της σφραγίδας από ένα πρόσωπο, χωρίς να διασαφηνίζεται εάν αυτό σφράγιζε ως ιδιώτης ή ως υπάλληλος με συγκεκριμένο καθήκον. Ένα σφραγιστικό αποτύπωμα σχετίζεται σε ορισμένες περιπτώσεις με ένα μόνο προϊόν, άλλοτε όμως με περισσότερα¹⁵⁵. Οι σφραγίδες που χρησιμοποιούνταν για τη σφράγιση των δισκίων είναι μέτριας ποιότητας. Επίσης

¹⁴⁹ Hallager 1990, σ. 130, 144. Hallager 1996 I, σ. 112. Hallager 1999, σ. 282.

¹⁵⁰ CMS II 6, σ. 379, σημ.75. Σχετικά με τη θεωρία του Hallager και τον προβληματισμό της Weingarten βλ. Hallager 1990, σ. 143 "Response by J. Weingarten".

¹⁵¹ Weingarten 1994a, σ. 182, 184/Weingarten 1995, σ. 286-287. Perna 1995, σ. 106-107. Rehak & Younger 1998, σ. 131-132. Panagiotaki 1999, σ. 115, 117-118.

¹⁵² CMS II 6, σ. 363, σημ. 47.

¹⁵³ Φλούδα 2006, σ. 33. Ο Hallager εντοπίζει ομοιότητες του ρόλου των δισκίων με τις λειτουργίες του γραφειοκρατικού συστήματος της Μεσοποταμίας (Ur III). Με βάση αυτόν τον παραλληλισμό, τα δισκία πρέπει να θεωρούνται διοικητικά τεκμήρια, τα οποία επέτρεπαν τον έλεγχο από μέρος κάποιου φορέα του ανακτόρου επί των δραστηριοτήτων των υπαλλήλων του (Hallager 1996 I, σ. 118. βλ επίσης Schoep 2002b, σ. 196 & Krzyszkowska 2005, σ. 163. Panagiotopoulos 2014, σ. 40-42).

¹⁵⁴ Panagiotopoulos 2014, σ. 42 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁵⁵ Panagiotopoulos 2014, σ. 41. Hallager 1996 I, σ. 115.

παρατηρείται αποκλειστική σχέση συγκεκριμένων προσώπων μόνο με τα *δισκία*¹⁵⁶. Επομένως, επρόκειτο για πρόσωπα που είχαν χαμηλή θέση στη διοικητική ιεραρχία και ίσως περιορισμένης ευθύνης αποστολή¹⁵⁷.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, παρατηρούμε ότι τα *δισκία* ήταν ανεξάρτητα διοικητικά τεκμήρια που προσδιόριζαν και αποτύπωναν συναλλαγές πιθανότατα ανάμεσα στην κεντρική διοίκηση και άλλους παράγοντες. Παρείχαν σύνθετες πληροφορίες (σφράγιση, επιγραφή, αριθμητικά δεδομένα, *supra sigillum* προσθήκη πληροφοριών) και ήταν δυνατό να υποστούν τροποποιήσεις τόσο ως προς τον αριθμό των σφραγιστικών αποτυπωμάτων όσο και ως προς τις εγχάρακτες πληροφορίες που περιείχαν. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για τεκμήρια με εξειδικευμένη λειτουργία, η οποία παραμένει αινιγματική. Δεν αποκλείεται να επιτελούσαν ένα πιο σύνθετο ρόλο και να μην περιορίζονταν σε αυτό των αποδείξεων. Ενδεχομένως, ήταν συμφωνητικά (συμβόλαια) για υποχρεώσεις που επρόκειτο να εκπληρωθούν. Σε αυτή την ερμηνεία συμβάλλει η ύπαρξη επιγραφών, η οποία υποδηλώνει τη δυνατότητα περαιτέρω προσδιορισμού της «διοικητικής» πράξης¹⁵⁸. Δε θα πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα οι επιπλέον πληροφορίες να δήλωναν συμπληρωματικές συναλλαγές ή πράξεις, δηλαδή συνέχεια άλλων συναλλαγών ή πράξεων, για τις οποίες τεκμηριωνόταν ο συσχετισμός.

1. 4. ΜΗΝΟΕΙΔΗ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ (*crescents/croissants d' argile/ Hörnchenplomben/ σφραγίσματα σε σχήμα ημισελήνου*¹⁵⁹/*σφραγίσματα μηνοειδούς σχήματος*¹⁶⁰)

Τα μηνοειδή σφραγίσματα αποτελούν χαρακτηριστικό τύπο της MM περιόδου και συνδέονται άρρηκτα με την Κρητική Ιερογλυφική γραφή. Διαθέτουν διαμπερές αυλάκι ανάρτησης, όπως τα αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές, όμως παρουσιάζουν μονομερή καμπυλότητα ως προς το διαμήκη άξονα, η οποία

¹⁵⁶ Οι τέσσερις σημαντικοί κάτοχοι σφραγίδων (3 από Χανιά και 1 από Αγία Τριάδα) δεν εμφανίζονται στους υπόλοιπους τύπους σφραγισμάτων (για την Αγ. Τριάδα βλ. πιν. Α.4.1.11.iii).

¹⁵⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 41.

¹⁵⁸ Τσαγκαράκη 2006, σ. 78. Shoep 1996/97, σ. 406-407.

¹⁵⁹ Καρναβά 2000, σ. 26, σημ. 1.

¹⁶⁰ Τσαγκαράκη 2006 σ. 127,

είχε δημιουργηθεί με τα δάχτυλα. Το σχήμα πολλές φορές αποκλίνει από το μηνοειδές¹⁶¹.

Τα περισσότερα ευρήματα προέρχονται από τον *Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων* της Κνωσού, όπου τόσο τα σφραγιστικά αποτυπώματα όσο και οι εγχάρακτες επιγραφές ανήκουν στην Κρητική Ιερογλυφική γραφή. Η ύπαρξη μηνοειδών σφραγισμάτων χωρίς σφραγιστικά αποτυπώματα, αλλά με επιγραφές, μπορεί να θεωρηθεί ένδειξη της αρχικής χρήσης τους, καθώς φαίνεται ότι είχαν σχεδιαστεί κυρίως ως φορείς επιγραφών¹⁶². Τις ιερογλυφικές σφραγίδες θα μπορούσε να ερμηνεύσει κανείς ως υποκατάστατο των εγχάρακτων σημείων της γραφής¹⁶³. Στην Κνωσό το σύνολο των μηνοειδών σφραγισμάτων προέρχεται από τον *Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων*¹⁶⁴, ενώ στον Πετρά τα μηνοειδή σφραγίσματα εντοπίστηκαν διάσπαρτα¹⁶⁵.

Διακρίνονται δύο υποκατηγορίες μηνοειδών σφραγισμάτων:

Μηνοειδή σφραγίσματα με θολωτή/ κυρτή την κάτω επιφάνεια. (*Hörnchenplomben mit gewölbter/ gerundeter Unterseite*) (εικ. Α.1.29.) Τα σφραγίσματα αυτά δεν φέρουν επιγραφή. Η θολωτή επιφάνεια πρέπει να διαμορφώθηκε με το χέρι του υπευθύνου σφράγισης κατά την διάρκεια της αποτύπωσης της σφραγίδας¹⁶⁶. Τα δακτυλικά αποτυπώματα δείχνουν ότι ο σβώλος του πηλού πρέπει να κρατήθηκε ελεύθερα ανάμεσα στα δάχτυλα, ώστε να αποτυπωθούν οι σφραγίδες. Η κυρτή επιφάνεια δηλώνει ότι η επιγραφή δεν ήταν απαραίτητη. Από τον *Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων* της Κνωσού διατηρούνται μόνο δύο μηνοειδή σφραγίσματα με θολωτή (κυρτή) κάτω επιφάνεια¹⁶⁷.

1. Μηνοειδή σφραγίσματα που έχουν τη μία πλευρά πεπλατυσμένη και την κάτω πλευρά τους επίπεδη. (*Hörnchenplomben mit planer Unterseite*) (εικ.

¹⁶¹ CMS II 6, σ. 366.

¹⁶² CMS II 8, σ. 48. Επίσης μηνοειδές με σφραγιστικό αποτύπωμα χωρίς επιγραφή σ. 48, υποσημ. 78.

¹⁶³ CMS II 6, σ. 366. Στον Πετρά, όταν υπάρχουν περισσότερα του ενός σφραγιστικά αποτυπώματα στο ίδιο μηνοειδές σφράγισμα, τότε τουλάχιστον το ένα προέρχεται από ιερογλυφική σφραγίδα (Tsiropoulou – Hallager 2010, σ. 155).

¹⁶⁴ Η ομοιότητα του πηλού δείχνει ότι τα μηνοειδή σφραγίσματα του αποθέτη παρήχθησαν στην ίδια θέση (CMS II 8, σ. 44. και 45).

¹⁶⁵ Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 84 κ.ε.: Square B, Z, K, X, BA και 7 μηνοειδή σφραγίσματα από το κοσκίνισμα του χώματος της ανασκαφής.

¹⁶⁶ CMS II 6, σ. 366 - 367.

¹⁶⁷ CMS II 8, σ. 49.

A.1.30.) Η επίπεδη κάτω πλευρά διαμορφώθηκε κατά την πίεση του σβώλου πηλού, που είχε ήδη τοποθετηθεί γύρω από το νήμα, σε μια επίπεδη επιφάνεια. Η συγκεκριμένη διαχείριση των σφραγισμάτων της δεύτερης υποκατηγορίας στόχευε στην διαμόρφωση κατάλληλης επιφάνειας για την επιγραφή¹⁶⁸. Πρέπει να εγγράφονταν μετά την αποτύπωση των σφραγίδων¹⁶⁹. Στην Κνωσό υπάρχουν μικρά μηνοειδή σφραγίσματα αυτής της υποκατηγορίας με δύο σφραγιστικά αποτυπώματα, αλλά και ένα μεγάλων διαστάσεων πρισματικού τύπου που φέρει τέσσερα σφραγιστικά αποτυπώματα προερχόμενα από δύο διαφορετικές σφραγίδες (εικ Α.1.31.)¹⁷⁰.

Και στις δύο υποκατηγορίες τα μηνοειδή σφραγίσματα φέρουν από ένα ή δύο σφραγιστικά αποτυπώματα¹⁷¹. Ακόμα και όταν το σφράγισμα φέρει μόνο σφραγιστικά αποτυπώματα και όχι επιγραφή, το ένα τουλάχιστον σφραγιστικό αποτύπωμα προέρχεται από ιερογλυφική σφραγίδα¹⁷². Στην περίπτωση που συνυπάρχουν εγχάρακτες επιγραφές και σφραγιστικά αποτυπώματα ιερογλυφικών σφραγίδων θεωρείται ότι αλληλοσυμπληρώνονταν¹⁷³. Όταν ένα μηνοειδές φέρει σφραγιστικό αποτύπωμα με ιερογλυφική σφραγίδα τότε το γραπτό μήνυμα δεν είναι το πιο σημαντικό μέρος¹⁷⁴. Δεν είναι εύκολο να ερμηνευθεί ο ρόλος των μη ιερογλυφικών σφραγίδων¹⁷⁵. Φαίνεται ότι ο αριθμός των σφραγιστικών αποτυπωμάτων είχε ιδιαίτερη σημασία, όπως στα δισκία, τους *noduli* και τα σφραγίσματα με επίπεδη βάση¹⁷⁶.

Σύμφωνα με τους μελετητές, το μηνοειδές σχήμα των συγκεκριμένων σφραγισμάτων, αλλά και τα αποτυπώματα αντικειμένων που διατηρούνται σε αυτά, αποτελούν ένδειξη της χρήσης τους ως ετικετών. Σε αυτή την υπόθεση

¹⁶⁸ CMS II 6, σ. 366 –367. CMS II 8, σ. 48.

¹⁶⁹ CMS II 8, σ. 48.

¹⁷⁰ CMS II 8, σ. 49.

¹⁷¹ CMS II 6, σ. 366 - 367. Στην Κνωσό τα μηνοειδή φέρουν συνήθως δύο σφραγιστικά αποτυπώματα, ενώ ένα, τρία ή τέσσερα σφραγιστικά αποτυπώματα αποτελούν εξαίρεση (CMS II 8, σ. 48).

¹⁷² CMS II 6, σ. 366 –367.

¹⁷³ CMS II 8, σ. 48.

¹⁷⁴ Tsiropoulou – Hallager 2010, σ.167 .

¹⁷⁵ CMS II 8, σ. 48.

¹⁷⁶ CMS II 8, σ. 48.

συνηγορεί το γεγονός ότι διατηρήθηκαν κατά κανόνα ακέραια¹⁷⁷. Το σχήμα των μηνοειδών σφραγισμάτων συγκρίνεται με τις σύγχρονες ετικέτες που αναρτώνται σε καράφες ποτών περιβάλλοντας το λαιμό τους και ακολουθώντας το κυρτό σχήμα του λαιμού¹⁷⁸. Αποτυπώματα δερμάτινων ταινιών σε μηνοειδές σφράγισμα από τον Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων της Κνωσού αποτελεί ενδεχομένως μία ενδιαμέση κατηγορία ανάμεσα στα μηνοειδή σφραγίσματα και τα σφραγίσματα με επίπεδη βάση με παρόμοια πιθανώς χρήση¹⁷⁹.

Η Καρναβά¹⁸⁰ θεωρεί ότι, όταν τα μηνοειδή σφραγίσματα φέρουν περισσότερες από μια επιγραφές που δεν είναι λογογράμματα, τότε μία από τις επιγραφές δηλώνει εμπόρευμα. Αυτή η θεωρία επιβεβαιώνεται από το υλικό του Πετρά¹⁸¹. Επίσης η Καρναβά¹⁸² θεωρεί ότι οι άλλες δύο επιγραφές είναι αινιγματικές, αν και υποθέτει ότι θα μπορούσαν να αναφέρονται σε ανθρωπωνύμια και ή τοπωνύμια, ακόμα και στην προέλευση ή τον προορισμό (πρόσωπο ή θέση) του αντικειμένου στο οποίο αναφέρονται τα μηνοειδή. Ο Poursat¹⁸³ θεωρεί ότι τα μηνοειδή δεν σφράγιζαν αντικείμενα και ότι είναι πιο πιθανό να συνδέονταν με εμπορεύματα που έρχονταν στις αποθήκες.

Η πιο κοινή ομάδα είναι αυτή που συνδυάζει εγχάρακτη επιγραφή και μη ιερογλυφική σφραγίδα και αυτές βρέθηκαν στα Μάλια και την Κνωσό σε αρχεία. Στον Πετρά τα μηνοειδή σφραγίσματα βρέθηκαν διάσπαρτα. Οι αποστάσεις εύρεσής τους φαίνεται να ενισχύουν την υπόθεση της Καρναβά, ότι δηλαδή η σταθερή διαδικασία για τα μηνοειδή ήταν η δημιουργία και η σφράγισή τους στην αποθήκη, την οποία ακολουθούσε η καταγραφή στο αρχείο¹⁸⁴.

¹⁷⁷ CMS II 6, σ. 366 –367. CMS II 8, σ. 45.

¹⁷⁸ CMS II 6, σ. 366 –367.

¹⁷⁹ Weingarten 1995, σ. 302.

¹⁸⁰ Karnava 2000, σ. 120

¹⁸¹ Tsipopoulou & Hallager 2010, σ. 156 .

¹⁸² Karnava 2000, σ. 122.

¹⁸³ Poursat 1999, σ. 29.

¹⁸⁴ Karnava 2000, σ. 120

1. 5. ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΜΕ ΕΠΙΠΕΔΗ ΒΑΣΗ *Päckchenplomben / flat-based nodules / Wb/ Weingarten: τύποι I - V/ σφραγίσματα με επίπεδη βάση / Document Sealings (σφραγίσματα εγγράφων)*

Η ονομασία *σφραγίσματα με επίπεδη βάση*, μετάφραση του αγγλικού όρου “*flat-based nodules*” έχει καθιερωθεί στα ελληνικά για συγκεκριμένη κατηγορία σφραγισμάτων, τα οποία σφράγιζαν -κατά την επικρατέστερη άποψη- δεμένα “έγγραφα”. Τα σφραγίσματα σχηματίζονταν με την εφαρμογή ενός μαλακού σβώλου νωπού πηλού σ’ ένα μικρό, καλά δεμένο «δεματάκι» από επεξεργασμένο δέρμα ή περγαμηνή. Το νήμα περιελισσόταν πολλές φορές γύρω από το αντικείμενο αφήνοντας τα ίχνη του στο εσωτερικό του σφραγίσματος (εικ. Α.1.33), στο οποίο εν τέλει ενσωματωνόταν¹⁸⁵. Η επιφάνεια εξομαλυνόταν και ακολουθούσε η σφράγιση¹⁸⁶. Ο γερμανικός όρος “*Päckchenplomben*” είναι μάλλον παραπλανητικός¹⁸⁷. Καθιερώθηκε από τους Müller & Pini, επειδή το σφραγισμένο αντικείμενο, διπλωμένο πολλές φορές και τυλιγμένο με νήμα, έμοιαζε με δεματάκι (*Päckchen*) χωρίς όμως να περικλείει κάτι. Στην βιβλιογραφία έχουν χρησιμοποιηθεί αρκετοί όροι¹⁸⁸, φαίνεται όμως ότι η ονομασία “*Document Sealings*” είναι η ορθότερη, καθώς βασίζεται στην γενικότερα αποδεκτή σήμερα θεωρία σχετικά με την λειτουργία των συγκεκριμένων σφραγισμάτων που σφράγιζαν “έγγραφα” γραμμένα με μελάνι σε δέρμα ή περγαμηνή.

Τα πρωιμότερα και τα υστερότερα παραδείγματα προέρχονται από το ανάκτορο της Κνωσού¹⁸⁹. Ο Hallager υποστηρίζει ότι μια πρώιμη μορφή τέτοιων διοικητικών τεκμηρίων (“*Proto-flat-based nodules*”) χρησιμοποιούνταν ενεπίγραφα

¹⁸⁵ CMS II 6, σ. 356. Μικρών διαστάσεων τέτοια «δεματάκια» είναι πιθανό να δέονταν μετά την εφαρμογή του πηλού του σφραγίσματος, ενώ τα μεγαλύτερα προφανώς ήταν εκ των προτέρων δεμένα.

¹⁸⁶ Τσαγκαράκη 2006, σ. 36 με προγενέστερη βιβλιογραφία σχετικά με την «στίλβωση» της επιφάνειας. Η Weingarten (1983b, σ. 12,13. 1991, σ. 304) υπέθεσε ότι τα αποτυπώματα του κατεργασμένου δέρματος δεν οφείλονται στα σφραγιζόμενα «έγγραφα», αλλά στις δερμάτινες ταινίες που τα έδεναν.

¹⁸⁷ Panagiotopoulos 2014, 39 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁸⁸ “*Leather-package Sealings*” (Panagiotaki 1995, σ. 709 -728). “*απλά σφραγίσματα*» (Παπαποστόλου 1977, σ. 13-14), “*Parcel sealings*» ή «*Parcel nodules*» (Pini 1990a, σ. 33-54) και *Document Sealings*. (Weingarten 1991a, σ. 304).

¹⁸⁹ CMS II 8, σ. 39. Τα πρωιμότερα προέρχονται από τον αμφιβόλου χρονολόγησης Αποθήκη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων και τα υστερότερα από την Αίθουσα των Πινακίδων των Αρμάτων (*Room of the Chariot Tablets*).

στην MM II Φαιστό, άποψη για την οποία υπάρχουν αντιρρήσεις¹⁹⁰. Τα σφραγίσματα με επίπεδη βάση εντάσσονται στο πλαίσιο της Νεοανακτορικής Διαχείρισης και εξακολουθούν να υφίστανται μόνο επιλεκτικά μετά την YM IB περίοδο¹⁹¹. Στη Μυκηναϊκή εποχή τεκμηριώνεται η ύπαρξη μόνο 4 παραδειγμάτων από την Αίθουσα των Πινακίδων των Αρμάτων (*Room of the Chariot Tablets*) που όμως διαφέρουν από τα Νεοανακτορικά παράλληλά τους (εικ. Α.1.40.)¹⁹².

Τα «έγγραφα» που σφραγιζόνταν ήταν μικρά πολύπτυχα ή κύλινδροι από δέρμα. Διαφορετικές θεωρίες έχουν διατυπωθεί ως προς τις διαστάσεις των αντικειμένων αυτών με τους Hallager και Weingarten να υποστηρίζουν ότι ήταν αρκετά μεγάλα, σε αντίθεση με τους Müller και Pini που πρεσβεύουν το αντίθετο¹⁹³. Τα τελευταία χρόνια ήταν ευρύτερα αποδεκτή η άποψη ότι τα «έγγραφα» δεν ξεπερνούσαν τις διαστάσεις των 6 x 6 εκ.¹⁹⁴, όμως, μια πρόσφατη δημοσίευση¹⁹⁵ επανέφερε στο προσκήνιο το θέμα των μεγαλύτερων διαστάσεων που αποδεδειγμένα πλέον θα μπορούσαν να έχουν τα «έγγραφα».

Στο σύστημα της Γραμμικής Α γραφής τα δισκία, τα σφραγίσματα με επίπεδη βάση και τα σφραγίσματα με μία οπή αποτελούν περισσότερο από το 95% του συνόλου των YM I σφραγισμάτων¹⁹⁶. Έχουν σωθεί 750 σφραγίσματα με επίπεδη βάση¹⁹⁷. Οι σφραγίδες που έχουν χρησιμοποιηθεί για τα κρητικά παραδείγματα ανέρχονται σε 353¹⁹⁸. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον συνίσταται στο ότι σφραγίσματα από διαφορετικές θέσεις στην Κρήτη και στο Ακρωτήρι της Θήρας φέρουν

¹⁹⁰ Αντίθετη άποψη εκφράζει ο Müller (CMS II 6, 349). Για την άποψη του Hallager βλ. Hallager 1996 I, 36, 56-58, 135-158.

¹⁹¹ Φλούδα 2006, σ. 32, υποσημ. 26.

¹⁹² Έχει υποστηριχθεί ότι υπήρξε μια πρωιμότερη της τελικής εγκατάλειψης του ανακτόρου καταστροφή κατά την YM II φάση, Panagiotopoulos 2014, σ. 117. Φλούδα 2006, σ. 36. βλ. επίσης Τσαγκαράκη 2006, σ. 44. Driessen 1990, σ. 63-66. Weingarten 1994a, 184-185 και υποσημ. 53. Από τα Χανιά αναφέρεται ένα σφράγισμα με επίπεδη βάση YM III A1 περιόδου (Hallager 1996 I, σ. 36).

¹⁹³ Hallager 1996 I, 138-139, 142-143. Hallager 2015, σ. 144, όπου υπολογίζει ότι τα «έγγραφα» θα μπορούσαν να έχουν μέγεθος χαρτιού Α5. Ο Müller (CMS II 6, σ. 367 και 352-356 σημ. 28) υπολογίζει το μέγεθος των «εγγράφων» με βάση το πάχος των νημάτων πρόσδεσής τους. Επίσης Pini 1983, 560-562. Schoep 1998b, 410 και υποσημ. 28.

¹⁹⁴ Panagiotopoulos 2014, σ. 39. CMS II 6, 352. Krzyszkowska 2005, σ. 156.

¹⁹⁵ Perna 2017, σ. 74-76.

¹⁹⁶ Hallager 2015, σ. 144.

¹⁹⁷ Προέρχονται από οκτώ κρητικές θέσεις Γουρνιά, Αγία Τριάδα, Χανιά, Κνωσός, Μάλια, Φαιστός, Σκλαβόκαμπος, Κάτω Ζάκρος και 42 από το Ακρωτήρι της Θήρας (Panagiotopoulos 2014, σ. 40).

¹⁹⁸ Ο αριθμός των σφραγίδων δηλώνει μη εντακτική σφραγιστική πρακτική (Panagiotopoulos 2014, σ. 40).

αποτυπώματα από το ίδιο σφραγιστικό δακτυλίδι (*Knossian replica ring*)¹⁹⁹. Τα σφραγιστικά αποτυπώματα στο ίδιο σφράγισμα κυμαίνονται από ένα έως τρία. Πολλαπλή σφράγιση (*Multiple Sealing System*) παρατηρείται μόνο περιστασιακά, με εξαίρεση την Κάτω Ζάκρο, στην οποία ερμηνεύεται ως τοπική ιδιαιτερότητα²⁰⁰. Για την ερμηνεία της σημασίας των σφραγισμάτων με επίπεδη βάση, είναι σημαντική η γνώση της προέλευσης του πηλού²⁰¹.

Το «έγγραφο» δεν ήταν δυνατό να διανοιγεί χωρίς τη θραύση του σφραγίσματος εξασφαλίζοντας πρόσβαση μόνο σε εξουσιοδοτημένα πρόσωπα²⁰². Η απουσία επιγραφών στα περισσότερα σφραγίσματα με επίπεδη βάση δικαιολογείται, αν δεχτούμε ότι οι γραπτές πληροφορίες περιλαμβάνονταν στα σφραγιζόμενα «έγγραφα»²⁰³. Οι μελετητές που θεωρούν ότι τα «έγγραφα» περιείχαν μεγαλύτερης έκτασης κείμενα, εκτιμούν ότι το περιεχόμενό τους θα αφορούσε διπλωματικές ή νομικές υποθέσεις που σχετίζονταν με τις διατοπικές σχέσεις των διαφόρων μινωικών θέσεων²⁰⁴. Παρά τις επιφυλάξεις που έχουν εκφραστεί²⁰⁵ οι τελευταίες παρατηρήσεις του Perna²⁰⁶ ενισχύουν την υπόθεση ότι ένας τόσο μεγάλος αριθμός σφραγισμάτων συνιστά συνολικά ένα “αρχείο” μεγάλης σημασίας.

Διακρίνονται υποκατηγορίες και παραλλαγές των σφραγισμάτων με επίπεδη βάση. Ο Hallager τα κατατάσσει ανάλογα με το στερεομετρικό τους σχήμα πρωτίστως και δευτερευόντως με βάση τον αριθμό των σφραγιστικών τους αποτυπωμάτων, ενώ οι Müller και Pini δέχονται την γενικότερη κατάταξη του Hallager και τα διακρίνουν ανάλογα με τον αριθμό των σφραγιστικών τους αποτυπωμάτων, θεωρώντας το κριτήριο αυτό μείζονος σημασίας, αφού, ο αριθμός

¹⁹⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 39-40. Βλ. κεφάλαιο Α.4.1, σ. .. στην παρούσα μελέτη.

²⁰⁰ Το 75% των σφραγισμάτων της Κάτω Ζάκρου φέρουν αποτυπώματα από δύο ή τρεις διαφορετικές σφραγίδες (Panagiotopoulos 2014, σ. 40).

²⁰¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 39-40. Στην Κνωσό, στις περιπτώσεις του Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων, του Θησαυροφυλακίου του Ιερού και της Αίθουσας των Πινακίδων των Αρμάτων, τα σφραγίσματα με επίπεδη βάση προέρχονται από τον ίδιο πηλό με τα υπόλοιπα σφραγίσματα, επομένως δεν είχαν διαφορετική προέλευση. (CMS II 8, σ. 40).

²⁰² Τσαγκαράκη 2006, σ. 38-39. CMS II.6, σ. 349-356 και CMS II.7, σ. 271.

²⁰³ Τσαγκαράκη 2006, σ. 39. CMS II.6, σ. 352-353 και υποσημ. 24. CMS II.7, σ. 102 Nr. 91. Hallager 1996 I, σ. 36, 135-136, 230-231. Hallager 1999, σ. 279, 282.

²⁰⁴ Hallager 2015, σ. 144.

²⁰⁵ CMS II.6, σ. 352-356 σημ. 28.

²⁰⁶ Perna 2017, σ. 76.

των αποτυπωμάτων υπαγόρευε εκ των προτέρων ή διαμόρφωνε εκ των υστέρων το σχήμα του σφραγίσματος. Πολλές φορές οι διαφορές των υποκατηγοριών οφείλονται σε τοπικές ιδιαιτερότητες ή διαφορετικό χειρισμό από τον εκάστοτε υπεύθυνο σφράγισης. Ενίοτε η διαφορά ανάμεσα σε μια υποκατηγορία και μια παραλλαγή είναι δυσδιάκριτη²⁰⁷.

Ο Hallager διακρίνει τα σφραγίσματα με επίπεδη βάση σε κάθετα (*standing*) και οριζόντια (*recumbent*), με κριτήριο το ύψος, θεωρώντας ως βάση την πλευρά που φέρει το αποτύπωμα του αντικειμένου. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν εκείνα που έχουν μεγαλύτερο ύψος σε σχέση με τη διάσταση της βάσης, ενώ στη δεύτερη εκείνα που έχουν μικρότερο ύψος. Η κάθε κατηγορία υποδιαιρείται σε δύο υποομάδες, ανάλογα με τον αριθμό των σφραγιστικών αποτυπωμάτων (εικ. Α.1.41.)²⁰⁸. Οι δύο υποκατηγορίες, τουλάχιστον στην Κάτω Ζάκρο, συνδέονται με διαφορετικούς τύπους σφραγιστικών δαχτυλιδιών υψηλής ποιότητας, αντικατοπτρίζοντας, πιθανώς, δύο διαφορετικές εκφάνσεις διοικητικής δραστηριότητας²⁰⁹.

Οι Müller και Pini διακρίνουν τις παρακάτω υποκατηγορίες²¹⁰:

Α. Οριζόντιοι δίσκοι (*Päckchenplomben, Horizontalscheiben*) (εικ. Α.1.42). Πρόκειται για επίπεδους δίσκους σταθερού πάχους, για τη σφράγιση των οποίων είχαν συνήθως χρησιμοποιηθεί σφραγιστικά δαχτυλίδια. Φέρουν μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα στην άνω επιφάνειά τους, ενώ στην κάτω διακρίνονται τα αποτυπώματα από την διπλωμένη περγαμηνή, επάνω στην οποία είχε τοποθετηθεί οριζόντια το σφράγισμα (εικ. Α.1.42.β.)²¹¹. Μια επικλινή παραλλαγή φέρει μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα στην μία από τις δύο επικλινείς πλάγιες πλευρές, ενώ τα αποτυπώματα της περγαμηνής διατηρούνται στη βάση (εικ. Α.1.43.). Φαίνεται ότι η επικλινή πλευρά διαμορφώθηκε, όταν η σφραγίδα αποτυπώθηκε με λοξή και όχι

²⁰⁷ Τσαγκαράκη 2006, σ. 40. CMS II.6, 339. CMS II.7, σ. 272.

²⁰⁸ Hallager 1996 I, σ. 22, 136-137.

²⁰⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 40. Hallager 1996 I, σ. 153.

²¹⁰ CMS II.6, σ. 356-360, πιν. 4. CMS II.7, σ. 272, πιν. 1.

²¹¹ Τσαγκαράκη 2006, σ. 40 με προγενέστερη βιβλιογραφία. Αυτή η υποκατηγορία απαντά στις περισσότερες νεοανακτορικές θέσεις και συγκαταλέγεται για το λόγο αυτό στους λεγόμενους «παγκρητικούς τύπους» σφραγισμάτων (Τσαγκαράκη 2006, σ. 40, Weingarten 1991a, σ. 305, 316, fig.1. Για τη γεωγραφική κατανομή της υποκατηγορίας των οριζόντιων δίσκων βλ. επίσης CMS II.6, σ. 446-448/ πιν. 2. CMS II.7, σ. XXI-XXX.

κάθετη φορά στο αρχικά επίπεδο, δισκοειδές σφράγισμα.²¹² . Ενώ ο Hallager εντάσσει σε υποκατηγορία των οριζοντίων δίσκων τα σφραγίσματα που φέρουν ένα έως δύο σφραγιστικά αποτυπώματα²¹³, οι Müller και Pini τα χαρακτηρίζουν ως παραλλαγές με δεύτερο σφραγιστικό αποτύπωμα (*mit zweitem Abdruck*) (εικ. **A.1.44.**)²¹⁴.

Στην Κάτω Ζάκρο, αλλά και τον Σκλαβόκαμπο τα σφραγίσματα αυτής της υποκατηγορίας φέρουν σφραγιστικά αποτυπώματα δαχτυλιδιών υψηλής ποιότητας²¹⁵. Στην Αγία Τριάδα και την Κάτω Ζάκρο παρατηρείται ότι ενδιέφερε περισσότερο η καλύτερη εφαρμογή του πηλού του σφραγίσματος στο προς σφράγιση αντικείμενο και λιγότερο η πλήρης αποτύπωση της σφραγιστικής επιφάνειας. Σε ελάχιστες περιπτώσεις είναι δυνατή η απόδοση σειράς σφραγισμάτων σε ένα πρόσωπο, με εξαίρεση μικρό αριθμό σφραγισμάτων από τον Σκλαβόκαμπο²¹⁶.

B. Κάθετοι δίσκοι (*Päckchenplomben, Vertikalscheiben*) (εικ. **A.1.33**) με ένα ή δύο σφραγιστικά αποτυπώματα. Στις περιπτώσεις αυτές ο δίσκος ήταν κάθετα προσαρτημένος στο αντικείμενο και είχε ενσφράγιστες τις - σχεδόν παράλληλες μεταξύ τους και κάθετες στο αντικείμενο - πλευρικές του επιφάνειες. Η στενή βάση του φέρει αποτυπώματα πυκνά τυλιγμένης και σφιχτά δεμένης περγαμηνής²¹⁷. Τα κάθετα σφραγίσματα με επίπεδη βάση σφράγιζαν «έγγραφα» που ήταν στενότερα διπλωμένα σε σχέση με εκείνα που σφραγίζονταν από τα οριζόντια σφραγίσματα με επίπεδη βάση ²¹⁸. Ο Hallager ²¹⁹ εντάσσει σε αυτή την υποκατηγορία σφραγίσματα με δύο έως τρία αποτυπώματα σφραγίδων. Ο Müller, στη μελέτη των σφραγισμάτων της Κάτω Ζάκρου, κατατάσσει μόνο όσα φέρουν δύο σφραγιστικά

²¹² Η παραλλαγή αυτή διακρίνεται στα σφραγίσματα της Αγίας Τριάδας, της Κάτω Ζάκρου και του Σκλαβοκάμπου (Τσαγκαράκη 2006, σ. 42. CMS II.6, σ. 358). Επομένως η παραλλαγή οφείλεται στο ότι οι υπεύθυνοι σφράγισης σφράγιζαν λιγότερο προσεκτικά.

²¹³ Panagiotopoulos 2014, σ. 40. Hallager 1996 I, σ. 137.

²¹⁴ CMS II 7, σ. 274.

²¹⁵ Panagiotopoulos 2014, σ. 40. Hallager 1996 I, σ. 153.

²¹⁶ Αμφιβολίες εκφράζονται για το κατά πόσο τα αντικείμενα σφραγίζονταν ταυτοχρόνως ή σε διαφορετικές χρονικές στιγμές από ένα ή περισσότερα πρόσωπα (CMS II 6, σ. 356-358).

²¹⁷ Τσαγκαράκη 2006, σ. 42 και Panagiotopoulos 2014, σ. 40 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

²¹⁸ Panagiotopoulos 2014, σ. 40. CMS II. 6, σ. 352. (Η Weingarten τα ταξινόμησε σε 5 υποκατηγορίες: Class I-III: standing/ Class IV-V: recumbent βλ. Hallager 1996 I, σ. 137).

²¹⁹ Hallager 1996 I, σ. 137.

αποτυπώματα, διαφοροποιώντας εκείνα που φέρουν τρία και εντάσσοντάς τα στην επόμενη υποκατηγορία, τα σφραγίσματα με επίπεδη βάση - πυραμίδες (*Päckchenplomben Pyramiden*,)²²⁰. Δύσκολη καθίσταται η διάκριση ανάμεσα στους κάθετους και τους οριζόντιους δίσκους που φέρουν δύο σφραγιστικά αποτυπώματα²²¹.

Οι κάθετοι δίσκοι διακρίνονται σε παραλλαγές αετωματικού τύπου (*giebelförmige Variante*) (εικ. Α.1.34.) με βάση την οξεία ή αμβλεία απόληξη του αετωματικού τους σχήματος, η οποία διαμορφώνεται ανάλογα με την κλίση αποτύπωσης της σφραγίδας. Φέρουν πάντα δύο σφραγιστικά αποτυπώματα²²². Σύμφωνα με την Τσαγκαράκη²²³, τα σφραγίσματα με έντονο και απότομο αετωματικό προφίλ (*steiler Giebel*), για τα οποία στην παρούσα μελέτη προτιμούμε τον όρο *κάθετοι δίσκοι αετωματικού τύπου με οξυγώνια κορυφή* (εικ. Α.1.35.), συγγενεύουν περισσότερο με τους τυπικούς κάθετους δίσκους, ενώ εκείνα με πιο χαμηλό και επίπεδο αετωματικό προφίλ (*flacher Giebel* / *κάθετοι δίσκοι αετωματικού τύπου με αμβλυγώνια κορυφή*, στην παρούσα μελέτη. εικ. Α.1.36.) είναι περισσότερο ασαφή και συγχέονται με την παραλλαγή των οριζόντιων δίσκων με δύο αποτυπώματα σφραγίδων. Σύγχυση ενδέχεται να προκύψει, ως προς το σχήμα, ανάμεσα στους κάθετους δίσκους με δύο σφραγιστικά αποτυπώματα και τις πυραμίδες με δύο σφραγιστικά αποτυπώματα.

Παραδείγματα κάθετων δίσκων βρέθηκαν αποκλειστικά στην Κάτω Ζάκρο και το Ακρωτήριο της Θήρας, με ορισμένες εξαιρέσεις²²⁴. Στο Ακρωτήριο το ποσοστό των παραδειγμάτων αυτής της υποκατηγορίας ανέρχεται σε 70%²²⁵. Το σχήμα κυριαρχεί στην Κάτω Ζάκρο. Συνήθως, συνδυάζουν σφραγιστικά αποτυπώματα προερχόμενα από σφραγιστικά δαχτυλίδια. Η Weingarten υποστήριξε ότι ορισμένοι κάθετοι δίσκοι από την Αγία Τριάδα είναι εισηγμένοι από την Ζάκρο ή την Κνωσό,

²²⁰ CMS II 7, σ. 271-272.

²²¹ Τσαγκαράκη 2006, σ. 42. CMS II 7, σ. 272. CMS II 6, σ. 358.

²²² Τσαγκαράκη 2006, σ. 42. CMS II 6, σ. 359, 368 πιν. 4, CMS II 7, σ. 272, 274, πιν. 1. Για την γεωγραφική κατανομή αυτής της παραλλαγής CMS II 6, σ. 449-450, πιν. 2 και CMS II 7, XXI-XXX.

²²³ Τσαγκαράκη 2006, σ. 42.

²²⁴ Panagiotopoulos 2014, σ. 40. Hallager 1996 I, σ. 151. CMS V Suppl. 3, σ. 50 κ.ε..

²²⁵ CMS V Suppl. 3, σ. 50 κ.ε.

όμως ούτε ο πηλός ούτε η σφράγιση μπορούν να το αποδείξουν²²⁶. Στην Αγία Τριάδα και την Κάτω Ζάκρο εντοπίζεται μια πολύ συχνή αετωματική παραλλαγή, η οποία εκπροσωπείται και στον Σκλαβόκαμπο μόνο με ένα μεμονωμένο παράδειγμα (πιν. Α.4.1.5./HMs 636)²²⁷. Αξιοσημείωτος είναι ένας υβριδικός τύπος σφραγίσματος²²⁸ ο οποίος έχει το ίδιο σχήμα με τους κάθετους δίσκους, αλλά είναι πολύ μεγαλύτερος σε μέγεθος.

Γ. Η τρίτη υποκατηγορία, σε σχήμα πυραμίδας (*Päckchenplombe Pyramide*) στην Κάτω Ζάκρο φέρει συνήθως τρία σφραγιστικά αποτυπώματα (εικ. Α.1.37.)²²⁹. Η παραλλαγή της Αγίας Τριάδας διαφοροποιείται από αυτή της Κάτω Ζάκρου ως προς το πλήθος των σφραγιστικών αποτυπωμάτων. Ελάχιστα σφραγίσματα με επίπεδη βάση σε σχήμα πυραμίδας φέρουν μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα, όπως στην Αγία Τριάδα (εικ. Α.1.38.)²³⁰. Μοιάζουν με τη επικλινή παραλλαγή των οριζόντιων δίσκων, όμως εντάσσονται στα πυραμιδοειδή σφραγίσματα με επίπεδη βάση²³¹. Πολλές φορές το σχήμα προερχόταν από διαφορετικό χειρισμό κατά την αποτύπωση της σφραγίδας. Στην περίπτωση αυτή η σφραγίδα εφαρμοζόταν λοξά υπό γωνία, με αποτέλεσμα η σφράγιση να διαμορφώνει μία από τις τρεις πλευρές της πυραμίδας. Οι άλλες δύο πλευρές της πυραμίδας προέκυπταν από την πίεση του πηλού ανάμεσα στον αντίχειρα και το δείκτη του χεριού του κατασκευαστή του σφραγίσματος²³². Μικρός αριθμός πυραμιδόσχημων σφραγισμάτων φέρει δύο σφραγιστικά αποτυπώματα και συγγενεύει μορφολογικά με τον αετωματικό τύπο των κάθετων δίσκων με δύο αποτυπώματα, όπως προαναφέραμε²³³.

²²⁶ CMS II 6, σ. 359, υποσημ. 33.

²²⁷ (αρ. 263+264: HMs 636). CMS II 6, σ. 359.

²²⁸ CMS II 6, σ. 359 (HMs 558), Το σφράγισμα αυτό ήταν προσαρτημένο σε αντικείμενο κατασκευασμένο από δέρμα ή περγαμηνή, οι διαστάσεις του οποίου ήταν μεγαλύτερες από την ήδη πολύ μεγάλη σφραγιστική επιφάνεια. Το παχύ νήμα που μοιάζει με στριφτό κορδόνι στο πίσω μέρος αποτελεί τυπολογική σύνδεση με τα σφραγίσματα αντικειμένων (*Objektplomben*) σε δεμένο δερμάτινο αντικείμενο. Στα Χανιά είναι γνωστές δύο περιπτώσεις (CHM 1563 και 1570).

²²⁹ CMS II 7, σ. 272.

²³⁰ Τσαγκαράκη 2006, σ. 44, CMS II 6, σ. 359-360 & 449, πιν. 2.

²³¹ Τσαγκαράκη 2006, σ. 44, CMS II 6, σ. 359-360, 395 πιν. 4 (δεξιά) & 449, πιν. 2.

²³² CMS II 6, σ. 360.

²³³ CMS II 7, σ. 272.

Δ. Σφραγίσματα με επίπεδη βάση και πολλαπλά σφραγιστικά αποτυπώματα²³⁴ (*Päckchenplombe, multiple Abdrücke*): Στην κατηγορία αυτή ανήκει ένα σφράγισμα από τον Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων της Κνωσού, το οποίο φέρει επτά - αλληλοκαλυπτόμενα μεταξύ τους - σφραγιστικά αποτυπώματα από πέντε διαφορετικές σφραγίδες²³⁵. Ένα παράδειγμα στον Σκλαβόκαμπο φέρει πέντε σφραγιστικά αποτυπώματα (εικ. Α.1.39.)²³⁶. Τέλος ένα σφράγισμα με επίπεδη βάση ειδικού σχήματος από τα Χανιά θα μπορούσε να ενταχθεί σε αυτή την υποκατηγορία²³⁷.

Η μελέτη των ΥΜ ΙΒ σφραγισμάτων με επίπεδη βάση από την Κάτω Ζάκρο κατέδειξε ότι το σχήμα τους προοριζόταν για την αποτύπωση πολλών σφραγίδων, συχνά και στις τρεις πλευρές τους²³⁸. Συνήθως όμως δεν έφεραν ποτέ επιγραφές και πιθανότατα ασφάλιζαν και επικύρωναν σύντομα σημειώματα, αλλά και μεγαλύτερα "έγγραφα"²³⁹. Επειδή συχνά έφεραν αποτυπώματα από πανομοιότυπα δαχτυλίδια, υποστηρίχθηκε ότι τεκμηρίωναν την αποστολή σημειωμάτων από το ανάκτορο της Κνωσού σε διάφορες θέσεις της Κρήτης²⁴⁰. Η Schoep²⁴¹ υποστήριξε τον ιδιαίτερο ρόλο των παρόμοιων σφραγιστικών τύπων στο πλαίσιο ενός υπερτοπικού δικτύου διαχείρισης που συνέδεε τις ελίτ σε διαφορετικά μέρη της Κρήτης και έξω από αυτήν, καθώς σφραγίσματα με επίπεδη βάση βρέθηκαν και στο Ακρωτήρι της Θήρας. Το γεγονός ότι τα σφραγίσματα με επίπεδη βάση δεν σχετίζονται ανασκαφικά με τις πινακίδες σημαίνει ότι οι πληροφορίες που παρείχαν αφορούσαν σε διαφορετικά θέματα²⁴².

²³⁴ Η τέταρτη κατηγορία αναφέρεται στο CMS II 8, σ. 44. Στο CMS II 7, σ. 272 και CMS II 6, σ. 359 δεν διακρίνεται τέταρτη κατηγορία σφραγισμάτων με επίπεδη βάση και τα παραδείγματα που εντάσσονται σε αυτή αναφέρονται ως ειδικού τύπου σφραγίσματα με επίπεδη βάση σε σχήμα πυραμίδας.

²³⁵ CMS II 8, σ. 44 (CMS II 8, αρ. 39, 82, 117, 353, 611/HMs132).

²³⁶ CMS II 6, σ. 368, αρ. 267-270 (HMs 642). Προφανώς, ήταν αρχικά μια τρίπλευρη πυραμίδα, η οποία διαμορφώθηκε σε πολύπλευρη, προκειμένου να εξυπηρετήσει συγκεκριμένη τροποποίηση.

²³⁷ Φέρει 12 σφραγιστικά αποτυπώματα προερχόμενα από 10 διαφορετικές σφραγιστικές επιφάνειες (CMS VS 1A, αρ. 128-137 (1559)).

²³⁸ σύστημα πολλαπλής σφράγισης/ Weingarten 1983b 7-9, 15-19)

²³⁹ Σχετικά με το μέγεθος των εγγράφων βλ. Hallager 1996 I, σ. 138-145.

²⁴⁰ Betts 1967, 15-40. Weingarten 1983a, 9, pl. I-II. Hallager 1996 I, σ. 143-145, fig 56, 158, 207-209 και CMS II 8, σ. 38-43 (για την Κνωσό).

²⁴¹ Schoep 2004, 289-290.

²⁴² Φλούδα 2006, σ. 35.

1. 6. ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΜΕ ΜΙΑ ΟΠΗ ΑΝΑΡΤΗΣΗΣ (*Schnurendplomben / Single-hole hanging nodules/ Wa/ Weingarten τύποι VII-XI / σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης*)

Τα σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης ανήκουν στη γενικότερη κατηγορία των αναρτημένων σφραγισμάτων, τα οποία εμφανίζονται κατά τη MM II B περίοδο και συνιστούν το πιο συχνό σχήμα/είδος της Νεοανακτορικής Διαχείρισης²⁴³. Προέρχονται από σβώλους πηλού συνήθως τρίεδρους με οπή στο ένα άκρο. Η οπή προοριζόταν για την ανάρτησή τους μέσω ενός νήματος, το οποίο διαπερνούσε το σφράγισμα περίπου στο μέσον του, κατά το διαμήκη άξονα, και του οποίου το άκρο διαμορφωνόταν σε κόμπο που ενσωματωνόταν στον πηλό. Το νήμα ήταν από δέρμα, έντερο, νεύρα ή τένοντες ζώων ή φυτικά υλικά²⁴⁴. Επομένως, το αντικείμενο που επρόκειτο να σφραγιστεί ήταν εφοδιασμένο με ένα νήμα, το ελεύθερο άκρο του οποίου δενόταν σε κόμπο, ώστε ο σβώλος του πηλού να διαμορφωθεί γύρω από αυτόν. Ακολουθούσε η εξομάλυνση της επιφάνειας του σφραγίσματος, η σφράγιση και η χάραξη των σημείων της Γραμμικής Α γραφής. Το σφράγισμα κρεμόταν κάθετα από το άκρο του νήματος²⁴⁵.

Τα σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης είναι το συνηθέστερο βασικό σχήμα/είδος στην Αγία Τριάδα. Αν και εμφανίζονται σε μικρό αριθμό παραδειγμάτων στα Χανιά, την Κάτω Ζάκρο, την Κνωσό, τη Φαιστό και την Τύλισο, η ύπαρξή τους σε αυτές τις θέσεις αποτελεί απόδειξη της διασποράς τους στη Μινωική Κρήτη²⁴⁶. Όλα τα σφραγίσματα με μία οπή στην Κνωσό βρέθηκαν άθικτα, επομένως, θεωρήθηκε ότι φυλάσσονταν για λόγους ελέγχου²⁴⁷. Δεν αποκλείεται όμως κατά τον χρόνο καταστροφής του χώρου εύρεσής τους να ήταν ακόμα αναρτημένα σε αντικείμενα.

Φαίνεται ότι τα σφραγίσματα με μία οπή επινοήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά στο πλαίσιο του διοικητικού συστήματος της Γραμμικής Α γραφής, τόσο κατά την Παλαιοανακτορική όσο και κατά τη

²⁴³ Φλούδα 2006, σ. 32. Panagiotopoulos 2014, σ. 39.

²⁴⁴ CMS II.6, σ. 340-341. CMS II 7, σ. 271-272. Hallager 1996, I, σ. 21-22, 23 εικ. 2, 37, 160, 161-162. Hallager 1999, σ. 279. Hallager 2000b, σ. 251.

²⁴⁵ Hallager 1996 I, σ. 196.

²⁴⁶ CMS II 6, σ. 340. σχετικά με τη χρονολογική, αλλά και γεωγραφική κατανομή βλ. Schoep 1997, σ. 29-65.

²⁴⁷ CMS II 8, σ. 49.

Νεοανακτορική περίοδο ²⁴⁸. Κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, το είδος αυτό υπερέχει αριθμητικά των σφραγισμάτων με δύο οπές (*Schnurplomben*). Φέρουν σημεία της Γραμμικής Α γραφής. Η χρήση των σφραγισμάτων με μία οπή ανάρτησης δεν τεκμηριώνεται κατά την Μυκηναϊκή εποχή, επομένως δεν συνδέεται με τις ανάγκες του διοικητικού συστήματος της Γραμμικής Β γραφής, οπότε και επικρατούν νέοι τύποι διάτρητων αναρτημένων σφραγισμάτων²⁴⁹.

Τα διαφορετικά σχήματα, που συνιστούν τις υποκατηγορίες των σφραγισμάτων με μία οπή, οφείλονται συνήθως σε τοπικές ιδιαιτερότητες²⁵⁰, δεν αποκλείεται όμως να είχαν διαφοροποιημένο λειτουργικό ρόλο²⁵¹. Παρακάτω αναφέρονται οι βασικές υποκατηγορίες που διακρίνονται. Η αντιστοιχία των όρων που έχουν χρησιμοποιηθεί από διαφορετικούς μελετητές εικονίζονται στον πίνακα Α.1.4.

1. κωνοειδή σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης (*Schnurendplombe Konoide*²⁵²/*cônes*²⁵³) (εικ. Α.1.45.): είναι γνωστά μόνο από την Αγία Τριάδα με ελάχιστες εξαιρέσεις. Σχεδόν όλα αποκλίνουν από το ιδανικό κωνικό σχήμα που έχει μετατραπεί σε πολυγωνικό, λόγω της παραμόρφωσης που επέφερε η πίεση του δακτύλου κατά την διάρκεια της σφράγισης. Το σφραγιστικό αποτύπωμα βρίσκεται πάντοτε στην βάση του σφραγίσματος αποτελώντας το ασφαλέστερο κριτήριο για την διάκριση των κωνοειδών από τον υποτύπο σε σχήμα πυραμίδας (βλ. παρακάτω) Με ελάχιστες εξαιρέσεις, όλες οι επιγραφές στα κωνοειδή είναι χαραγμένες στο κοίλο μέρος.

2. σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης και αετωματική πίσω επιφάνεια (*Schnurendplombe mit giebel förmiger Rückseite*²⁵⁴/*amandes*²⁵⁵ Εικ. Α.1. 46.): Το αετωματικό σχήμα δεν ήταν αποτέλεσμα της αποτύπωσης της σφραγίδας, αλλά της διαμόρφωσης του πηλού ανάμεσα στις άκρες των δακτύλων, πριν τη σφράγιση. Δεν διακρίνονται δακτυλικά αποτυπώματα, επειδή εξομάλυναν την

²⁴⁸ Τσαγκαράκη 2006, σ. 56. Panagiotopoulos 2014, σ. 39.

²⁴⁹ Hallager 2005a, σ. 245. Φλούδα 2006, σ. 36.

²⁵⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 39.

²⁵¹ Hallager 2010, σ. 212.

²⁵² CMS II 6, σ. 344.

²⁵³ Gorilla 2, XXII, XXVII. Hallager 1996 I, s. 161, 22, πιν. 1.

²⁵⁴ CMS II 6, σ. 344.

²⁵⁵ GORILA 2, XXII, XXVII. Hallager 1996 I, σ. 161, 163 και 22 πιν. 1

επιφάνεια πριν την εγχάραξη των σημείων Γραμμικής Α γραφής σε μία από τις αετωματικές πλευρές της πίσω επιφάνειας που είναι συνήθως επίπεδες ή ελαφρώς θολωτές ²⁵⁶. Τα περισσότερα σφραγίσματα αυτής της υποκατηγορίας έχουν απιόσχημο περίγραμμα, επειδή είναι κωνικά ως προς την κατεύθυνση της οπής του νήματος και παχύτερα ως προς το κατώτερο άκρο τους. Ως παραλλαγές χαρακτηρίζονται παραδείγματα, των οποίων η βάση έχει οξύ ελλειπτικό περίγραμμα²⁵⁷ (Εικ. Α.1.47.). Μια κοινή παραλλαγή των *noduli* με αετωματική πίσω επιφάνεια που είναι συνήθης στην Αγία Τριάδα έχει σαφή σχέση με τα σφραγίσματα αυτής της υποκατηγορίας, ενισχύοντας τις ενδείξεις κοινής τεχνικής ως προς την διαχείριση σφραγισμάτων και οδηγώντας στην σύνδεση συγκεκριμένου προσώπου με συγκεκριμένες ομάδες σφραγισμάτων²⁵⁸.

3. σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης σε σχήμα πυραμίδας (*Schnurendplombe, Pyramide/ pyramides* ²⁵⁹: Τα σφραγίσματα αυτά έχουν σχήμα τριέδρης πυραμίδας με καλά διαμορφωμένη τριγωνική βάση. Το νήμα με το οποίο ήταν αναρτημένο το σφράγισμα και το οποίο δεν διατηρείται πια, βρισκόταν επάνω στην κορυφή εξωτερικά. Σε κάθε πλάγια όψη της διαμορφωμένης με τα δάχτυλα πυραμίδας εντοπίζεται το σφραγιστικό αποτύπωμα και η επιγραφή, ενώ η τρίτη όψη και η βάση παραμένουν κενές (Εικ. Α.1.48.)²⁶⁰. Η ύπαρξη δεύτερου σφραγιστικού αποτυπώματος είναι ιδιαιτερότητα της Κνωσού²⁶¹.

Παραλλαγές συνίστανται σε περισσότερο ή λιγότερο αποστρογγυλεμένες ακμές της πυραμίδας ²⁶², Αρκετά συχνή είναι η παραλλαγή σφραγισμάτων με μία οπή ανάρτησης σε σχήμα πυραμίδας με

²⁵⁶ Τσαγκαράκη 2006, σ. 48-49. CMS II 6, σ. 343-346.

²⁵⁷ "Variante, HMs 456/8: *spitzelliptischer Umriss*. CMS II 6, σ. 344, 393 πιν.2.

²⁵⁸ CMS II 6, σ. 343-346 και 393 Tab 2

²⁵⁹ CMS II 6, σ. 343-346 και 392 Tab. 1.

²⁶⁰ GORILA 2, XXII, XXVII. Hallager 1996 I, σ. 161 και 22, πιν.1.

²⁶¹ CMS II 8, σ. 52. Παραδείγματα από την ανατολική κρύπτη των Θησαυροφυλακείων του Ιερού (*Eastern Temple Repository*).

²⁶² Το χαρακτηριστικό αυτό ενδέχεται να προκαλέσει σύγχυση ανάμεσα στις πυραμίδες και τα κωνοειδή σφραγίσματα του ίδιου τύπου. Όμως, όπως προαναφέραμε, η θέση του σφραγιστικού αποτυπώματος στα κωνοειδή βρίσκεται στη βάση.

θολωτή βάση (*Pyramide, Basis gewölbt*), αντί της τυπικής επίπεδης τριγωνικής (εικ. Α.1.49.)²⁶³. Η παραλλαγή αυτή είναι δύσκολο να διακριθεί από αυτή των ημιαπιόσχημων σφραγισμάτων με μία οπή ανάρτησης και θολωτή πίσω επιφάνεια (βλ. παρακάτω).

4. σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης με πυραμιδοειδή πίσω επιφάνεια (*Schnurendplomben mit pyramidenförmiger Rückseite / «balle de fronde»*)²⁶⁴ (Εικ. Α.1.50.): Τα σφραγίσματα αυτά έχουν ακανόνιστο πυραμιδοειδές μόνο το σχήμα της πίσω επιφάνειας που δημιουργήθηκε από τα αποτυπώματα των δακτύλων κατά τη διάρκεια της αποτύπωσης της σφραγίδας, σε αντίθεση με τα σφραγίσματα με μία οπή σε σχήμα πυραμίδας, στα οποία ολόκληρο το σφράγισμα έχει σχήμα πυραμίδας. Επειδή οι επιφάνειες που προορίζονται για το αποτύπωμα της σφραγίδας και τη γραφή έχουν περίπου το ίδιο μέγεθος, είναι δύσκολο να γίνει διάκριση ανάμεσα στην πρόσθια όψη και την πίσω επιφάνεια. Και σε αυτή την υποκατηγορία υπάρχουν ενδείξεις κοινής τεχνικής που συνδέονται με συγκεκριμένο πρόσωπο²⁶⁵. Το σφραγιστικό αποτύπωμα βρίσκεται πάντα στην επίπεδη πλευρά του σφραγίσματος, ενώ τα σημεία της Γραμμικής Α γραφής στην μεγαλύτερη από τις τρεις πλευρές της πυραμιδοειδούς πίσω επιφάνειας²⁶⁶.

Οι παραλλαγές της συγκεκριμένης υποκατηγορίας οφείλονται στη διαφορετική διαχείριση του σφραγίσματος από τους εκάστοτε υπευθύνους σφράγισης, καθώς διαμορφώνονται κατά τη διάρκεια της σφράγισης δίνοντας αμβλυγώνιο (επίπεδο) ή οξυγώνιο (απότομο) τριγωνικό σχήμα σε τομή (προφίλ), «*flache Variante*» και «*steile Variante*» ή *Schnurendplombe mit pyramidenförmiger Rückseite, schräg* και *Schnurendplombe mit pyramidenförmiger Rückseite, steil*» (Εικ. Α.1.51.)²⁶⁷. Σε ορισμένες περιπτώσεις είναι δύσκολη η διάκριση ανάμεσα στην συγκεκριμένη υποκατηγορία και

²⁶³ Τσαγκαράκη 2006, σ. 48. CMS II.6, σ. 343-344, 392. πιν. 1.

²⁶⁴ GORILA 2, XXII, XXVII. Hallager 1996 I, σ. 161, 162 και 22 πιν. 1.

²⁶⁵ CMS II 6, σ. 345 και 393 πιν. 2, σ. 454-465 πιν. 2.

²⁶⁶ Τσαγκαράκη 2006, σ. 49.

²⁶⁷ CMS II 6, σ. 345, 393, πιν. 2, σ. 465-466 πιν. 2.

εκείνη των σφραγισμάτων με μία οπή ανάρτησης και αετωματική πίσω επιφάνεια²⁶⁸.

5. σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης και θολωτή πίσω επιφάνεια (*Schnurendplombe mit gewölbter Rückseite*) (Εικ. Α.1.52.): Το σχήμα αυτό είναι συγκριτικά σπάνιο. Η καμπυλότητά του οφείλεται στο σχήμα της σφραγίδας, η οποία αποτυπώνεται στη βάση του σφραγίσματος. Τα σύμβολα της γραφής είναι κάθετα τοποθετημένα σε σχέση με την καμπυλότητα της πίσω επιφάνειας²⁶⁹. Η συγκεκριμένη υποκατηγορία αντιστοιχεί περισσότερο στα θολωτά παραδείγματα "Domes" και λιγότερο στα "Pendants", της κατηγοριοποίησης του Hallager (πιν. Α.1.4.)²⁷⁰. Και σε αυτήν την υποκατηγορία διακρίνονται στην Αγία Τριάδα, ενδείξεις κοινής τεχνικής που συνδέονται με συγκεκριμένο πρόσωπο²⁷¹. Στην Κάτω Ζάκρο η θολωτή αυτή υποκατηγορία παρουσιάζει κωνοειδείς ή πυραμιδοειδείς παραλλαγές (Εικ. Α.1.53.)²⁷².

6. Απίοσχημα σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης (*pears*)

Ο Hallager διαφοροποιεί μία επιπλέον υποκατηγορία σφραγισμάτων με μία οπή ανάρτησης, στην οποία εντάσσει λιγοστά σφραγίσματα που έχουν ακανόνιστο απίοσχημο σχήμα («*Pears*"/ εικ. Α.1.55.β. αρ. 6), τα οποία περιορίζονται στην Κνωσό και την Φαιστό και χρονολογούνται πιθανότατα στη ΜΜ περίοδο (ΜΜ ΙΙ, ΜΜ ΙΙΒ). Φέρουν ένα ή δύο σφραγιστικά αποτυπώματα στην πλευρική επιφάνειά τους, ενώ ορισμένα είναι και ενεπίγραφα. Θεωρούνται πρόδρομοι τύποι (*prototypes*) των μεταγενεστέρων ΥΜ ΙΒ υποκατηγοριών των σφραγισμάτων με μία οπή ανάρτησης και δεν εντοπίζονται πλέον κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο²⁷³.

²⁶⁸ Τσαγκαράκη 2006, σ. 50.

²⁶⁹ Τσαγκαράκη 2006, σ. 50-51. CMS ΙΙ 6, σ. 345-346, 393 πιν.2, σ. 452 πιν 2. CMS ΙΙ 7, σ. 273, 267 πιν. 3.

²⁷⁰ Hallager 1996, Ι, σ. 281, 283, 286, 290, όπου τα σφραγίσματα Μ.Η. 490, 86, 541 και 1711 (=Μ.Η. Βδ), τα οποία χαρακτηρίζονται από τους Müller & Pini ως "Schnurendplomben mit gewölbter Rückseite" κατατάσσονται από τον Hallager στην κατηγορία των "pendants".

²⁷¹ CMS ΙΙ6, σ. 343-346

²⁷² CMS ΙΙ 7, σ. 276, πιν. 3 (HMs 32/1).

²⁷³ Hallager 1996 Ι, σ. 22, πιν 1, σ. 23, εικ, 2,24 και σ. 289. Επίσης Weingarten τύπος VIII.

Ο αριθμός των σφραγιστικών αποτυπωμάτων και ο συνδυασμός σφραγιστικών αποτυπωμάτων και εγχάρακτων σημείων γραφής διαφοροποιούνται ανάμεσα στα παραδείγματα της MM III/ΥΜ ΙΑ και εκείνα της ΥΜ ΙΒ σηματοδοτώντας ενδεχομένως τροποποιήσεις ως προς τη λειτουργία τους και μαρτυρώντας τον αριθμό των εμπλεκόμενων ως προς τη σφράγιση και τη γραφή τους προσώπων²⁷⁴.

Ως προς τη χρήση των σφραγισμάτων με μία οπή ανάρτησης οι περισσότερες θεωρίες συγκλίνουν στο ότι κρέμονταν από αντικείμενα και επιτελούσαν ρόλο ετικετών²⁷⁵. Η Weingarten υπέθεσε ότι τα αντικείμενα ήταν μικρού μεγέθους κιβώτια, σακιά ή αγγεία, τα οποία περιείχαν πολύτιμα αγαθά (υφαντουργικά προϊόντα, δερμάτινα είδη ή αρωματικά έλαια). Απέκλεισε την πιθανότητα να ήταν αναρτημένα σε μεγαλύτερου μεγέθους αντικείμενα, επειδή τα νήματα που αποκαθιστούν τα εκμαγεία σιλικόνης είναι σχετικά λεπτά. Υπέθεσε ότι τα σφραγίσματα προορίζονταν για να αποτρέψουν την πρόσβαση από αναρμόδια άτομα και μετά το άνοιγμα των κιβωτίων κόβονταν και αφαιρούνταν από τα αντικείμενα και ενδεχομένως συγκεντρώνονταν για περαιτέρω λογιστικό έλεγχο, αφού τα περισσότερα έχουν βρεθεί ακέραια ή σχεδόν ακέραια. Επομένως, τα σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης εντάσσονται σε ένα σύστημα διαχείρισης των αποθηκών και αφορούσαν στον έλεγχο αποθήκευσης και διακίνησης πολύτιμων αγαθών, μικρού μεγέθους ή μικρών ποσοτήτων²⁷⁶.

Η θεωρία αυτή δεν είναι αποδεκτή από πολλούς μελετητές²⁷⁷. Ο Hallager θεωρεί ότι τα σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης ήταν αναρτημένα σε «έγγραφα» από φθαρτά υλικά, πάπυρο ή περγαμηνή, πιθανότατα σε παπυροκυλίνδρους²⁷⁸. Αποτυπώματα παπύρου έχει αναγνωρίσει η Fiandra σε σφράγισμα με μία οπή

²⁷⁴ Τσαγκαράκη 2006, σ. 56, υποσημ. 94. Hallager 1996, I, σ. 231-234, 235, 237. Hallager 2000b, σ. 254-258.

²⁷⁵ CMS II 6, σ. 340-341. Krzyszkowska 2001, σ. 120. O Müller (Pini 1997 (επιμ.), σ. 55), πιν 1) αναφέρει χρήση ως ετικετών τόσο για τα σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης όσο και για εκείνα με δύο οπές ανάρτησης.

²⁷⁶ Η υπόθεση βασίζεται στην μελέτη των σφραγισμάτων της Αγίας Τριάδας. Weingarten 1987a, σ. 35. Weingarten 1986b, σ. 293-294. Weingarten 1991a, σ. 304. Την άποψη αυτή ενστερνίζεται και η Panagiotaki (1999, σ. 110).

²⁷⁷ Hallager, 1996 I, σ. 197-198, 237. Hallager στο Weingarten 1990b, σ. 119-120, "Discussion". Palaima 1994, σ. 324.

²⁷⁸ Hallager 1996 I, σ. 197-199, 224, 237. Hallager 1999, σ. 279. Hallager 2000b, σ. 258-259. Κριτική σε αυτή την άποψη Krzyszkowska 2001, σ. 120.

ανάρτησης από τη MM IIIB/ΥΜ ΙΑ Φαιστό²⁷⁹. Το «έγγραφο» θα μπορούσε να ανοιχθεί και να διαβαστεί χωρίς να καταστραφεί το σφράγισμα²⁸⁰. Αυτή η πρακτική διαφοροποιεί την χρήση και πιθανώς το περιεχόμενο των «εγγράφων» που σφράγιζαν τα σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης σε σύγκριση με τα σφραγίσματα με επίπεδη βάση, τα οποία ήταν προσαρμοσμένα στο αντικείμενο που σφράγιζαν και η θραύση τους ήταν απαραίτητη προτού να αναγνωσθεί το «έγγραφο». Τα σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης ενδεχομένως σφράγιζαν «έγγραφα», τα οποία ανοίγονταν και διαβάζονταν συχνά χωρίς να καταστραφεί το σφράγισμα, ίσως συμφωνητικά, μισθωτήρια, έγγραφα νομικού χαρακτήρα, στα οποία γινόταν συχνή αναφορά. Παρόμοια σφραγιστική πρακτική μαρτυρείται στην Αίγυπτο, αλλά και στο βασίλειο των Χετταίων, καθώς και σε αρχαία ελληνιστικών χρόνων από την Ελλάδα, την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή²⁸¹.

Τη θεωρία της σφράγισης «εγγράφων» από φθαρτό υλικό υιοθέτησε η Schoep²⁸², η οποία υποστήριξε ότι τα «έγγραφα» συνιστούσαν «αρχαία»²⁸³, αποτελώντας το τελικό στάδιο των καταγραφών και ενδεχομένως διατηρούσαν αντίγραφα πληροφοριών που ήταν προηγουμένως καταγεγραμμένες σε πήλινες πινακίδες προσωρινού χαρακτήρα. Υπέθεσε ότι τα «έγγραφα» χρησιμοποιούνταν για επίσημους διοικητικούς σκοπούς και ότι ήταν διαθέσιμα σε κάθε ανάγκη μελλοντικής πρόσβασης. Οι υπεύθυνοι σφράγισης θα ήταν διοικητικοί υπάλληλοι και αξιωματούχοι.

Η συχνή παρουσία σημείων Γραμμικής Α γραφής ενισχύει την ταύτιση με ετικέτες που είχαν σκοπό να χαρακτηρίσουν και όχι να ασφαλίσουν ένα αντικείμενο. Η σχολαστική μελέτη των σφραγισμάτων με μία οπή έδειξε ότι ορισμένες

²⁷⁹ Hallager, 1996 I, σ. 198 και σημ. 541. Hallager 2000b, σ. 259. Hallager 2010, σ. 208. Τσαγκαράκη 2006, σ. 54, σημ. 87.

²⁸⁰ Hallager 1996 I, σ. 198-199.

²⁸¹ Στην Αίγυπτο κατά την ίδια χρονική περίοδο, ο ίδιος τύπος σφραγίσματος προσδενόταν σε παπυροκυλίνδρους. Τσαγκαράκη 2006, σ. 54 με προγενέστερη βιβλιογραφία, Hallager 1996 I, σ. 198, 224, 198 σημ. 542 (όπου αναφέρεται σε προσωπική επικοινωνία με την Fiandra σχετικά με την χρήση σφραγισμάτων με μία οπή για σφράγιση παπυροκυλίνδρων στην Αίγυπτο), σ. 224, σημ. 626. Hallager 2000b, σ. 259. Σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης διάτρητα στο κάτω μέρος τους με ένα σφραγιστικό αποτύπωμα και ένα ιερογλυφικό σημείο ανηρτώντο σε πήλινες γραπτές πινακίδες συγκεκριμένου τύπου στο βασίλειο των Χετταίων (Hallager 2010, σ. 212 και υποσημ. 43). Για τα σφραγίσματα παπύρων των ελληνιστικών χρόνων βλ. κεφάλαιο. Β.2.1. στην παρούσα μελέτη.

²⁸² Schoep 1999a, σ. 206. Schoep 1996, σ. 80. Schoep 1996/97, σ. 407-409. Schoep 1997, σ. 61. Τσαγκαράκη 2006, σ. 54-55.

²⁸³ Σχεδιαστική αναπαράσταση της αποθήκευσης «εγγράφων» με αναρτημένα σφραγίσματα με μία οπή στο Albertini et. al. 2014, σ. 19, εικ. 14.

υποκατηγορίες συνδυάζονται με συγκεκριμένα σημεία Γραμμικής Α γραφής, επομένως ακόμα και όταν το σφράγισμα δεν έφερε επιγραφή μπορούσε, ενδεχομένως, με βάση το σχήμα των σφραγισμάτων, να δείξει με ποια ομάδα σημείων σχετιζόταν²⁸⁴. Τα περισσότερα έφεραν μόνο ένα σημείο Γραμμικής Α γραφής. Ο Hallager θεωρεί ότι ενδεχομένως τα σημεία αυτά δεν είχαν την ίδια σημασία με εκείνα των *noduli* ή των *poduli* και ότι εξέφραζαν μήνυμα που αφορούσε μάλλον τις συναλλαγές, στο πλαίσιο των οποίων χρησιμοποιούνταν²⁸⁵. Ο Palaima θεωρεί ότι η γραφή δεν απέδιδε αντικείμενα ή αγαθά, αλλά υποδήλωνε το είδος της συναλλαγής που απαιτούσε την χρήση των σφραγισμάτων με δύο οπές με τον ίδιο τρόπο που τέτοια σημεία λειτουργούσαν στις πινακίδες²⁸⁶.

Στο πλαίσιο της θεωρίας του σχετικά με τον νομικό χαρακτήρα των «έγγραφων» από πάπυρο που σφράγιζαν ή υπομνημάτιζαν τα σφραγίσματα με μία οπή και λαμβάνοντας υπ' όψη τους συσχετισμούς ανάμεσα στις υποκατηγορίες των σφραγισμάτων και συγκεκριμένων σημείων γραφής, ο Hallager προχωρεί σε μια σειρά παρατηρήσεων και συμπερασμάτων. Είναι πολύ πιθανό τα σφραγίσματα με δύο οπές να ήταν αναρτημένα ανά ζεύγη στα άκρα του ίδιου νήματος, με το οποίο προσδενόταν το «έγγραφο»²⁸⁷. Στην περίπτωση αυτή καθένα από τα δύο σφραγίσματα θα ανήκε σε διαφορετική υποκατηγορία που θα αντιστοιχούσε σε διαφορετικό συμβαλλόμενο τουλάχιστον κατά την «κλασική» (YM IB) περίοδο, σύμφωνα με τον Hallager²⁸⁸. Ανατρέχοντας στα σφραγίσματα με μία οπή της μεταβατικής/πρώιμης Νεοανακτορικής περιόδου (πριν την YM IB)²⁸⁹ επισημαίνουμε ότι τα σφραγίσματα με μία οπή σε σχήμα πυραμίδας φέρουν δύο σφραγιστικά αποτυπώματα. Σε σφράγισμα με δύο οπές της YM IA περιόδου εντοπίζεται συνδυασμός ενός σφραγιστικού αποτυπώματος και ενός σημείου γραφής. Παρατηρείται, επομένως, εξέλιξη ως προς την εκπροσώπηση των δύο συμβαλλομένων στο έγγραφο, η οποία αρχικά δηλώνεται

²⁸⁴ Τσαγκαράκη 2006, σ. 52, σημ. 82. Hallager 1996 I, σ. 182-189. Hallager 1999, σ. 282. Hallager 2000b, σ. 253-254. Schoep 1996/97, σ. 408.

²⁸⁵ Hallager 1996 I, σ. 231-234. Hallager 2000b, σ. 253, 257-258.

²⁸⁶ Τσαγκαράκη 2006, σ. 52, σημ. 81. Palaima 1994, σ. 314-315, 324.

²⁸⁷ Την άποψη αυτή σχετικά με τη χρήση των σφραγισμάτων αυτού του τύπου σε «έγγραφα» ανά ζεύγη ενστερνίζονται και άλλοι μελετητές (Rehak & Younger 1998, σ. 132).

²⁸⁸ Hallager 1996 I, σ. 231-234, 235, 237. Hallager 2000b, σ. 254-258. Hallager 2010, σ. 212.

²⁸⁹ Για την ονομασία, την χρονική οριοθέτηση των περιόδων και την εξέλιξη που παρατηρείται ως προς τη σφραγιστική πρακτική βλ. Hallager 2010, σ. 209-210.

με ένα σφραγιστικό αποτύπωμα για τον καθένα στο ίδιο σφράγισμα, στη συνέχεια το δεύτερο σφραγιστικό αποτύπωμα αντικαθίσταται από σημείο γραφής και στο τέλος τα δύο συμβαλλόμενα μέρη “υπογράφουν” σφραγίζοντας το καθένα από ένα σφράγισμα με μία οπή διαφορετικής υποκατηγορίας, τα οποία αναρτώνταν στο “έγγραφο”²⁹⁰.

Δυστυχώς, η έλλειψη στοιχείων σχετικά με τη θέση των σφραγισμάτων στο αντικείμενο και τους πιθανούς συνδυασμούς που θα προέκυπταν από την πρόσδεση, αλλά και η ελλιπής γνώση της Γραμμικής Α γραφής, δεν καθιστούν δυνατή τη διατύπωση συμπερασμάτων. Η μελέτη της εξέλιξης των σφραγισμάτων με μία οπή ανάρτησης είναι δυνατό να τροφοδοτήσει υποθέσεις σχετικά με τους συνδυασμούς πρόσδεσης και τον αριθμό των προσώπων που ήταν υπεύθυνα για τη σφράγιση.

1. 7. ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΜΕ ΔΥΟ ΟΠΕΣ ΑΝΑΡΤΗΣΗΣ (*Schnurplomben/two-hole hanging nodules/Wd/ Weingarten τύπος VI- Sealings of Prism Form, Hanging-nodule Class/σφραγίσματα με δύο οπές*)

Τα σφραγίσματα με δύο οπές ανάρτησης εμφανίζονται για πρώτη φορά κατά την MM II περίοδο στα ανάκτορα της Κνωσού και της Φαιστού. Χρησιμοποιούνται τόσο στο διοικητικό σύστημα της Γραμμικής Α όσο και της Κρητικής Ιερογλυφικής γραφής, όπως έδειξε η ανεύρεσή τους στον MM IIB “Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων” του Πετρά προσδίδοντας μία σημαντική παράμετρο στον ρόλο τους²⁹¹. Κατά τη Νεοανακτορική περίοδο εντοπίζονται σε πέντε θέσεις (Κνωσό, Φαιστό, Αγία Τριάδα, Χανιά και Κάτω Ζάκρο), Τα περισσότερα (75% περίπου) προέρχονται από την Κάτω Ζάκρο²⁹². Αυτή η κατηγορία σφραγισμάτων κυριαρχεί στη Μυκηναϊκή διοικητική οργάνωση²⁹³.

²⁹⁰ Hallager 2010, σ. 212. Για παράδειγμα ένα σφράγισμα με δύο οπές και πυραμιδοειδή πίσω επιφάνεια θα μπορούσε να εκπροσωπεί έναν κρατικό αξιωματούχο, ενώ ένα σφράγισμα με μία οπή άλλης υποκατηγορίας, τον άλλο συμβαλλόμενο, πιθανώς έναν ιδιώτη. Επίσης Hallager 1996 I, σ. 224.

²⁹¹ Τσαγκαράκη 2006, σ. 60. Hallager 2000b, σ. 251, 259 σημ. 1. και 1996 I, σ. 235.

²⁹² Panagiotopoulos 2014, σ. 37 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁹³ Από τα 1000 τυπολογικά προσδιορισμένα μυκηναϊκά σφραγίσματα, τα 863 ανήκουν στην κατηγορία αυτή (Panagiotopoulos 2014, σ. 107) επίσης Φλούδα 2006, σ. 39-44. Στο σύνολο της Πύλου, το οποίο είναι σύγχρονο της καταστροφής του ανακτόρου (τέλος ΥΕ III B2 ή ΥΕ III B2/ΥΕ III Γ), τα σφραγίσματα με δύο οπές αποτελούν το 85% των σφραγισμάτων και έχουν βρεθεί μαζί με πινακίδες (Hallager 2005α, σ.254), Η κατηγορία αυτή έχει τα πολυπληθέστερα παραδείγματα τόσο στις Μυκίνες και τη Θήβα, αλλά και στο ανάκτορο και την Οπλοθήκη της Κνωσού. Η χρήση των

Τα αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές σχηματίζονταν από μικρούς σβώλους πηλού συνήθως με τριέδρες πλευρές, οι οποίοι περιέκλειαν τα δύο άκρα του νήματος που ήταν δεμένο στο αντικείμενο που σφράγιζαν²⁹⁴. Όταν το νήμα κάρκε ή αποσυνετέθη, άφησε στο εσωτερικό του σφραγίσματος ένα διαμπερές αυλάκι, οι δύο απολήξεις του οποίου διατηρούνται ως οπές στα σφραγίσματα αυτής της κατηγορίας. Ο κόμπος βρισκόταν ενσωματωμένος στον πηλό, αν και φαίνεται ότι συχνά το νήμα δεν ήταν δεμένο στο εσωτερικό του σφραγίσματος, αλλά ήταν τα άκρα του απλώς τυλιγμένα μεταξύ τους²⁹⁵. Σύμφωνα με τον Müller²⁹⁶, ο τεχνίτης έπλαθε ένα σβώλο πηλού κυλινδρικού σχήματος ανάμεσα στις παλάμες του και διαμόρφωνε ένα δίσκο. Στη μέση του περιέκλειε το νήμα και αναδίπλωνε το δίσκο. Με τον τρόπο αυτό είχε σχηματίσει με τα δύο χέρια το σφράγισμα, του οποίου το τελικό σχήμα διαμορφωνόταν ανάλογα με το μέγεθος και το περίγραμμα της σφραγίδας. Η μία πλευρά του σφραγίσματος έφερε ένα σφραγιστικό αποτύπωμα, ενώ δεύτερο ή και τρίτο σφραγιστικό αποτύπωμα υπήρχε σε ορισμένες περιπτώσεις και στις δύο άλλες πλευρές ή εναλλακτικά ένα ακόμα σφραγιστικό αποτύπωμα στην μία πλευρά και ένα σημείο Γραμμικής Α γραφής στην άλλη²⁹⁷. Σε αντίθεση με τα σφραγίσματα με μία οπή, ελάχιστα από τα σφραγίσματα με δύο οπές είναι ενεπίγραφα²⁹⁸. Τα σφραγίσματα με δύο οπές ήταν προφανώς δεμένα σε οριζόντια θέση σε ένα αντικείμενο και όχι σε κάθετη, σε αντίθεση με τα σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης (εικ. Α.1.54.)²⁹⁹. Δεν είναι

σφραγισμάτων με δύο οπές τεκμηριώνεται με λιγοστά παραδείγματα στη Μιδέα, τον Κομμό και τα Μάλια (Φλούδα 2006, σ. 39. Hallager 2005α, σ. 249-250 με προγενέστερη βιβλιογραφία).

²⁹⁴ Panagiotopoulos 2014, σ. 37, Το νήμα ήταν από έντερο, τρίχες ζώου, δέρμα ή περγαμνή και σπανιότερα από ίνες φυτικής προέλευσης, σύμφωνα με τη μελέτη των αρνητικών αποτυπωμάτων του στον πηλό (CMS II 6, σ. 347. CMS II 7, σ. 271).

²⁹⁵ Τσαγκαράκη 2006, σ. 57 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

²⁹⁶ Pini (επιμ.) 1997, σ. 56. Panagiotopoulos 2014, σ. 107-108.

²⁹⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 37.

²⁹⁸ Ο Hallager κατέγραψε 74 παραδείγματα αναρτημένων σφραγισμάτων με δύο οπές, δηλαδή το 7% από τα συνολικά 1067 αναρτημένα σφραγίσματα. Από τα 74 τα 53 προέρχονται από την Κάτω Ζάκρο, συνιστώντας τα $\frac{3}{4}$ του συνόλου, όπως προαναφέραμε. Από τα 74 παραδείγματα μόνο τέσσερα είναι ενεπίγραφα (Hallager 1996 I, σ. 36, 234. Hallager 1999, σ. 282, 285 πιν 5. Hallager 2015, σ. 144, υποσημ. 17 . Panagiotopoulos 2014, σ. 37. Schoep 1996/1997, σ. 409. Τσαγκαράκη 2006, σ. 61, σημ. 117). Για τα δύο από τα τέσσερα ενεπίγραφα σφραγίσματα εκφράζονται αμφιβολίες σχετικά με την ασφαλή ένταξή τους στον τύπο των αναρτημένων σφραγισμάτων με δύο οπές ή στον τύπο των σφραγισμάτων με μία οπή ανάρτησης τόσο από τον Hallager ό.π., όσο και από τους Müller & Pini (CMS II 6, σ. 431-432 πιν. 1.)

²⁹⁹ Hallager 1996 I, σ. 36, 160 και εικ. 59-60, σ. 161.

βέβαιο εάν το σφράγισμα δενόταν στο αντικείμενο προκειμένου να το ασφαλίσει ή να το χαρακτηρίσει³⁰⁰.

Οι Müller & Pini³⁰¹ διέκριναν υποκατηγορίες για τα αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές, τις οποίες υιοθέτησαν στην συνέχεια οι Hallager και Weingarten που δεν τα είχαν κατηγοριοποιήσει αρχικά.

A. Στο πλαίσιο του **Μινωικού διοικητικού συστήματος** διακρίνονται οι παρακάτω υποκατηγορίες:

1. αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές και αετωματική πίσω επιφάνεια (*Schnurplomben mit giebelförmiger Rückseite*) (Εικ. Α. 1. 56.): Σε αυτή την κατηγορία ανήκει το μεγαλύτερο ποσοστό των μινωικών αναρτημένων σφραγισμάτων με δύο οπές³⁰². Φέρουν μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα, ενώ η πίσω επιφάνεια του σφραγίσματος έχει αετωματική διαμόρφωση, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις είναι περισσότερο αποστρογγυλεμένη. Η ιδιαιτερότητα αυτή χαρακτηρίζεται άλλοτε ως παραλλαγή των σφραγισμάτων με αετωματική πίσω επιφάνεια (κάτω Ζάκρος)³⁰³ και άλλοτε ως ξεχωριστή υποκατηγορία (Αγία Τριάδα)³⁰⁴. Στην τελευταία περίπτωση, η πίσω επιφάνεια χαρακτηρίζεται θολωτή (*Schnurplomben mit gewölbter Rückseite*) (εικ. Α. 1. 57)³⁰⁵.

2. Δισκοειδή αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές (*Schnurplomben, Scheiben*) (Εικ. Α. 1. 58.): Φέρουν δύο σφραγιστικά αποτυπώματα, ένα σε κάθε επίπεδη πλευρά, τα οποία και διαμορφώνουν το σχήμα τους. Όταν οι σφραγίδες δεν τυπώνονται απολύτως παράλληλα μεταξύ τους, αλλά λοξά, τότε γίνεται λόγος για παραλλαγές

³⁰⁰ CMS II 7, σ. 271.

³⁰¹ CMS II 6, σ. 346-348, 365-366, πιν. 3. CMS II 7, σ. 271-273, πιν. 2. βλ. σχετικά Τσαγκαράκη 2006, σ. 57. Φλούδα 2006, σ. 39 και 43. Panagiotopoulos 2014, σ. 108-113.

³⁰² Οι δύο άλλες υποκατηγορίες (δισκοειδή και πρισματικά αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές) εντοπίζονται αποκλειστικά στην Κάτω Ζάκρο, εντάσσονται στο σύστημα πολλαπλής σφράγισης (*Multiple Sealing System*) και θεωρούνται τοπική ιδιαιτερότητα (Panagiotopoulos 2014, σ. 37-38).

³⁰³ CMS II 7, σ. 273, 275 πιν.2.

³⁰⁴ CMS II 6, σ. 348, 478, πιν. 2.

³⁰⁵ Σχετικά με την διάκριση αυτή θα γίνει λόγος κατά την παρουσίαση των σφραγισμάτων με δύο οπές στο πλαίσιο του μυκηναϊκού συστήματος διαχείρισης.

της υποκατηγορίας, οι οποίες μορφολογικά παραπέμπουν στις παραλλαγές των σφραγισμάτων με επίπεδη βάση³⁰⁶.

3. Πρισματικά αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές (*Schnurplomben, Prismen*) (Εικ. Α. 1. 59.). Φέρουν τρία σφραγιστικά αποτυπώματα, ένα σε κάθε μία από τις έδρες του τριεδρου πρίσματος. Ορισμένα παραδείγματα της συγκεκριμένης υποκατηγορίας φέρουν μόνο δύο σφραγιστικά αποτυπώματα έχοντας την τρίτη έδρα κενή (εικ. Α. 1. 60.). Θεωρούνται παραλλαγή αυτής της υποκατηγορίας, όμως σε πολλές περιπτώσεις το σχήμα τους ενδέχεται να προκαλέσει σύγχυση ανάμεσα στην παραλλαγή των πρισματικών σφραγισμάτων με δύο οπές και με δύο σφραγιστικά αποτυπώματα και την παραλλαγή των δισκοειδών σφραγισμάτων με δύο οπές που αποκλίνουν από το δισκοειδές σχήμα λόγω της λοξής αποτύπωσης των σφραγίδων³⁰⁷.

Μεγάλος αριθμός σφραγισμάτων στην Αγία Τριάδα παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα. Τα σφραγίσματα αυτά έχουν πυραμιδοειδές σχήμα και φέρουν αντιδιαμετρικά δύο οπές ανάρτησης διαφορετικού πάχους. Χαρακτηρίζονται ως σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης και ανοικτό κάτω άκρο (*Schnurendplomben mit offenem unteren Ende*). Το ανοικτό άκρο οφείλεται στην συγκεκριμένη θέση του νήματος που προεξέχει στο κάτω μέρος του σφραγίσματος αφήνοντας το αποτύπωμα της δεύτερης -μικρότερης σε διάμετρο- οπής. Η ιδιαιτερότητα αυτή οφείλεται σε τυχαία διαμόρφωση και αποδίδεται στην ενασχόληση ενός συγκεκριμένου προσώπου με την παραγωγή των συγκεκριμένων σφραγισμάτων. Η ύπαρξη κοινών σφραγιστικών αποτυπωμάτων στα σφραγίσματα αυτά και σε σφραγίσματα με δύο οπές ενισχύει την υπόθεση ότι προορίζονταν για την ίδια χρήση³⁰⁸.

³⁰⁶ Τσαγκαράκη 2006, σ. 58. CMS II 7, σ. 273, 275 πιν.2.

³⁰⁷ CMS II 6, σ. 347-348, 394 πιν. 3, 478 πιν. 2. Pini 1997 (επιμ.). σ. 60.

³⁰⁸ CMS II 6, σ. 346-347, 452, 460-465 πιν. 2.

B. Τα αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές στο **διοικητικό σύστημα της Μυκηναϊκής εποχής (εικ. Α.1.64.)** διαχωρίζονται στις παρακάτω υποκατηγορίες³⁰⁹:

1. τριεδρικά αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές και αετωματική πίσω επιφάνεια. (Εικ. Α. 1. 64.Α.): Αφού διαμορφωνόταν ο σβώλος του πηλού γύρω από το νήμα με την μέθοδο που προαναφέραμε³¹⁰, θα σχημάτιζαν το αετωματικό τμήμα του σφραγίσματος και θα του έδιναν κλίση με την πίεση των δύο δακτύλων. Στη συνέχεια θα κρατούσαν τον πρισματικό σβώλο πηλού μεταξύ του τεντωμένου δείκτη και του μεσαίου, ενώ με τον αντίχειρα του ιδίου ή του άλλου χεριού θα πίεζαν τη σφραγίδα³¹¹. Το σχήμα των σφραγισμάτων αυτού του τύπου ποίκιλε από επίμηκες έως πεπιεσμένο, αναλόγως με το μέγεθος και το περίγραμμα της σφραγίδας ή του σφραγιστικού δακτυλιδιού. Τα σφραγίσματα της συγκεκριμένης υποκατηγορίας φέρουν άφθονα δακτυλικά αποτυπώματα.
2. αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές και πυραμιδοειδή πίσω επιφάνεια: Είναι τα μόνα που φέρουν περιστασιακά επιγραφή. Πριν την αποτύπωση της σφραγίδας θα είχαν το ίδιο σχήμα με τα τριεδρικά, μόνο που σε αντίθεση με αυτά θα τα κρατούσαν ανάμεσα στα τρία δάκτυλα και θα αποτύπωναν την σφραγίδα με το άλλο χέρι. Αυτό το συμπέρασμα προκύπτει από τα αποτυπώματα των άκρων του αντίχειρα, του δείκτη και του μεσαίου που φέρουν στην πίσω επιφάνειά τους τα παραδείγματα της Πύλου³¹². Σύμφωνα με τον Müller τρία παραδείγματα από την Κνωσό έχουν τετράεδρο σχήμα³¹³.
3. Θολόσχημα αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές. Η θόλωση της άνω επιφάνειας, η οποία συχνά ήταν αποτέλεσμα του πάχους και του αριθμού των σχοινιών που διαπερνούσαν το σφράγισμα, δεν θα ευνοούσε τη χάραξη επιγραφής. Με εξαίρεση δύο παραδείγματα, όλα τα θολόσχημα από την Κνωσό είναι σπασμένα, γεγονός που υποδεικνύει ότι τουλάχιστον στις περιπτώσεις

³⁰⁹ Φλούδα 2006, σ. 40-43 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

³¹⁰ Pini 1997 (επιμ.), σ. 54-55, 56, 67-69. Panagiotopoulos 2014, σ. 107-108.

³¹¹ Gill 1966, σ. 3, εικ. 1, . Pitteros et al. 1990, σ. 113 ff.

³¹² αρ. 2 (I, 3131), 7 (I,S. 179), 15 (I, S 180,) 30 (I 310).

³¹³ Pini 1997 (επιμ.), σ. 58. CMS II 8, σ. 67-69. εικ. 27 c-d.

που είχαν πλεχθεί δύο σχοινιά, αποσκοπούσαν στην διασφάλιση αγαθών³¹⁴. Βάσει των δακτυλικών αποτυπωμάτων συμπεραίνουμε ότι όταν αποτύπωναν τη σφραγίδα στη βάση του σφραγίσματος θα κρατούσαν τον σβόλο πηλού ανάμεσα στον αντίχειρα, τον δείκτη και τον μεσαίο³¹⁵.

Ο Hallager διακρίνει δύο υποκατηγορίες μυκηναϊκών αναρτημένων σφραγισμάτων με δύο οπές ανάρτησης (εικ. Α.1.64. Α και Ε.)³¹⁶.

1. Κανονικά αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές ανάρτησης (regular string nodules) (Εικ. Α. 1. 64.Α.): Εντάσσονται εκείνα που έχουν καταχωρηθεί στο CMS ως αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές και αετωματική πίσω επιφάνεια. Αυτά είναι ενεπίγραφα με ορισμένες εξαιρέσεις που οδήγησαν τον Müller στο συμπέρασμα ότι η επιγραφή δεν ήταν απαραίτητο στοιχείο για την αναγνωρισιμότητά τους³¹⁷. Τα Μυκηναϊκά κανονικά αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές χαρακτηρίζονται από εξαιρετικής ποιότητας πηλό, ευκρινή αποτυπώματα σφραγίδων, καθώς και από ευανάγνωστες επιγραφές. Είναι πολύ πιθανό να υφίσταντο συγκεκριμένη επεξεργασία της επιφάνειας που έφερε τα σημεία γραφής ή το σφραγιστικό αποτύπωμα, πιθανότατα ελεγχόμενη όπτηση³¹⁸.

2. Μη κανονικά μυκηναϊκά σφραγίσματα με δύο οπές ανάρτησης (irregular string nodules) (Εικ. Α. 1. 64.Β): Είναι ανεπίγραφα και χωρίς κανονικό σχήμα. Η πίσω επιφάνειά τους μπορεί να είναι αετωματική, θολωτή, τρίεδρη ή πυραμιδόσχημη.

Τα αετωματικά μη κανονικά αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές διαφέρουν από τα παραδείγματα του κανονικού τύπου ως προς τη χονδροειδή διαμόρφωση, την πρόσδεσή τους και την έλλειψη επιγραφής³¹⁹.

³¹⁴ Φλούδα 2006, σ. 41. CMS II 8, σ. 65.

³¹⁵ Φλούδα 2006, σ. 41 (θολόσχημο σφράγισμα αρ. 38 Β (I, 304]).

³¹⁶ Hallager 2005α. σ. 254-255. Φλούδα 2006 σ. 39. Panagiotopoulos 2014, σ. 108.

³¹⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 108. Pini 1997 (επιμ.), σ. 57. CMS II8, αρ. 238, 287/7, 455/1.

³¹⁸ Panagiotopoulos 2014, σ. 108, και υποσημ. 841, 842, όπου αναφέρεται η πιθανότητα ορισμένα κανονικά μυκηναϊκά σφραγίσματα με δύο οπές να μην κήκαν τυχαία, αλλά να υπέστησαν ελεγχόμενη όπτηση για λόγους διατήρησής τους, αλλά και για λόγους αναγνωσιμότητας τόσο της επιγραφής όσο και του αποτυπώματος της σφραγίδας (συγκεκριμένα παρατηρείται ομοιόμορφο μαύρο χρώμα σε κανονικά πυραμιδόσχημα σφραγίσματα. Πιθανότατα και τα σφραγίσματα αντικειμένων του τάφου των Ισοπάτων είχαν υποστεί ελεγχόμενη όπτηση).

³¹⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 111 και 255.. CMS II 8, σ. 67.

Τα θολωτά μη κανονικά αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές διακρίνονται από την θολωτή πίσω επιφάνειά τους. Μια παραλλαγή, που εντοπίζεται συχνά στην Κνωσό (*Landing on Grand Staircase*) και στην Πύλο, περιλαμβάνει ορισμένα παραδείγματα μεγάλου μεγέθους που έχουν δαμασκηνόμορφο σχήμα³²⁰. Ένα χαρακτηριστικό αυτής της παραλλαγής είναι το πλατύ αυλάκι διέλευσης του νήματος³²¹.

Ανάμεσα στα τρίεδρα μη κανονικά αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές διακρίνεται μια μικρή ομάδα σφραγισμάτων, που είναι ογκωδέστερα σε σύγκριση με τον μέσο όρο. Έχουν σχήμα δίσκου, το οποίο οφείλουν στον τρόπο σχηματισμού τους ανάμεσα στα χέρια³²². Περίπου τα μισά από τα μέχρι σήμερα γνωστά παραδείγματα αυτού του τύπου προέρχονται από την Οπλοθήκη της Κνωσού (*Arsenal*)³²³.

Τα πυραμιδόσχημα μη κανονικά αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές (Εικ. Α. 1. 64.Γ.) είναι τυπολογικά πλησιέστερα στα κανονικά αετωματικά σφραγίσματα με δύο οπές. Διαμορφώνονται ανάμεσα στον αντίχειρα, τον δείκτη και τον μεσαίο και παίρνουν πυραμιδόσχημο σχήμα μετά την αποτύπωση της σφραγίδας. Τα ενεπίγραφα παραδείγματα είναι λίγα και πρέπει να εξετάζονται ως εξαιρέσεις. Ορισμένα φέρουν επιγραφή μόνο *supra sigillum*. Η διαφορά τους ως προς το σχήμα σε σχέση με τα κανονικά σφραγίσματα με δύο οπές, εξηγείται από το γεγονός ότι οι πλευρές των πυραμιδόσχημων δεν προορίζονταν για επιγραφές³²⁴.

Ένας ιδιαίτερος τύπος αναρτημένου σφραγίσματος με δύο οπές φαίνεται ότι εντάσσεται στο Μυκηναϊκό σύστημα διαχείρισης. Πρόκειται για τα αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές και ανοικτή πίσω επιφάνεια (*Schnurplomben mit offener Rückseite/ molar/XII.B/ irregular string nodules*) (Εικ. Α. 1. 63.)³²⁵. Είναι

³²⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 111. Pini 1997 (επιμ.), σ. 56, 61. CMS II 8, σ. 65-66, εικ.24.

³²¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 111. Από τα Μάλια προέρχεται ένα μεμονωμένο σφράγισμα με δύο οπές και θολωτή πίσω επιφάνεια, το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί στην ΥΜ ΙΙΙ Β1 (CMS II 7, σ. 211, πιν. 3).

³²² CMS II 8, σ. 67.

³²³ Panagiotopoulos 2014, σ.111- 112.

³²⁴ Panagiotopoulos 2014, σ.112.

³²⁵ Weingarten 1988a, σ. 6, fig 2. CMS II 8, σ. 59, 63, 70. n. 129. Hallager 2005a, σ. 255. Φλουδά 2006, σ. 43. Panagiotopoulos 2014, σ. 112-113.

συνηθέστερα στην Κνωσό και πιο σπάνια στην Πύλο, τις Μυκήνες και τη Θήβα³²⁶. Δεν είναι σαφές αν η ανοικτή πίσω επιφάνεια, χαρακτηριστικό γνώρισμά τους, υπήρξε αποτέλεσμα κατασκευής ή σκόπιμης αλλοίωσης των σφραγισμάτων κατά την διάρκεια της αποσφράγισης³²⁷. Εικάζεται ότι το νήμα δεν διαπερνούσε το σφράγισμα στο μέσο του διαμήκους άξονά του, αλλά βρισκόταν αρκετά κοντά στην πίσω επιφάνειά του με αποτέλεσμα τη θραύση του κατά την διαδικασία της αποσφράγισης³²⁸. Ο Hallager πρεσβεύει ότι πρόκειται για σκόπιμη θραύση³²⁹. Δεν είναι βέβαιο εάν ήταν πραγματικά σφραγίσματα με δύο οπές ή εάν προοριζόνταν για την σφράγιση αντικειμένων³³⁰, όμως το γεγονός ότι κανένα δεν είναι ενεπίγραφο, ενισχύει την υπόθεση ότι σφράγιζαν αντικείμενα και δεν χρησίμευαν ως ετικέτες³³¹. Το σύνηθες είδος πρόσδεσης των σφραγισμάτων αυτής της υποκατηγορίας (*Wickelband*³³²) αποτυπώνεται στην πίσω επιφάνειά τους³³³ (Εικ. Α. 1. 62.)³³⁴.

Ο Hallager³³⁵ διέκρινε μία ακόμη υποκατηγορία μη κανονικών αναρτημένων σφραγισμάτων με δύο οπές, τα οποία ονόμασε *fold-over nodules* (πτυχωτά ή διπλωμένα σφραγίσματα/ εικ. Α.1.55.γ. αρ.5). Πρόκειται για περιορισμένο αριθμό σφραγισμάτων, για την δημιουργία των οποίων αρχικά πιεζόταν το νήμα στον νωπό σβώλο του πηλού που στην συνέχεια διπλώνονταν γύρω από το νήμα. Η εικόνα της πίσω επιφάνειας μοιάζει με εκείνη των σφραγισμάτων με ανοικτή πίσω

³²⁶ CMS II 8, σ. 59 ff. Pini 1997 (επιμ.), σ. 60,61. Müller et. al. 1998, σ. 9. Στην Κνωσό εντοπίζονται 100 παραδείγματα, στην Πύλο 6, στις Μυκήνες 3 και στην Θήβα επίσης 3 παραδείγματα. (Panagiotopoulos 2014, σ. 112).

³²⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 112.

³²⁸ CMS II 6, σ. 347-348, 394 πιν. 3, 478, πιν. 2. Panagiotopoulos 2014, σ. 112.

³²⁹ Hallager 2015, σ. 146.

³³⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 112 και υποσημ. 853. Hallager 2005a, σ. 255.

³³¹ Pini 1997 (επιμ.), σ. 60-61.

³³² Πρόκειται για διάφορα είδη σχοινιών τυλιγμένα σε ταινία από δέρμα (Pini 1997 (επιμ.), σ. 68 κ.ε., πιν. 41, 4-6.

³³³ Panagiotopoulos 2014, σ. 112 και 112, υποσημ. 853. CMS II 8, σ. 63, εικ. 22. CMS II 8, εικ. 22 (Κνωσός) & Pini (επιμ.) 1997, σ. 68 ff, Taf 41 4-6,8 7 (Πύλος). CMS II 8, εικ. 20 d, f, g, j (Κνωσός) & Pini (ed) 1997 πιν. 41.7 (Πύλος) CMS II 8, abb. 20n. h (Κνωσός) & Pini (επιμ.) 1997, εικ. 4, κέντρο εικ. 44. 5-6- (Πύλος). CMS II 8, εικ. 21 (Κνωσός).

³³⁴ Hallager 2010, σ. 209-210. Το συγκεκριμένο είδος πρόσδεσης τεκμηριώνεται κατά την ΥΜ ΙΑ φάση στα σφραγίσματα του Θησαυροφυλακείου του Ιερού (*Temple Repositories*), στο ανάκτορο της Κνωσού, δεν μαρτυρείται κατά την επόμενη φάση (ΥΜ ΙΒ) και επανεμφανίζεται κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους. Η συγκεκριμένη παρατήρηση, σύμφωνα με τον Hallager, χρησιμοποιείται για να ενισχύσει τις σχέσεις του διοικητικού συστήματος της Κρητικής Ιερογλυφικής με το Μυκηναϊκό.

³³⁵ Hallager 2005b.

επιφάνεια, αφού φαίνεται ότι ο πηλός δεν κάλυπτε πλήρως το νήμα σε ορισμένες περιπτώσεις. Τα σφραγίσματα αυτής της υποκατηγορίας παρουσιάζουν καλύτερη κατάσταση διατήρησης σε σχέση με τα υπόλοιπα μη κανονικά αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές, πιθανώς επειδή το νήμα ήταν δυνατό να διαχωριστεί χωρίς να προηγηθεί θραύση του σφραγίσματος³³⁶.

Τέλος σφραγίσματα με δύο οπές ανάρτησης που δεν είναι δυνατό να ενταχθούν σε καμία από τις παραπάνω υποκατηγορίες, χαρακτηρίζονται ως απροσδιόριστα σφραγίσματα με δύο οπές (*unbestimmbare Schnurplomben*)³³⁷.

Τα αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές φαίνεται ότι επιτελούσαν την ίδια λειτουργία με τα σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης, τα οποία ήταν πολύ διαδεδομένα στο πλαίσιο του Μινωικού διοικητικού συστήματος. Μοιράζονται τους ίδιους τύπους σφραγίδων με τα σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης, επομένως οι ίδιοι υπεύθυνοι εμπλέκονταν στην σφράγιση των συνοδευομένων αντικειμένων και εγγράφων³³⁸. Διέφεραν μόνο ως προς την μέθοδο πρόσδεσης³³⁹.

Οι τυπολογικές διαφορές των μινωικών και των μυκηναϊκών σφραγισμάτων με δύο οπές ανάρτησης φαίνεται ότι οφείλονται τόσο στον χειρισμό των υπευθύνων σφράγισης όσο και στον διαφορετικό ρόλο που έπρεπε να επιτελέσουν ως φορείς διαφορετικού αριθμού σφραγιστικών αποτυπωμάτων και επιγραφών, δεδομένου ότι τα μινωικά έφεραν ένα έως τρία σφραγιστικά αποτυπώματα και σπάνια επιγραφές, ενώ τα μυκηναϊκά έφεραν μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα και επιγραφή ή μόνο επιγραφή³⁴⁰. Τόσο τα μινωικά όσο και τα μυκηναϊκά

³³⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 113. Hallager 2005b, σ. 106.

³³⁷ Panagiotopoulos 2014, 113. υποσημ. 859. Παράδειγμα: CMS II 8, Nr. 456.

³³⁸ Hallager 1996 I, σ. 220.

³³⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 113. Müller et al. 1998, σ. 9. Pini 1997 (επιμ.), σ. 55

³⁴⁰ Μυκηναϊκό σφράγισμα με δύο οπές που φέρει περισσότερα του ενός σφραγιστικά αποτυπώματα αναφέρει ο Müller (Pini 1997 (επιμ.), σ. 58). Πήλινα αναρτημένα αντικείμενα με δύο οπές χωρίς σφραγιστικά αποτυπώματα, αλλά με επιγραφή έχουν βρεθεί στα ανάκτορα της Κνωσού (CMS II 8, σ. 55) και της Πύλου. Η αναγραφή κυρίων ονομάτων σε συνδυασμό με τη λέξη *do-ke* (κνωσιακά παραδείγματα) δείχνει ότι προορίζονταν για να συνοδεύσουν αγαθά ή αντικείμενα προς παράδοση (Φλούδα 2006, σ. 42). Η παρατήρηση αυτή ενισχύει την υπόθεση του Hallager σε ότι αφορά στα ελάχιστα ενεπίγραφα μινωικά παραδείγματα, δηλαδή ότι τα σημεία της γραφής ενδεχομένως δήλωναν το αντικείμενο ή ήταν μια «στενογραφικού τύπου» αναγραφή του προορισμού του. Το σφραγιστικό αποτύπωμα σε αυτή την περίπτωση θα δήλωνε το διανομέα, τον αποστολέα ή τον παραγωγό του προϊόντος (Hallager 1996 I, σ. 234).

σφραγίσματα με δύο οπές ανάρτησης έφεραν σφραγιστικά αποτυπώματα από σφραγίδες υψηλής ποιότητας³⁴¹.

Τα αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές προορίζονταν για την αποτροπή πρόσβασης στα αντικείμενα που σφράγιζαν, επιτελούσαν όμως και λειτουργία ετικετών³⁴². Φαίνεται ότι προορίζονταν να συνοδεύουν αντικείμενα που μεταφέρονταν³⁴³. Κατά τη Νεοανακτορική περίοδο μικρός αριθμός τέτοιων σφραγισμάτων εντοπίζεται κυρίως στα ανακτορικά κέντρα, επειδή εξυπηρετούσαν πιθανώς συναλλαγές τοπικού χαρακτήρα³⁴⁴. Αντίθετα κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους, όταν η μεταφορά αγαθών σε μεγάλες αποστάσεις ήταν συνήθης διαδικασία, είχαν ευρεία χρήση και εντοπίζονται διάσπαρτα στα ανάκτορα, αλλά και εκτός ανακτόρων³⁴⁵. Το γεγονός ότι τα περισσότερα έχουν διατηρηθεί ακέραια (Κνωσός, Πύλος) σημαίνει ότι συγκεντρώνονταν για λογιστικό έλεγχο³⁴⁶. Ο Hallager επισημαίνει την διαφορετική χρήση των μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές, τα οποία πιθανότατα δεν προορίζονταν για μεταφορά, αλλά για την καταγραφή και την σφράγιση των αντικειμένων στον χώρο που αποθηκεύονταν ή χρησιμοποιούνταν³⁴⁷. Η συγκέντρωσή τους σε κατώφλια δωματίων δηλώνει ότι απορρίπτονταν ή ότι συγκεντρώνονταν για να επαναχρησιμοποιηθούν³⁴⁸. Η ομοιομορφία του πηλού των συγκεντρωμένων σφραγισμάτων στην Πύλο, που επιτρέπονται λεπτομερέστερες παρατηρήσεις, συνηγορεί υπέρ της σφράγισης στον χώρο αποθήκευσης ή χρήσης των σφραγισμένων αντικειμένων.

1. 8. ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΥ

(Objektschnurplomben/ Combination-nodules/ XII/Combination sealings/ Σφραγίσματα συνδυασμού)

³⁴¹ Panagiotopoulos 2014, 37. Σε τέσσερα σφραγίσματα από την Κάτω Ζάκρο και την Αγία Τριάδα διακρίνεται κοινό σφραγιστικό μοτίβο. Από αυτά μόνο ένα φέρει αποτύπωμα από *Knossian replica ring*.

³⁴² Panagiotopoulos 2014, σ. 113. CMS II 8, σ. 53. Aravantinos 1984, σ. 43. Pini 1997 (επιμ.), σ. 56. Τα αντικείμενα, στα οποία ήταν προσαρτημένα εκτιμάται ότι ήταν αγγεία ή άλλα δοχεία, όπως ασκοί, δέματα, καλάθια, κιβώτια, πολύτιμα αντικείμενα ή ακόμα «έγγραφα» προς θεώρηση.

³⁴³ Hallager 2015, σ. 146.

³⁴⁴ Palaima 1994, σ. 312, 316.

³⁴⁵ Φλούδα 2006, σ. 40.

³⁴⁶ CMS II 8, σ. 66-67, Taf. 37-38.

³⁴⁷ Hallager 2015, σ. 149.

³⁴⁸ Παράδειγμα αποτελούν τα σφραγίσματα που ήταν συγκεντρωμένα στην είσοδο του δωματίου 104 της αποθήκης οίνου (*Wine Magazine*) της Πύλου. βλ. σ. 191. Επίσης Hallager 2015, σ. 149.

Τα σφραγίσματα συνδυασμού συνδυάζουν χαρακτηριστικά των αναρτημένων σφραγισμάτων με δύο οπές και των σφραγισμάτων αντικειμένων³⁴⁹. Αυτό το ιδιόμορφο σχήμα/είδος καθορίζεται από τη μορφή των αντικειμένων που σφραγίζει. Σύμφωνα με τον Müller, η διαδικασία σφράγισης ήταν η εξής: Αρχικά διαμορφωνόταν ο σβώλος του πηλού γύρω από ένα νήμα και στην συνέχεια πιεζόταν πάνω στο αντικείμενο την ώρα εφαρμογής της σφραγίδας³⁵⁰. Τα σφραγίσματα συνδυασμού θεωρούνται καινοτομία του συστήματος της Μυκηναϊκής διαχείρισης³⁵¹. Όμως, στον Πετρά έχει εντοπιστεί σφράγισμα συνδυασμού με σφραγιστικό αποτύπωμα ιερογλυφικής σφραγίδας προσθέτοντας την κατηγορία αυτή των σφραγισμάτων στα ιερογλυφικά αρχεία³⁵².

Τα γνωστά έως σήμερα σφραγίσματα συνδυασμού προέρχονται στην πλειονότητά τους από την Κνωσό³⁵³. Αν και τα διαπερνούσε νήμα, δεν κρέμονταν ελεύθερα από τα αντικείμενα, αλλά ήταν προσαρτημένα πάνω τους (εικ. Α.1.65). Συνδέονταν με το αντικείμενο που σφράγιζαν σε δύο σημεία. Το νήμα ήταν πλήρως ενσωματωμένο στο εσωτερικό του σφραγίσματος. Αυτή είναι και η κύρια διαφορά τους σε σχέση με τα σφραγίσματα αντικειμένων, τα οποία δεν ενσωμάτωναν πλήρως το νήμα, αλλά εφαρμόζονταν στο σημείο πρόσδεσης του αντικειμένου, διατηρώντας τα αποτυπώματα του νήματος στον οπισθότυπό τους. Το αρνητικό αποτύπωμα των σφραγισμάτων συνδυασμού συνήθως διατηρεί την άνω επιφάνεια του αντικειμένου που ασφάλιζε. Ως προς το σχήμα τους, τα σφραγίσματα συνδυασμού διακρίνονται σε δισκοειδή και θολωτά (εικ. Α.1.70.)³⁵⁴, όμως, η κύρια διάκριση βασίζεται στα αποτυπώματα των αντικειμένων που σφραγίζονταν:

1. Σφραγίσματα συνδυασμού με αποτυπώματα πλεκτών αντικειμένων. (*Objektschnurplomben mit dem Abdruck von Geflecht*). (Εικ. Α.1.69.β. και Α.1.71.α). Συνήθως, τα ίχνη που διατηρούνται οδηγούν στην ερμηνεία αυτών

³⁴⁹ CMS II 8, σ. 69. Φλούδα 2006, σ. 44, Panagiotopoulos 2014, σ. 116.

³⁵⁰ CMS II 8, σ. 70.

³⁵¹ Φλούδα 2006, σ. 44.

³⁵² Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 167-168.

³⁵³ CMS II 8, σ. 70 (49 παραδείγματα από την Κνωσό). Ο Παναγιωτόπουλος, (Panagiotopoulos 2014, σ. 116) αναφέρει συνολικά 51 παραδείγματα από όλες τις μυκηναϊκές θέσεις, τα 47 εκ των οποίων προέρχονται από την Κνωσό. Krzyszkowska 2005, σ. 220, 282 (*combination sealings*). Hallager 2005a, σ. 253.

³⁵⁴ Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 12. εικ. 1.

των αντικειμένων ως καλαθιών ή ψάθας³⁵⁵, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της πλέξης, εάν δηλαδή είναι πυκνή, λεπτότεχνη ή χονδροειδής. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ακριβή θέση των σφραγισμάτων στο αντικείμενο³⁵⁶.

2. Σφραγίσματα συνδυασμού με αποτυπώματα επίπεδης επιφάνειας. (*Objektschnurplomben mit dem Abdruck einer planen Fläche*). (Εικ. Α.1.68. και 69 α). Σε ελάχιστα παραδείγματα διατηρούνται στον οπισθότυπο των σφραγισμάτων ίχνη επίπεδης επιφάνειας³⁵⁷. Στις περιπτώσεις αυτές, θεωρείται ότι τα σφραγίσματα συνδυασμού εφαρμόζονταν σε επίπεδα πώματα, σε κιβώτια ή σε παρόμοια ξύλινα αντικείμενα, καθώς σε μεμονωμένες περιπτώσεις τα εκμαγεία σιλικόνης δείχνουν ίχνη φλεβώσεων ξύλου³⁵⁸. Ενίοτε, διακρίνεται μια παραλλαγή σφραγισμάτων συνδυασμού με σφηνοειδές σχήμα που έχει παραδείγματα τόσο στην Κνωσό όσο και στην Πύλο (Εικ. Α.1.68.)³⁵⁹. Στην τελευταία περίπτωση, το σφράγισμα διατηρεί ίχνη μιας ταινίας, με την οποία είχε δεθεί το αντικείμενο.

Το μεγάλο ποσοστό διατήρησης των σφραγισμάτων συνδυασμού σε ακέραιη κατάσταση δείχνει ότι δεν θραύονταν για να απασφαλιστεί το αντικείμενο, αλλά χρησιμοποιούνταν τόσο για την σήμανση, τον υπομνηματισμό και την αναγνώριση των αντικειμένων, όσο και για την ασφάλισή τους³⁶⁰. Μια υπόθεση, η οποία έχει τύχει πολλών αντιρρήσεων, όμως φαίνεται ότι επιβεβαιώνεται στο μυκηναϊκό ανάκτορο της Πύλου, είναι αυτή της χρήσης των σφραγισμάτων συνδυασμού για την σφράγιση καλαθιών που περιείχαν πινακίδες Γραμμικής Β γραφής³⁶¹.

³⁵⁵ CMS II 8, σ. 70-71, εικ. 29.30.

³⁵⁶ CMS II 8, σ. 71 και σ. 73, εικ. 30, a-g.

³⁵⁷ CMS II 8, σ. 71, εικ. 29.31. Από την Κνωσό αναφέρονται 25 παραδείγματα.

³⁵⁸ CMS II 8, αρ. 450.

³⁵⁹ CMS II 8, σ. 73.

³⁶⁰ CMS II 8, σ. 71. Στην Κνωσό τα σφραγίσματα αυτού του σχήματος/είδους που έχουν διατηρηθεί ακέραια υπολογίζονται στο 50% του συνόλου.

³⁶¹ Panagiotopoulos 2014, 190.

1. 9. ΠΗΛΙΝΕΣ ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ – ΣΤΑΜΠΕΣ (*Tonsiegel – Tonstempel*)

Ο όρος *πήλινες σφραγίδες* ή *στάμπες* (*Tonsiegel – Tonstempel*) είναι συμβατικός³⁶² και χρησιμοποιείται για να περιγράψει ενσφράγιστα πήλινα αντικείμενα που, όπως οι σφραγίδες, δεν φέρουν μοτίβο σε θετικό ανάγλυφο, αλλά ένα αρνητικό αποτύπωμα. Ήταν δυνατό να κατασκευαστούν εύκολα με την πίεση ενός στεγνού σφραγίσματος σε νωπό σβώλο πηλού, ώστε να αποκτηθεί η έγλυφη επιφάνεια³⁶³.

Πήλινες σφραγίδες υπάρχουν από την Νεολιθική εποχή στη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια. Στην Ελλάδα εντοπίζονται στη Θεσσαλία και Μακεδονία. Συνήθως, το σχήμα είναι κωνοειδές³⁶⁴. Κατά την ΠΕΧ εντοπίζονται *πήλινες σφραγίδες* διαφόρων σχημάτων κυρίως στη Νότια Ελλάδα, την Κρήτη και τα νησιά³⁶⁵. Κατά την ΜΕΧ, στην Ηπειρωτική Ελλάδα, δεν εντοπίζονται *πήλινες σφραγίδες* παρά μόνο κατ' εξαίρεση³⁶⁶. Γενικότερα, ο αριθμός των *πήλινων σφραγίδων* κατά την ΠΕΧ και ΜΕΧ, τόσο στην Ηπειρωτική Ελλάδα, όσο και στην Κρήτη, είναι περιορισμένος, επομένως, και ο ρόλος τους αντίστοιχα³⁶⁷. *Πήλινες σφραγίδες* έχουν εντοπιστεί στην Κρήτη κατά την ΜΕΧ και ΥΕΧ σε διάφορες θέσεις³⁶⁸. Από τον Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων του ανακτόρου των Μαλίων προέρχεται μια *πήλινη σφραγίδα*, η οποία είναι μάλλον προγενέστερη σε σχέση με το ανασκαφικό της περιβάλλον³⁶⁹. Στην

³⁶² Panagiotopoulos 2014, σ. 117.

³⁶³ Pini 1984, σ. 77-78, όπου αναφέρεται ότι στη συνέχεια δίνεται κωνοειδές σχήμα στον πηλό προτού στεγνώσει και στερεοποιηθεί. Panagiotopoulos 2014, σ. 117.

³⁶⁴ Pini 1984, σ. 73.

³⁶⁵ Pini 1984, σ. 74.

³⁶⁶ Πήλινες «σφραγίδες» εντοπίστηκαν πολύ κακή κατάσταση διατήρησης στην Ασέα της Αρκαδίας (E. J. Holmberg, *The Swedish Excavations at Asea in Arcadia* (1944), σ. 118, εικ. 112), σε στρώμα πρώιμης ΜΕΧ στην Άργισσα Μαγούλα (CMS V, 516) με γραμμικό μοτίβο στη βάση, ενώ σύγχρονη περίπου είναι η CMS V, 603 που εντόπισε ο Κοντολέων στη Γρόττα της Νάξου σε υστερότερα ανασκαφικά στρώματα και η οποία χρονολογείται βάσει τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών. Με βάση τα τυπολογικά της χαρακτηριστικά χρονολογείται σε αυτή την εποχή μία «σφραγίδα» από κιβωτίοσημο τάφο κοντά στην Θήβα. (Pini 1984, σ. 75 και υποσημ. 31).

³⁶⁷ Pini 1984, σ. 76.

³⁶⁸ Pini 1984, σ. 75-80. Πήλινη «σφραγίδα» έχει βρεθεί στον θολωτό τάφο του Πλατάνου (CMS II, 1, αρ. 297). Ένα μεγάλο πήλινο κωνοειδές (CMS II, 1, αρ. 464) προέρχεται από οικία ΥΜ Ι περιόδου στα Γουρνιά και φέρει χαρακτηριστικό μοτίβο ΠΜ ΙΙ-ΜΜ Ι περιόδου. Πυραμιδοειδές ενσφράγιστο αντικείμενο από τον Σφουγγαρά (CMS II 6, αρ. 155) φέρει παράσταση ΜΜ Ι περιόδου και θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί ως κόσμημα. Επίσης μινωικές πήλινες «σφραγίδες» CMS II 1, αρ. 419, 465, 484 : ΜΜ ΙΙ. τύπου *Petschaft* : CMS VIII, αρ. 33.

³⁶⁹ Pini 1984, σ. 78.

Ηπειρωτική Ελλάδα έχει εντοπιστεί πήλινος φακοειδής σφραγιδολίθος στον θολωτό τάφο του Βαφειού³⁷⁰, ενώ ένας δεύτερος φακοειδής βρίσκεται στο Μόναχο³⁷¹ και αποτελεί το αρνητικό αποτύπωμα ενός φακοειδούς σφραγιδολίθου από αχάτη. Βάσει των χαρακτηριστικών που διατηρεί, επιτρέπει την αποκατάσταση της διαδικασίας κατασκευής των αντικειμένων αυτών³⁷².

Σύμφωνα με τον Pini³⁷³, η χρήση των πήλινων υστερομινωϊκών *σφραγίδων* δύσκολα μπορεί να προσδιοριστεί. Ενδεχομένως, χρησίμευαν ως σφραγίδες αντικατάστασης των μεταλλικών δαχτυλιδιών ή είχαν σφραγιστική χρήση. Ήταν ίσως πρότυπα για αντίγραφα ή παραλλαγές ή αντίγραφα αρχείου ορισμένων σφραγίδων. Θα μπορούσε, τέλος, να είναι απλά ένα έθιμο.

Δύο από τις τρεις *σφραγίδες - στάμπες* που βρέθηκαν στην Κνωσό³⁷⁴, είναι δυνατό να έχουν χρησιμοποιηθεί ως σφραγίδες, ενώ μια τρίτη³⁷⁵ έχει σχήμα που μοιάζει με *nodulus*. Σφραγιστικά αποτυπώματα σε ένα σφράγισμα με δύο οπές και ένα σφράγισμα συνδυασμού μπορούν να συσχετισθούν με την τελευταία αυτή πήλινη *σφραγίδα - στάμπα* (CMS II 8, 268/7, εικ. Α.5.15. βλ. παρακάτω σ. 246). Με την ομάδα των τριών παραπάνω πήλινων αντικειμένων μπορεί να συσχετισθεί ένα αποσπασματικά διατηρημένο σφράγισμα με δύο οπές από την ίδια θέση (Κνωσό) χωρίς γνωστό ανασκαφικό περιβάλλον, όμως, λόγω του σχήματός του και της κατάστασης διατήρησής του, δεν είναι δυνατό να του αποδοθεί σφραγιστική χρήση³⁷⁶.

Πήλινα αντικείμενα που βρέθηκαν πρόσφατα στις ανασκαφές στο Σίσι, ενδεχομένως εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία³⁷⁷.

1. 10. ΠΗΛΙΝΑ ΕΝΣΦΡΑΓΙΣΤΑ «ΠΗΝΙΑ». ΕΝΣΦΡΑΓΙΣΤΑ ΠΗΛΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ

³⁷⁰ CMS I, 265

³⁷¹ Pini 1984, σ. 76 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁷² Pini 1984, σ. 77-78.

³⁷³ Pini 1984, σ. 80.

³⁷⁴ Η πρώτη προέρχεται από τον Διάδρομο της Λίθινης Λεκάνης (*Room of the Stone Basin/ CMS II 8, 362*) και η δεύτερη από το Μικρό Ανάκτορο (*Little Palace/CMS II 8, 442*).

³⁷⁵ CMS II 8, 268/7. Προέρχεται από την Αίθουσα της Πήλινης Σφραγίδας (*Room of the Clay Signet*) βλ. επίσης Panagiotopoulos 2014, σ. 117.

³⁷⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 117.

³⁷⁷ Anastasiadou 2018b.

1.10.i. Πήλινα ενσφράγιστα «πηνία» (*Tongewichte*)

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται πήλινα διάτρητα αντικείμενα διαφόρων σχημάτων, τα οποία φέρουν σφραγιστικά αποτυπώματα και, σε αντίθεση με τα σφραγίσματα που κάηκαν τυχαία, έχουν υποστεί όπτηση σε κλίβανο, ώστε να καταστούν κατάλληλα για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα χρήσης³⁷⁸. Οι μέχρι σήμερα προτεινόμενες ερμηνείες όπως υφαντικά ή οικοδομικά βάρη, σφονδύλια ή σταθμιά ισχύουν, ενδεχομένως, για ένα μέρος των εν λόγω αντικειμένων χωρίς όμως να υπάρχουν αποδείξεις³⁷⁹.

Οι συντάκτες του *CMS*, κατηγοριοποίησαν τα αντικείμενα αυτά με κριτήρια το γεωμετρικό τους σχήμα και το είδος της διάτρησής τους³⁸⁰. Τα βασικά γεωμετρικά σχήματα είναι το τετράγωνο, η κόλουρη πυραμίδα, το κωνοειδές, η σφαίρα και ο δίσκος. Ως προς το είδος της διάτρησής τους, διακρίνονται σε “πηνία” με έκκεντρες οπές ή με κεντρική οπή.

1.3.10.2. Ενσφράγιστα πήλινα αγγεία και σκεύη

Ενσφράγιστα αγγεία και σκεύη προέρχονται από την Ηπειρωτική Ελλάδα, την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου, ήδη από την ΠΕΧ. Τα σφραγιστικά αποτυπώματα εντοπίζονται στις λαβές, τα χείλη, το σώμα ή ακόμα και τον πυθμένα. Η σφράγιση λάμβανε χώρα πριν την όπτησή τους σε κλίβανο. Δεν είναι εύκολη η ερμηνεία των σφραγιστικών αυτών αποτυπωμάτων. Τα ευρήματα αυτά είναι πολύ σπάνια και μεμονωμένα. Είναι πιθανό να είχαν διακοσμητικό χαρακτήρα. Όμως, το γεγονός ότι πολλές φορές παρατηρείται διπλασιασμός ή επανάληψη των σφραγιστικών αποτυπωμάτων οδηγεί στην διατύπωση ερωτημάτων. Επρόκειτο για αναγνώριση του αγγείου, για σήματα ελέγχου ή επιθεώρησης, εξυπηρετούσαν διοικητικούς ή ιδιωτικούς σκοπούς ή, τέλος, η σφράγιση λάμβανε χώρα για κατασκευαστικούς ή τεχνικούς λόγους; Τα ερωτήματα παραμένουν αναπάντητα³⁸¹.

³⁷⁸ *CMS II* 6, σ. 380. Ορισμένα από τα ενσφράγιστα «πηνία» είχαν καλυφθεί εν μέρει με βερνίκι (επίχρισμα).

³⁷⁹ *CMS II* 6, σ. 380.

³⁸⁰ *CMS II* 6, σ. 380 κ.ε.

³⁸¹ *CMS II* 6, σ. 389-391.

Οι δύο τελευταίες κατηγορίες σφραγισμάτων τα ενσφράγιστα πηνία και αγγεία δεν εξετάζονται ενδελεχώς στην παρούσα μελέτη, καθώς φαίνεται ότι είχαν διαφορετική χρήση από εκείνη των πήλινων σφραγισμάτων που προαναφέρθηκαν. Αναφέρονται απλά στην περίπτωση που εντοπίζονται ανάμεσα στα συνευρήματα των πήλινων σφραγισμάτων και επισημαίνονται τυχόν συσχετισμοί με αυτά.

1. 11. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η μελέτη και κατηγοριοποίηση των σχημάτων/ειδών των πήλινων σφραγισμάτων σκιαγραφεί την σφραγιστική πρακτική κατά την Εποχή του Χαλκού στην Ηπειρωτική Ελλάδα, την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου (πιν. Α.1.5-8, χάρτης 1). Η εξέλιξη των σχημάτων/ειδών των σφραγισμάτων, η συνέχεια ή η διακοπή της χρήσης τους, υποδηλώνει τις σφραγιστικές ανάγκες κάθε περιόδου. Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού κυριαρχούν τα σφραγίσματα αντικειμένων, σφραγίσματα αγγείων, δοχείων και χώρων αποθήκευσης αγαθών, στην Ηπειρωτική Ελλάδα, την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου. Έχουν ρόλο «πρωταρχικών εγγράφων» στο πλαίσιο ενός πρώιμου συστήματος λογιστικής διαχείρισης³⁸². Πιθανώς στα τέλη της ΠΕΧ ή στις αρχές της ΜΕΧ, στην Κρήτη εμφανίζεται ένα νέο σχήμα/είδος σφραγίσματος, το οποίο δεν φέρει ίχνη προσάρτησης ή ανάρτησης σε αντικείμενα, ο *nodulus*. Ο ακριβής ρόλος των *noduli* παραμένει αινιγματικός. Όμως, η πιθανή χρήση τους ως δελτίων – αποδείξεων, αποδεικτικών ταυτότητας ή εξουσιοδότησης σε υστερότερες χρονικές περιόδους, προσθέτει μια νέα παράμετρο ως προς την χρήση των ενσφράγιστων αντικειμένων σε πρώιμο στάδιο. Επομένως, κατά την ΠΕΧ, υπήρξε κυρίως ενδιαφέρον για την σφράγιση αγαθών κατά την αποθήκευση, αλλά και πρόνοια για την καταμέτρηση των σφραγισμάτων και ενδεχομένως την καταγραφή των διαδικασιών, στο πλαίσιο των οποίων λάμβαναν χώρα.

³⁸² βλ. Φλούδα 2006, σ. 26-27 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

Στην Ηπειρωτική Ελλάδα δεν τεκμηριώνεται σφραγιστική πρακτική κατά την Μέση Εποχή του Χαλκού³⁸³. Φαίνεται ότι δεν υπήρχαν οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που εξυπηρετούσε, επομένως δεν ήταν απαραίτητη. Αντίθετα, στη Μινωική Κρήτη παρουσιάζεται άνθηση του σφραγιστικού συστήματος σε συνδυασμό με την εμφάνιση των πρώτων γραφών. Εκτός από τα σφραγίσματα αντικειμένων και τους *noduli*, όλα τα σχήματα/είδη πήλινων σφραγισμάτων εμφανίζονται σταδιακά ως το τέλος της εποχής, είτε στο διοικητικό σύστημα της Κρητικής Ιερογλυφικής γραφής (εικ. Α.1.55.α.), είτε στο σύστημα της Γραμμικής Α γραφής (εικ. Α.1.55.β.), σε πρωιμότερες μορφές και σε πολλές παραλλαγές. Σφραγίσματα αντικειμένων, *δισκία*, *noduli*, και πιθανώς σφραγίσματα με επίπεδη βάση³⁸⁴ χρησιμοποιούνται και στα δύο διοικητικά συστήματα (πιν. Α.1.8.). Τα μηνοειδή σφραγίσματα αποτελούν αποκλειστικά σχήμα/είδος του συστήματος της Κρητικής Ιερογλυφικής γραφής, καθώς και ορισμένοι πρώιμοι τύποι σφραγισμάτων με δύο οπές. Σύμφωνα με τον Hallager³⁸⁵, τα τρία αυτά σχήματα/είδη αποτελούν πρόδρομους τύπους, οι οποίοι υιοθετούνται εξελιγμένοι από το Μυκηναϊκό διοικητικό σύστημα που παρουσιάζει περισσότερες ομοιότητες με το σύστημα της Μινωικής Ιερογλυφικής παρά με το σύστημα της Γραμμικής Α γραφής.

Όμως, συνύπαρξη των δύο Μινωικών διοικητικών συστημάτων τεκμηριώνεται στους *Αποθέτες Ιερογλυφικών Τεκμηρίων* των ανακτόρων της Κνωσού και των Μαλίων, στο σύνολο της *Ανατολικής Κρύπτης των Θησαυροφυλακίων του Ιερού* της Κνωσού, αλλά και στον Πετρά Σητείας. Το δεδομένο αυτό επιτρέπει την παρακολούθηση της εξέλιξης από την Παλαιοανακτορική στη Νεοανακτορική περίοδο, όσο αυτή τεκμηριώνεται με βάση τα υπάρχοντα υλικά κατάλοιπα³⁸⁶.

Η ποικιλία των σχημάτων/ειδών, οι τοπικές ιδιαιτερότητες, οι συνδυασμοί

³⁸³ Μεμονωμένα ευρήματα (συνήθως ενσφράγιστες λαβές αγγείων) προέρχονται από διαταραγμένα ανασκαφικά στρώματα και χρονολογούνται στην ΠΕΧ. (βλ. σχετικό κεφάλαιο)

³⁸⁴ Σχετικά με την ύπαρξη σφραγισμάτων με επίπεδη βάση στον Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων της Κνωσού και τις αντιρρήσεις του Pini βλ. Hallager 2015, σ. 141.

³⁸⁵ Hallager 2015, σ. 151.

³⁸⁶ Petrakis 2017, σ. 87-90, όπου αναφέρονται οι αμφισβητούμενες χρονολογήσεις των συνόλων της Κνωσού, τα χαρακτηριστικά που συνηγορούν στον μεταβατικό τους χαρακτήρα και η μεγάλη τους σημασία για την μελέτη της μετέπειτα εξέλιξης των σφραγιστικών πρακτικών στο πλαίσιο των διοικητικών συστημάτων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

σφραγιστικών αποτυπωμάτων και οι συσχετισμοί σφραγιστικών τύπων και σημείων γραφής, χαρακτηρίζουν τη Νεοανακτορική περίοδο (πιν. Α.1.5., Α.1.7. και Α.1.8.). Δίδεται η εντύπωση ενός πολύπλοκου συστήματος που επιδιώκει να ανταποκριθεί σε συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες αποθήκευσης, καταγραφής και τεκμηρίωσης, ταυτοποίησης, επικοινωνίας και ελέγχου. Τα περισσότερα σύνολα Νεοανακτορικών σφραγισμάτων διατηρήθηκαν μετά από την καταστροφή των περισσότερων μινωικών θέσεων από πυρκαγιά κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο, επομένως αποτυπώνουν την εικόνα συγκεκριμένης χρονικής στιγμής. Η ομοιομορφία και επανάληψη των ΥΜ Ι Β σχημάτων/ειδών των σφραγισμάτων ανά θέση εύρεσης δίνει μια παραπλανητική εικόνα ομοιομορφίας³⁸⁷. Ουσιαστικότερα συμπεράσματα θα προέκυπταν εάν η εικόνα των νεοανακτορικών σφραγισμάτων της Κνωσού και της κεντρικής Κρήτης ήταν πλήρης. Στην Κνωσό τεκμηριώνονται διαφορετικές φάσεις καταστροφής σε σχέση με άλλες μινωικές θέσεις³⁸⁸, όμως η εικόνα παραμένει ελλιπής, καθώς τα περισσότερα σφραγίσματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από τη θέση αυτή χρονολογούνται στη Μυκηναϊκή εποχή³⁸⁹.

Η Κνωσός φαίνεται ότι ήταν η θέση, στην οποία «κυοφορήθηκαν» οι μεταρρυθμίσεις που οδήγησαν στη διαμόρφωση του Μυκηναϊκού διοικητικού συστήματος³⁹⁰. Οι μοναδικές επιβιώσεις των σφραγισμάτων με επίπεδη βάση βρέθηκαν στην Αίθουσα των Πινακίδων των Αρμάτων. Χρονολογούνται στα τέλη της ΥΜ ΙΙ ή τις αρχές της ΥΜ ΙΙΙ Α1 περιόδου και αποτελούν τα υστερότερα παραδείγματα του είδους³⁹¹. Σφραγίσματα με επίπεδη βάση δεν έχουν εντοπιστεί στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά τη Μυκηναϊκή εποχή. Η ολοκλήρωση της ανασκαφής των Χανίων, όπου έχει βρεθεί 1 σφράγισμα με επίπεδη βάση ΥΜ ΙΙΙ Α1 περιόδου³⁹², ενδέχεται να συμπληρώσει τη μεταβατική αυτή περίοδο.

³⁸⁷ Petrakis 2017, σ. 74.

³⁸⁸ Driessen 1997. Petrakis 2017, σ. 74.

³⁸⁹ Gill 1965.

³⁹⁰ Petrakis 2017, σ. 92.

³⁹¹ Driessen 1990, 108 και CMS ΙΙ 8, σ. 8-9.

³⁹² Hallager 1996 Ι, σ. 36.

Τα πήλινα σφραγίσματα που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο του μυκηναϊκού διοικητικού συστήματος είναι λιγότερα και ως προς το πλήθος και ως προς τα είδη τους και αυτό οφείλεται στην ευρύτερη χρήση της γραφής (εικ. Α.1.55.γ.)³⁹³. Τα πήλινα σφραγίσματα φαίνεται ότι πλέον χρησιμοποιούνται ως πρωταρχικά «έγγραφα» και διατηρούνται για έλεγχο, έως ότου να μεταφερθούν τα δεδομένα τους στις πινακίδες. Είναι χαρακτηριστική στα Μυκηναϊκά ανάκτορα η συγκέντρωση των πινακίδων εντός των ανακτόρων και η διασπορά των πήλινων σφραγισμάτων σε κτήρια που βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με τα ανάκτορα. Η αντίθεση με το διοικητικό σύστημα της Γραμμικής Α γραφής είναι πρόδηλη. Στο σύστημα της Γραμμικής Α γραφής τα πήλινα σφραγίσματα προέρχονται από αρχεία, ενώ στο σύστημα της Γραμμικής Β γραφής εντοπίζονται διάσπαρτα σε αποθήκες και εργαστήρια έχοντας αποσπασματικό και πιθανότατα προσωρινό χαρακτήρα³⁹⁴.

Η κατηγοριοποίηση των σχημάτων/ειδών των πήλινων σφραγισμάτων που προαναφέρθηκε είναι αποτέλεσμα συστηματικής και λεπτομερούς παρατήρησης των επί μέρους χαρακτηριστικών τους. Ενδεχομένως, ορισμένα χαρακτηριστικά οφείλονται σε τοπικές ιδιαιτερότητες ή σε διαφορετικό χειρισμό των υπευθύνων σφράγισης και δεν ισοδυναμούν απαραίτητα με λειτουργική διαφοροποίηση των σφραγισμάτων. Αν και η απόδοση χρήσης συνήθως αφορά το κύριο σχήμα/είδος σφραγίσματος και όχι τις υποκατηγορίες του, υπάρχουν περιπτώσεις, κατά τις οποίες σφραγίσματα που ανήκουν στο ίδιο σχήμα/είδος, αλλά σε διαφορετική υποκατηγορία³⁹⁵ ενδέχεται να έχουν διαφορετικό ρόλο στο σφραγιστικό σύστημα. Η συστηματικότερη μελέτη των σφραγισμάτων με βάση τη σύνθεση των ανασκαφικών συνόλων, ενδέχεται να οδηγήσει σε περαιτέρω συσχετισμούς και συμπεράσματα.

³⁹³ Φλούδα 2006, σ. 36. Ανάλογη εξέλιξη παρατηρείται και στην Εγγύς Ανατολή.

³⁹⁴ Hallager 2015, σ. 150.

³⁹⁵ Για παράδειγμα οι δισκοειδείς και οι θολωτοί *noduli*, οι υποκατηγορίες των σφραγισμάτων με μία οπή, τα κανονικά και μη κανονικά σφραγίσματα με δύο οπές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΠΗΛΙΝΑ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Η ύπαρξη σφραγίδων τεκμηριώνεται ήδη κατά την Νεολιθική εποχή στον Ελλαδικό χώρο, φαίνεται όμως ότι αυτές είχαν ρόλο διακοσμητικό³⁹⁶. Ήδη από τα μέσα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού³⁹⁷ στην Ηπειρωτική Ελλάδα κάνει την εμφάνισή του ένα σφραγιστικό σύστημα, το οποίο παρουσιάζει πρώιμα χαρακτηριστικά γνωρίσματα οργάνωσης, ελέγχου και ενδεχομένως αρχειοθέτησης των εργασιών που λάμβαναν χώρα κυρίως σε αποθηκευτικούς χώρους. Μεμονωμένα πήλινα σφραγίσματα στην Ηπειρωτική Ελλάδα, την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου αποδεικνύουν ότι η πρακτική είχε ευρύτερη διάδοση³⁹⁸. Η εμφάνιση του συστήματος συμπίπτει χρονικά με τις πρώτες ενδείξεις «αστικοποίησης» που συνδυάζεται, μεταξύ άλλων, και με την ανέγερση μεγάλων, σύνθετων, κτηρίων³⁹⁹.

2.1. ΣΥΝΟΛΑ ΠΗΛΙΝΩΝ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

2.1.1. ΛΕΡΝΑ (χάρτης 1.αφ.1.)

Το πρώτο σύνολο πήλινων σφραγισμάτων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού που έφερε στο φως η ανασκαφική έρευνα προέρχεται από τη Λέρνα της Αργολίδας, θέσης στον μυχό του Αργολικού κόλπου, με ίχνη κατοίκησης από τη Νεολιθική εποχή. Τα πρώτα σφραγίσματα βρέθηκαν στην *Οικία των Κεράμων* που ανήκει στην κατηγορία των «κτηρίων με διαδρόμους», η χρήση των οποίων παραμένει αδιευκρίνιστη. Η σφραγιστική πρακτική, όμως, λάμβανε χώρα στη Λέρνα και κατά την προηγούμενη της *Οικίας των Κεράμων* χρονική περίοδο, τη Λέρνα III C (εικ. Α.2.7), στα δωμάτια *DM* και *CA* και το δωμάτιο *B* του οχυρωματικού περιβόλου (εικ.

³⁹⁶ Σφραγίδες ή *pintaderas* φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν κατά την Νεολιθική εποχή για την αποτύπωση διακοσμητικών θεμάτων σε υφάσματα, αρτοπαρασκευάσματα, ακόμα και στο ανθρώπινο δέρμα (Treuil et al 1996, σ. 156).

³⁹⁷ Στο εξής θα αναφέρεται με την συντομογραφία ΠΕΧ.

³⁹⁸ Η διάδοση της πρακτικής ξεπερνά τα σύνορα της σημερινής ελληνικής επικράτειας, όπως τεκμηριώνει σφραγιστικό αποτύπωμα αιγαιακής προέλευσης από την Τροία (φάση Τροία I/CMS VS. 1B, αρ. 479).

³⁹⁹ Hägg & Konsola 1986, σ. 98 κ.ε.

A.2.1.). Η εύρεση των σφραγισμάτων στην *Οικία των Κεράμων* μαρτυρεί, ενδεχομένως, την ύπαρξη αρχής που διενεργούσε έλεγχο της αποθήκευσης, της διανομής και της χρήσης των αγαθών⁴⁰⁰.

2.1.1.i. Δωμάτιο DM

Το δωμάτιο *DM*, που βρίσκεται στα *NA* της *Οικίας των Κεράμων*, εντοπίστηκε ένα σύνολο 50 περίπου πήλινων σφραγισμάτων. Χρονολογείται στην φάση “*Λέρνα III*”, η οποία εντάσσεται στην *ΠΕ II* περίοδο⁴⁰¹. Τα περισσότερα σφραγίσματα βρέθηκαν στο εσωτερικό δύο πύθων και γύρω από αυτούς (εικ. A.2.2.). Ορισμένα ακόμα σφραγίσματα βρέθηκαν στον αποθήτη *GB-30* και ανάμεσα στην κεραμική του δωματίου. Τα σφραγίσματα ανήκουν στην κατηγορία των σφραγισμάτων χειλέων αγγείων (τύπου C). Πολλά από αυτά συνανήκουν και φαίνεται ότι διαμόρφωναν ένα ενιαίο μεγάλο σφράγισμα, το οποίο περιέβαλλε το χείλος και ενδεχομένως και τον λαιμό του αγγείου, ίσως του δυτικού πύθου⁴⁰². Θραύσματα άλλων σφραγισμάτων που έχουν διατηρηθεί σε μικρό αριθμό, ενδέχεται να αποτελούν υπολείμματα πρωιμότερων σφραγισμάτων των δύο πύθων (εικ. A.2.3. γ-στ.). Είναι δυνατό να αποκατασταθούν τρεις συνολικά μεγάλοι πύθοι από το δωμάτιο. Μεμονωμένα θραύσματα που βρέθηκαν έξω από τον ανατολικό πύθο διατηρούν αποτυπώματα ψάθας ή ζεύγους κυλινδρικών αντικειμένων. Από

⁴⁰⁰Heath-Wiencke 2000, σ. 658 και 660. Τα σφραγιστικά αποτυπώματα με προέλευση τη *Λέρνα* είναι καταχωρημένα στο *CMS V*, αρ. 35-119 και τα ενσφράγιστα όστρακα και αγγεία με αρ. 120-149.

⁴⁰¹ Σχετικά με την χρονολόγηση των φάσεων της *Λέρνας* και την αντιστοιχία τους με την συμβατική χρονολόγηση βλ. Heath - Wiencke 2000, σ. 656.

⁴⁰² Heath-Wiencke 1969, σ. 503 - 504. Ορισμένα σφραγίσματα από το δωμάτιο *DM* φέρουν αποτυπώματα καλαμιών, ενώ ορισμένα άλλα και αποτυπώματα χειλέων αγγείων. Κανένα όμως δεν παρέχει ικανοποιητικά στοιχεία, ώστε να αποκατασταθεί η καμπύλη του χείλους του αγγείου. Καλάμια ή τμήματα ψάθας κάλυπταν το στόμιο του πύθου επικαλύπτοντας το χείλος. Ένα σχοινί τυλιγόταν και σταθεροποιούσε το κάλυμμα στη θέση του, ακολουθούσε επάλειψη με πηλό πάνω από το χείλος και το καλαμένιο ή ψάθινο κάλυμμα χωρίς να επικαλύπτεται πλήρως το άνω τμήμα του καλύμματος, όπως δείχνει η μείωση του πάχους του πηλού προς το κέντρο του στομίου. Η σφράγιση γινόταν στο άκρο του καλύμματος και όχι στο κέντρο του στομίου, ενώ δεν αποκλείεται το ίδιο σφράγισμα να κάλυπτε και τον λαιμό του πύθου. Το κάλυμμα δεν ήταν πάντα επίπεδο, όπως αποδεικνύουν τα αποτυπώματα του οπισθοτύπου των θραυσμάτων.

την ανασκαφή του δωματίου *DM* δεν συγκεντρώθηκαν μόνο ενσφράγιστα θραύσματα, αλλά αρκετά που δεν έφεραν αποτυπώματα σφραγίδων⁴⁰³.

Ο μεγάλος αριθμός των θραυσμάτων του ενιαίου σφραγίσματος επιτρέπει να υποθέσουμε ότι είναι σχεδόν σύγχρονα της καταστροφής του δωματίου *DM*. Τα υπόλοιπα θραύσματα σφραγισμάτων ήταν ενδεχομένως προϊόντα απορρίψεων που δεν είχαν καθαριστεί επί μακρόν και τα οποία δεν πρόλαβαν να διαλυθούν πριν την πυρκαγιά. Φαίνεται ότι νέες σφραγίσεις χρειάστηκε να εφαρμοστούν στους πίθους περισσότερες από μία φορές από πρόσωπα που χρησιμοποιούσαν διαφορετικές σφραγίδες⁴⁰⁴. Στα πολυάριθμα θραύσματα που βρέθηκαν δίπλα στον δυτικό πίθο στο δωμάτιο *DM* διακρίνονται δύο διαφορετικά σφραγιστικά αποτυπώματα (**εικ. Α.2.6.**)⁴⁰⁵. Η μελέτη των οπισθοτύπων των θραυσμάτων αποδεικνύει επαναλαμβανόμενη ή μεμονωμένη σφράγιση των πίθων, ενώ η μελέτη της συχνότητας των σφραγίδων σε ορισμένου τύπου σφραγίσματα επιτρέπει τη σύνδεσή τους με τη σφράγιση συγκεκριμένων αντικειμένων⁴⁰⁶.

2.1.1.ii. Δωμάτιο CA (**εικ. Α.2.1.**)

Το Δωμάτιο *CA*, όπως και το δωμάτιο *DM*, βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της Οικίας των Κεράμων και στα βόρεια της οχύρωσης. Δύο ενσφράγιστα αντικείμενα προέρχονται από το δωμάτιο. 1 θραύσμα σφραγίσματος χείλους πίθου (τύπου *C/εικ. Α.2.3.β.*)⁴⁰⁷ διατηρεί ίχνη λεπτότεχνου πλέγματος καλαμιών και μικρού τμήματος του χείλους του αγγείου. Ένα ενσφράγιστο υφαντικό βάρος (πηνίο) (**εικ. Α.2.3.α.**)⁴⁰⁸, φέρει σφραγιστικό αποτύπωμα που έχει εντοπιστεί και στο δωμάτιο

⁴⁰³Heath-Wiencke 1969, σ. 505. Αξίζει να αναφερθεί η εύρεση πήλινου βύσματος από το εσωτερικό το δυτικού πίθου του δωματίου, χωρίς σφράγιση. Παρόμοια αντικείμενα προέρχονται από το στρώμα που βρίσκεται κάτω από το δάπεδο.

⁴⁰⁴ Heath-Wiencke 1975, σ. 30.

⁴⁰⁵ Σφραγίδες με αρ. 44 & 45 (Heath-Wiencke 1975, σ. 30).

⁴⁰⁶ Heath-Wiencke 1969, σ. 505.

⁴⁰⁷ αρ. D. 0.023.

⁴⁰⁸ αρ. D. 0.017. Ένα επιπλέον πήλινο κυβοειδές ενσφράγιστο αντικείμενο από ψημένο πηλό, ενδεχομένως ένα υφαντικό βάρος, διάτρητο κατά μήκος με δύο οπές ανάρτησης βρέθηκε στον τομέα F 7, στο δωμάτιο *CA*. Στις πλευρές του διακρίνονται τρία ασαφή αποτυπώματα σφραγίδας (Heath 1958, σ. 82).

DM. Η ενσφράγιση κεραμική από τα δωμάτια DM και CA είναι σύγχρονη με τα σφραγίσματα ή πρωιμότερη⁴⁰⁹.

2.1.1.iii. Αποθέτης GB-4

Κατά την διάρκεια της ανασκαφής του οριοθετημένου με πηλό αποθέτη GB-4, στο δωμάτιο B της οχύρωσης (εικ. A.2.1) που αποδίδεται επίσης στην φάση Λέρνα IIIc, ήρθαν στο φως 21 θραύσματα, εκ των οποίων μόνο 7 φέρουν σφραγιστικά αποτυπώματα. Αν και ο όρος που χρησιμοποιείται για την οριοθετημένη με πηλό κατασκευή είναι «βόθρος», φαίνεται ότι πρόκειται για ένα δοχείο σε σχήμα πίθου από άοπτο πηλό που έφερε κάλυμμα από πλέγμα καλαμιών, το οποίο είχαν σφραγίσει όπως τους κεραμικούς πίθους⁴¹⁰. Τα σφραγίσματα φέρουν όλα το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα, ένα σπειροειδές μοτίβο σε σχήμα «S» και ανήκουν στην κατηγορία των σφραγισμάτων χειλέων πίθων⁴¹¹. Το δωμάτιο καταστράφηκε πιθανώς από σεισμό, καθώς δεν παρατηρούνται ίχνη καύσης σε αυτό το επίπεδο⁴¹². Σύμφωνα με την Heath-Wiencke⁴¹³, η σφράγιση στην περίπτωση των ευρημάτων του αποθέτη φαίνεται ότι αποσκοπούσε σε περιστασιακή επιπλέον ασφάλιση του αγγείου, προκειμένου να αποφευχθεί μη προγραμματισμένη παραβίαση. Ωστόσο, η ιδιαιτερότητα της σφράγισης ενός τέτοιου δοχείου σε συνδυασμό με τη θέση εύρεσής του θα πρέπει να ερευνηθούν περαιτέρω. Η πρόχειρη κατασκευή του δοχείου αποδεικνύει ότι δεν προοριζόταν για μεταφορά. Το δωμάτιο B, στο οποίο βρέθηκε, επικοινωνεί με το δωμάτιο CA και γειτονεύει με την πύλη του οχυρωματικού περιβόλου⁴¹⁴ (εικ. A.2.1.).

⁴⁰⁹Heath-Wiencke 1969, σ. 500 και 508.

⁴¹⁰ Heath-Wiencke 2000, σ. 119, όπου διατυπώνεται η άποψη ότι η κατασκευή προοριζόταν για την αποθήκευση τροφής. Μεγάλων διαστάσεων κατασκευές - δοχεία από άοπτο πηλό έχουν εντοπιστεί στο Άργος (ΑΔ 52 (1997) Β'1, σ. 137, υποσημ. 20 και σ. 135, σχ.3) και στην Κάτω Ακρόπολη της Τίρυνθας (ΑΑ 1982, σ. 401, πιν.13).

⁴¹¹ Περιέβαλλαν κάλυμμα πίθου από πλέγμα καλαμιών και μέρος του χείλους του αγγείου, ευρύτερου σε μέγεθος σε σχέση με τα αντίστοιχα από το δωμάτιο DM, ενώ στην περίπτωση αυτή ο πηλός δεν κάλυπτε ολόκληρο τον λαιμό του αγγείου. (Heath-Wiencke 1969, σ. 501 - 502).

⁴¹² Heath-Wiencke 2000, σ. 119. Παλαιότερα, είχε υποτεθεί ότι η φωτιά που κατέκαψε το δωμάτιο δεν επηρέασε ιδιαίτερα το περιεχόμενο του αποθέτη. Heath-Wiencke (1969, σ. 502).

⁴¹³ Heath-Wiencke 1969, σ. 502.

⁴¹⁴ Το δωμάτιο B επικοινωνούσε μέσω ανοίγματος με το δωμάτιο CA και γειτνίαζε με το δωμάτιο A του οχυρωματικού περιβόλου, στο οποίο σχηματιζόταν πύλη καθιστώντας δυνατή την πρόσβαση

2.1.1.iv. Οικία των Κεράμων

Κατά την ανασκαφή της Οικίας των Κεράμων⁴¹⁵ ήρθε στο φως, στο στρώμα καταστροφής του δωματίου XI (εικ. Α.2.1.), ένα σύνολο 143 θραυσμάτων σφραγισμάτων. Υπολογίζεται ότι ανήκαν σε 124 συνολικά σφραγίσματα και φέρουν 70 διαφορετικά σφραγιστικά αποτυπώματα. Αρχικά πιστευόταν ότι τα ευρήματα είχαν πέσει από τον ανώτερο όροφο, επειδή βρέθηκαν διασκορπισμένα όχι μόνο στο δάπεδο, αλλά σε ολόκληρη την επίχωση. Όμως οι απόψεις των μελετητών τα τελευταία χρόνια συγκλίνουν στην άποψη ότι το υλικό βρέθηκε *in situ*⁴¹⁶. Τα σφραγίσματα ήταν προσαρμοσμένα σε κιβώτια και πίθους και έφεραν σφραγιστικά αποτυπώματα μιας ή δύο σφραγίδων⁴¹⁷. Φαίνεται ότι είχαν σπάσει, πιθανώς κατά τη διάρκεια της ταξινόμησής τους για λόγους καταμέτρησης, προτού να ξεσπάσει η πυρκαγιά που κατέστρεψε τους χώρους αποθήκευσής τους και προκάλεσε την ανεξέλεγκτη όπτησή τους, διατηρώντας τα μέχρι σήμερα. Το δωμάτιο XI φέρει άνοιγμα μόνο προς το εξωτερικό της οικίας και φαίνεται ότι δεν επικοινωνούσε με το εσωτερικό της⁴¹⁸. Η *Οικία των Κεράμων* χρονολογείται στην φάση Λέρνα III D, η οποία εντάσσεται στην ΠΕ II περίοδο.

Μεμονωμένα σφραγίσματα με σφραγιστικά αποτυπώματα που εντοπίζονται στο δωμάτιο XI βρέθηκαν και σε άλλους χώρους του κτηρίου⁴¹⁹. Δεν έχουν βρεθεί σφραγίδες που θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή των

από το εξωτερικό του περιβόλου στο εσωτερικό του, σε φάση σύγχρονη των *δωματίων CA* και *DM*. Heath-Wiencke 2000, σ.117 και σχέδιο 7.

⁴¹⁵ Προκάτοχος της Οικίας των Κεράμων ήταν το κτήριο BG, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του οποίου βρέθηκαν στα ανατολικά της. Στο κτήριο αυτό δεν βρέθηκαν πήλινα σφραγίσματα, αλλά μια μεγάλη πήλινη εστία με εμπέστη διακόσμηση που διαμορφώθηκε με αποτύπωση σφραγιδοκυλίνδρου.

⁴¹⁶ Heath 1958, σ. 81-82 και 84. Ο Pini (CMS II,5, σ. XI) θεωρεί ότι η διαδικασία της σφράγισης λάμβανε χώρα μέσα στο δωμάτιο XI. Επίσης Pereraki 2004, σ. 227.

⁴¹⁷ Η διάμετρος των σφραγίδων ποικίλει από 0,015 έως 0,051 μ., οι περισσότερες όμως, περίπου το ένα τρίτο έχουν διάμετρο 0,026 μ. (Heath 1958, σ. 81)

⁴¹⁸ Heath 1958, σ. 81.

⁴¹⁹ Μικρό σφράγισμα τύπου B (για τους τύπους των σφραγισμάτων της Λέρνας κατά Heath - Wiencke βλ. πιν. Α.1.3.1.1.) βρέθηκε στα σκαλοπάτια του *δωματίου III*, στον βόρειο διάδρομο της *Οικίας των Κεράμων* (Heath-Wiencke 1969, σ. 501). Ένα δεύτερο τύπου A, βρέθηκε το 1953 στην *επίχωση του δωματίου VI*. Τέλος ένα ακόμα σφράγισμα, τύπου B, βρέθηκε στον *τομέα E7* ανάμεσα στους λίθους ενός κατεστραμμένου τοίχου πρωιμότερης χρονολόγησης. Ένα πήλινο κυβοειδές ενσφράγιστο αντικείμενο (L4.204) που βρέθηκε στο *δωμάτιο CA* (Τομέας F7), μπορεί επίσης να συνδεθεί με τα αντικείμενα αυτά (Heath - Wiencke 1958, σ. 82).

σφραγισμάτων της Λέρνας. Εικάζεται ότι ήταν ελεφαντοστέινες ή ξύλινες και δεν διατηρήθηκαν⁴²⁰. Τα μοτίβα που έφεραν χαρακτηρίζονται από συμμετρία, ήταν γεωμετρικά και απλουστευμένα, ιδιαίτερα στα σφραγίσματα των πρωιμότερων φάσεων (εικ. Α.2.4.)⁴²¹. Σφραγιστικές επιφάνειες πήλινων και λίθινων σφραγίδων που χρονολογούνται στην φάση Λέρνα IV παρουσιάζουν εξαιρετική ομοιότητα με τα μοτίβα των σφραγισμάτων της *Οικίας των Κεράμων*⁴²².

Η μέχρι σήμερα συγκριτική μελέτη του τύπου των σφραγίδων και της συχνότητας, με την οποία εμφανίζονται σε κάθε τύπο σφραγισμάτων, δείχνει ότι δεν υπάρχει απαραίτητως κάποια ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα στα μοτίβα των σφραγίδων και στα αντικείμενα, στα οποία ήταν προσαρτημένα τα σφραγίσματα. Διπλή σφράγιση με διαφορετικές σφραγίδες παρατηρείται στην *Οικία των Κεράμων* και το δωμάτιο *DM* (εικ. Α.2.5 και 6.)⁴²³.

Αξίζει να σημειωθεί ότι παρατηρείται συνδυασμός σφραγίδων διαφορετικών μεγεθών στο ίδιο σφράγισμα⁴²⁴. Συχνά οι μικρότερες σε μέγεθος σφραγίδες είναι προϊόντα εξαιρετικής κατεργασίας. Στις περιπτώσεις των ζευγών, στα οποία καμία σφραγίδα δεν είναι εξέχουσας ποιότητας, τα μοτίβα των δύο σφραγίδων είναι σχετικά μεταξύ τους. Πρόκειται συνεπώς για ζεύγη σφραγίδων που έχουν προφανώς ιδιαίτερη σημασία. Η πρακτική της διπλής σφράγισης παρατηρείται στο μεταγενέστερο (MM II) σύνολο της Φαιστού, αλλά και στην Αίγυπτο⁴²⁵.

⁴²⁰ Heath 1958, σ. 82-83.

⁴²¹ Heath 1958, σ.113-119. Heath-Wiencke 1975, σ. 31. Γενικότερα είναι δύσκολο να υποστηριχθούν σχέσεις με την Κρήτη ή την Ανατολή με βάση τα σφραγιστικά μοτίβα, τα οποία έχουν παράλληλα στην Ασίνη και την Κέα και φαίνεται ότι προέρχονται από τοπικές σφραγίδες. (Heath 1958, σ. 117-120. Heath- Wiencke 1969, σ. 520).

⁴²² Πρόκειται για μια λίθινη και μία πήλινη σφραγίδα (Heath 1958, σ. 82-83. Heath - Wiencke 1969, σ. 509 κ.ε. και Heath - Wiencke 1975, σ. 32).

⁴²³ Για παράδειγμα θραύσματα του τύπου Α φέρουν αποτυπώματα από 14 διαφορετικές σφραγίδες, το σχέδιο S3 απαντάται τόσο σε θραύσματα του τύπου Α όσο και τύπου Β⁴²³. Επανάληψη του ίδιου σφραγιστικού αποτυπώματος στο ίδιο σφράγισμα παρατηρείται, όμως σε καμία περίπτωση δεν επαναλαμβάνεται περισσότερες από δύο φορές (Heath 1958, πίνακας σ. 84-85).

⁴²⁴ Heath - Wiencke 1969, σ. 515. βλ. παράλληλο από το Παλαίκαστρο CMS VS. 1B, σ. 316, αρ. 339-340.

⁴²⁵ Heath - Wiencke 1969, σ. 515. Στην Αίγυπτο (Uronarti) παρατηρείται διπλή σφράγιση και σήμανση της δημόσιας σφραγίδας με την εφαρμογή επάνω στο αποτύπωμά της επιπροσθέτως αποτυπώματος ιδιωτικής σφραγίδας (σφράγισμα επάνω στο σφράγισμα).

Η σφραγιστική διαδικασία στο δωμάτιο *DM* ήταν απλούστερη, καθώς φαίνεται ότι οι πίθοι σφραγίζονταν, αποσφραγίζονταν και επανασφραγίζονταν συχνά, ενώ τα παλαιότερα σφραγίσματα παραμερίζονταν και είτε απορρίπτονταν είτε διαλύονταν επί τόπου⁴²⁶. Στην *Οικία των Κεράμων* παρατηρείται μια πιο σύνθετη κατάσταση. Τα σφραγίσματα προέρχονταν από κιβώτια και πίθους, η διπλή σφράγιση αποτελεί πιο συχνό φαινόμενο επιτρέποντας να καταγραφούν συνδυασμοί και να διατυπωθούν υποθέσεις σχετικά με τα διαφορετικά πρόσωπα που εμπλέκονταν στην διαδικασία και τις αρμοδιότητες, τα δικαιώματα ή την εξουσία που ενδεχομένως αυτά είχαν⁴²⁷.

Το δωμάτιο *XI* θα μπορούσε να είναι ένας χώρος «αρχείου», στον οποίο τα σφραγίσματα είχαν διατηρηθεί για λόγους τεκμηρίωσης⁴²⁸. Ενδεχομένως, ήταν ο χώρος, στον οποίο λάμβανε χώρα η διαδικασία της σφράγισης⁴²⁹. Τα περισσότερα σφραγίσματα προέρχονται από κιβώτια, ορισμένα μεγάλου μεγέθους, όπως φαίνεται από τα αποτυπώματα των ξύλινων βυσμάτων. Είναι μάλλον απίθανο τόσο πολλά μεγάλα κιβώτια να ήταν αποθηκευμένα σε ένα τόσο μικρό χώρο. Ίσως τα σφραγίσματα προέρχονταν από τη σφράγιση και την αποσφράγιση θυρών⁴³⁰. Ίσως, στο δωμάτιο *XI* λάμβανε χώρα παραλαβή των αγαθών ή έκδοση σιτηρεσίων ή ακόμα λειτουργούσε, ενδεχομένως, ως κέντρο αγοράς για ανταλλαγή. Δηλαδή τα σφραγίσματα θραύονταν επισήμως, ελέγχονταν τα προϊόντα και παραδίδονταν στους νέους ιδιοκτήτες τους, ενώ τα θραυσμένα σφραγίσματα διατηρούνταν ως τεκμήρια των συναλλαγών⁴³¹.

Οι απόψεις των μελετητών διίστανται. Το δωμάτιο *XI* μπορεί να ήταν κέντρο οικονομικού ελέγχου⁴³² ή απλά αποτέλεσμα μιας διάθεσης ελέγχου προσωπικών αγαθών⁴³³. Τα σφραγίσματα ήταν συγκεντρωμένα προσωρινά στον χώρο αυτό ως

⁴²⁶ Heath-Wiencke 1975, σ. 30.

⁴²⁷ Heath-Wiencke 1975, σ. 29, όπου αναφέρεται η υπόθεση ότι α πρόσωπα που σφράγιζαν θα μπορούσαν να έχουν στην *Οικία των Κεράμων* το κατάστημά τους ή να ασκούν το επάγγελμά τους.

⁴²⁸ Heath-Wiencke 1969, σ. 514. Heath-Wiencke 1975, σ. 30.

⁴²⁹ Heath-Wiencke 1975, σ. 30. Pini, CMS II,5, σ. XI.

⁴³⁰ Renard, 2001, σ. 15, 17. Weingarten 1997a.

⁴³¹ Heath-Wiencke 1969, σ. 514.

⁴³² Ferioli & Fiandra 1994, σ. 149.

⁴³³ Weingarten 1997a, σ. 149.

μέρος συγκεκριμένου σταδίου της διαδικασίας, προτού απορριφθούν⁴³⁴. Σε μια πιο ακραία εκδοχή, η Λέρνα ήταν κέντρο οικονομικών συναλλαγών με την Ανατολή. Οι συναλλαγές ολοκληρώνονταν με συμπόσιο, στο οποίο χρησιμοποιούνταν τα πήλινα σκεύη που βρέθηκαν μαζί με τα σφραγίσματα στο δωμάτιο XI⁴³⁵. Στον αντίποδα διατυπώνεται μια περισσότερο λογική ερμηνεία, η ένταξη της σφραγιστικής πρακτικής της Λέρνας σε ένα ενδιάμεσο στάδιο ανάμεσα στην οικιακή διαχείριση των αγαθών και ενός πιο εξελιγμένου διοικητικού συστήματος⁴³⁶. Η νεώτερη έρευνα επανέφερε στο προσκήνιο τη θεωρία των συναθροίσεων στον «δημόσιο» χώρο της οικίας⁴³⁷. Ως επιχειρήματα προβλήθηκαν τα παρακάτω: Τα αγγεία που βρέθηκαν μαζί με τα σφραγίσματα προορίζονταν για την κατανάλωση φαγητού και ποτού. Η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική του κτηρίου υποδηλώνει ότι φιλοξενούνταν συναθροίσεις πολλών ανθρώπων. Υπάρχει αντιστοιχία του αριθμού των διαφορετικών σφραγιστικών αποτυπωμάτων και του αριθμού των αγγείων που βρέθηκαν συγκεντρωμένα στο δωμάτιο XI. Η *Οικία των Κεράμων* πλέον δεν εξετάζεται ως ένα κεντρικό κτήριο που δέσποζε στην περιοχή, αλλά ως ένα κέντρο από και προς το οποίο κινούνταν διαφορετικοί άνθρωποι, προκειμένου να εκπληρώσουν ή να συμμετάσχουν σε συγκεκριμένες ανάγκες και υποχρεώσεις και να προωθήσουν ή να επιδιώξουν διαφορετικές φιλοδοξίες⁴³⁸.

2.1. 2. ΓΕΡΑΚΙ

Το χωριό Γεράκι, σημερινή ονομασία των αρχαίων Γερονθών, βρίσκεται 26 χιλιόμετρα ΝΑ της Σπάρτης, στους πρόποδες του όρους Πάρωνα. Τα

⁴³⁴ Renard, 2001, σ. 18. Οι Ferioli & Fiandra (1994, σ. 150) καταγράφουν τα διαφορετικά στάδια της χρήσης των σφραγισμάτων στο Arslantepe ως εξής: αρχικά τα σφραγίσματα βρίσκονταν στα σφραγιζόμενα αγαθά, στην συνέχεια αφαιρούνταν και φυλάσσονταν σε κιβώτιο, ακολουθούσε η φύλαξη στο αρχείο, ενώ στο τέλος της διοικητικής περιόδου απορρίπτονταν.

⁴³⁵ Weingarten 1997a, όπου αναφέρονται οι αρχιτεκτονικές ομοιότητες των Οικιών με διάδρομο, των πεταλοειδών οχυρώσεων και ορισμένων σφραγιστικών μοτίβων με ανατολικά παράλληλα, υποθέτοντας ότι συγκεκριμένοι σφραγιστικοί συνδυασμοί είναι δυνατό να ερμηνευθούν ως επισφράγιση συναλλαγών με Ανατολίτες. και 2000b σ.329.

⁴³⁶ Renard, 2001, σ. 19.

⁴³⁷ Peperaki 2004, σ. 216-217 με προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. επίσης Peperaki 2016, σ. 3-25. Για την κεραμική βλ. Heath – Wiencke 2000. Ο αριθμός των σφραγίδων που έχουν χρησιμοποιηθεί υπολογίζεται στις 70, ενώ ο αριθμός των αγγείων ανάμεσα στα 62 και 77 (Peperaki 2004, σ. 223 με παλαιότερη βιβλιογραφία)

⁴³⁸ Peperaki 2004, σ. 226.

αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ΠΕ περιόδου συγκεντρώνονται στο εσωτερικό μιας επιβλητικής ακρόπολης, ενός διπλού περιβόλου που περικλείει μια έκταση διαστάσεων 240 x 160 μ. Η θέση έχει στρατηγική σημασία, καθώς, μέσω αυτής, ευνοείται η επικοινωνία της κεντρικής Λακωνίας με την ανατολική ακτή της Πελοποννήσου, αλλά και τη χερσόνησο του Μαλέα στη ΝΑ Λακωνία. Η ακρόπολη παρουσιάζει ενδείξεις κατοίκησης από την ΠΕ εποχή και έως τον Μεσαίωνα, η οποία διακόπτεται από περιόδους εγκατάλειψης, ενώ φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε και μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου⁴³⁹.

Η ΠΕ οχύρωση παρουσιάζει τους χαρακτηριστικούς πεταλοειδείς πύργους των αντίστοιχων περιβόλων της Λέρνας της Αργολίδας και της Χαλανδριανής της Σύρου, αλλά και του Liman Tere, στην ανατολική ακτή του Αιγαίου, στον κόλπο της Σμύρνης⁴⁴⁰. Δύο σύνολα σφραγισμάτων, αλλά και σποραδικά ευρήματα βρέθηκαν μέσα στον οχυρωματικό περίβολο⁴⁴¹.

A. Το πρώτο σύνολο, περίπου 50 σφραγίσματα αντικειμένων, βρέθηκε το 1977, στο βόρειο τμήμα της ακρόπολης, σε δωμάτιο ΠΕ ΙΙ περιόδου που καταστράφηκε από πυρκαγιά (εικ. Α.2.8.)⁴⁴². Τα σφραγίσματα ήταν διασκορπισμένα γύρω από τα κατάλοιπα ενός μεγάλου πίθου ανάμεσα σε καμένους σπόρους και αγγεία (εικ. Α.2.9). Ο πίθος ήταν τοποθετημένος σε λίθινο κυκλικό βάθρο και πήλινη βάση, στην οποία διατηρήθηκε ως προς το κατώτερο ήμισυ. Θραύσματα του πίθου βρέθηκαν διασκορπισμένα σε έκταση ενός μέτρου προς τα βόρεια και βορειοανατολικά χωρίς να παρουσιάζουν ίχνη καύσης. Τα αγγεία που βρέθηκαν στον χώρο αντιστοιχούν σε τύπους κεραμικής της φάσης Λέρνα ΙΙΙC⁴⁴³. Η περαιτέρω μελέτη έδειξε ότι στο δωμάτιο υπήρχαν συνολικά πέντε πίθοι. Τα ευρήματα στο εσωτερικό του μεγάλου πίθου, τα οποία φέρουν έντονα ίχνη καύσης, συνηγορούν στην ερμηνεία του ως δοχείου ελαιολάδου. Η μελέτη των υπολοίπων οργανικών ευρημάτων επιβεβαίωσε την ύπαρξη οσπρίων και άλλων φαγώσιμων

⁴³⁹ Weingarten et al. 1999 σ. 358. Weingarten et al. 2011, σ. 133.

⁴⁴⁰ Weingarten et al. 2011, σ. 156.

⁴⁴¹ CMS VS 3.2. σ. 535-536, αρ. 360-365.

⁴⁴² Η πυρκαγιά τοποθετείται χρονικά στην ΠΕ ΙΙΒ (Weingarten et al. 2011, σ. 132).

⁴⁴³ Weingarten et al. 1999, σ. 360-361. Weingarten 2000b, σ. 317-319.

φυτικών υλών. Τα υπάρχοντα ευρήματα δεν τεκμηριώνουν την ύπαρξη ανώτερου ορόφου, απ' όπου θα μπορούσαν να έχουν πέσει τα σφραγίσματα⁴⁴⁴. Με βάση τα ευρήματα, ο χώρος φαίνεται ότι είχε αποθηκευτική χρήση.

Συνολικά, ανακαλύφθηκαν και καταλογογραφήθηκαν 179 θραύσματα σφραγισμάτων και περίπου 80 μικρά τεμάχια. Ταυτίζονται με σχετική βεβαιότητα τα αντικείμενα που σφράγιζαν 102 από αυτά. Τα περισσότερα σφράγιζαν δοχεία κεραμικά, συχνά μεγάλου μεγέθους, ενδεχομένως πίθους, όπως και τα σφραγίσματα της φάσης III C στη Λέρνα, όπου τα σφραγίσματα πίθων αφθονούν, σε αντίθεση με τα σφραγίσματα χειλέων πίθων στη φάση Λέρνα III D που είναι ελάχιστα ⁴⁴⁵. Δεν είναι όμως δυνατό να ταυτιστούν τα σφραγίσματα που προέρχονται από τον πίθο που βρέθηκε *in situ*, αφού το χείλος του και το ανώτερο τμήμα του χάθηκε. Η μέθοδος σφράγισης παρουσιάζει ομοιότητες με τη Λέρνα⁴⁴⁶. Τα σφραγίσματα περιέβαλλαν το στόμιο του αγγείου που καλυπτόταν με πλέγμα από καλάμια ή φύλλα λυγαριάς, συχνά επικαλύπτοντας το χείλος. Διακρίνονται πέντε διαφορετικά είδη χειλέων αγγείων, τα οποία ενδέχεται, εκτός από πίθους να σφράγιζαν και μικρότερα αγγεία, όπως αποθηκευτικούς αμφορείς. Ο πηλός των σφραγισμάτων παρουσιάζει ομοιομορφία με μία μόνο εξαίρεση που ερμηνεύεται ως προϊόν εισαγωγής⁴⁴⁷.

Η λήψη εκμαγείων σιλικόνης επέτρεψε την αποκατάσταση των καλυμμάτων των αγγείων. Φαίνεται ότι στο Γεράκι κυριαρχεί ένα είδος θολωτού καλύμματος που μοιάζει με καλάθι τοποθετημένο ανάποδα. Υπάρχουν όμως ενδείξεις για την ύπαρξη και επίπεδων καλυμμάτων. Η διάκριση ανάμεσα στα δύο είδη δεν είναι εφικτή, όταν το σφράγισμα διατηρείται αποσπασματικά. Ορισμένα καλύμματα δίνουν την εντύπωση ότι ήταν διαπερατά, επομένως τα αποθηκευμένα αγαθά θα ήταν δημητριακά, αποξηραμένοι καρποί ή φρούτα, αφού η αποθήκευση ελαιολάδου ή οίνου θα απαιτούσε αεροστεγές κάλυμμα⁴⁴⁸.

⁴⁴⁴Weingarten et al. 1999, σ. 358-360.

⁴⁴⁵ Weingarten et al. 1999, σ. 361 και υποσημ. 6. Weingarten 2000b, σ. 319.

⁴⁴⁶ Weingarten 2000b, σ. 320.

⁴⁴⁷Weingarten et al. 1999, σ. 362. Weingarten 2000b, σ. 319-320.

⁴⁴⁸ Σχετικά με τα είδη καλυμμάτων που αποκαθίστανται βάσει των εκμαγείων σιλικόνης και τις ομοιότητες με αντίστοιχα από την Πελοπόννησο και την Κρήτη, βλ. CMS V Suppl. 3.1, σ. 43, 46-47 και σ. 46, υποσημ. 9. Kostoula 2000, σ. 139.

Β. Ένα δεύτερο σημαντικό σύνολο σφραγισμάτων ήρθε στο φως κατά την ανασκαφή των ετών 2000 έως 2003 σε υπόγειο χώρο, διαμορφωμένο ανάμεσα στους δύο τοίχους του οχυρωματικού περιβόλου, περίπου 40 μ. στα ανατολικά – βορειοανατολικά του αποθηκευτικού χώρου, στον οποίο εντοπίστηκαν τα σφραγίσματα του 1997⁴⁴⁹. Ο υπόγειος χώρος (εικ. Α.2.8. και Α.2.10.) καταστράφηκε από την πυρκαγιά της ΠΕ ΙΙΒ περιόδου, σύμφωνα με τα δεδομένα της κεραμεικής. Τα σφραγίσματα αποτελούν τεκμήρια των σφραγιστικών πρακτικών κατά τις τελευταίες ημέρες ή εβδομάδες πριν την καταστροφή.

Η κεραμεική συνίσταται κυρίως σε χειροποίητα κλειστά και ανοιχτά αγγεία, ενώ ελάχιστα είναι τροχήλατα ⁴⁵⁰. Χρονολογείται στην φάση ΠΕ ΙΙΒ, η οποία αντιστοιχεί στην φάση ΙΙΙC της Λέρνας. Ανάμεσα στα αγγεία δύο ενδεχομένως ήταν εισηγμένα από την Αργολίδα. Ο υπόγειος χώρος είχε προφανώς μόνο αποθηκευτική χρήση, αφού τρεις μεγάλοι αποθηκευτικοί πίθοι κάλυπταν το μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας του δαπέδου του⁴⁵¹.

Περισσότερα από 80 σφραγίσματα από πηλό που παρουσιάζει ομοιομορφία, ανήκουν στην κατηγορία των σφραγισμάτων αντικειμένων. Διακρίνονται σε σφραγίσματα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων σφραγίσματα αγγείων μικρότερου μεγέθους και σφραγίσματα διαφόρων αντικειμένων, απευθείας τοποθετημένων στα αντικείμενα (*direct object sealings*)⁴⁵².

Η μέθοδος σφράγισης των αγγείων επιβεβαιώνει την διαδικασία που ακολουθήθηκε στο δωμάτιο του βορείου τμήματος της ακρόπολης, αλλά και στη Λέρνα ΙΙΙ C. Το σχήμα των χειλέων των αγγείων αποτυπώνεται περιστασιακά στον

⁴⁴⁹ Ο χώρος έχει διαστάσεις 2,30 x 3,60 μ., και έφερε υπερκείμενες μεταγενέστερες κατασκευές, οι οποίες σε συνδυασμό με τη διάβρωση του εδάφους μετά την πυρκαγιά, δεν επιτρέπουν την αποκατάσταση της ανωδομής του (Weingarten et al. 2011, σ. 135).

⁴⁵⁰ Η κεραμεική φαίνεται ομοιογενής και παρουσιάζει ομοιότητες με την κεραμεική που εντοπίζεται στο αντίστοιχο στρώμα καταστροφής και σε άλλα σημεία της ακρόπολης. Τα αγγεία προορίζονταν για αποθήκευση ή επεξεργασία στερεών ή υγρών αγαθών Weingarten et al. 2011, σ. 135-136).

⁴⁵¹ Φαίνεται ότι δεν λάμβαναν χώρα άλλες άλλες δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα η ύφανση ή προετοιμασία φαγητού, οι οποίες τεκμηριώνονται στα περισσότερα ευρύχωρα δωμάτια που σχηματίζονται ανάμεσα στους τοίχους της οχύρωσης της Λέρνας ΙΙΙ C.] (Weingarten et al. 2011, σ. 139)

⁴⁵²Weingarten et al. 2011 σ. 140-143.

οπισθότυπο διατηρώντας αποτυπώματα πλεγμάτων λυγαριάς ή καλαμωτής⁴⁵³. Σφραγίσματα μικρότερων αγγείων δεν προέρχονται από τον υπόγειο χώρο. Αξίζει να σημειωθεί ότι έχουν εντοπιστεί αρκετά θραύσματα που διατηρούν αποτυπώματα αντικειμένων, όχι όμως σφραγίδων⁴⁵⁴. Σε τρεις περιπτώσεις διατηρούνται ίχνη υφασμάτων (εικ. Α.2.11.)⁴⁵⁵. Ένας ασυνήθης τύπος σφραγίσματος προέρχεται από το υπόγειο δωμάτιο και φαίνεται ότι εφαρμόστηκε στη λαβή ενός αγγείου, ίσως για να ασφαλίσει ένα κορδόνι που συγκρατούσε το κάλυμμα του αγγείου στην θέση του⁴⁵⁶. Αποτυπώματα λεπτού νήματος, μικρού ξύλινου κιβωτίου και ενδεχομένως ίχνη δέρματος διατηρούνται σε σφράγισμα με έντονα ίχνη καύσης που φέρει στην πίσω επιφάνειά του μικρό έξαρμα τεκμηριώνοντας πιθανώς την ύπαρξη και άλλων σφραγισμάτων αντικειμένων εκτός των σφραγισμάτων χειλέων αγγείων⁴⁵⁷.

Μεμονωμένα θραύσματα⁴⁵⁸ εντοπίζονται σε διάφορες θέσεις της ακρόπολης σε διαταραγμένα στρώματα (εικ. Α.2.8). Από αυτά μόνο τέσσερα έχουν αποτυπώματα σφραγίδων⁴⁵⁹. Κανένας από τους επτά αποθέτες που περιείχαν

⁴⁵³ Παρατηρούνται ομοιότητες με τα CMSV 3.1. (a-e and a-f) και CMS II 8 1, εικ. 30 a-d. Μοναδικό εύρημα αποτελεί ένα πλέγμα λυγαριάς τοποθετημένο επάνω από το στρώμα του πηλού σχεδόν επικαλύπτοντας το αποτύπωμα της σφραγίδας (ενδεχομένως της G-7) Weingarten et al. 2011 σ. 141.

⁴⁵⁴ Βλ. παράλληλα στα Χανιά (Hallager 2016, σ. 388 και 390) και στο Παλαίικαστρο (Weingarten 2014).

⁴⁵⁵ Ο οπισθότυπος του θραύσματος 1702/SF4, διατηρεί ίχνη ενός υφάσματος τυλιγμένου γύρω από το στόμιο του αγγείου. Το 3049/SF2 είναι τυχαίο εύρημα που δεν προέρχεται από το υπόγειο δωμάτιο. Ακανόνιστος σβώλος πηλού πιεσμένος σε υφαντό υλικό μέτριας λεπτότητας. Δεν είναι αρκετά καθαρό, ώστε να γίνουν περαιτέρω ταυτίσεις (Weingarten et al. 2011 σ. 142-143, εικ. 10 β και 20 α αντίστοιχα). Δεν είναι σαφές εάν τα υφάσματα αποτελούσαν το αντικείμενο της σφράγισης ή εάν κάλυπταν το αντικείμενο που σφραγιζόταν. Σε μια περίπτωση φαίνεται ότι το ύφασμα κάλυπτε ένα κιβώτιο. Το ύφασμα που αποτυπώνεται φαίνεται να προέρχεται από νήματα φυτικής και όχι ζωικής προέλευσης, ενώ δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες ομοιότητες με τα σωζόμενα από την Αίγυπτο υφάσματα. Είναι πολύ πιθανό να έχει υφανθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα. Τα πλούσια νερά του Ευρώτα θα μπορούσαν να ευνοήσουν την ανάπτυξη λιναριού ως πρώτης ύλης για την κατασκευή υφασμάτων. Όμως στο Γεράκι δεν εντοπίστηκαν υφαντικά βάρη, τα οποία θα μπορούσαν να τεκμηριώσουν υφαντουργική δραστηριότητα στο εσωτερικό του οικισμού (Weingarten et al. 1999, σ. 363, 369 και 374 και Weingarten 2000b, σ. 322 και σ. 324, εικ. 9).

⁴⁵⁶ Weingarten et al. 2011 σ. 141. (1457/SF2 (εικ. 10^α) Όμοιο σφράγισμα MM IIB χρονολόγησης προέρχεται από το Μοναστηράκι στην Κρήτη (Weingarten et al. 2011 σ. 141, υποσημ. 10).

⁴⁵⁷ Weingarten et al. 2011 σ. 142-143, εικ. 10 β και 20 α. Σχετικά με τα σφραγίσματα που παρουσίαζαν ιδιαιτερότητες, βλ. Weingarten 2000b, σ. 321.

⁴⁵⁸ Σχετικά με την εύρεση μεμονωμένων σφραγισμάτων βλ. Weingarten et al. 2011, σ. 158-161.

⁴⁵⁹ Weingarten et al. 2011, σ. 158.

κατάλοιπα της καταστροφής της ΠΕ II περιόδου δεν περιείχε σφραγίσματα⁴⁶⁰. Τα σωζόμενα θραύσματα προέρχονται από επιφανειακά ή διαταραγμένα ανασκαφικά στρώματα είτε από μεταγενέστερα στρώματα, στα οποία είχε επαναχρησιμοποιηθεί το στρώμα καταστροφής της ΠΕ περιόδου. Στην τομή 17/12p βρέθηκαν τουλάχιστον δύο θραύσματα, ένα χωρίς σφραγιστικό αποτύπωμα και ένα δεύτερο με τέσσερα αποτυπώματα της σφραγίδας G-18⁴⁶¹. Ένα ή δύο ακόμα σφραγίσματα βρέθηκαν στην τομή 17/121⁴⁶², περίπου 25μ. δυτικά του υπογείου χώρου και 12 μ. ΒΑ της αποθήκης 17/11i. Στην τομή 17/13g βρέθηκαν δύο ακόμα θραύσματα σφραγισμάτων πίθων, το πρώτο ενσφράγιστο και το δεύτερο χωρίς αποτύπωμα σφραγίδας⁴⁶³. Ένα ακόμη σφράγισμα βρέθηκε στην τομή 17/13h, ενώ μία ομάδα πέντε σφραγισμάτων προέρχεται από τις τομές 17/13i και 12j.

Στα σφραγίσματα του πρώτου μεγάλου συνόλου που ήρθε στο φως το 1997 αναγνωρίστηκαν έξι διαφορετικοί σφραγιστικοί τύποι (G1-G6) που φέρουν μοτίβα κυρίως γεωμετρικά: κύκλους, στιγμές, σταυρούς, σβάστικες⁴⁶⁴. Τα σφραγίσματα του υπογείου χώρου πρόσθεσαν νέους σφραγιστικούς τύπους αυξάνοντας τον αριθμό των σφραγίδων στις είκοσι μία. Φαίνεται ότι όλες οι σφραγίδες χρησιμοποιούνταν εκείνη την εποχή συγχρόνως στο Γεράκι⁴⁶⁵. Αξίζει να σημειωθεί ότι κάθε χώρος έχει αντίστοιχα τις δικές του σφραγίδες, με εξαίρεση κατά κάποιον

⁴⁶⁰ Weingarten et al. 2011, σ. 159-160. Η εύρεση οστράκων μεγάλου αποθηκευτικού πίθου, αλλά κανενός σφραγίσματος σε αυτούς τους αποθέτες αποδεικνύει ότι λάμβανε χώρα αποθήκευση αγαθών, όχι όμως σφράγιση σε αυτές τις περιοχές.

⁴⁶¹ Η σφραγίδα G-18 δεν εντοπίζεται σε σφραγίσματα του υπογείου χώρου, επομένως αποκλείεται η προέλευση του σφραγίσματος από το σύνολο αυτό.

⁴⁶² Το ανασκαφικό στρώμα εύρεσής τους περιείχε αρχαϊκά ή υστερότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και χείλη ΠΕ II πίθων, ένδειξη ότι το στρώμα προήλθε από επαναχρησιμοποίηση του υλικού καταστροφής της ΠΕ περιόδου.

⁴⁶³ Το στρώμα πρέπει να προέκυψε από αναμοχλεύσεις που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου ή διαμορφώθηκε ως αποτέλεσμα εργασιών άροσης.

⁴⁶⁴ Weingarten et al. 1999, σ. 365-367 Weingarten 2000b, σ. 323-326. και 328. Διακρίνονται τουλάχιστον τρεις χαρακτες. Ο πρώτος τύπος (G-1), αποτυπώνεται σε δεκαεπτά (17) σφραγίσματα, Ο δεύτερος (G-2), αποτυπώνεται σε έντεκα (11) παραδείγματα ο τρίτος τύπος (G-3) σε οκτώ (8) παραδείγματα, ο τύπος G-4 σε πέντε (5), ο G-5 αποτυπώνεται επίσης σε 5 παραδείγματα, ενώ ο G-6 σε δύο παραδείγματα. Παρουσιάζουν ομοιότητες με μοτίβα που εντοπίζονται σε σφραγίσματα και σφραγίδες από τη Λέρνα III και IV, από την Ασίνη, την Ολυμπία, το Λευκαντί και τον Σταυρό της Ιθάκης, αλλά και από την Ανατολία, τη Συρία και την Παλαιστίνη.

⁴⁶⁵ Weingarten et al. 2011 σ. 153.

τρόπο την σφραγίδα G-12⁴⁶⁶. Τα σφραγίσματα φέρουν πολλαπλά αποτυπώματα που προέρχονται από την ίδια σφραγίδα (εικ. Α.2.12.). Σε κανένα από τα ανευρεθέντα έως σήμερα σφραγίσματα δεν εντοπίζεται σφράγιση με δύο διαφορετικές σφραγίδες, πρακτική που τεκμηριώνεται στη Λέρνα, στο δωμάτιο DM, το οποίο χρονολογείται στη φάση Λέρνα III C. Η μη ανεύρεση παραλλήλου στο Γεράκι, δεδομένου του τυχαίου χαρακτήρα της διατήρησης των σφραγισμάτων, δεν αποκλείει την εφαρμογή της ίδιας πρακτικής⁴⁶⁷. Η διαφορά που παρατηρείται ως προς την ποιότητα των σφραγίδων τεκμηριώνουν όχι μόνο την ύπαρξη διαφορετικών τεχνιτών, αλλά και την παρουσία περισσοτέρων του ενός, ενδεχομένως, εργαστηρίων. Σύμφωνα με την Weingarten, τα ευρήματα τεκμηριώνουν ότι οι σφραγίδες και η σφραγιστική πρακτική ήταν εντεταγμένες στην οικονομική δραστηριότητα του οικισμού⁴⁶⁸.

Ιδιαιτερότητα παρουσιάζουν τα αποτυπώματα της σφραγίδας G-16, τα οποία είναι τουλάχιστον δέκα στον αριθμό. Η σφραγίδα ήταν πιθανώς μεταλλική και έφερε την παράσταση σε ανάγλυφο (εξώγλυφο), αποτυπώνοντας το αρνητικό στο σφράγισμα, σε αντίθεση με τις συνήθεις σφραγίδες. Παρουσιάζει ομοιότητες με μολύβδινη σφραγίδα από τα Απλώματα της Νάξου⁴⁶⁹. Ένα μεμονωμένο σφράγισμα που φέρει δύο αποτυπώματα της σφραγίδας G-16, τα οποία επικαλύπτουν εν μέρει το ένα το άλλο, φέρει ένδειξη, εγχάρακτη με γραφίδα, σε σχήμα δύο συνεχών καμπύλων γραμμών. Αυτή η *supra sigillum* προσθήκη είναι πρωτοφανής για την ΠΕ II περίοδο, καθώς αποτελεί χαρακτηριστικό πολύ μεταγενέστερων σφραγιστικών πρακτικών. Ανεξάρτητα από την όποια ερμηνεία του συγκεκριμένου σημείου,

⁴⁶⁶ Weingarten et al. 2011 σ.161

⁴⁶⁷ Weingarten et al. 2011 σ. 153.

⁴⁶⁸Weingarten et al. 2011 σ. 153.

⁴⁶⁹Σφραγίδες αυτού του τύπου είναι χαρακτηριστικές στην Ανατολία κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Πολλά όμως σφραγίσματα που προέρχονται από αυτές τις σφραγίδες εντοπίζονται στις Κυκλάδες. Χαρακτηριστικές είναι οι ενσφράγιστες εστίες της Κέας. Όστρακο αγγείου σφραγισμένο με Κυκλαδική σφραγίδα εντοπίζεται στην Τροία, ενώ από το Karatash (Τροία I/ΠΕII) προέρχεται ανάλογη σφραγίδα πιθανώς εισηγμένη από τις Κυκλάδες. Αρνητικό αποτύπωμα σφραγίδας εντοπίστηκε στην Πολιόχνη με πιθανή προέλευση την Ανατολία. Επομένως είναι πολύ πιθανό η σφραγίδα G-16 να αποτελεί προϊόν εισαγωγής από τις Κυκλάδες (Weingarten et al. 2011 σ. 153-154 και σ. 132 και 155 σχετικά με τη θαλάσσια οδό που ευνοούσε την επικοινωνία με τα νησιά).

αντλούμε ένα σημαντικό συμπέρασμα, ότι το σφράγισμα ήταν δυνατό να υποστεί τροποποίηση εντός του υπάρχοντος σφραγιστικού συστήματος⁴⁷⁰.

Η ύπαρξη των επιπλέον σφραγισμάτων στο Γεράκι μπορεί να ερμηνευθεί ως προϊόν διασποράς τους από την αποθήκη 17/11i ή τον υπόγειο χώρο. Εκτιμάται ότι υπήρχαν περισσότεροι χώροι σφραγιστικής δραστηριότητας⁴⁷¹.

Η μελέτη των τύπων των σφραγίδων που χρησιμοποιήθηκαν στο Γεράκι επιτρέπει τη διάκριση ενός κυρίαρχου τύπου που εικονίζει κύκλους που διαμορφώνονται γύρω από ένα κεντρικό κύκλο και αποτελεί το θέμα των σφραγίδων G-3, 7, 8, 9 και πιθανώς G-10 και 11. Αντίστοιχη διάκριση έχει παρατηρηθεί στη Λέρνα, όπου κυρίαρχο μοτίβο είναι η σβάστικα, η οποία έχει ερμηνευθεί ως έμβλημα μιας αναδυόμενης ελίτ⁴⁷². Αντιστοίχως ο τύπος της σφραγίδας που φέρει μοτίβα γύρω από κεντρικό κύκλο είναι δυνατό να ερμηνευθεί ως έμβλημα για το Γεράκι⁴⁷³.

2. 1. 3. ΠΕΤΡΙ

Η θέση Πετρί βρίσκεται σε απόσταση μόλις εννέα χιλιομέτρων από το σημερινό χωριό της Νεμέας και σε απόσταση περίπου 40 χιλιομέτρων από τη σημαντική πρωτοελλαδική θέση του Κοράκου στην Κορινθία και το Μπερμπάτι, την Τίρυνθα, τη Λέρνα και την Ασίνη στην Αργολίδα. Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής μεταξύ των ετών 1995 και 1996 ήρθαν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα τριών κτηρίων που χρονολογούνται στην ΠΕ II περίοδο⁴⁷⁴. Ανάμεσα στα κτήρια υπήρχε πλακόστρωτος δρόμος, καθώς και πλακόστρωτη αυλή. Δεν υπάρχουν ενδείξεις εκ νέου οικοδόμησης μετά την καταστροφή της ΠΕ II περιόδου.

⁴⁷⁰Weingarten et al. 2011 σ. 147-149 και 153.

⁴⁷¹Weingarten et al. 2011, σ. 161-162. Οι χώροι που είχαν ενδεχομένως σφραγίσματα θεωρείται ότι θα ήταν ένας ή δύο στα δυτικά, κλεισμένοι στο τείχος της ακροπόλεως και με λιγότερη βεβαιότητα ένας ακόμα στα νοτιοανατολικά του υπογείου χώρου. Αν η εκτίμηση για τις επιπλέον μεταγενέστερες αποθήκες γίνει αποδεκτή, παραμένει ανοιχτή η δυνατότητα ύπαρξης ενός ακόμα αποθηκευτικού χώρου κοντά στα τείχη της ακρόπολης.

⁴⁷²Weingarten 1997 a, 153-155.

⁴⁷³Weingarten et al. 2011, σ. 154.

⁴⁷⁴ Η μεγάλη σημασία των ευρημάτων είχε ως αποτέλεσμα την δραστηριοποίηση της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων για την κήρυξη του αρχαιολογικού χώρου και την απαλλοτρίωση του οικοπέδου (Παχύγιαννη – Καλούδη 2006, σ. 270).

Ανάμεσα σε οικοδομικά κατάλοιπα. κεραμεική αποκλειστικά ΠΕ ΙΙ περιόδου και ένα ειδώλιο ταύρου βρέθηκε το πρώτο πήλινο σφράγισμα⁴⁷⁵.

Τα περισσότερα σφραγίσματα βρέθηκαν στο δωμάτιο Α-1 της οικίας Α (εικ. Α.2.13). Από τα συνολικά 255 περίπου θραύσματα σφραγισμάτων που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη στο Πετρί, τα 250 βρέθηκαν στο δωμάτιο αυτό. Σε επιφανειακό στρώμα βρέθηκαν 2 επιπλέον σφραγίσματα που αποδίδονται στο σύνολο αυτό, ενώ 2 ακόμα σε άμεση γειτνίαση με το δωμάτιο Α-1, το πρώτο στην αυλή και το δεύτερο στη ΒΔ γωνία του κτηρίου. Ένα τελευταίο θραύσμα προήλθε από μικρή ανασκαφική τομή περίπου 30 μ. βόρεια της κύριας έκτασης της ανασκαφής. Τα συγκολλημένα έως το 2000 θραύσματα έφταναν σε ποσοστό το 30% του συνόλου. Συνήθως τα ακέραια τμήματα αποτελούνταν από δύο έως έξι θραύσματα. Υπολογίζεται ότι αν συγκολληθούν όλα, θα υπερβαίνουν τα 100⁴⁷⁶. Ο πηλός παρουσιάζει χρωματική ανομοιομορφία και δεν είναι ιδιαίτερος καθαρός. Περιέχει χοντρή άμμο, χαλίκια, μικρές πέτρες και οργανικά υλικά. Το χρώμα, ανάλογα με την βλάβη που έχει προκαλέσει η πυρκαγιά, ποικίλει από υπόλευκο ή κιτρινωπό, γκριζο, ερυθρό- καφέ έως μαύρο⁴⁷⁷.

Τα ευρήματα του δωματίου Α-1 παραπέμπουν σε εκείνα του *δωματίου DM* της Λέρνας και του *υπογείου χώρου* στο Γεράκι. Χαρακτηριστική ΠΕ ΙΙ κεραμεική και ογκώδεις πίθοι με ενσφράγιση διακόσμηση τοποθετημένοι κατά μήκος των τοίχων χαρακτηρίζουν τα ευρήματα του χώρου, για τον οποίο πολλές ενδείξεις επιβεβαιώνουν την αποθηκευτική του χρήση⁴⁷⁸. Ορισμένα από τα αγγεία που είχαν σφραγιστεί ταυτίστηκαν στον χώρο, ένας μεγάλος αμφορέας, ένας μικρότερος, ένας μεγάλος πίθος και δύο ακόμη πίθοι μικρότερου μεγέθους. Υπολείμματα του πηλού της σφράγισης βρέθηκαν σε χείλη αμφορέων (εικ. Α.2.14.). Οι ενδείξεις που δίνουν τα υπολείμματα του πηλού τεκμηριώνουν διαδοχικές σφραγίσεις⁴⁷⁹.

⁴⁷⁵ Kostoula 2000, σ. 135-137. Kostoula 2004, Κωστούλα 2006, σ. 272 κ.ε.

⁴⁷⁶ Kostoula 2000, σ. 138. Αναμένεται η δημοσίευση της διδακτορικής διατριβής της Μ. Κωστούλα, στην οποία θα παρουσιαστούν πληρέστερα δεδομένα.

⁴⁷⁷ Σχετικά με τα ανασκαφικά δεδομένα βλ. Kostoula 2000, σ. 138.

⁴⁷⁸ Kostoula 2000, σ. 137. Η ανασκαφείας εξετάζοντας τα είδη των αγγείων καταλήγει στην υπόθεση ότι στην αποθήκη είχε αποθηκευτεί λάδι και κρασί (Kostoula 2000, σ. 140). Επίσης Κωστούλα 2006, σ. 273-274.

⁴⁷⁹ Kostoula 2000, σ. 139.

Τα 193 σφραγίσματα βρέθηκαν σε κυκλική διάταξη και σε έκταση περίπου 1,5 μ. στη ΝΑ γωνία και κατά μήκος του νοτίου τοίχου ανάμεσα σε αγγεία και δύο πίθους. 35 θραύσματα βρέθηκαν γύρω από ένα πίθο στη ΝΔ γωνία. Στον στυλοβάτη, κοντά στο εσωτερικό άνοιγμα της θύρας, βρέθηκαν 12 θραύσματα ανάμεσα σε ορισμένα αγγεία και τον μεγάλο αμφορέα. Εντός ή σε στενή γειτνίαση με τους δύο μεγάλους πίθους, ήρθαν στο φως ακόμα 7 και 9 μικρά θραύσματα σε κακή κατάσταση διατήρησης. Από την νοτιοανατολική γωνία και έως την νοτιοδυτική γωνία, το στρώμα στάχτης ήταν ιδιαίτερα εμφανές και περιείχε κάρβουνα. Τα σφραγίσματα βρίσκονταν σε στρώμα πάχους 20 εκ. συμμετρικά διασκορπισμένα. Σε αυτή την περιοχή, εκτός από τα αποθηκευτικά αγγεία, βρέθηκαν και όστρακα λεπτότεχνης κεραμικής, τα οποία φαίνεται ότι είχαν πέσει από ψηλότερα. Επειδή η κατασκευή του κτηρίου δεν δικαιολογεί την ύπαρξη ανώτερου ορόφου, είναι πολύ πιθανό ότι τα αντικείμενα αυτά ήταν τοποθετημένα σε ράφια αναρτημένα στους τοίχους και ότι ανετράπησαν κατά την διάρκεια της καταστροφής. Τα ράφια θα εξυπηρετούσαν την αποθήκευση της λεπτότεχνης κεραμικής, πολύτιμων αντικειμένων και πιθανώς σπασμένων σφραγισμάτων⁴⁸⁰.

Τα πήλινα σφραγίσματα από το Πετρί παρουσιάζουν ομοιότητες με εκείνα της Λέρνας III C. Η πίσω όψη των περισσοτέρων φέρει αποτυπώματα χειλέων πίθων και καλυμμάτων από οργανικά υλικά, συνήθως από πλέγματα καλαμιών. Σπανιότερα ανήκουν στους τύπους C και D της Λέρνας, όπως αυτά του μεγάλου αμφορέα (*Tunnelhenkelamphora*). Τα αποτυπώματα των καλυμμάτων τεκμηριώνουν διαφορετικούς τύπους πλέξεων, όπως με πρόσδεση νημάτων και σπειροειδείς περιελίξεις⁴⁸¹. Σφραγίσματα θυρών, όπως στην Λέρνα (τύπου B) κατά κανόνα δεν τεκμηριώνονται. Μόνο ένα σφράγισμα που βρέθηκε σε στρώμα απορριμμάτων σφράγιζε πιθανώς ένα κιβώτιο ⁴⁸². Αποτύπωμα υφάσματος παρατηρείται σε ένα παράδειγμα κάτω από το σφραγιστικό αποτύπωμα. Είναι πολύ πιθανό να προέρχεται από το ένδυμα του υπευθύνου για την σφράγιση και να

⁴⁸⁰ Kostoula 2000, σ. 144-145.

⁴⁸¹ Kostoula 2000, σ. 139. Το φυσικό περιβάλλον της περιοχής είναι πλούσιο σε νερό, επομένως ευνοούσε την ανάπτυξη καλαμιών και διοχέτευε με πρώτη ύλη για την κατασκευή τεχνουργημάτων καλαθοπλεκτικής.

⁴⁸² Kostoula 2000, σ. 139.

αποτυπώθηκε ακούσια κατά την διάρκεια της σφραγιστικής διαδικασίας. Καμένα υπολείμματα φυτών παρέχουν στοιχεία για την καλλιέργεια της περιοχής, καθιστώντας τα πήλινα σφραγίσματα τεκμήρια όχι μόνο για τις σφραγιστικές μεθόδους και διαδικασίες, αλλά και για την οικονομία και την γεωργία της περιοχής εκείνη την εποχή⁴⁸³.

Έχουν αναγνωρισθεί 26 διαφορετικές σφραγίδες που ταυτίζονται σε περίπου 190 θραύσματα. Οι περισσότερες σφραγιστικές επιφάνειες είναι κυκλικές, μόνο τρεις είναι ελλειψοειδείς. Αποτυπώματα δύο διαφορετικών σφραγίδων στο ίδιο σφράγισμα πιθανολογούνται μόνο σε μία περίπτωση. Συνήθως επαναλαμβάνεται το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα (εικ. Α.2.17). Έχουν βρεθεί έως και 11 αποτυπώματα στο ίδιο σφράγισμα⁴⁸⁴. Ένα ιδιαίτερο φαινόμενο παρουσιάζεται σε 4 θραύσματα, τα οποία διατηρούν το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα τόσο στην πρόσθια επιφάνεια όσο και στην επιφάνεια που αποτυπώνεται το σφραγιζόμενο αντικείμενο (εικ. Α.2.15.)⁴⁸⁵.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατανομή των σφραγισμάτων ανάλογα με τον τύπο της σφραγίδας που φέρουν. Στη ΝΔ γωνία ή στον νότιο τοίχο βρέθηκαν συγκεντρωμένα σφραγίσματα με αποτυπώματα των δημοφιλέστερων σφραγίδων S1 και S2 (49 και 27 θραύσματα αντιστοίχως). Θραύσματα με αποτυπώματα των δύο αυτών σφραγίδων βρέθηκαν κοντά στους μεγάλους πίθους, στην ΝΔ γωνία και ανάμεσα σε αγγεία απέναντι από το άνοιγμα της θύρας. Ανάμεσα στην μεγάλη συγκέντρωση και κατά μήκος του νότιου τοίχου βρίσκονται σφραγίσματα με αποτυπώματα 15 σφραγίδων, οι οποίες αποτυπώνονται σε αριθμό που κυμαίνεται από δύο έως δεκαπέντε θραύσματα. Τουλάχιστον 4 σφραγίδες αποτυπώνονται μόνο σε ένα σφράγισμα η κάθε μία. Τέλος, 39 θραύσματα δεν φέρουν σφραγιστικό αποτύπωμα⁴⁸⁶.

Τα γεωμετρικά μοτίβα κυριαρχούν στην θεματολογία των σφραγίδων (εικ. Α.2.16.) με μοναδική εξαίρεση την απεικόνιση ενός αιγοειδούς με λυρόσχημα κέρατα που θηλάζει το μικρό του (εικ. Α.2.18.). Σε αντίθεση με τις συνήθεις παραστάσεις της

⁴⁸³ Kostoula 2000, σ. 139.

⁴⁸⁴ Kostoula 2000, σ. 140.

⁴⁸⁵ Kostoula 2000, σ. 140 και υποσημ. 14. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται στο Μοναστηράκι.

⁴⁸⁶ Kostoula σ. 145.

ΠΕ περιόδου, η παράσταση είναι αρκετά φυσιοκρατική. Στην Κρήτη απεικονίσεις μορφών είναι γνωστές από την μικρογλυφία, αλλά και από τις ζωομορφικές και ανθρωπομορφικές (ή ζωόμορφες και ανθρωπόμορφες;) σφραγίδες της ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ φάσης. Απεικονίσεις μορφών τεκμηριώνονται ήδη από την ΠΜ ΙΙ περίοδο⁴⁸⁷, ενώ στην Εγγύς Ανατολή μορφές ανθρώπων και ζώων απεικονίζονται ήδη από την 6^η χιλιετία π.Χ.⁴⁸⁸.

Το στρώμα καταστροφής στο Πετρί είναι σύγχρονο της Λέρνας ΙΙΙD, συμπίπτει δηλαδή με την καταστροφή της *Οικίας των Κεράμων*. Η τεχνοτροπία όμως των σφραγίδων που αποτυπώνονται είναι απλούστερη και μοιάζει με αυτή της Λέρνας ΙΙΙC. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, στο Πετρί υπήρχε ένας χώρος αποθήκευσης όπως στα *δωμάτια DM* και *CA* από τη φάση ΙΙΙC της Λέρνας, όπου λάμβανε χώρα η πρώτη σφράγιση. Υπάρχουν όμως ενδείξεις που θα μπορούσαν να χαρακτηρίσουν τον χώρο ως αρχείο, ακριβώς όπως στο δωμάτιο XI της Λέρνας. Διαγράφεται λοιπόν ένα σύστημα σφραγιστικής διαχείρισης ανάλογο με εκείνο που περιγράφει η Fiandra στο Arslantere. Αυτή συνίσταται στην πρώιμη σφράγιση των δοχείων και ταυτόχρονα τη διαφύλαξη των σπασμένων τεκμηρίων σε δωμάτιο αρχείου κατά το τέλος της διοικητικής περιόδου για την πραγματοποίηση οριστικών ελέγχων και πιθανώς την απόρριψη - καταστροφή των άχρηστων σφραγισμάτων⁴⁸⁹.

2.2. ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ ΠΗΛΙΝΑ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

2.2.1. ΑΚΟΒΙΤΙΚΑ

Στα Ακοβίτικα, πολύ κοντά στην Καλαμάτα και τον Μεσσηνιακό κόλπο. ήρθαν στο φως δύο πρωτοελλαδικά μεγαρόσχημα κτήρια (εικ. Α.2.19.). Θραύσμα σφραγίσματος αντικειμένου ⁴⁹⁰ βρέθηκε το 1970 στο νοτιότερο κτηριακό συγκρότημα (κτήριο Β) ανάμεσα στους λίθους του τοίχου ΙΙ κοντά στον τοίχο ΙV. Το

⁴⁸⁷ Sbonias 1995, 79-80.

⁴⁸⁸ Kostoula σ. 145-146 και σ. 146, υποσημ. 37 (Tell Sabi Abbyad).

⁴⁸⁹ Kostoula 2000, σ. 147.

⁴⁹⁰ CMS VS.1A, σ. 409, αρ. 381. Δεν υπάρχει ολοκληρωμένη δημοσίευση, παρά μόνο προκαταρκτικές ανακοινώσεις. Καράγιωργα ΑΔ 26 (1971) Β1, σ. 126-129. CMS VS.1A, 381. Koumouzelis – Bouchard 1981, σ. 203.

θραύσμα είναι ακανόνιστου σχήματος και φέρει στον οπισθότυπό του αποτυπώματα υφάσματος και αδιάγνωστου αντικειμένου (εικ. Α.2.20.)⁴⁹¹.

2.2.2. ΧΕΛΙΟΤΟΜΥΛΟΣ (Χάρτης 1. αρ.5)

Στο κατώτερο τμήμα του βόρειου πρανούς του λόφου του Χελιοτόμυλου, δυτικά της Αρχαίας Κορίνθου, βρέθηκε μέσα σε φρέαρ λαξευμένο στον βράχο 1 σφράγισμα αντικειμένου σε ανασκαφικό περιβάλλον ΠΕ ΙΙ περιόδου. Το φρέαρ συνιστά μια ιδιότυπη περίπτωση λακκοειδούς οστεοφυλακείου⁴⁹². Το σφράγισμα φέρει δύο μερικώς αποτυπωμένα σφραγιστικά αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας (εικ. Α.2.21.α.)⁴⁹³. Τα αποτυπώματα της πίσω επιφάνειας μοιάζουν περισσότερο με κόμβο, παρά με νήματα⁴⁹⁴.

2.2.3. ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ - ΛΕΠΡΕΟΝ (Χάρτης 1.αρ.6)

Στον Άγιο Δημήτριο Τριφυλλίας, κοντά στο Λέπρεον, ανάμεσα σε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ΠΕ ΙΙΒ περιόδου βρέθηκε 1 σφράγισμα αντικειμένου (χείλους αγγείου/**CMS VS. 1B, 146/ εικ. Α.2.21.β**)⁴⁹⁵. Προέρχεται από το δωμάτιο ΙΙΙ της Οικίας Α, κτηρίου με λίθινη θεμελίωση και πλίνθινη ανωδομή. Στο δωμάτιο ΙΙΙ υπήρχε εστία, ένας μεγάλος πίθος και μικρότερα αγγεία πεσμένα πιθανώς από τα ράφια που βρίσκονταν στους τοίχους. Ο χώρος είχε ενδεχομένως χρήση μαγειρείου και αποθήκης, ενώ τεκμηριώνεται και υφαντουργική δραστηριότητα⁴⁹⁶. Στο γειτονικό κτήριο Β βρέθηκε μια ενσφράγιστη λαβή αγγείου (**CMS VS. 1B, 145**). Οι οικίες Α και Β χρονολογούνται στην ΠΕ ΙΙ περίοδο (εικ. Α.2.24. α και β).

⁴⁹¹Εικονογραφικά παράλληλα του μοτίβου της σφραγίδας αναφέρονται από την Λέρνα και το Λευκαντί Λέρνα (CMS V αρ. 73-79, 89,97) και Λευκαντί (CMS V, αρ. 423).

⁴⁹²Θανασούλια 2004, σ. 78-79 με παλαιότερη βιβλιογραφία. Το φρέαρ περιελάμβανε ανθρώπινα οστά που αποδίδονται σε 20-30 σκελετούς κυρίως νέων ανθρώπων, οστά ζώων και αγγεία που ανήκουν σε ομοιογενή αποθέτη, παρόμοιο με τους οικιακούς ως προς την σύνθεσή του, οστέινες και χάλκινες περόνες, λεπίδες οψιανού, πήλινα σφονδύλια, πήλινη άγκυρα και το σφράγισμα.

⁴⁹³ CMS VS. 1 σ. 429, αρ. 398.

⁴⁹⁴ CMS V, σ. 393.

⁴⁹⁵ Zachos 1986, σ. 29-31.

⁴⁹⁶ Zachos 1986, σ. 31. CMS VS. 1B, σ. 138, αρ.145-146. Zachos, Ayios Dhimitrios. A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnesus: The Neolithic and Early Helladic Periods, Ph. D. Dissertation Boston University 1987 (University Microfilms 8704824) σ. 159 κ.ε.

2.2.4. ΜΠΟΖΑΣ (Χάρτης 1.αφ.7)

Η θέση Μποζάς βρίσκεται στην δυτική πλευρά της χερσονήσου του Μαλέα. Αναπτύσσεται σε μικρή χερσόνησο στη βόρεια όχθη του ομώνυμου χειμάρρου. Πρωτοελλαδική κεραμική από τη θέση αυτή ήταν ανέκαθεν γνωστή. Πρόσφατη έρευνα επιφανείας εντόπισε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μεγάλου κτηρίου με αποθηκευτικούς χώρους και θραύσματα πίθων και αμφορέων *in situ*. Κάτω από το στρώμα καταστροφής του κτηρίου συγκεντρώθηκαν πλίνθοι που είχαν υποστεί τυχαία όπτηση. Πήλινο σφράγισμα ΠΕ περιόδου εντοπίστηκε στη θέση αυτή, αποδεικνύοντας τη σημασία και τη διοικητική λειτουργία του κτηρίου, καθώς και τον οικονομικό χαρακτήρα της εγκατάστασης⁴⁹⁷. Η θέση του Μποζά στην Λακωνική ακτή εξυπηρετεί την επικοινωνία με το νησί των Κυθήρων. Η σχέση αυτή ενισχύει την υπόθεση σχετικά με την ύπαρξη μιας θαλάσσιας «οδού σφραγίδων» ανάμεσα στην Λακωνία και τις Κυκλάδες κατά την ΠΕ ΙΒ περίοδο/ Λέρνα ΙΙΙC⁴⁹⁸.

2.2.5. ΑΣΙΝΗ (Χάρτης 1. αφ.8)

4 σφραγίσματα με επαναλαμβανόμενα αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας προέρχονται από την Ακρόπολη της Ασίνης⁴⁹⁹. Το πρώτο (CMS V2, 519/ εικ. Α.2.21.γ), σφράγισμα αντικειμένου και το δεύτερο (CMS V2, 521), απροσδιόριστου τύπου σφράγισμα εντοπίστηκαν στην ανατολική πλευρά του αναλήμματος του πολυγωνικού τοίχου της ακρόπολης, σε σωρό που περιείχε κεραμική ΠΕ περιόδου. Το τρίτο (CMS V2, 520), απροσδιόριστου τύπου βρέθηκε στο Δωμάτιο Ι της οικίας R (ανάλημμα Ι), ενώ το CMSV2, 522 (σφράγισμα σε πίθο) προέρχεται από το δωμάτιο ΙΙΙ της ΠΕ οικίας R, του αναλήμματος ΙΙΙ. Ο Caskey χρονολογεί τα παραπάνω ευρήματα στην ΠΕ ΙΙ φάση, ενώ ο Persson στην ΠΕ ΙΙΙ⁵⁰⁰. Από την Ασίνη προέρχεται σφράγισμα χείλους αγγείου με αποτυπώματα δύο σφραγίδων (CMS XI, 310), το οποίο σήμερα βρίσκεται στη συλλογή του Αρχαιολογικού σεμιναρίου του

⁴⁹⁷ Zannou Pharos XVIII.2, σ. 18 – 19, εικ. 19. Ευχαριστώ την συνάδελφο κα Ε. Ζαββού για την υπόδειξη και τη διάθεση του άρθρου της.

⁴⁹⁸ Weingarten et al. 2011, σ. 155.

⁴⁹⁹ CMS V2, σ. 413, αρ. 519-522.

⁵⁰⁰ Caskey, Hesperia 29 (1960), 285 κ.ε. Frödin – Person, Asine, σ. 234 κ.ε. Ενσφράγιστο όστρακο πίθου ΠΕ εποχής με δύο σφραγιστικά μοτίβα βρέθηκε σε οικόπεδο ιδιώτη (CMS VS. 1B, σ. 57, αρ. 54).

Πανεπιστημίου της Uppsala. Αναφέρεται ότι βρέθηκε κάτω από τη θεμελίωση του δωματίου VII του κτηρίου T του αναλήμματος III⁵⁰¹.

2.2.6. ΤΙΡΥΝΘΑ (Χάρτης 1.αρ.9)

Στην Τίρυνθα ήρθαν στο φως 3 πήλινα σφραγίσματα αντικειμένων με πολλαπλά σφραγιστικά αποτυπώματα (εικ. Α.2.21.δ.)⁵⁰² και ένα σφράγισμα χείλους αγγείου. 1 ακόμα σφράγισμα αντικειμένου βρέθηκε σε οικόπεδο δυτικά του δρόμου Ναυπλίου - Άργους σε αποθήκη που περιείχε ΠΕ II κεραμεική⁵⁰³. Ενσφράγιστη κεραμεική προέρχεται επίσης από την Τίρυνθα⁵⁰⁴.

2.4.7. ΑΘΗΝΑ

Το CMS περιλαμβάνει ένα *nodulus* με θολωτή επιφάνεια που χρονολογείται με επιφύλαξεις στην ΠΕΧ και βρίσκεται στην Αθήνα (Νέα Ακρόπολις (?))⁵⁰⁵. Το αντικείμενο αυτό περιλαμβάνεται στην παρούσα ενότητα με επιφύλαξη, επειδή η προέλευσή του δεν είναι σαφής και επειδή δεν έχουν εντοπιστεί *noduli* σε ανασκαφές στη Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού⁵⁰⁶. Το σφραγιστικό του μοτίβο, σύμφωνα με τους συντάκτες του CMS⁵⁰⁷ χρονολογείται στην ΜΜ II περίοδο, επομένως πρέπει να αναζητηθεί η προέλευση του αντικειμένου εκτός της Ηπειρωτικής Ελλάδας.

⁵⁰¹ CMS XI, 310.

⁵⁰² CMS VS 1B, 371-374.

⁵⁰³ CMS VS. 1B, σ. 60, αρ. 87.

⁵⁰⁴ CMS VS. 1B, σ. 365, αρ. 375-426, ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Killian και χρονολογούνται με επιφύλαξη στην ΠΕ II περίοδο. Ο ρόλος της σφράγισης στις περιπτώσεις αυτές, όπως και στην περίπτωση των CMS V2, 529-571 και CMS V2, 572 που χρονολογούνται στις ΠΕ II και ΠΕ III περιόδους αντίστοιχα, φαίνεται να είναι διακοσμητικός (CMS VS. 1B, σ. 365, αρ.375-426 και CMS V2, σ. 413, αρ. 529-572.)

⁵⁰⁵ CMS VS. 3, σ. 185, αρ. 89.

⁵⁰⁶ Για τον λόγο αυτό δεν δηλώνονται οι *noduli* ως είδος σφραγίσματος που υπάρχει στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την ΠΕΧ στον πίνακα Α.1.3.11.1.

⁵⁰⁷ Η χρονολόγηση του σφραγιστικού μοτίβου περιλαμβάνεται στην ηλεκτρονική έκδοση του CMS.

2.3. ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ ΠΗΛΙΝΑ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

2.3.1. ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΣ (Χάρτης 1 .αρ.10)

Σφράγισμα αντικειμένου με τρία ή τέσσερα αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας (εικ. Α.2.22.α.) προέρχεται από την οικία Β στην περιοχή Προβάτσα της Μακρονήσου και χρονολογείται στην ΠΕ περίοδο. Στον οπισθότυπό του διατηρεί ίχνη απροσδιόριστου αντικειμένου, αλλά και ίχνη σχοινιού⁵⁰⁸.

2.3.2. ΝΑΞΟΣ – ΣΠΗΛΑΙΟ ΖΑ (Χάρτης 1.αρ.11)

Πήλινα σφραγίσματα με πολλαπλή σφράγιση βρέθηκαν διασκορπισμένα σε έκταση περίπου δύο τετραγωνικών μέτρων ανάμεσα σε όστρακα πίθων και τέφρα στο σπήλαιο του Ζα, στην Νάξο (εικ. Α.2.22.β.). Χρονολογούνται στη φάση IV του σπηλαίου, η οποία αντιστοιχεί στην ΠΚ III περίοδο⁵⁰⁹. Οι αποθέσεις υλικών και οργανικών καταλοίπων στο σπήλαιο παρέχουν ενδείξεις εποχικής εγκατάστασης. Η ποιότητα και η σύνθεση του εδάφους μέσα στο σπήλαιο καθιστούσε δυσχερή την ανασκαφική έρευνα και την ασφαλή απομάκρυνση των σφραγισμάτων. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα πήλινα σφραγίσματα διατηρήθηκαν χωρίς να υπάρξει πυρκαγιά, επομένως ήταν εύθριπτα και η απομάκρυνσή τους από το έδαφος απαιτούσε ιδιαίτερη προσοχή. Για τον λόγο αυτό από το σύνολο των σφραγισμάτων που συγκεντρώθηκαν δημοσιεύθηκαν στο CMS μόνο τέσσερα, εκείνα που διατηρούν αναγνωρίσιμους σφραγιστικούς τύπους (CMS VS. 1B, αρ. 106-109). Ο πηλός των σφραγισμάτων είναι ερυθρώπός ή καστανός. Από το σύνολο των διατηρημένων θραυσμάτων που φυλάσσονται στο Μουσείο της Νάξου, διακρίνονται επτά διαφορετικές σφραγίδες.

Ο οπισθότυπος των σφραγισμάτων δείχνει ότι ήταν τοποθετημένα απευθείας στο λαϊμό αγγείων, ακριβώς κάτω από το χείλος τους. Διατηρούν ίχνη σχοινιών ή δερμάτινων ταινιών, αλλά και λεπτότερων νημάτων. Φαίνεται ότι τα

⁵⁰⁸CMS V S. 1B, σ. 35, αρ. 33. Το σφράγισμα βρίσκεται στο Μουσείο του Λαυρίου.

⁵⁰⁹CMS VS. 1B, σ. 103-105, αρ.106-109. Σημειώνεται ότι κατά την ΠΚ III παρατηρούνται στο σπήλαιο πλούσιες αποθέσεις σε αντίθεση με μια εποχή ύφεσης που προηγήθηκε και χαρακτηριζόταν από κενό ως προς την χρήση σπηλαίων από τους κατοίκους του γειτονικού οικισμού. Ο ανασκαφέας Κ. Ζάχος αναφέρει ότι τα σφραγίσματα ήταν διάσπαρτα γύρω από μια εστία που έφερε σφραγιστικά αποτυπώματα (ΑΔ 42(1987), Β2 Χρονικά, σ. 698).

σφραγίσματα τοποθετούνταν κάτω από το χείλος του αγγείου, περιβάλλοντας τον λαιμό, όπως τα σφραγίσματα τύπου C της Λέρνας. Το **CMS VS. 1B, 109** είναι ενδεχομένως σφράγισμα αντικειμένου δεμένου με νήμα. Τα σφραγίσματα φέρουν δύο έως τέσσερα αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας. Οι σφραγιστικές επιφάνειες είναι κυκλικές ή ελλειψοειδείς. Παρουσιάζουν συμμετρικά διατεταγμένα και αυστηρά ομαδοποιημένα μοτίβα, χαρακτηριστικά που είναι γνωστά από τις πρωτοελλαδικές σφραγίδες της Αργολίδας, αλλά και στις μινωικές και ανατολικής προέλευσης σφραγίδες ⁵¹⁰.

2.3.3. ΑΜΟΡΓΟΣ – ΜΑΡΚΙΑΝΗ (Χάρτης 1 .αρ.12)

1 σφράγισμα, πιθανότατα αντικειμένου (εικ. Α.2.22.γ.), βρέθηκε κατά τις ανασκαφές στον οχυρωμένο ΠΚ οικισμό της Μαρκιανής στην Αμοργό ⁵¹¹. Φέρει τρία ελλιπή αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας και ίχνη εξομάλυνσης στην επιφάνειά του. Προέρχεται από ανασκαφικά στρώματα που χρονολογούνται στις δύο τελευταίες φάσεις του οικισμού (Μαρκιανή III και Μαρκιανή IV), δηλαδή στην ΠΚ II και III περίοδο⁵¹².

2.3.4. ΛΗΜΝΟΣ - ΜΥΡΙΝΑ (Χάρτης 1.αρ.13)

Από τη Μύρινα της Λήμνου προέρχονται 3 σφραγίσματα αντικειμένων. Το πρώτο (**CMS VS. 3, 209 / αρ. ευρ. 10283/ εικ. Α.22.δ.**), βρέθηκε σε οικόπεδο ιδιώτη στην περιοχή Ρηγά Νερά, σε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ΠΕΧ II περιόδου, τα οποία ανήκουν στην Ερυθρά και Πράσινη περίοδο της Πολιόχνης. Το σφράγισμα προέρχεται από την Ερυθρά περίοδο. Το δεύτερο (**CMSVS. 3, 210a**) βρέθηκε επίσης σε οικόπεδο ιδιώτη, ανάμεσα σε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα τριών κατασκευαστικών φάσεων, τα οποία ανήκαν στην Πράσινη, αλλά και στην Κυανή περίοδο της

⁵¹⁰ CMS VS.1B, αρ. 107 και 108.

⁵¹¹ CMS VS. 3, 46 (E.E. 069). Στην Μαρκιανή δεν έχουν βρεθεί μόνο σφραγίσματα, αλλά και σφραγίδες (CMSVS. 3, 44), ανάμεσα στις οποίες η δεύτερη μολύβδινη σφραγίδα από τις Κυκλάδες μετά τη σφραγίδα των Απλωμάτων της Νάξου (Angelorouliou 2006, σ. 219-220).

⁵¹² Δύο ενσφράγιστα όστρακα βρέθηκαν στο ίδιο ανασκαφικό περιβάλλον (CMSVS. 3, αρ. 47 / E.E 1802 και E.E. 847). Επίσης CMS VS. 3, αρ. 45. ένα αποτύπωμα σφραγίδας σε χείλος αγγείου, πολύ φθαρμένο, παρουσιάζει ομοιότητες με τα δύο προηγούμενα, δεν προέρχεται από ασαφές αρχαιολογικό περιβάλλον. CMS VS. 3, σ. 131 Angelorouliou 2006, σ. 221-222.

Πολιόχνης (ΠΕΧ ΙΒ), Το σφράγισμα βρισκόταν σε περιοχή γύρω από την αποθήκη μιας οικίας, η οποία μπορεί να χρονολογηθεί στην Κυανή Περίοδο (ΠΕΧ ΙΒ)⁵¹³. Το τρίτο σφράγισμα (CMS VS. 3, 210b) φέρει ενσφράγιση επιφάνεια που φαίνεται ότι διαμορφώθηκε σε θόλο με τη βοήθεια των δακτύλων, ενώ η πίσω επιφάνειά του διατηρεί αποτυπώματα νημάτων διαφορετικού πάχους που το διατρέχουν σε διάφορες κατευθύνσεις χωρίς όμως να διακρίνεται με βεβαιότητα το αντικείμενο που σφράγιζε. Πιθανώς, πρόκειται για αντικείμενο κατασκευασμένο από εύκαμπτο υλικό, ενδεχομένως ένα σάκκο από δέρμα χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο να σφράγιζε κομμάτι δέρματος που έκλεινε το στόμιο ενός αγγείου, πρακτική γνωστή από την Εγγύς Ανατολή⁵¹⁴.

Τέλος, 2 ενσφράγιστα όστρακα προέρχονται από τη Μύρινα⁵¹⁵.

2.4. ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ ΠΗΛΙΝΑ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

2.4.1. ΧΑΜΑΛΕΥΡΙ (Χάρτης 1 .αρ.14)

Η θέση διατηρεί ίχνη κατοίκησης των προανακτορικών χρόνων (μεταβατική ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ και ύστερη ΜΜ ΙΑ), καθώς και κατά την ΥΜ ΙΙΒ/Γ περίοδο, ενώ φαίνεται ότι είχε εγκαταλειφθεί, ανάμεσα στις δύο περιόδους.

Τα ευρήματα των προανακτορικών χρόνων εντοπίστηκαν σε δύο τομείς⁵¹⁶. Στον πρώτο περιορίζονται σε μεγάλους αποθέτες απορριμμάτων και μικρής έκτασης θεμελιώσεις τοίχων. Φαίνεται ότι υπήρχε μια μικρή εργαστηριακή εγκατάσταση, πιθανότατα υπαίθρια. Τρεις εστίες διαφορετικής κατασκευής βρέθηκαν στα βόρεια ενός πλακοστρώτου, στα δυτικά του οποίου ήρθαν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δύο δωματίων. Στον δεύτερο τομέα περιλαμβάνονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτηρίου ΜΜ ΙΑ περιόδου και κινητά ευρήματα που χρονολογούνταν

⁵¹³ CMS VS.3, σ. 333.

⁵¹⁴ Frankfort, Cylinder Seals (1939) 2 εικ. 1. Ferioli & Fiadra, 1983, σ. 486, εικ. 12. Τα αποτυπώματα του κόμβου που παρατηρούνται στη ράχη του σφραγίσματος βρίσκουν παράλληλα σε σφραγίσματα από το Μικρό Βουνί της Σαμοθράκης (CMS V Suppl. 1B, 320), αλλά και από την Αγία Ειρήνη της Κέας (CMS II,6, σ. 375, εικ. 24, αρ. K8, 112). Είναι πολύ πιθανό τα σφραγίσματα αυτά να ασφάλιζαν δερμάτινους σάκους ή ασκιά (Müller, CMS V Suppl. 3.1, σ. 47-48.)

⁵¹⁵ CMS VS. 3, 212-213. Το πρώτο είναι σφράγισμα σε λαβή αγγείου, ενώ το δεύτερο σφράγισμα σε στόμιο αγγείου.

⁵¹⁶Vlasaki & Hallager 1995, σ. 254-258.

στην ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ περίοδο. Δεν υπάρχουν ενδείξεις πυρκαγιάς ή σεισμού που να δικαιολογούν την εγκατάλειψη της θέσης στα τέλη της ΜΜ ΙΑ περιόδου.

Το μοναδικό σφράγισμα αντικειμένου (CMS VS. 3,2, αρ. 324 / RM 13248/ εικ. Α.2.23.α.) βρέθηκε σε αποθέτη ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ περιόδου, στο εσωτερικό της οικίας του δεύτερου τομέα, κάτω από το δάπεδο που είχε επιστρωθεί πάνω από αποθέτη, στον οποίο υπήρχε επίσης κεραμεική, δύο τμήματα κεραμικών πλακών, καθώς και θραύσμα λίθινου αγγείου. Υπάρχουν ενδείξεις ότι το σφράγισμα είχε εφαρμοσθεί σε ξύλινη επιφάνεια μικρού πάχους και πλάτους που δεν υπερέβαινε τα 3 εκ. Στη μία πλευρά ο πηλός φαίνεται να προεξέχει κάτω από την επιφάνεια του ξύλου, ενώ στην άλλη πλευρά μια μικρή ρωγμή δείχνει ότι και εκεί το σφράγισμα είχε πιεστεί πάνω στο ξύλο. Η πρόσθια όψη του σφραγίσματος φέρει τέσσερα αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας (διαμέτρου 2,5 εκ.), ενώ διακρίνονται και δακτυλικά αποτυπώματα. Στην πίσω όψη του το σφράγισμα φέρει αποτύπωμα αντικειμένου με μαλακή, επίπεδη επιφάνεια, η οποία δεν συνδέεται με το ξύλο, αλλά σχηματίζει γωνία περίπου 33° με αυτό, χωρίς να εφάπτεται σε αυτό. Στο σημείο επαφής με την μαλακή επίπεδη επιφάνεια το σφράγισμα φέρει έντονα ίχνη καύσης. Φαίνεται ότι το σφράγισμα είχε τοποθετηθεί με πίεση ανάμεσα στα δύο αντικείμενα. Η σφραγίδα, τα αποτυπώματα της οποίας φέρει το σφράγισμα, ανήκει σε χαρακτηριστικό τύπο της Προανακτορικής περιόδου⁵¹⁷.

Ένα ακόμη ενσφράγιστο αντικείμενο από το Χαμαλεύρι (CMS VS. 3,2, 323 / RM 13247) δεν ανήκει στην κατηγορία των σφραγισμάτων αντικειμένων, αλλά αναφέρεται λόγω της μοναδικότητάς του. Πρόκειται για υφαντικό βάρος που βρέθηκε σε μία από τις εστίες του πρώτου τομέα. Έχει διατηρηθεί ακέραιο, φέρει κάθετη, διαμπερή οπή ανάρτησης, ενώ στην επιφάνειά του έχουν αποτυπωθεί συνολικά 39 αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας. Η σφραγιστική επιφάνεια δεν έχει αποτυπωθεί πουθενά ολόκληρη, παρά μόνο ένα μικρό μέρος της, το ίδιο κάθε φορά.

⁵¹⁷Vlasaki & Hallager 1995, σ. 254-258 και 260-262. Sbonias 1995, σ. 89-90 (*Löwen/Spiral-Gruppe*). Εικονίζει τρία τετράποδα, πιθανότατα λιοντάρια, με ενωμένες κεφαλές στο κέντρο της σφραγίδας και σώματα που εκτείνονται ακτινωτά, όπως οι δείκτες του ρολογιού. Η όλη παράσταση περιβάλλεται από κύκλο στην περιφέρεια της σφραγίδας, ο οποίος αποτελείται από αλληλένδετα οκτώσχημα μοτίβα. Τα χαρακτηριστικά αυτά έχουν παράλληλα σε σφραγίδες από τους θολωτούς τάφους Α και Β από τον Πλάτανο, το Ρουσόλακκο στο Παλαίκαστρο, τις Δρακώνες, την Αγία Τριάδα, και το Μαραθοκέφαλο.

Τα αποτυπώματα προέρχονται από επίπεδη, κυκλική σφραγιστική επιφάνεια, ίσως κυλινδρικής σφραγίδας⁵¹⁸. Τέλος, ένα τρίτο σφράγισμα από το Χαμαλεύρι (CMS VS, 3,2, 325 / RM 13249) έχει αποτυπωθεί στο εσωτερικό χείλους ανοικτού, χειροποίητου αγγείου. Βρέθηκε σε αποθέτη απορριμμάτων στα ανατολικά των εστιών σε ένα συγκρότημα ΠΜ III/MM IA αποθετών και ΥΜ IIIΓ1 ορυγμάτων. Το αποτύπωμα φαίνεται ότι προέρχεται από πρισματική σφραγίδα ή παρόμοιου τύπου, η οποία φέρει μοτίβο «S», σύμβολο που συνδέεται με διοικητικές διαδικασίες σε πηλίνα διοικητικά τεκμήρια (KEWc 2 και KNWc 23). Το συγκεκριμένο σφράγισμα μπορεί να έχει διακοσμητικό, αλλά και διοικητικό χαρακτήρα⁵¹⁹.

2.4.2. ΚΑΣΤΕΛΛΙ ΧΑΝΙΩΝ (Χάρτης 1 .αρ.15)

Ενδείξεις σφραγιστικής πρακτικής κατά την προανακτορική περίοδο ήρθαν στο φως στα Χανιά σε δύο περιπτώσεις, κατά τη διάρκεια των ελληνοσουηδικών ανασκαφών.

Σφράγισμα αντικειμένου⁵²⁰ βρέθηκε στην οδό Κανεβάρο, το 1989, σε στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά, ανάμεσα σε ακέραια αγγεία που βρίσκονταν *in situ*, κάτω από δάπεδο MM IA χρονολόγησης και κάτω από τοίχο ΠΜ III περιόδου. Επομένως, χρονολογείται με βεβαιότητα στην ΠΜ II/III περίοδο⁵²¹. Το σφράγισμα είχε εφαρμοστεί σε ξύλινο πόμολο και φέρει αποτυπώματα νημάτων τόσο στην πίσω επιφάνειά του όσο και στην επιφάνεια του πηλού⁵²². Το

⁵¹⁸Vlasaki & Hallager 1995, σ. 254-260 και υποσημ. 19 με προγενέστερη βιβλιογραφία. Το εικονογραφικό θέμα συνίσταται σε φυτικό μοτίβο, κλαδιά με λογχοειδή φύλλα σε ακτινωτή διάταξη γύρω από το κέντρο της σφραγίδας, παράλληλα των οποίων εντοπίζονται σε ελεφαντοστέινη κυλινδρική σφραγίδα από τον θολωτό τάφο στα Καλαθιανά (CMSII,1 αρ. 127) και μία ακόμα σφραγίδα, επίσης ελεφαντοστέινη και κυλινδρική, από το θολωτό τάφο Β στον Πλάτανο (CMS II,1 αρ. 272). Η Βλαζάκη (CMS VS, 3,2, σ. 476) ερμηνεύει το σφραγιστικό μοτίβο CMS VS, 3.2., αρ. 323 ως άνθος ίριδας και επισημαίνει ότι η ανάλυση του περιεχομένου των αγγείων που περιλαμβάνονταν στα συνευρήματα έδειξε ότι περιείχαν έλαια ίριδας.

⁵¹⁹Vlasaki & Hallager 1995, σ. 254-258 και 264. CMS V S. 3.2, σ. 476 (Andreadaki-Vlasaki).

⁵²⁰ Το σφράγισμα (XM KH 1569 /GSE 89-TC 037) δεν έχει περιληφθεί στο CMS (Hallager 2016, σ. 384, υποσημ. 11).

⁵²¹ Vlasaki & Hallager 1995, σ. 258, 265-267. Hallager 2016, σ. 384.

⁵²² Hallager 2016, σ. 384. Οι Vlasaki & Hallager (1995, σ. 265-266, εικ. 15 a-c) διακρίνουν αποτυπώματα δύο, ίσως τριών αντικειμένων. Το πρώτο ταυτίζεται με ξύλινη σφήνα, διαμέτρου 1,7 εκ. Οι φλεβώσεις του ξύλου έχουν αποτυπωθεί στον πηλό. Το δεύτερο αντικείμενο ταυτίζεται με επιφύλαξη με πόμολο, αλλά θα μπορούσε να είναι ένας φαρδύς κόμβος από δέρμα. Το τρίτο σχετίζεται με τα αποτυπώματα των νημάτων.

σφραγιστικό αποτύπωμα (εικ. Α.2.23.β.) διατηρείται σε κακή κατάσταση. Είναι πολύ πιθανό το αντικείμενο που σφραγίστηκε να προοριζόταν για μεταφορά και η σφράγιση να είχε πραγματικό σκοπό την ασφάλιση. Ενδεχομένως, το είδος του σφραγίσματος αποτελεί παραλλαγή του τύπου Β2 του Arslantepe, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση της Fiandra⁵²³.

Ένα δεύτερο σφράγισμα αντικειμένου (Π 1568) βρέθηκε στο δωμάτιο Ε του κτηρίου 2 σε ανασκαφικό στρώμα ΥΜ ΙΙΙ Β1 περιόδου, το σχήμα του όμως χαρακτηρίζεται προανακτορικό⁵²⁴. Τέλος, σφράγισμα στο εσωτερικό της βάσης μεγάλου, ανοικτού, χειροποίητου αγγείου (CMS V Supp. 1A, αρ. 150 / 6634), αν και βρέθηκε σε μεταγενέστερο αποθέτη απορριμμάτων (ΥΜ ΙΙΙ Β2 περιόδου) χρονολογείται στην προανακτορική περίοδο βάσει του σφραγιστικού του αποτυπώματος⁵²⁵.

2.4.3. ΑΡΧΑΝΕΣ (Χάρτης 1.αρ.16)

Από την Νεκρόπολη στη θέση Φουρνί Αρχανών προέρχεται ένα σφράγισμα απροσδιόριστου σχήματος (CMS ΙΙ 6, 151/ HMs 1050/ εικ. Α.2.23.γ.) Βρέθηκε στο ταφικό κτήριο 72. Ένα ακανόνιστο κωνοειδές (πηνίο) με διαμπερή οπή στο μέσο του, ΜΜ ΙΑ χρονολόγησης, προέρχεται από το δωμάτιο 3 του τάφου 18, (CMS ΙΙ 6, 150 / HMs 1177)⁵²⁶.

Από την Τουρκογειτονιά (ΜΜ ΙΑ κτήριο) προέρχονται δύο πήλινα ενσφράγιστα αντικείμενα. Το πρώτο (CMS ΙΙ 6, 149/ HMs 2934) ενσφράγιστο, ακανόνιστο κωνοειδές (πηνίο) με διαμπερή οπή ανάρτησης στο μέσο του, βρέθηκε σε στρώμα ΥΜ ΙΒ, η σφραγίδα του όμως χρονολογείται στην ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ. Το δεύτερο (CMS ΙΙ 6, 152/ HMs 1105) είναι σφραγιστικό αποτύπωμα σε σώμα αγγείου⁵²⁷.

⁵²³ Vlasaki & Hallager 1995, σ. 258, 265-267.

⁵²⁴ Hallager 2016, σ. 384.

⁵²⁵ Vlasaki & Hallager 1995, σ. 258, 265.

⁵²⁶ CMS ΙΙ 6, σ. 160, αρ. 150, 151., Pini 1990a, σ. 35-36, όπου αναφέρονται δύο κωνοειδή πηνία. Ι. Σακελλαράκης & Ε. Σακελλαράκη, Αρχάνες. Μία νέα ματιά στη μινωική Κρήτη ΙΙ (1997), 690 κ.ε. εικ. 791, 792.

⁵²⁷ CMS ΙΙ 6, σ. 160, αρ. 149 και 152., Vlasaki & Hallager σ. 253. Σακελλαράκης Πρακτικά 1980, 379, πιν. 218 γ. Pini 1990a. σ. 35, 36. Ι. Σακελλαράκης – Ε. Σακελλαράκη, Αρχάνες. Μία νέα ματιά στη μινωική Κρήτη ΙΙ (1997), 690 f. εικ. 791, 792

2.4.4. ΤΡΥΠΗΤΗ (Χάρτης 1 .αρ.17)

Θραύσμα σφραγίσματος⁵²⁸ προέρχεται από τον ΠΜ οικισμό της Τρυπητής. Βρέθηκε σε ανασκαφικό περιβάλλον ΠΕ I – ΜΜ ΙΑ περιόδου, ανάμεσα σε αναρρίθμητα αγγεία, λίθινα μικροτεχνήματα, ψήφους, και ένα χάλκινο καρφί. Είναι σφηνοειδούς σχήματος και έχει εφαρμοσθεί σε αντικείμενο με εκτενείς επίπεδες επιφάνειες, ενώ υπάρχουν ίχνη νήματος. Στην άνω επιφάνειά του (εμπροσθότυπο) υπάρχουν δύο αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας (εικ. Α.2.23.δ.)⁵²⁹.

2.4.5. ΜΥΡΤΟΣ (Χάρτης 1 .αρ.18)

Στον οικισμό της ΠΜ ΙΙ περιόδου της Μύρτου, στο δωμάτιο 29, βρέθηκε ένα απροσδιόριστο σφράγισμα με πολλά σφραγιστικά αποτυπώματα σε ανασκαφικό περιβάλλον ΠΜ ΙΙ περιόδου⁵³⁰. Τα αποτυπώματα προέρχονται από την ίδια επίπεδη, ελλειψοειδούς σχήματος σφραγιστική επιφάνεια, η οποία διατηρείται ολόκληρη μόνο στο ένα από τα τρία αποτυπώματα (CMS V1, αρ. 20 / ANM 3237/ εικ. Α.2.23.ε.)⁵³¹.

2.4.6. ΜΟΧΛΟΣ (Χάρτης 1 .αρ.38)

Θραύσμα απροσδιόριστου σφραγίσματος (CMS VS. 3,2, αρ. 345/ εικ. Α.2.23.στ.) εντοπίστηκε κάτω από τη θεμελίωση της προανακτορικής οικίας C1 του Μόχλου. Το εύρημα χρονολογείται στην ΠΜ Ι-ΙΙΙ περίοδο⁵³².

⁵²⁸ CMS II 6, σ. 321, αρ. 273/ χωρίς αρ. ευρητηρίου.

⁵²⁹ Βασιλάκης Αρχαιολογία 20, 1986, 85 / Βασιλάκης 1988, 331 κ.ε. BCH 111, 1987, 575. Πεπραγμένα 7, 69.

⁵³⁰ CMS V1, αρ. 20.

⁵³¹ Από τον Πύργο Μύρτου, από την φάση Πύργος ΙΙ, η οποία χρονολογείται στην ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ/ΙΒ περίοδο προέρχονται μεμονωμένα σφραγίσματα σε λαβές αγγείων. Μέσα στο στρώμα καταστροφής στη δυτική πλαγιά βρέθηκε αναμειγμένο με υλικά της φάσης Πύργος ΙΙ, το CMS II 6, 230, μία ενσφράγιση λαβή αγγείου, τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της οποίας χρονολογούνται στην ΜΜ ΙΙ περίοδο (CMS II 6, σ. 259-260, αρ. 225-227 και 230).

⁵³² CMS VS. 3,2, σ. 514, αρ. 345. Soles-Davaras, Hesperia 63 (1994), σ. 398 κ.ε., εικ. 5. Το CMS το χρονολογεί, βάσει τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών, στη ΜΜ ΙΑ περίοδο.

2.4.7. ΕΛΛΕΝΕΣ ΑΜΑΡΙΟΥ (Χάρτης 1 .αρ.19)

Δύο συνανήκοντα θραύσματα σφραγίσματος απροσδιόριστου τύπου (CMS II 6, 154/HMs 1723/ εικ. Α.2.23.ζ.) δηλώνονται με προέλευση το σπήλαιο στις Ελλένες Αμαρίου. Το εύρημα παραμένει αδημοσίευτο. Στα συνευρήματά του συγκαταλέγεται Νεολιθική, ΠΜ και ΜΜ κεραμική. Στην πίσω επιφάνειά του φέρει αποτύπωμα επίπεδης επιφάνειας απροσδιόριστου αντικειμένου⁵³³. Πρόκειται για μια επιπλέον ένδειξη χρήσης σφραγισμάτων σε σπήλαιο, ανάλογη του σπηλαιίου του Ζα στη Νάξο και της Σκοτεινής στην Εύβοια.

2.4.8. ΨΑΘΙ (Χάρτης 1.αρ.20)

Θραύσμα σφραγίσματος αντικειμένου (CMS VS. 3, αρ. 119/ εικ. Α.2.23.η.), προανακτορικών χρόνων προέρχεται από το Ψαθί. Στην πίσω όψη του σφραγίσματος διακρίνονται τρεις μικρές αυλακώσεις, οι οποίες προέρχονται πιθανώς από την εφαρμογή του σφραγίσματος σε ένα είδος πλεγμένων σχοινιών ή καλαθιού. Αν και η ακριβής θέση εύρεσης παραμένει άγνωστη, είναι σημαντικό το γεγονός ότι ο πηλός του σφραγίσματος δεν είναι τοπικός⁵³⁴. Το Ψαθί ήταν ένας μικρός προανακτορικός οικισμός με αγροτική οικονομία που εγκαταλείφθηκε ειρηνικά⁵³⁵.

2.4.9. ΜΑΛΙΑ (Χάρτης 1, αρ.21)

Οι Vlasaki & Hallager αναφέρουν μόνο 3 προανακτορικά σφραγίσματα από τα Μάλια, μια ενσφράγιστη λαβή, ένα κυβικό βάρος (πηνίο) και ένα ακόμη απροσδιόριστο σφράγισμα⁵³⁶. Φαίνεται, όμως, ότι η απόδοση στην Προανακτορική περίοδο δεν είναι αποδεκτή από τους συντάκτες του CMS, καθώς δεν χρονολογούν κανένα πήλινο σφράγισμα από τα Μάλια πριν την ΜΜ ΙΒ περίοδο⁵³⁷. Η εύρεση ενός

⁵³³CMS II 6, σ. 169, αρ.154.

⁵³⁴Hallager 2000a, σ. 97-99. εικ. 1.

⁵³⁵ Hallager 2000a, σ. 97.

⁵³⁶ Vlasaki & Hallager 1995, σ. 253, πιν. 1.

⁵³⁷ Poursat et al. CMS II 6, σ. 189-197. Ο Pini (1990a, σ. 35, πιν. 1), αναφέρει δύο ενσφράγιστα αντικείμενα από τα Μάλια χωρίς αριθμό ευρετηρίου που δεν χρονολογούνται μετά την ΜΜ Ι περίοδο. Σύμφωνα με τον Σμπόνια, (Sbonias 2010, σ. 316) ολόκληρη η ΜΜ Ι (και η ΜΜ ΙΒ φάση) εντάσσεται στην ίδια ομάδα με τα προανακτορικά σφραγίσματα ως προς τη σφραγιστική πρακτική.

nodulus σε σημαντικό προανακτορικό κτήριο (κτήριο X) που θεωρείται προκάτοχος του ανακτόρου της Παλαιοανακτορικής περιόδου ενισχύει τον συσχετισμό των σημαντικών αρχιτεκτονικών εγκαταστάσεων με την ύπαρξη κεντρικής εξουσίας κατά την ΠΜ ΙΙΒ περίοδο⁵³⁸.

2.4.10. ΚΝΩΣΟΣ (Χάρτης 1 .αρ.22)

Οι Vlasaki & Hallager αναφέρουν μόνο 2 προανακτορικά σφραγίσματα από την Κνωσό⁵³⁹. Στην παρούσα μελέτη περιλαμβάνονται 8 και πιθανώς 9 πήλινα προανακτορικά σφραγίσματα από την Κνωσό, τα οποία παρουσιάζονται ξετάζονται στο ιδιαίτερο κεφάλαιο για την θέση αυτή λόγω της ιδιαιτερότητάς της.

2.5. ΑΛΛΑ ΕΝΣΦΡΑΓΙΣΤΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Πήλινα ενσφράγιστα αντικείμενα έχουν εντοπιστεί σε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου και στα νησιά του Αιγαίου κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Τα αντικείμενα αυτά διαφοροποιούνται από τα κοινά σφραγίσματα ως προς το ότι είχαν υποστεί εκ των προτέρων όπτηση και δεν διατηρήθηκαν λόγω πυρκαγιάς. Εκτός από αγγεία και πηνία χαρακτηριστικές κατασκευές είναι οι ενσφράγιστες εστίες. Από τον ΠΕ οικισμό των Ζυγουριών (Χάρτης 1 .αρ.23) προέρχονται αγγεία και εστίες με σφραγίσματα που έχουν πιθανότατα διακοσμητικό χαρακτήρα⁵⁴⁰. Θραύσματα ΠΕ ΙΙ εστιών⁵⁴¹ βρέθηκαν μαζί με άλλα θραύσματα εστιών σε διάφορα σημεία του ναού-λόφου και στα ΝΔ της Αγοράς της Αρχαίας Κορίνθου (Χάρτης 1, αρ.24). Ενσφράγιστο όστρακο ήρθε στο φως κατά την ανασκαφή μεγάλου κτηρίου πρώιμης ΠΕ ΙΙ περιόδου στην περιοχή Ανθοχώρι (Χάρτης 1, αρ.25) του νομού

⁵³⁸ Hue & Pelon 1992, σ. 30-3, εικ. Schoep 1999b, , σ. 270. Hallager 2000a, σ. 99. Σχετικά με την χρονολόγηση του *nodulus* στην Προανακτορική περίοδο βλ. Sbonias 2010, σ. 320 και υποσημ. 42 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁵³⁹ Vlasaki & Hallager 1995, σ. 253, πιν. 1.

⁵⁴⁰ CMS V2, αρ. 503-507.

⁵⁴¹ CMS VS. 1A, αρ. 399-402.

Λακωνίας⁵⁴². Σφραγιστικό αποτύπωμα σε αγγείο αναφέρεται με προέλευση το νησί των Σπετσών⁵⁴³.

Ενσφράγιση κεραμική εντοπίστηκε στο Λευκαντί (Χάρτης 1. αρ.26) σε στρώμα που χρονολογείται στη φάση Λευκαντί I (ΠΕ III)⁵⁴⁴ και στο σπήλαιο της Σκοτεινής (Χάρτης 1. αρ.27) στην Εύβοια⁵⁴⁵, ενώ δύο ενσφράγιστα όστρακα βρίσκονται στη συλλογή της Βρετανικής σχολής Αθηνών με πιθανή προέλευση την Εύβοια⁵⁴⁶. Δύο παραδείγματα ενσφράγισης κεραμικής προέρχονται από τις ανασκαφές της Κολώνας της Αίγινας (Χάρτης 1. αρ.28)⁵⁴⁷. Από την Αγία Ειρήνη της Κέας (Χάρτης 1.αρ.29) προέρχονται πολλά ενσφράγιστα θραύσματα εστιών, αλλά και ενσφράγιση κεραμική⁵⁴⁸. Σφραγιστικά αποτυπώματα διακοσμητικού χαρακτήρα έχουν βρεθεί σε αγγεία από την Χαλανδριανή της Σύρου (Χάρτης 1. αρ.30)⁵⁴⁹.

Ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για τα 6 πήλινα ενσφράγιστα κυβόσχημα αντικείμενα που βρέθηκαν στον ΠΚ οικισμό του Σκάρκου της Ίου (Χάρτης 1.αρ. 31) και φέρουν από ένα διαφορετικό σφραγιστικό αποτύπωμα το καθένα⁵⁵⁰. Αν και η χρήση τους είναι ασαφής, έχουν διατυπωθεί διάφορες υποθέσεις. Είτε ερμηνεύονται ως αγνύθες είτε εκτιμάται ότι ήταν προσαρμοσμένα σε αντικείμενα ή ότι έδεναν σάκκους. Καμία όμως από αυτές τις θεωρίες δεν είναι επαρκής για την ερμηνεία τους⁵⁵¹.

Ενσφράγιση λαβή αγγείου ΠΚ ΙΙ περιόδου με αποτύπωμα σφραγιδοκυλίνδρου είναι επιφανειακό εύρημα από το Βουνί της Αμοργού (Χάρτης 1.

⁵⁴² Ζαννου 2011-2012, σ. 8.

⁵⁴³ Θεοχάρης Δ., Αγία Μαρίνα Σπετσών, *ΑΔ* 26, 1971, Χρονικά Β'1, σ. 84-93.

⁵⁴⁴ CMS V2, σ. 323, αρ. 423.

⁵⁴⁵ CMS V S.1.B, σ. 341, αρ. 351.

⁵⁴⁶ CMS V1, 202 και 203. Sackett, *BSA* 61 (1966), σ. 37-38.

⁵⁴⁷ CMS VS. 1A, αρ. 33. CMS VS. 3,1, σ. 77, αρ. 2

⁵⁴⁸ Caskey et al. CMS V 2, σ. 353-354, αρ. 451-482. Ορισμένα εντοπίζονται σε ανασκαφικά στρώματα Μέσης Εποχής του Χαλκού.

⁵⁴⁹ CMS I Suppl. σ. 210, αρ. 171-172.

⁵⁵⁰ CMS VS.3, σ. 283-285, 169-174.

⁵⁵¹ Müller, CMS II, 6, σ. 383. Müller, CMS V S. 3.1, σ. 59. Τέτοιου είδους πήλινα ενσφράγιστα αντικείμενα είναι γνωστά από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην Ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ στα νησιά εντοπίζονται συνήθως σε ανακαφικά στρώματα Μέσης Εποχής του Χαλκού, στην Κέα (Overbeck J.C., Keos VII. *Ayialrini: Period IV, Part I, The Stratigraphy and the Find Deposits* (1989) 100 αρ. AQ-46, πιν. 61) και στα Κύθηρα (Coldstream – Huxley 1972, ό.π.σ. 205, πιν.60, αρ. 110.), καθώς και στην ΜΜ Ανατολική Κρήτη (Müller, CMS II, 6 382 κ.ε.)

αρ.32)⁵⁵². Από την Πολιόχνη της Λήμνου (Χάρτης 1. αρ.33) προέρχονται ενσφράγιστες λαβές και όστρακα αγγείων. Μια ταινιωτή λαβή από συγκρότημα κτηρίων (δωμάτιο 309) της Πράσινης περιόδου της Πολιόχνης (ΠΕΧ II) φέρει σφραγιστικό μοτίβο, του οποίου η σύνθεση έχει παράλληλο σε μία ενσφράγιση εστία από το δωμάτιο 3, της οικίας Ε της Αγίας Ειρήνης της Κέας, ενώ ο πηλός παρουσιάζει ομοιότητες με την κεραμική της Αγίας Ειρήνης⁵⁵³. Ένα ακόμα ενσφράγιστο όστρακο αμφορέα Ερυθρής περιόδου έχει ενδείξεις προέλευσης εκτός Πολιόχνης⁵⁵⁴, ενώ μια ενσφράγιση λαβή φαίνεται μεταγενέστερη ή εισηγμένη⁵⁵⁵.

Στην Κρήτη έχουν εντοπιστεί αρκετά ενσφράγιστα αντικείμενα της Προανακτορικής περιόδου. Στην βάση μεγάλου αμφορέα από το σπήλαιο της Πλατυβόλας (Χάρτης 1. αρ.34), υπάρχει τριγωνικό σφράγισμα που φέρει οκτώ στιγμές στο εσωτερικό του και μία ακόμα έξω από αυτό. Πρόκειται ενδεχομένως για «σημείον κεραμέως»⁵⁵⁶. Στο δωμάτιο δ 32 της πόλης του Παλαικάστρου (Χάρτης 1. αρ.35) σε αποθήκη που περιείχε ΠΜ κεραμική εντοπίστηκε υφαντικό βάρος⁵⁵⁷. Από την πόλη του Παλαικάστρου προέρχεται θραύσμα αγγείου, το οποίο διατηρεί συνολικά πέντε αποτυπώματα σφραγίδων. Τα τρία προέρχονται από μεγαλύτερου μεγέθους σφραγίδα και τα υπόλοιπα δύο από μικρότερη σφραγίδα. Πρόκειται για δύο σφραγίδες, οι οποίες έχουν το ίδιο περίπου μοτίβο, αλλά διαφορετικό μέγεθος. Πρόκειται για επιφανειακά ευρήματα⁵⁵⁸. Ανάμεσα στα συνευρήματά τους περιλαμβάνονται δώδεκα πηνία (*Tongewichte*) σε σχήμα κόλουρης πυραμίδας και ένα ακόμα κυβοειδές με ίχνη αποτυπώματος σφραγίδας σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης⁵⁵⁹. Στο Χαμαίζι (Χάρτης 1. αρ.36) εντοπίστηκε κυβοειδές ενσφράγιστο

⁵⁵²CMS VS. 3, σ. 131-132, αρ. 48.

⁵⁵³ CMS VS. 3, 212 (αρ. ευρ. 30136). Το κτήριο στο οποίο βρίσκεται το δωμάτιο 309 έχει ερμηνευθεί ως κέντρο εξουσίας στην Πολιόχνη.

⁵⁵⁴ CMS VS. 3, 213 ((αρ. ευρ. Pol 30356). CMS VS, 3 σ. 333-335.

⁵⁵⁵ CMS I Suppl. σ. 207, αρ. 170.

⁵⁵⁶ Vlasaki & Hallager 1995, σ. 267.

⁵⁵⁷ CMS II 6, 239/HM 4814. Επίσης CMS II 6, 236, 240, 246.

⁵⁵⁸CMS VS. 1B, αρ 339-340. Το παράδειγμα αυτό θεωρείται σημαντικό, αν το αντιπαραβάλλουμε με τα παραδείγματα διπλής σφράγισης από την Λέρνα, όπου εντοπίζονται σφραγιστικά αποτυπώματα με το ίδιο θέμα ή συνδυασμός μικρών και μεγαλύτερων σφραγίδων.

⁵⁵⁹ CMS VS. 1B, σ. 316, αρ. 339-340. Σχετικά με σφραγίσματα από το Παλαικάστρο χωρίς σφραγιστικά αποτυπώματα βλ. Weingarten 2014.

αντικείμενο ΠΜ ΙΙΙ ή ΜΜ ΙΑ περιόδου⁵⁶⁰. Από την Νεκρόπολη του Σφουγγαρά Χάρτης 1. αρ.37) προέρχεται κωνοειδές πήλινο ενσφράγιστο αντικείμενο με ακανόνιστη κυκλική βάση και τριγωνικές επίπεδες πλευρές που φέρει διαμπερή οπή ανάρτησης στο μέσο περίπου του τρίπλευρου κορμού του. Αν και βρέθηκε στην ΠΜ Ι επίχωση, φέρει σφραγιστικό αποτύπωμα που χρονολογείται στην ΜΜ Ι/ΙΙ περίοδο⁵⁶¹.

2.6. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού λαμβάνει χώρα σφραγιστική δραστηριότητα, ιδιαίτερα από τα μέσα της περιόδου και εξής, τόσο στην Πελοπόννησο, όσο και στην Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου. Ενώ μεμονωμένα πήλινα σφραγίσματα εντοπίζονται σε πολλές θέσεις, τα τρία μεγάλα σύνολα της Πελοποννήσου, στη Λέρνα, το Γεράκι και το Πετρί, επιτρέπουν την πραγματοποίηση παρατηρήσεων και την διατύπωση συμπερασμάτων σχετικά με την σφραγιστική πρακτική της εποχής.

Τα είδη των σφραγισμάτων περιορίζονται στα σφραγίσματα αντικειμένων και ιδιαίτερα στα σφραγίσματα χειλέων αγγείων, ενώ *noduli* κάνουν την εμφάνισή τους στην Κρήτη κατά τα τέλη της περιόδου⁵⁶². Τα σφραγίσματα σε αγγεία ή πηνία ενδέχεται να έχουν διακοσμητικό χαρακτήρα⁵⁶³, είναι όμως δυνατό να συνδέονται με κάποια μορφή ελέγχου και οργάνωσης της παραγωγής, ενώ η ομοιομορφία σε διαφορετικές περιοχές δείχνει ενδεχομένως ενιαία σφραγιστική πρακτική⁵⁶⁴.

Μια σειρά παρατηρήσεων επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη όχι μόνο ως προς τα σχήματα/είδη των σφραγισμάτων που χρησιμοποιούνταν, αλλά και ως προς τις σφραγιστικές συνήθειες. Στην πρωιμότερη φάση της Λέρνας (ΙΙΙC)

⁵⁶⁰ CMS II 6, αρ. 153/ HM 3517.

⁵⁶¹ CMS II 6, σ. 171, αρ. 155/ HM 432. Ο σφραγιστικός τύπος που αποτυπώνεται στη βάση του αντικειμένου εικονίζει επτά δελφίνια διατεταγμένα σε φορά αντίθετη από αυτή των δεικτών του ρολογιού γύρω από απροσδιόριστο αντικείμενο που εικονίζεται στο κέντρο. Το αντικείμενο χαρακτηρίζεται *nodulus* στην ηλεκτρονική έκδοση του CMS.

⁵⁶² Hue & Pelon 1992, σ. 32. Schoep 1999, σ. 270. Pini 1990, σ. 35. Sbonias 2010, σ. 320.

⁵⁶³ Για τον διακοσμητικό ρόλο της σφράγισης σε αγγεία βλ. Wiencke, *Hesperia* 39 (1970), "Banded Pithoi of Lerna III, σ. 94-110.

⁵⁶⁴ Vlassaki & Hallager, 268-269. Marthari, CMS V S. 3, σ. 283. Wiencke, 1958, σ. 130, πιν. 28, όπου αναφέρονται κοινά σχήματα σφραγισμάτων στην Λέρνα και το Χαμαλεύρι. Επίσης Kostoula 2000, σ. 148.

παρατηρείται συχνή σφράγιση, αποσφράγιση και επανασφράγιση των πύλων, όπως αποδεικνύουν σφραγίσματα που είχαν αφαιρεθεί και βρίσκονταν διάσπαρτα στο δωμάτιο *DM*. Στην *Οικία των Κεράμων* (Λέρνα III D) τα σφραγίσματα βρίσκονται συγκεντρωμένα σε μικρό χώρο, προκειμένου πιθανώς να καταμετρηθούν στο πλαίσιο ενός λογιστικού ελέγχου⁵⁶⁵. Στο Γεράκι και στο Πετρί παρατηρείται συγκέντρωση σφραγισμάτων σε ομάδες ανάλογα με το σφραγιστικό τους αποτύπωμα, ενώ παράδειγμα από το Γεράκι που φέρει εγχάρακτο σημείο *supra sigillum* τεκμηριώνει την δυνατότητα της εκ των υστέρων τροποποίησης της πληροφορίας που έδινε το σφραγιστικό αποτύπωμα. Η χρήση κοινών σφραγίδων στα δωμάτια *DM* και *CA* της Λέρνας, καθώς και της σφραγίδας G-12 στις δύο κύριες θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων στο Γεράκι στοιχειοθετεί αρμοδιότητες υπευθύνων σφράγισης που δεν περιορίζονταν σε συγκεκριμένο χώρο. Η ύπαρξη δύο διαφορετικών σφραγιστικών αποτυπωμάτων στο ίδιο σφράγισμα στην Λέρνα τόσο στο δωμάτιο *DM*, όσο και στην *Οικία των Κεράμων* τεκμηριώνει μια πιο σύνθετη διαδικασία που απαιτεί συνεργασία δύο ενδεχομένως προσώπων είτε δήλωση δύο διαφορετικών συναλλαγών ή πληροφοριών στο ίδιο σφράγισμα. Δεδομένης της τυχαίας διατήρησης των σφραγισμάτων δεν αποκλείεται η πρακτική της διπλής σφράγισης να εφαρμοζόταν και σε άλλες περιοχές. Η ίδια παρατήρηση αφορά τα ζεύγη μικρών και μεγάλων σφραγίδων ή σφραγίδων με κοινό μοτίβο στο ίδιο σφράγισμα στην Λέρνα και σε αγγείο από το Παλαίικαστρο.

Η ομοιομορφία ή μη του πηλού, καθώς και η προέλευσή του, εάν δηλαδή προέρχεται από την θέση εύρεσής του ή έχει μεταφερθεί από άλλη περιοχή, παρέχει σημαντικές πληροφορίες τόσο για την εφαρμογή της σφράγισης στους χώρους εύρεσης των σφραγισμάτων όσο και για την επί τόπου σφράγιση ή εισαγωγή των σφραγισμένων προϊόντων. Στην Λέρνα και το Γεράκι ο πηλός παρουσιάζει ομοιομορφία, ενώ τα σφραγίσματα από το Πετρί χαρακτηρίζονται από χρωματική ποικιλία. Σε ορισμένες περιπτώσεις προανακτορικών σφραγισμάτων υπάρχουν ενδείξεις εισηγμένου πηλού⁵⁶⁶.

⁵⁶⁵ Η διαδικασία περιγράφεται από τους Ferioli & Fiandra (1994, σ. 149) στο Arslantepe.

⁵⁶⁶ Vlassaki & Hallager 1995, σ. 269 και Hallager 2000a, σ. 97-99. Πρόκειται για σφραγίσματα από την Κνωσό, τα Χανιά και το Ψαθί.

Σε αρκετές περιπτώσεις τα σφραγίσματα συνδέονται με μεγάλα κτήρια που παρουσιάζουν χαρακτηριστική κάτοψη, όπως η Οικία των Κεράμων, ή αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά κεντρικών κτηρίων που θα μπορούσαν να συγκεντρώνουν διοικητικές λειτουργίες⁵⁶⁷. Στις περισσότερες περιπτώσεις συνδέονται με οικίες και χώρους με αποθηκευτική ή εργαστηριακή λειτουργία. Σε τέσσερις περιπτώσεις (Σκοτεινή Ευβοίας, Σπήλαιο Ζα, Πλατυβόλα και Ελλένες Αμαρίου) προέρχονται από σπήλαια, τεκμηριώνοντας την σφραγιστική πρακτική σε μη δομημένο χώρο. Μόνο σε δύο περιπτώσεις (Αρχάνες, Σφουγγαράς) τα σφραγίσματα βρέθηκαν σε ταφικό περιβάλλον.

Η σημαντικότερη παράμετρος της σφραγιστικής πρακτικής της ΠΕΧ παραμένει ο υπό εξέταση «διοικητικός» της ρόλος. Ορισμένοι μελετητές⁵⁶⁸ αμφιβάλλουν για την διοικητική χρήση της σφράγισης σε τόσο πρώιμη εποχή και εκτιμούν ότι λάμβανε χώρα στο πλαίσιο οικιακής διαχείρισης. Μια διευρυμένη χρήση ενδέχεται να εκτείνεται όχι μόνο σε οικιακό, αλλά και σε κοινοτικό πλαίσιο⁵⁶⁹. Άλλοι μελετητές⁵⁷⁰ τάσσονται υπέρ της συμμετοχής των σφραγισμάτων σε διαδικασίες διοικητικού τύπου, ενώ ως ενδιάμεσο στάδιο και μεταβατική φάση στο πλαίσιο μιας εξελισσόμενης διαδικασίας καταγραφής και ελέγχου καταδεικνύεται η ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ περίοδος στην Κρήτη⁵⁷¹.

Αξίζει να σημειωθεί μια τελευταία παρατήρηση που αφορά τα σημεία εύρεσης των σφραγισμάτων σε συνδυασμό με την λειτουργία των χώρων, στους οποίους βρέθηκαν. Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται καλύτερα στην Λέρνα και στις δύο φάσεις της. Στην φάση Λέρνα ΙΙΙ C οι χώροι *B*, *CA* και *DM*, στους οποίους έχουν βρεθεί πήλινα σφραγίσματα, βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με την πύλη που διαμορφώνεται στον σύγχρονο των κτηρίων οχυρωματικό περίβολο, στο δωμάτιο *A* (εικ. Α.2.1.) και η οποία εξυπηρετούσε την επικοινωνία με τη θάλασσα. Ο χώρος *B*, στον οποίο βρέθηκε ο αποθέτης *GB-4*, βρίσκεται δίπλα στην είσοδο του

⁵⁶⁷ Η περίπτωση αυτή επιβεβαιώνεται στην Λέρνα, τα Ακοβίτικα, τον Άγιο Δημήτριο, τον Μποζά, την Πολιόχνη, τα Μάλια.

⁵⁶⁸ Hallager 2000a, σ. 98. Weingarten 1994a, σ. 176-177.

⁵⁶⁹ Sbonias 2010, σ. 355.

⁵⁷⁰ Schoep 1999b, σ. 273. Pini 1990a, σ. 37.

⁵⁷¹ Renard, 2001, σ. 19. Συγκεντρωμένες οι θεωρίες για τον διοικητικό ρόλο της σφράγισης κατά την ΠΕΧ στο Anderson 2009, σ. 430-440 και Relaki 2009, σ. 364-365.

οχυρωματικού περιβόλου και επικοινωνεί με το δωμάτιο *CA*. Στον ίδιο άξονα, στα βόρεια, βρίσκεται το κτήριο *BG*, στο οποίο δεν έχουν βρεθεί πηλίνα σφραγίσματα, αλλά ερμηνεύεται ως το κεντρικό κτήριο κατά τη φάση III C. Στη φάση III D της Λέρνας, στην *Οικία των Κεράμων*, το δωμάτιο *XI*, στο οποίο βρέθηκε το μεγάλο σύνολο σφραγισμάτων, επικοινωνεί μόνο με το εξωτερικό και όχι με το εσωτερικό του κτηρίου, έχοντας πρόσβαση σε μεγάλο υπαίθριο χώρο (εικ. A.2.1.). Η εύρεση σφραγισμάτων σε άμεση γειτνίαση με εισόδους ή με μεγάλους υπαίθριους χώρους τεκμηριώνει σχέσεις και συναλλαγές με πρόσωπα που διέμεναν εκτός του οχυρωματικού περιβόλου είτε εκτός του κεντρικού κτηρίου, ενισχύοντας την υπόθεση ότι η σφραγιστική πρακτική δεν περιοριζόταν στο στενό πλαίσιο της οικιακής διαχείρισης, αλλά λειτουργούσε τουλάχιστον σε κοινοτικό επίπεδο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΠΗΛΙΝΑ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΜΕΣΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ

ΧΑΛΚΟΥ

3.1. ΚΡΗΤΗ

Τα πήλινα σφραγίσματα της Μέσης Εποχής του Χαλκού περιορίζονται στην Παλαιοανακτορική Κρήτη και τις περιοχές επιρροής της (*χάρτης 2*)⁵⁷². Η απουσία σφραγισμάτων στην Ηπειρωτική Ελλάδα⁵⁷³ συνάδει με την πολιτισμική ύφεση που χαρακτηρίζει τη μετάβαση από την Πρώιμη στη Μέση Εποχή του Χαλκού, καθώς διαμορφώνεται μια κοινωνία με ελάχιστα συγκεντρωτική δομή, στην οποία πιθανότατα η σφραγιστική διαδικασία δεν ήταν απαραίτητη⁵⁷⁴. Αντίθετα, στην Κρήτη παρατηρείται κοινωνικοπολιτική συνθετότητα που δηλώνει μια πρώτη μορφή κράτους⁵⁷⁵. Ορισμένα σφραγίσματα που χρονολογούνται στην ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ έχουν ενταχθεί στο κεφάλαιο της ΠΕΧ. Στο παρόν κεφάλαιο δεν περιλαμβάνεται η Κνωσός, η οποία θα αποτελέσει ανεξάρτητο κεφάλαιο με διαχρονική εξέταση, όπως προαναφέραμε.

3.1.1. ΦΑΙΣΤΟΣ

Το 1955 ήρθε στο φως στο ανάκτορο της Φαιστού ένα μεγάλο σύνολο σφραγισμάτων Παλαιοανακτορικής περιόδου, σε δοκιμαστική τομή κάτω από τη θεμελίωση, στο νότιο μισό του του δωματίου 25 (*Vano 25, εικ.Α.3.1.*). Ο χώρος είναι γνωστός ως «αποθέτης σφραγισμάτων». Ο ανασκαφέας, D. Levi, ερμήνευσε το δωμάτιο 25 ως γραφείο – αρχείο με ετικέττες και χρονολόγησε τα ευρήματα στην ΜΜ ΙΒ – ΙΙ Α περίοδο. Η αρχιτέκτονας της ανασκαφής E. Fiandra απέδωσε το υλικό

⁵⁷² Πήλινα σφραγίσματα εκτός Κρήτης έχουν βρεθεί στην Σαμοθράκη και την Αγία Ειρήνη της Κέας, αλλά και την Μίλητο. Για την τελευταία περίπτωση που δεν εξετάζεται στην παρούσα μελέτη βλ. Niemeier 1999, σ. 553. CMS VS. 3, αρ. 483, σ. 687-688.

⁵⁷³ Πήλινα ενσφράγιστα αντικείμενα που έχουν βρεθεί σε μεσοελλαδικά ανασκαφικά στρώματα χρονολογούνται, βάσει των τεχνοτροπικών τους χαρακτηριστικών, στην ΠΕΧ.

⁵⁷⁴ Treuil et al. 1996, σ. 268 κ.ε. και ιδιαιτ. σ. 295.

⁵⁷⁵ Schoep 2006, σ. 165.

στην τρίτη φάση καταστροφής του πρώτου ανακτόρου που συμπίπτει με την MM II B περίοδο, χρονολόγηση που είναι σήμερα ευρέως αποδεκτή⁵⁷⁶.

Η Fiandra κατέταξε σε κατηγορίες τα 1705 από τα συνολικά 6586 σφραγίσματα του δωματίου 25 με βάση τα αποτυπώματα της πίσω επιφάνειάς τους. Τα περισσότερα ανήκουν στην κατηγορία των σφραγισμάτων αντικειμένων. Αναγνώρισε 16 διαφορετικές υποκατηγορίες (πιν. Α.1.3.), εκ των οποίων οι 11 αποδίδονται σε πόμολα θυρών και μεγάλων ή μικρών κιβωτίων⁵⁷⁷. Διακρίνονται σφραγίσματα πωμάτων αγγείων, αλλά και ανεξάρτητα διοικητικά τεκμήρια⁵⁷⁸. Σε πολλά σφραγίσματα αναγνωρίζονται αποτυπώματα νημάτων. Παρά την πληθώρα υποκατηγοριών της Fiandra⁵⁷⁹, διακρίνονται ομοιότητες με τις κατηγορίες Β και C της Λέρνας (πιν. Α.1.2.), αλλά και με σφραγίσματα από την Αίγυπτο (Κέρμα και Uronarti) και την Εγγύς Ανατολή (Susa και Alishar Hüyük)⁵⁸⁰. Το σύνολο της Φαιστού μπορεί να συγκριθεί με τα ευρήματα του Karahöyük στην Ανατολία⁵⁸¹.

Στα σφραγίσματα του δωματίου 25 διακρίνονται περισσότεροι από 300 διαφορετικοί σφραγιστικοί τύποι⁵⁸². Τα θέματα είναι κυρίως γεωμετρικά, μη

⁵⁷⁶Σχετικά με τη χρονολόγηση του αποθέτη βλ. Levi, *Festòs e la Civiltà Minoica* (1976), σ. 385. CMS II 5, σ. IX-X. Walberg, "The Date of the "Archivio di Cretule", *Studien zur minoischen und helladischen Glyptik. Beiträge zum 2. Marburger Siegel-Symposium 1978* (1981), 241-49. Fiandra 1968, σ. 385. I. Pini, CMS II 5, XIV-XVI. Fiandra 2006, σ. 81-96.

⁵⁷⁷ Δεν ταξινομήθηκαν όσα σφραγίσματα είχαν αδιάγνωστο σφραγιστικό τύπο ή οπισθότυπο είτε δεν έφεραν καθόλου σφραγιστικό αποτύπωμα. Από τα μη ταξινομημένα σφραγίσματα τα 1600 διατηρούνταν αποσπασματικά, τα 375 ήταν απλοί σβώλοι πηλού, τα 825 είχαν σφραγιστικό αποτύπωμα, αλλά απροσδιόριστο οπισθότυπο, τα 233 έφεραν δυσανάγνωστο σφραγιστικό τύπο, τα 304 δεν έφεραν αποτυπώματα σφραγίδας και είχαν απροσδιόριστο οπισθότυπο, ενώ από τα 1544 τελευταία, στα οποία δεν είναι δυνατό να αναγνωριστεί το αντικείμενο, τα 167 δεν φέρουν σφραγιστικό τύπο (Fiandra 1968, σ. 386. Foster 2000, σ. 81. Foster 2006, σ. 98). Σχετικά με τα σφραγίσματα χωρίς σφραγιστικό αποτύπωμα βλ. Weingarten 2011, σ. 407. Weingarten 2014.

⁵⁷⁸ Το 90% των σφραγισμάτων αποδίδεται σε πόμολα, ενώ μόνο το 10% σε άλλου είδους αντικείμενα (αγγεία και ψάθες, βλ. Καρναβά 2000, σ. 33). Αντιρρήσεις ως προς την ένταξη ορισμένων σφραγισμάτων στην κατηγορία των δισκίων (κατηγορίες r και s της Fiandra) έχουν διατυπωθεί από τον Perna (1995, σ. 104, και 106-107). Ως δισκία ταυτίζονται τα CMS II 5, αρ. 43, 220, 272 και 305, ενώ ως *nodulus* με αετωματική πίσω επιφάνεια το CMS II 5, αρ. 273. Ο Παναγιωτόπουλος (Panagiotopoulos 2014, σ. 36, υποσημ. 238) αναφέρει συνολικά 7 δισκία, 7 *noduli* και 2 ή 4 σφραγίσματα με δύο οπές. Επίσης Hallager 1996 I, σ. 64-65.

⁵⁷⁹ Η Fiandra κατέταξε αντικείμενα ξεχωριστά και όχι ομάδα αντικειμένων με κοινά χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα κάθε κατηγορία αντιστοιχεί σε συγκεκριμένο πείρο και όχι σε ομάδα όμοιων πομόλων ή πείρων. (Foster 2000, σ. 82. Foster 2006, σ. 98).

⁵⁸⁰ Fiandra 1968, σ. 386-387 και σ. 392. Foster 2006, σ. 100. Weingarten 1986b, σ. 280.

⁵⁸¹ Pini, CMS II 5, σ. IX-X.

⁵⁸² Walberg 1990, σ. 25. CMS II 5, όπου περιλαμβάνονται 322 διαφορετικά σφραγιστικά μοτίβα.

φυσιοκρατικά, όμως υπάρχουν και παραστάσεις ανθρώπινων μορφών και ζώων (εικ.Α.3.6). Ορισμένα σφραγίσματα φέρουν δύο διαφορετικά σφραγιστικά αποτυπώματα τεκμηριώνοντας την ταυτόχρονη εργασία δύο υπευθύνων σφράγισης ή την καταγραφή δύο διαφορετικών πράξεων και όχι απαραίτητα την επαναχρησιμοποίηση των σφραγισμάτων, όπως είχε αρχικά υποθέσει η Fiandra⁵⁸³. Επομένως, στη Φαιστό παρατηρείται το σύστημα πολλαπλής σφράγισης (*multiple sealing system*)⁵⁸⁴. Συγκεκριμένα τεκμηριώνονται 18 παραδείγματα, τα 16 από τα οποία φέρουν αποτυπώματα δύο διαφορετικών σφραγίδων, ενώ 2 μόνο φέρουν σφραγιστικά αποτυπώματα 4 διαφορετικών σφραγίδων. Εκτός από τις 18 αυτές περιπτώσεις υπάρχουν ακόμα 3, στις οποίες ένα από τα σφραγιστικά αποτυπώματα εμφανίζεται πάλι σε συνδυασμό με διαφορετικό μοτίβο σε άλλο σφράγισμα (*cross-sealing*, εικ. Α.3.15.). Ανάμεσα στα σφραγίσματα της Φαιστού που φέρουν διπλά σφραγιστικά αποτυπώματα, διακρίνονται τρεις περιπτώσεις που φέρουν ζεύγη των *quasi identical* σφραγιστικών αποτυπωμάτων. Ένα από αυτά έχει πολλές ομοιότητες με το μοναδικό *quasi identical* παράδειγμα από το

⁵⁸³ Η Fiandra (1968, σ. 391) υποθέτει ότι όσο ο πηλός ήταν ακόμα νωπός, τα αντικείμενα σφραγίζονταν, αποσφραγίζονταν και επανασφραγίζονταν πολύ συχνά, σε χρόνο μικρότερο των 24 ωρών. Υπολογίζοντας ότι ο χρόνος σκλήρυνσης του πηλού ανάλογα με τις συνθήκες θερμοκρασίας και υγρασίας ήταν 16 έως 18 ώρες θεώρησε ότι τα δοχεία και οι θύρες άνοιγαν και έκλειναν κατά μέσο όρο μια φορά την ημέρα. Το γεγονός ότι ο πηλός ήταν ακάθαρτος το ερμήνευσε ως αποτέλεσμα της επαφής με το αντικείμενο που είχε αρχικά σφραγιστεί. Συγκρίνοντας τα δεδομένα των πινακίδων του Mari που αναφέρονταν σε κατανομή και επιμερισμό εργασιών σε διαφορετικές κατηγορίες εργαζομένων, την πληρωμή τους σε είδος, ανάλογα με την ποιότητα της εργασίας, η Fiandra (1968, 393-394) υπέθεσε ότι στη Φαιστό ακολουθούσαν παρόμοια πρακτική, η οποία δικαιολογεί τον μεγάλο αριθμό σφραγισμάτων ως προϊόντων καθημερινής και εντατικής σφράγισης. Αν και η επαναχρησιμοποίηση του πηλού των άχρηστων πια σφραγισμάτων ήταν μάλλον συνήθης πρακτική, όπως θα δούμε παρακάτω στο αρχείο του Πετρά, είναι επικρατέστερη η εκδοχή της ταυτόχρονης εργασίας δύο υπευθύνων σφράγισης και της άμεσης συγκέντρωσης των σφραγισμάτων μετά την αποσφράγιση, όσο ακόμα ο πηλός ήταν νωπός, ώστε να πραγματοποιηθεί η τελική καταμέτρησή τους για αρχειακούς λόγους (Walberg 1990, σ.25-26 με προγενέστερη βιβλιογραφία). Άλλωστε, η ίδια η Fiandra κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η διπλή σφράγιση αποσκοπούσε μάλλον στην αποτροπή απάτης. Η Fiandra (1968, 391 και 392-394) χρησιμοποιεί ως παράδειγμα τη διπλή σφράγιση που εφαρμοζόταν στο φρούριο του Uronarti στην Αίγυπτο, η οποία αποδίδεται σε συνδυασμό υπηρεσιακών και προσωπικών σφραγίδων των αξιωματούχων που σφράγιζαν τις αποθήκες ή τον θησαυρό του φρουρίου, αλλά και μαρτυρίες των πινακίδων του Mari σχετικά με την παράνομη διάρρηξη σφραγισμάτων, καθώς και την πληροφορία νομικού εγγράφου από την Αίγυπτο, όπου διερευνάται η διάρρηξη των σφραγίδων του θησαυρού του θεού Khnum. Γενικότερα παραδείγματα για τα διοικητικά συστήματα με χρήση σφραγισμάτων σε Αίγυπτο, Εγγύς Ανατολή και Αιγαίο κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. βλ. Fiandra 1975b, σ. 17, 19 και 21-23 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁵⁸⁴ Weingarten 1992a, Hallager 1996 I, σ. 205.

Μοναστηράκι (εικ. Α.3.15.), ενισχύοντας τα επιχειρήματα σχετικά με τη στενή σχέση των δύο θέσεων⁵⁸⁵.

Η Walberg⁵⁸⁶ εξέτασε το σύνολο των σφραγισμάτων του δωματίου 25 σε συνδυασμό με τα συνευρήματά του, στα οποία περιλαμβάνονταν θραύσματα πινακίδων Γραμμικής Α γραφής και περισσότερες από 400 μικρές πρόχοι που είχαν όλες το ίδιο σχήμα και μέγεθος, αλλά και την ίδια γραπτή διακόσμηση. Απέκλεισε την πιθανότητα να είχε μεταφερθεί ως υλικό επίχωσης από άλλα σημεία του ανακτόρου και χαρακτήρισε το σύνολο μοναδικό ως προς τη σύνθεσή του. Η περιορισμένη χωρητικότητα των αγγείων, την οδήγησε στην υπόθεση ότι περιείχαν συγκεκριμένη ποσότητα κρασιού για ατομική χρήση, η οποία διετίθετο στους συμμετέχοντες συγκεκριμένης τελετής, υπό τον έλεγχο του ανακτόρου. Υποστήριξε ότι οι πρόχοι γεμίζονταν, κλείνονταν και σφραγίζονταν από αξιωματούχους του ανακτόρου και ότι τα σφραγίσματα μετά την αποσφράγιση των αγγείων φυλάσσονταν για καταμέτρηση, ώστε να τηρηθούν λογαρισμοί σχετικά με τον αριθμό των πρόχων ή την ποσότητα του κρασιού που διανεμήθη. Η σφράγιση αγγείων στο πλαίσιο θρησκευτικών τελετών δεν είναι άγνωστη στην αρχαιότητα⁵⁸⁷.

Η σύνθεση των ανασκαφικών δεδομένων από το δωμάτιο 25, όπου εκτός από τα σφραγίσματα αντικειμένων βρέθηκαν πινακίδες γραμμικής Α γραφής, δισκία και

⁵⁸⁵ Kanta & Tzigounaki 2000, σ. 202.

⁵⁸⁶ Walberg 1990, σ. 26-27.

⁵⁸⁷ Στην Αίγυπτο αναφέρεται τελετουργικό άνοιγμα θυρών και επανάληψη της τελετουργίας μέσα στην ημέρα, πρακτική που θα μπορούσε κάλλιστα να έχει οδηγήσει σε συγκέντρωση μεγάλου αριθμού σφραγισμάτων για λόγους καταμέτρησης (Fiandra 1968, 394 με προγενέστερη βιβλιογραφία). Στην Ήλιδα των ρωμαϊκών χρόνων, σύμφωνα με τη μαρτυρία του περιηγητή Πausανία (Πausανίου Ελλάδος περιήγησις, VI, 26, 1-2, μτφρ. Ν. Παπαχατζή) αναφέρεται ότι χρησιμοποιούνταν σφραγίσματα στο πλαίσιο της γιορτής των Θυίων, την οποία τελούσαν για να τιμήσουν τον θεό Διόνυσο. Σε χώρο που βρισκόταν οκτώ στάδια (περίπου 1500 μ.) μακριά από την πόλη, οι ιερείς άφηναν μέσα στο οικοδόμημα τρεις άδειους λέβητες, ενώπιον κατοίκων και ξένων. Στη συνέχεια οι ιερείς, αλλά και όσοι εκ των παρισταμένων ήθελαν, σφραγίζαν τις θύρες του οικοδομήματος. Την επόμενη μέρα γινόταν έλεγχος αναγνώρισης των σφραγίδων και στη συνέχεια εισέρχονταν στο οικοδόμημα, όπου έβρισκαν τους λέβητες γεμάτους κρασί. Οι επικλήσεις του Διονύσου που αναφέρονται μαρτυρούν ότι η συγκεκριμένη γιορτή γινόταν στο πλαίσιο λατρείας που σχετιζόταν με τη γονιμότητα της γης, επομένως δεν αποκλείεται να πρόκειται για παλιά παράδοση που είχε επιβιώσει μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους).

σβώλοι πηλού, συνηγορεί στην ερμηνεία του ως αρχείου⁵⁸⁸. Ο μεγάλος αριθμός των σφραγισμάτων και η παρουσία των πινακίδων υποδηλώνουν ότι τα σφραγίσματα συγκεντρώνονταν για καταμέτρηση και ότι μέσω αυτών διασφαλιζόταν ο έλεγχος των προϊόντων, πρακτική που συνδέεται και με τις ζώνες επιρροής της Φαιστού, όπως το Μοναστηράκι⁵⁸⁹. Το σύστημα της επικράτειας της Φαιστού θεωρείται ότι προέρχεται από την Εγγύς Ανατολή⁵⁹⁰.

Η Fiandra ⁵⁹¹ εντόπισε ομοιότητες ως προς την αρχιτεκτονική των αποθηκευτικών τομέων που προορίζονταν για διανομή αγαθών και έλεγχο των σφραγισμάτων στο Μοναστηράκι, ενός συστήματος ουσιαστικά όμοιου με της Φαιστού, και την αρχιτεκτονική κτηρίων με αντίστοιχες λειτουργίες στο Μαρί. Όπως και στα Μάλια, τα συγκροτήματα αυτά βρίσκονταν έξω από τα ανάκτορα δίνοντας συχνά την εντύπωση οικιακών εγκαταστάσεων. Παρατήρησε ότι ορισμένα συγκροτήματα αποθηκών στο ΝΔ τμήμα του παλαιού ανακτόρου της Φαιστού εξείχαν ως προς την κάτοψη και ήταν απολύτως ανεξάρτητα από το ανάκτορο ως προς τον προσανατολισμό τους (εικ.Α.2.1. και Α.2.2.). Ερμήνευσε αυτή την ιδιαιτερότητα ως ένδειξη σχέσεων ανάμεσα στο ανάκτορο και τους εξωτερικούς τομείς. Συνεπώς, υπήρξε μέριμνα, ώστε οι χώροι που σχετίζονταν με τον έλεγχο και την αποθήκευση των αγαθών να επικοινωνούν με το εξωτερικό των συγκροτημάτων, πρακτική που παρατηρείται ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στη Λέρνα και επαναλαμβάνεται σε αρκετές περιπτώσεις της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, όπως θα δούμε παρακάτω. Επισημαίνουμε ότι η θέση του «αποθέτη των σφραγισμάτων», του δωματίου 25, είναι πολύ κοντά στο σημείο που τοποθετείται το Πρόπυλο του ανακτόρου της Παλαιοανακτορικής περιόδου και σε άμεση γειτνίαση με το συγκρότημα των αποθηκών (εικ.Α.3.2.).

⁵⁸⁸ Καρναβά 2000, σ. 33.

⁵⁸⁹ Σε αντίθεση με την Κνωσό και τα Μάλια, όπου το σύστημα ελέγχου των προϊόντων βασίζεται στη χρήση κυρίως της Κρητικής Ιερογλυφικής γραφής, στη Φαιστό και την επικράτεια της κυριαρχεί το σύστημα της Γραμμικής Α γραφής. Διακρίνονται συνεπώς δύο διαφορετικά συστήματα οργάνωσης και ελέγχου της παραγωγής με συγκεκριμένα γεωγραφικά όρια στην Παλαιοανακτορική Κρήτη (Καρναβά 2000, σ. 33-34).

⁵⁹⁰Weingarten 1994a, σ. 177.

⁵⁹¹ Poursat 1990, response by E. Fiandra σ. 30-31. Για τη σύγκριση του ανακτόρου της Φαιστού με ανάλογες διοικητικές και θρησκευτικές εγκαταστάσεις της Εγγύς Ανατολής κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. βλ. Fiandra 1975b, σ. 21.

Το δωμάτιο 25 δεν είναι ο μόνος χώρος που περιέχει σφραγίσματα στο ανάκτορο της Φαιστού (εικ. A.3.3 και A.3.4.). 14 σφραγίσματα και θραύσματα προέρχονται από τα δωμάτια 10 (X), 11 (XI), LI (51), LV (55) και τη «sottoscala» (δωμάτια LIII-LV)⁵⁹². Ορισμένα συνδυάζονται με παλαιοανακτορικά ανασκαφικά στρώματα⁵⁹³. Από την αποθήκη XXI προέρχεται 1 ακόμα θραύσμα σφραγίσματος αντικειμένου (σφράγισμα πώματος αγγείου με αποτύπωμα λογχοειδών φύλλων/τύπος ο (πιθανώς, σύμφωνα με την Fiandra). Τα συνευρήματα χρονολογούνται στην τρίτη αρχιτεκτονική φάση του ανακτόρου. Το σφραγιστικό του αποτύπωμα που εντοπίζεται και στο δωμάτιο 25 αποδεικνύει ότι είναι σύγχρονο των σφραγισμάτων του δωματίου 25⁵⁹⁴. Στο δωμάτιο II βρέθηκαν 2 σφραγίσματα. Το ένα από αυτά φέρει όμοιο αποτύπωμα αντικειμένου στην πίσω επιφάνεια με σφράγισμα τύπου b από το δωμάτιο 25. Σύμφωνα με την Fiandra, και τα δύο σφραγίσματα του δωματίου II (σφραγίσματα αντικειμένων) μπορούν να θεωρηθούν σύγχρονα με τον αποθέτη του δωματίου 25⁵⁹⁵. Από το δωμάτιο VIII προέρχονται 3 σφραγιστικά αποτυπώματα, το πρώτο βρίσκεται σε θραύσμα σφραγίσματος αντικειμένου και τα άλλα δύο σε πήλινη λεκάνη. Χρονολογούνται στη MM II περίοδο βάσει των συνευρημάτων τους⁵⁹⁶. Ένα ακόμα σφράγισμα αγγείου προέρχεται από το δωμάτιο XXI, στα ΝΔ των αποθηκών⁵⁹⁷. Οι χώροι VIII, IX, X, XI, XIII, XIV, XVII, XVIII, XIX, XX και XXI κατασκευάστηκαν κατά τη δεύτερη φάση ανοικοδόμησης του ανακτόρου (MM IIA), επαναχρησιμοποιήθηκαν και τροποποιήθηκαν κατά την τρίτη φάση ανοικοδόμησης (MM IIB)⁵⁹⁸. Τα παραπάνω σφραγίσματα, με βάση είτε τη χρονολόγηση των συνευρημάτων τους είτε την τεχνοτροπία των σφραγιστικών τους τύπων είτε την ομοιότητά τους με σφραγιστικούς τύπους του δωματίου 25, χρονολογούνται στην Παλαιοανακτορική

⁵⁹² Foster 2000, 81. Η Foster χρησιμοποιεί αρίθμηση με αραβικούς αριθμούς και η Fiandra με λατινικούς. Αναλυτικά 1 θραύσμα σφραγίσματος προέρχεται από το Νέο ανάκτορο (δωμ. 10/X) και 2 από το δωμάτιο 11 (XI). Επιπλέον 8 από το δωμάτιο LI, 2 από το LV και ένα κάτω από τις σκάλες των δωματίων LIII-LV (Foster 2006, 99. Fiandra 1975b, σ. 4-5.).

⁵⁹³ Foster 2006, 99.

⁵⁹⁴ Fiandra 1975b, σ. 2. CMS II 6, σ. 292, αρ. 251.

⁵⁹⁵ Fiandra 1975b, σ. 4.

⁵⁹⁶ CMS II 6, σ. 292, αρ. 250, 252-253 (με παλαιά βιβλιογραφία)

⁵⁹⁷ CMS II 6, σ. 292, αρ. 251.

⁵⁹⁸ Fiandra 1975b, σ. 2.

περίοδο. Τέλος, στην MM II περίοδο χρονολογούνται 4 ενεπίγραφα δισκία, 1 ενεπίγραφος *nodulus* και 1 θραύσμα σφραγίσματος αντικειμένου από το δωμάτιο LI, καθώς και 3 απροσδιόριστα σφραγίσματα και 2 σφραγίσματα πωμάτων αγγείων από το δωμάτιο LV (εικ.Α.3.4).

Περαιτέρω μελέτη μεμονωμένων σφραγισμάτων από τον Pini έχουν προσφέρει ιδιαίτερες πληροφορίες που ρίχνουν φως στη σφραγιστική πρακτική της Φαιστού και γενικότερα της Παλαιοανακτορικής περιόδου. Έχει παρατηρηθεί ότι σφραγίδες με κοινό θέμα παρουσιάζουν ελάχιστες διαφορές τόσο ως προς την απόδοση της παράστασης όσο και ως προς το σχήμα της σφραγιστικής επιφάνειας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι CMS II 5, 268, 269, οι οποίες σφραγίζουν ως ζεύγος μεγάλο αριθμό σφραγισμάτων αντικειμένων από την Φαιστό. Η πρώτη έχει ελλειψοειδές περίγραμμα, ενώ η δεύτερη παραλληλόγραμμο. Φέρουν και οι δύο παράσταση ταύρου με ελάχιστες διαφορές (εικ.Α.3.5). Η δεύτερη εμφανίζεται σε πολύ περισσότερα σφραγίσματα. Σφραγίζουν τόσο θύρες και κιβώτια όσο και πώματα αγγείων. Ο συνδυασμός των σφραγίδων που παρουσιάζουν ίδιο ή παρόμοιο σφραγιστικό αποτύπωμα, την ίδια ή σχετική ως προς το περιεχόμενο επιγραφή είτε παρέχουν την ίδια πληροφορία και έχουν διαφορετικό σχήμα ή διαφορετικό περίγραμμα είναι συνήθης στην Αίγυπτο και σχετίζεται με συγκεκριμένη διοικητική λειτουργία, όπως για παράδειγμα τις καταγραφές του υλικού μιας συγκεκριμένης αποθήκης. Κάτω από αυτό το πρίσμα, οι σφραγίδες CMS II 5, 268 και 269 πρέπει να εξεταστούν ως σφραγίδες ενός ειδικού διοικητικού τμήματος της Φαιστού⁵⁹⁹. Φαίνεται επομένως ότι και εδώ υπάρχει ο συνδυασμός σφραγίδων με παρεμφερές θέμα και διαφορετικό μέγεθος, ο οποίος παρατηρείται στην ΠΕ Λέρνα και το Παλαίικαστρο.

3.1.2. ΜΑΛΙΑ

3.1.2.i. Συνοικία M (*Quartier Mu*)

Το σημαντικότερο σύνολο της Παλαιοανακτορικής περιόδου από τα Μάλια προέρχεται από τη Συνοικία M (*Quartier Mu*), 300 μ. δυτικά του ανακτόρου των

⁵⁹⁹ Foster 2006, σ. 98-102.

Μαλίων που ανεσκάφη μεταξύ των ετών 1966 και 1991. Αποτελείται από δύο κεντρικά κτήρια (Α και Β) και οικίες, ορισμένες εκ των οποίων θεωρείται ότι απετέλεσαν τον πυρήνα του συγκροτήματος. Καταστράφηκε κατά την ΜΜ ΙΙ περίοδο από πυρκαγιά⁶⁰⁰.

Τα σφραγίσματα της Συνοικίας Μ (*Quartier Mu*) τεκμηριώνουν μια εξελιγμένη μορφή οικονομικού ελέγχου σε μινωικά κτήρια, τα οποία δεν εντάσσονται στην κατηγορία των “ανακτόρων”. Το κτηριακό συγκρότημα είχε μεγάλη δυνατότητα αποθήκευσης, εργαστήριο σφραγιδολίθων, και, εκτός από τις διοικητικές λειτουργίες, φιλοξενούσε δραστηριότητες μεταλλουργίας και κεραμεικής. Ταυτόχρονα η ενσωμάτωση ιερού και δεξαμενής καθαρμών τεκμηριώνουν λατρευτική χρήση και υιοθέτηση «ανακτορικών» αρχιτεκτονικών στοιχείων⁶⁰¹.

Τα διοικητικά τεκμήρια της Συνοικίας Μ (*Quartier Mu*) συνίστανται σε πινακίδες, δελτάρια με οπή ανάρτησης, ενεπίγραφους κώνους, κοινά σφραγίσματα και *noduli* (πιν Α.3.1.). Ο αριθμός τους είναι μικρός σε σχέση με το πλήθος των ευρημάτων άλλων θέσεων. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, δεν βρέθηκαν *in situ*, αλλά έπεσαν από διάφορους χώρους του άνω ορόφου κατά τη διάρκεια της καταστροφής. Για τον λόγο αυτό, τα περισσότερα βρέθηκαν διάσπαρτα στο στρώμα καταστροφής διαφόρων χώρων του ισογείου. (Εικ. Α.3.7.). Ελάχιστα προέρχονται από επιχώσεις εκτός των ορίων του συγκροτήματος ή είναι άγνωστης προέλευσης και χρονολογούνται μόνο βάσει των τεχνοτροπικών τους χαρακτηριστικών ⁶⁰². Όσα σφραγίσματα προέρχονται από το στρώμα καταστροφής των κτηρίων χρονολογούνται στα τέλη της ΜΜ ΙΙ περιόδου. Όσα προέρχονται από επιχώσεις και από απροσδιόριστο περιβάλλον (CMS ΙΙ 6 188-192, 201, 205, 207) μπορούν να χρονολογηθούν στη ΜΜ ΙΙ ή σε πρωιμότερη φάση⁶⁰³. Δεν είναι δυνατή η απόδοση χρήσης στους χώρους εύρεσης των σφραγισμάτων⁶⁰⁴.

Ο μεγαλύτερος αριθμός σφραγισμάτων της Συνοικίας Μ (*Quartier Mu*) βρέθηκε ανάμεσα σε τεκμήρια αρχείου Κρητικής Ιερογλυφικής γραφής (πινακίδες

⁶⁰⁰Poursat, 1999, σ. 191.

⁶⁰¹ Knappett 1999, σ. 622-623. Schoep 2006, σ. 171.

⁶⁰² Poursat 1990, σ. 25. Poursat 1980, σ. 192, υποσημ. 1, Οι ιερογλυφικές επιγραφές έχουν δημοσιευθεί από τους Olivier και Godart (Quartier Mu I).

⁶⁰³ Poursat 1999, σ. 194.

⁶⁰⁴ Poursat 1990, σ. 25.

και δελτάρια με οπή ανάρτησης). Τα περισσότερα εντοπίστηκαν στο Κτήριο Α και τα λιγότερα στο Κτήριο Β (Εικ. Α.3.7./ πιν Α.3.1.)⁶⁰⁵. Αν και είναι διάσπαρτα, θεωρήθηκε ότι αποτελούν «Ιερογλυφικό Αποθέτη», όρο δανεισμένο από τον αντίστοιχο της Κνωσού. Η Weingarten⁶⁰⁶ επεσήμανε ομοιότητες με τα διοικητικά συστήματα της Εγγύς Ανατολής και της Φαιστού, αλλά και καινοτομίες, τις οποίες χαρακτήρισε ως την απαρχή ενός πραγματικά μινωικού διοικητικού συστήματος.

Τα ενσφράγιστα αντικείμενα από την Συνοικία Μ (*Quartier Mu*) ανέρχονται στα 38. Τα 28 χαρακτηρίζονται από τον Poursat⁶⁰⁷ ως διοικητικά τεκμήρια, ενώ 4 είναι ενσφράγιστες λαβές, 1 ενσφράγιστο όστρακο και 5 σταθμία/πηνία⁶⁰⁸. Υπολογίζεται ότι προέρχονται από περίπου 34 διαφορετικές σφραγιστικές επιφάνειες, ενώ ο αριθμός των σφραγίδων ενδέχεται να είναι μικρότερος, καθώς αρκετά σφραγιστικά αποτυπώματα προέρχονται από πρισματικές σφραγίδες με περισσότερες της μιας σφραγιστικές επιφάνειες.

Ο Poursat κατέταξε τα σφραγίσματα σε τέσσερις κατηγορίες⁶⁰⁹, οι οποίες ταυτίζονται με *noduli*, μηνοειδή σφραγίσματα, κωνικά σφραγίσματα αντικειμένων, σφραγίσματα πίθων και ενσφράγιστα σταθμία/πηνία. Οι *noduli* φέρουν συνήθως ένα σφραγιστικό αποτύπωμα, ένας μόνο φέρει δύο αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας που ο Poursat απέδωσε σε αστοχία της πρώτης αποτύπωσης. Χαρακτηρίζονται ως τεκμήρια αρχείου, αφού βρέθηκαν στο ίδιο σημείο με δελτάρια με οπή ανάρτησης που φέρουν επιγραφές σε Κρητική Ιερογλυφική γραφή⁶¹⁰. Τα μηνοειδή σφραγίσματα φέρουν μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα, με εξαίρεση ένα μόνο που φέρει και δεύτερο, προερχόμενο από ιερογλυφική σφραγίδα. Τα τέσσερα από τα έξι μηνοειδή σφραγίσματα βρέθηκαν στον ίδιο χώρο (κτήριο Α, δωμάτιο ΙΙΙ

⁶⁰⁵Poursat, 1999, σ. 192, εικ. 4, σ. 193. (CMS II 6, αρ. 176-209).

⁶⁰⁶ Weingarten 1986b, σ. 280-281. Συγκεκριμένα θεωρεί την εισαγωγή δύο νέων τύπων σφραγισμάτων (μηνοειδών και σφραγισμάτων με επίπεδη βάση) ως ένδειξη της έναρξης ενός πραγματικά μινωικού διοικητικού συστήματος.

⁶⁰⁷ Poursat 1980, σ. 192.

⁶⁰⁸ Poursat 1980, σ. 200.

⁶⁰⁹ Ο Poursat (1980, σ. 195) ονομάζει τους *noduli* βώλους πηλού χωρίς ίχνος ανάρτησης ή προσάρτησης (*boules d' argile sans trace de liens*), τα μηνοειδή σφραγίσματα *croissants d' argile*, τα κωνικά σφραγίσματα αντικειμένων *scellés coniques* και σφραγίσματα πίθων *scellés de pithoi*, συμπληρώνοντας στην κατάταξη τα ενσφράγιστα σταθμία (*pesons*).

⁶¹⁰ Poursat 1980, σ. 195, όπου ο ανασκαφέας επισημαίνει τη μοναδικότητα του τύπου, καθώς δεν διακρίνει παράλληλο στην Φαιστό ή σε άλλες (έως τότε ανεσκαμμένες) παλαιοανακτορικές θέσεις. Εντοπίζει ομοιότητες με τύπους σφραγισμάτων από το Karahöyük.

16) και φέρουν το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα. Επίσης, εντοπίζεται κοινός σφραγιστικός τύπος σε δύο μηνοειδή σφραγίσματα που προέρχονται από διαφορετικούς χώρους του κτηρίου A (III 16 και III 14)⁶¹¹. Τα σφραγίσματα αντικειμένων φέρουν διάφορα αποτυπώματα. Τα περισσότερα σφραγίζουν θύρες και κιβώτια, μοιάζουν με τον τύπο B της Λέρνας, ενώ ένα μόνο μοιάζει με τον τύπο f της Φαιστού⁶¹². Τα θραύσματα σφραγισμάτων χειλέων πίθων φέρουν ίχνη πλεκτών πωμάτων, όπως στη Λέρνα και τη Φαιστό⁶¹³. Πρόκειται για 19 θραύσματα που βρέθηκαν στο κτήριο A (δωμάτιο 17) και φαίνεται ότι προέρχονται όλα από τον ίδιο, μικρού μεγέθους, πίθο που ανήκει σε τύπο συνήθη στο κτηριακό συγκρότημα.

Οι σφραγιστικές επιφάνειες από τις οποίες προέρχονται τα σφραγίσματα είναι ορθογώνιες, ελλειψοειδείς, μία μόνο τετράγωνη με αποστρογγυλεμένες γωνίες, ενώ υπερτερούν αριθμητικά οι κυκλικές, πιθανότατα από μικρές πρισματικές σφραγίδες, παραδείγματα των οποίων υπάρχουν στο εργαστήριο των σφραγίδων (*Atelier de Sceaux*), στη βόρεια περιοχή της Συνοικίας M (*Quartier Mu/ Εικ. Α.3.7. και Α.3.10.*)⁶¹⁴. Τα ορθογώνια σφραγιστικά αποτυπώματα οφείλονται σε τετράεδρες πρισματικές σφραγίδες, σχήματος που είναι σύνηθες στα Μάλια. Ορισμένα αποτυπώματα ενδεχομένως προέρχονται από σφραγίδες τύπου *petschaft* παρέχοντας ενδείξεις περιορισμένης χρήσης σφραγίδων παλαιότερου τύπου στη Συνοικία M (*Quartier Mu*). Οι σφραγίδες αυτές είναι περισσότερες σε σχέση με τις τριεδρικές πρισματικές σφραγίδες⁶¹⁵. Σε δύο περιπτώσεις σφραγιστικά αποτυπώματα οφείλονται σε σφραγίδες αρχαιότερες που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στα τέλη της MM IB ή στην ΠΜ περίοδο, επιβεβαιώνοντας τη χρήση αρχαιότερων σφραγίδων για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά την παραγωγή τους⁶¹⁶.

⁶¹¹ Poursat 1980, σ. 196-197.

⁶¹² Poursat 1980, σ. 198-199, όπου ο ανασκαφέας παρατηρεί ομοιότητες με σφραγίσματα από την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο.

⁶¹³ Poursat 1980, σ. 199-200.

⁶¹⁴ 5 σφραγιστικές επιφάνειες είναι ορθογώνιες, 8 ελλειψοειδείς και 20 κυκλικές και 1 τετράγωνη.

⁶¹⁵ Poursat 1980, σ. 222-223.

⁶¹⁶ Poursat 1980, σ. 228.

3.1.2.ia. Κτήριο Α

Συνολικά 21 κοινά σφραγίσματα και 13 σφραγίσματα σε κεραμική και υφαντικά βάρη χρονολογούνται στη φάση καταστροφής του κτηρίου (τέλη ΜΜ ΙΙ). Ένα μέρος τους βρέθηκε στην περιοχή του μεγάλου αποθηκευτικού χώρου ΙΙΙ (ΙΙΙ 9, ΙΙΙ 16, ΙΙΙ 17) κατά τη διάρκεια της ανασκαφής των ετών 1968-1971, στον δυτικό τομέα του κτηρίου και το άμεσο περιβάλλον (δωμάτιο ΧΙ 4). Συγκεκριμένα (πιν. Α.3.1.)⁶¹⁷, ήρθαν στο φώς 6 *noduli* σε σχήμα πυραμίδας, 5 *noduli* με αετωματική πίσω επιφάνεια και 6 μηνοειδή σφραγίσματα, για τα οποία χρησιμοποιήθηκαν δύο μόνο σφραγίδες, καθώς η πρώτη εντοπίζεται σε 2 μηνοειδή σφραγίσματα και τη δεύτερη σε 4. Ένα από τα τελευταία 4 μηνοειδή σφραγίσματα από το δωμάτιο ΙΙΙ 16, φέρει και δεύτερο σφραγιστικό τύπο άλλης σφραγίδας. Ο συνδυασμός των σφραγιστικών αποτυπωμάτων οδήγησε τους μελετητές να υποθέσουν ότι οι διαφορετικές όψεις των τετράεδρων πρισματικών σφραγίδων χρησιμοποιούνταν για διαφορετικές λειτουργίες πιθανώς από τον ίδιο υπεύθυνο σφράγισης⁶¹⁸. 2 σφραγίσματα θυρών ή κιβωτίων, το πρώτο με δύο ακέραια και ένα αποσπασματικό σφραγιστικό αποτύπωμα της ίδιας σφραγίδας, καθώς και 2 σφραγίσματα αντικειμένων προέρχονται από το χώρο ΙΙΙ. Τέλος, 1 *nodulus* με θολωτή πίσω επιφάνεια βρέθηκε στον χώρο ΧΙ 4.

3.1.2. ib. Κτήριο Β

Από το Κτήριο Β προέρχονται 3 σφραγίσματα (πιν. Α.3.1. και Α.3.7.). Στη ΝΔ γωνία του δωματίου V5 εντοπίστηκαν κατά τις ανασκαφές του 1966, σχεδόν επιφανειακά, δύο *noduli*, ο πρώτος με αετωματική πίσω επιφάνεια και ο δεύτερος σε σχήμα πυραμίδας. Ένας τρίτος *nodulus* που βρέθηκε σε μικρή απόσταση (δωμάτιο ΙV 13) μπορεί να ανήκει στην ίδια απόθεση⁶¹⁹. Ο ανατολικός τομέας του Κτηρίου Β χωρίζεται σε δύο τμήματα, ανάμεσα στα οποία υπάρχει ευρύς ενιαίος

⁶¹⁷ Για την παρουσίαση των τύπων των σφραγισμάτων χρησιμοποιούμε την ορολογία του CMS και όχι την αρχική ονομασία τους κατά Poursat. Επίσης, εκτός από την αρίθμηση του CMS αναφέρεται ο αριθμός ευρετηρίου του Μουσείου Ηρακλείου για λόγους ταύτισης του διάσπαρτου υλικού.

⁶¹⁸ Poursat 1990, σ. 28 και response by E. Fiandra σ. 30-31.

⁶¹⁹ Poursat 1990, σ. 26.

χώρος. Πιθανότατα η διαρρύθμιση του άνω ορόφου ήταν ίδια. Η χωροταξική διαρρύθμιση του βορείου τμήματος του ανατολικού τομέα δίνει την εικόνα συγκροτήματος αποθηκών, ενώ το νότιο τμήμα (χώρος IV 4) περιείχε πολύτιμα αντικείμενα (λίθινα και μεταλλικά αγγεία, καμαραϊκή κεραμική, χάλκινα εργαλεία), η ανομοιομορφία των οποίων οδηγεί στην ταύτιση του χώρου ως αποθηκευτικού. Από την ανατολική περιοχή του Κτηρίου Β δεν προέκυψαν τυπικά κοινά «σφραγίσματα», παρά μόνο 2 ενεπίγραφοι κώνοι, μία δίδερη πινακίδα και θραύσμα μιας ακόμη πινακίδας⁶²⁰.

Οι *noduli* του δωματίου V5 είχαν πέσει από τον ανώτερο όροφο μαζί με πολύτιμα αντικείμενα (λίθινα ειδώλια, χάντρες από φαγεντιανή), τα οποία ερμηνεύθηκαν ως υλικό ιερού αποθέτη⁶²¹ με βάση ανάλογα ευρήματα του ανακτόρου της Κνωσού (*Vat Room Deposit, Temple Repositories*). Για τον λόγο αυτό, χρήζει ιδιαίτερης μελέτης η διάδοση των *noduli* σε ιερούς αποθέτες⁶²². Ο Poursat αναφέρει ότι στα δωμάτια IV 4 και IV 5 βρέθηκαν 2 ενεπίγραφοι κώνοι, χωρίς παράλληλο σε άλλες περιοχές, οι οποίοι δεν φέρουν ίχνη νήματος⁶²³. Ένα μόνο ενσφράγιστο χείλος πίθου προέρχεται από την αποθήκη V 3 του Κτηρίου Β.

Τέλος, ένα μνηοειδές σφράγισμα ήρθε στο φως στον τομέα Η6 (**CMS II 6, 188/HMs 1090**).

13 επιπλέον ενσφράγιστα αντικείμενα, όστρακα αγγείων ή πήλινα πηνία, προέρχονται από τη συνοικία Μ (*Quartier Mu*) (πιν. Α.3.1.)⁶²⁴. Το αμφικωνικό πηνίο **CMS II 6, 203** φέρει το ίδιο ακριβώς σφραγιστικό αποτύπωμα με πηνίο ίδιου σχήματος (**CMS II 6, 213**) που προέρχεται από άλλη θέση (Βορειοδυτική περιοχή, IV 4). Τα υπόλοιπα (**CMS II 6 190,192,207**) είναι μεμονωμένα ευρήματα, χωρίς γνωστή αρχαιολογική συνάφεια.

Μια σημαντική παρατήρηση αφορά τους χώρους III 5, III 13 και III 14 του Κτηρίου Α, οι οποίοι, με εξαίρεση τον πολύ μικρό αριθμό διοικητικών τεκμηρίων που βρέθηκαν σε αυτούς, χαρακτηρίζονται από σχεδόν πλήρη έλλειψη άλλων

⁶²⁰ Poursat 1990, σ. 26-27.

⁶²¹ Poursat 1999, σ. 192. Poursat QM II, σ. 232. Poursat 1990, σ. 27.

⁶²² Poursat 1990, σ. 26 - 27.

⁶²³ Poursat 1990, σ. 26.

⁶²⁴ Poursat 1999, σ. 193.

αντικειμένων. Βρίσκονται κοντά σε κύρια είσοδο του συγκροτήματος και σχετίζονται με τη σφραγιστική δραστηριότητα σε άλλους χώρους, αφού μηνοειδές σφράγισμα του δωματίου III 14 φέρει κοινό σφραγιστικό αποτύπωμα με ένα από τα μηνοειδή σφραγίσματα του δωματίου III 16 (πιν. Α.3.1.). Οι πινακίδες που περιλαμβάνονται στα συνευρήματα περιέχουν υψηλές αριθμητικές καταχωρήσεις⁶²⁵. Τα παραπάνω ευρήματα, αν και προέρχονται από συνήθεις αποθέτες, συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης μιας διοικητικής υπηρεσίας, ενδεχομένως ενός αρχείου, στην ανατολική είσοδο του Κτηρίου Α⁶²⁶. Η διασπορά των διοικητικών ενδείξεων σε διάφορους χώρους έχει ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα της επίδοσης πολλών ελίτ σε θρησκευτικές, διοικητικές και παραγωγικές δραστηριότητες⁶²⁷.

Συγκρίνοντας τα ευρήματα της Συνοικίας Μ (*Quartier Mu*) και εκείνα της Φαιστού διαπιστώνουμε ομοιότητα ως προς τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των εικονογραφικών τύπων και ως προς ορισμένα είδη σφραγισμάτων,⁶²⁸ αν και, από τον αποθέτη της Φαιστού, απουσιάζουν τα μηνοειδή σφραγίσματα, σχήμα που ανήκει στο σύστημα της Κρητικής Ιερογλυφικής γραφής. Η απουσία τους ερμηνεύεται από την ένταξη της Φαιστού στην περιοχή που επικρατεί το σύστημα της Γραμμικής Α γραφής⁶²⁹. Ο Αποθέτης Ιερογλυφικών Τεκμηρίων του ανακτόρου της Κνωσού περιλαμβάνει κατηγορίες διοικητικών τεκμηρίων που εντοπίζονται και στη Συνοικία Μ (*Quartier Mu*). Χαρακτηρίζεται ως αρχείο, όμως φαίνεται ότι στην Κνωσό η συγκέντρωση των αντικειμένων είναι συνεπέστερη. Επιπλέον διαφορές προκύπτουν από τον διαφορετικό χαρακτήρα που έχει μια ανακτορική θέση από ένα μη ανακτορικό συγκρότημα λόγω της αρχιτεκτονικής διαρρύθμισης, αλλά και της οργάνωσης των αναγκών. Τέλος, η χρονική διαφορά ανάμεσα στα δύο σύνολα

⁶²⁵Στην πινακίδα που βρέθηκε στο χώρο III 13 αναγράφεται ο αριθμός 7000 (Poursat 1990, σ. 27).

⁶²⁶Poursat 1990, σ. 27-28. Σχετικά με τα δύο επίπεδα της βασικής διοικητικής διαδικασίας, του ελέγχου των σφραγισμάτων στις αποθήκες και της συγκέντρωσης στα αρχεία βλ. Καρναβά 2000, σ. 30).

⁶²⁷Schoep 2006, σ. 172. Σχετικά με την παράλληλη ανάπτυξη ανακτορικής και θρησκευτικής οικονομίας κατά την παλαιονακτορική περίοδο, βλ. Poursat 1989, σ. 223 και Poursat 1987, σ. 76.

⁶²⁸Poursat 1980, 227.

⁶²⁹Poursat 1980, σ. 227. Καρναβά 2000, σ. 33.

μπορεί να είναι μεγάλη καθώς ο αποθέτης της Κνωσού χρονολογείται πλέον στα τέλη της Παλαιοανακτορικής περιόδου⁶³⁰.

Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις προκύπτουν από τη σύγκριση των σφραγισμάτων της Συνοικίας Μ (*Quartier Mu*) με σφραγίδες που βρέθηκαν στον Πύργο σε αρχαιολογικό περιβάλλον που παρουσιάζει πολλές ομοιότητες⁶³¹. Αντίθετα, παραδόξως, δεν υπάρχει ιδιαίτερη τεχνοτροπική συγγένεια ανάμεσα στους σφραγιστικούς τύπους της Συνοικίας Μ (*Quartier Mu*) και τις σφραγίδες του εργαστηρίου των σφραγίδων (*Atelier de Sceaux*), ίσως επειδή ορισμένες ήταν εισηγμένες⁶³².

3.1.2. ii. Συνοικία Θ (Quartier Theta) (εικ. Α.3.8.)

Στο δωμάτιο α της Συνοικία Θ (*Quartier Theta*) ήρθε στο φως 1 ενσφράγιστο πηνίο (*Tongewichth*)⁶³³. Χρονολογείται στην ΜΜ Ι Β περίοδο. Φέρει σφραγιστικό αποτύπωμα ίδιας τεχνοτροπίας με τις σφραγίδες του Εργαστηρίου των Σφραγίδων (*Atelier de Sceaux*), στη βόρεια περιοχή της Συνοικίας Μ (*Quartier Mu*)⁶³⁴.

3.1.2. iii. Περιοχή στα βρειοανατολικά του ανακτόρου (εικ. Α.3.10.)

Τρία πηνία με το σφραγιστικό αποτύπωμα **CMS II 6 213** προέρχονται από το στρώμα καταστροφής του δωματίου 3.3. Η ίδια σφραγίδα έχει σφραγίσει ένα πηνίο από την Συνοικία Μ (*Quartier Mu*) (**CMS II 6 203**). Μια λαβή με το σφραγιστικό αποτύπωμα **CMS II 6 214** προέρχεται από το στρώμα καταστροφής της τελευταίας φάσης της αποθήκης 1.3. Δύο αγγεία διαφορετικού τύπου, ένα απιόσχημο αγγείο και μια γεφυρόστομη πρόχους, που φέρουν το καθένα από ένα αποτύπωμα της σφραγίδας **CMS II 6 215**, προέρχονται από το ίδιο δωμάτιο (20.2), το οποίο εκτείνεται εν μέρει κάτω από τον βόρειο τοίχο του ανακτόρου. Ένα τρίτο αγγείο (**Np 85/3817-079**) που βρέθηκε στην ίδια περιοχή φέρει στη λαβή ίχνη ενός απροσδιορίστου

⁶³⁰Καρναβά 2000, σ. 30, όπου παρουσιάζονται οι πιθανές χρονολογήσεις στην ΜΜ ΙΙ ή ΜΜ ΙΙΙ.

⁶³¹Poursat 1980, σ. 226, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁶³²Schoep 2006, σ. 170. Για τις σχέσεις των Μαλίων με τον Πύργο και την κρατική οργάνωση κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο βλ. Knappett 1999, σ. 625 κ.ε. και σ. 625, εικ. 6.

⁶³³CMS II 6, σ.191, αρ. 175 (HMr 17176).

⁶³⁴Poursat 1999, σ. 191.

σφραγιστικού αποτυπώματος. Το αρχαιολογικό περιβάλλον χρονολογείται στα τέλη της MM II περιόδου⁶³⁵.

3.1.3. ΜΟΝΑΣΤΗΡΑΚΙ

Στο Μοναστηράκι Αμαρίου, σε μικρή απόσταση από τη Φαιστό (χάρτης 2), ήρθαν στο φως πολυάριθμα πήλινα σφραγίσματα. Τα πρώτα βρέθηκαν από τους Γερμανούς το 1942, σε παράνομες ανασκαφές, κατά τη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής. Ακολούθησαν ελληνικές και ελληνοϊταλικές ανασκαφές από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 που συνεχίζονται έως σήμερα. Οι Γερμανοί ανασκαφείς θεώρησαν ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ανήκαν σε έπαυλη ή «μικρό ανάκτορο»⁶³⁶. Οι μεταγενέστερες ανασκαφές έφεραν στο φως μεγάλο κτηριακό συγκρότημα που χρονολογείται στην Παλαιοανακτορική περίοδο (MM IB-MM IIB ή MMI-MM IIB) και παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με το ανάκτορο της Φαιστού, τόσο ως προς την αρχιτεκτονική, την κεραμική, αλλά και τη λειτουργία του διοικητικού συστήματος. Χαρακτηρίζεται από μνημειακή αρχιτεκτονική, μεγάλη αποθηκευτική ικανότητα, κεντρικό πολεοδομικό σχέδιο και οργανωμένη διοίκηση. Καταστράφηκε από σεισμό που τον ακολούθησε πυρκαγιά στα τέλη της Παλαιοανακτορικής περιόδου και -σε αντίθεση με την Φαιστό, αλλά και την Κνωσό- δεν ανοικοδομήθηκε έως την Ελληνιστική εποχή, με αποτέλεσμα τα αδιατάρακτα ανασκαφικά δεδομένα να τεκμηριώνουν με σαφήνεια την εικόνα του παλαιοανακτορικού κτηριακού συγκροτήματος και των λειτουργιών του⁶³⁷.

Τα πήλινα σφραγίσματα που προέρχονται από την έως τώρα ανασκαφική δραστηριότητα στο Μοναστηράκι βρέθηκαν σε στρώμα καταστροφής δύο δωματίων που χρονολογείται από τους ανασκαφείς στα τέλη της MM IIB περιόδου⁶³⁸. Εκτός από τα κοινά σφραγίσματα βρέθηκαν και ενσφράγιστα πηνία⁶³⁹. Τα πήλινα σφραγίσματα είναι δυνατό να αποδοθούν με βεβαιότητα σε δύο τουλάχιστον, ενδεχομένως και τρία, αρχεία, σε διαφορετικές περιοχές του

⁶³⁵ Poursat, 1999, σ. 196

⁶³⁶ Kirsten 1942, σ. 51-52. CMS V1, σ. 188, αρ. 287-296.

⁶³⁷ Kanta & Tzigounaki 2000, σ. 195. Αναφέρεται μόνο μιας περιορισμένης έκτασης κατοίκηση κατά την YM IIIΓ (Monastiraki I, σ. 32)

⁶³⁸ Godart & Tzedakis 1992, σ. 68-69.

⁶³⁹ Monastiraki I, σ. 33.

λόφου (εικ. Α.3.11.)⁶⁴⁰. Το πρώτο αρχείο εντοπίστηκε σε δοκιμαστική τομή κατά την ελληνοϊταλική έρευνα επιφανείας, στη νότια πλευρά, σε συγκρότημα δωματίων. Ένα δεύτερο μεγαλύτερο αρχείο ήρθε στο φως στην ανατολική πλαγιά του λόφου, όπου αποκαλύφθηκαν δωμάτια που ταυτίζονται με αποθήκες και εργαστήρια. Πήλινα σφραγίσματα που βρέθηκαν κατά τις γερμανικές ανασκαφές στα βόρεια του λόφου συνιστούν πιθανώς τρίτο αρχείο επιβεβαιώνουν εντατική διοικητική δραστηριότητα που υποδηλώνει ανακτορικό χαρακτήρα⁶⁴¹.

A. Το πρώτο δωμάτιο που μπορεί να ταυτιστεί με αρχείο στο Μοναστηράκι βρίσκεται στα νότια όρια του «ανακτορικού» κέντρου και εντάσσεται σε κτήριο που προοριζόταν πιθανότατα για διοικητικό έλεγχο. Κατασκευάστηκε κατά την MM ΙΑ περίοδο, σε περιοχή παλαιότερης κατοίκησης, και καταστράφηκε για πρώτη φορά στις αρχές της MM ΙΒ. Ακολούθησαν εργασίες ανοικοδόμησης που ενέταξαν την περιοχή στο ανακτορικό κέντρο. Μια δεύτερη καταστροφή από σεισμό και φωτιά στα τέλη της MM ΙΒ είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη του κτηρίου⁶⁴². Το αρχείο ήταν προσβάσιμο μέσω κεκλιμένης ανόδου (ράμπας/εικ. Α.3.12.) και είχε άμεση επικοινωνία με ένα πολύπλοκο οδικό σύστημα, το οποίο παραπέμπει σε ένα αξιόλογο πολεοδομικό σχέδιο που συνέδεε το κτήριο του αρχείου με την ύπαιθρο. Περιείχε 137 σφραγίσματα με 13 ευκρινή και 6 ασαφή, διαφορετικά μεταξύ τους σφραγιστικά αποτυπώματα⁶⁴³. Τα σφραγίσματα φαίνεται ότι φυλάσσονταν στον ανώτερο όροφο και κατέπεσαν μετά από σεισμική δόνηση, την οποία ακολούθησε η πυρκαγιά που κατέστρεψε το κτήριο⁶⁴⁴.

⁶⁴⁰Τζιγκουνάκη 2006, σ. 202. Monastiraki II A, σ. 116.

⁶⁴¹ Monastiraki II A, σ. 27 και 116. Kanta & Tzigounaki 2000, σ. 195. Τα σφραγίσματα που ήρθαν στο φως από τους Γερμανούς κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής έχουν δημοσιευθεί από τον Pini (CMS V 1, αρ. 286-296).. Τα 24 σφραγίσματα που προέρχονται από την περιοχή των γερμανικών ανασκαφών, δεν είναι δυνατό να αποδοθούν σε αποθέτη, καθώς η ανασκαφή δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί. (Monastiraki I, σ. 31). Η ανασκαφή είχε φέρει στο φως επιπλέον 29 σφραγίσματα σε διαφορετικά δωμάτια του συγκροτήματος ως το τέλος του 1992 (Kanta&Tzigounaki 2000, σ. 195). Η ανασκαφή του χώρου που θα μπορούσε να φιλοξενεί το τρίτο αρχείο δεν είναι δυνατό να ολοκληρωθεί, καθώς βρίσκεται κάτω από μεταγενέστερο ανάλημμα (Monastiraki II A, σ. 177).

⁶⁴² Monastiraki II A, σ. 177.

⁶⁴³ Kanta & Tzigounaki 2000, σ. 195. Monastiraki I, σ. 18.

⁶⁴⁴ Monastiraki I, σ. 17. Monastiraki II A, σ. 116. Τα σφραγίσματα εντοπίζονται σε δύο ανασκαφικά στρώματα, το δεύτερο εκ των οποίων παρουσιάζει πολύ έντονα ίχνη πυρκαγιάς (Monastiraki II A, σ. 107).

Δυστυχώς, η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί, επομένως τα δεδομένα του αρχείου παραμένουν εν μέρει γνωστά⁶⁴⁵.

Ο χώρος, στον οποίο φυλασσόταν το αρχείο του νοτίου τομέα, είχε τοίχους και δάπεδο επενδεδυμένα με κονίαμα. Την πρόσβαση εξυπηρετούσε μια πιθανώς ξύλινη κλίμακα, λίθινο κτιστό πλατύσκαλο της οποίας βρέθηκε στη ΒΑ γωνία του δωματίου⁶⁴⁶. Η κεραμεική και τα οστά ζώων που εντοπίστηκαν, υποδηλώνουν κατανάλωση φαγητού και ποτού, χωρίς όμως να τεκμηριώνεται η χρήση του χώρου για την προετοιμασία γευμάτων (μαγειρείο). Συνεπώς, η χρήση αυτή είχε περιστασιακό χαρακτήρα και σχετιζόταν με τη λειτουργία του χώρου ως κόμβου συγκέντρωσης εισερχομένων ή εξερχομένων αγαθών και τη φιλοξενία των εμπλεκομένων στις συναλλαγές προσώπων. Τα τεκμήρια των συναλλαγών, τα σφραγίσματα, φυλάσσονταν στον άνω όροφο για λόγους καταμέτρησης⁶⁴⁷.

B. Το συγκρότημα στην ανατολική πλευρά του λόφου, ένα οικοδόμημα περίπου 90 δωματίων που επικοινωνούσαν μεταξύ τους, φιλοξενούσε αποθηκευτικούς και εργαστηριακούς χώρους, ενώ στον άνω όροφο, όπου βρισκόταν το δεύτερο αρχείο, υπήρχαν χώροι διαμονής και υφαντικής δραστηριότητας (εικ. Α.3.13.)⁶⁴⁸. Το συγκρότημα δεν έχει σαφή όρια. Διακρίνονται περίπου τέσσερις οικοδομικές φάσεις κατά τη διάρκεια της Παλαιοανακτορικής περιόδου, έως την τελική του καταστροφή. Εκτός από τις προαναφερθείσες λειτουργίες, υπάρχουν ενδείξεις για λατρευτική χρήση ορισμένων δωματίων (7,8 και 59)⁶⁴⁹.

Το αρχείο συνιστούν περισσότερα από 900 σφραγίσματα⁶⁵⁰, πεσμένα από τον ανώτερο όροφο σε χώρους αποθηκών του ισογείου (57,68 και 71) ανάμεσα σε καμένες πλίνθους, κεραμεική, κάρβουνα, οστά, κονιάματα, σχιστολιθικές πλάκες και υφαντικά βάρη. Τα σφραγίσματα βρέθηκαν κάτω από σκληρό στρώμα τύπου

⁶⁴⁵Monastiraki II A, σ. 131.

⁶⁴⁶Monastiraki II A, σ. 116.

⁶⁴⁷ Monastiraki II A, σ. 177.

⁶⁴⁸Monastiraki II A, σ. 116. Monastiraki III, πιν. XI a και b, όπου δηλώνεται η λειτουργία των χώρων του συγκροτήματος.

⁶⁴⁹Monastiraki I, σ. 17, 19. Η ανατολική περιοχή του συγκροτήματος διαμορφώθηκε αρχικά κατά την MM IB-MM IIA, όμως η διάρρηξή του σε μικρά δωμάτια χρονολογείται στην τελευταία φάση της λειτουργίας του (MM IIB).

⁶⁵⁰Αναφέρονται 96 διαφορετικά μοτίβα ταυτισμένα ως το 1992 (Kanta & Tzizouaki 2000, σ. 195.)

«σκυροδέματος» (*calcestruzzo* ή κοινώς *αστράκι*), το οποίο οι ανασκαφείς θεωρούν ότι δεν ήταν τεχνητό, αλλά αποτέλεσμα των συνθηκών καταστροφής⁶⁵¹. Κάτω από αυτό το σκληρό στρώμα του «σκυροδέματος» βρέθηκαν πίθοι και άλλα αγγεία *in situ* στο δάπεδο. Τα σφραγίσματα εντοπίστηκαν μέσα και γύρω από τους πίθους, τόσο επάνω όσο και κάτω από τα κατάλοιπα των δοκών της οροφής. Στρώμα σκουρόχρωμο, πολύ κοντά στο δάπεδο, προήλθε πιθανώς από την καύση του ελαιολάδου που περιείχαν ορισμένοι πίθοι⁶⁵².

Αν και στη Φαιστό υπερτερούν αριθμητικά τα σφραγίσματα θυρών και κιβωτίων, στο Μοναστηράκι έχουν έρθει στο φως κυρίως σφραγίσματα δοχείων, πίθων ή μικρότερων αγγείων⁶⁵³. Ορισμένα σφραγίσματα προέρχονται από σφράγιση καλαθιών και ενδεχομένως σάκων κατά τα αιγυπτιακά πρότυπα. Έχει παρατηρηθεί το φαινόμενο της διπλής και τριπλής σφράγισης, δηλαδή η ύπαρξη δύο ή τριών διαφορετικών σφραγιστικών αποτυπωμάτων στο ίδιο σφράγισμα (*multiple sealing system*), ενώ σε μία περίπτωση φαίνεται ότι το πρώτο σφράγισμα κρίθηκε ανεπαρκές ή επισφαλές και ο υπεύθυνος επανέλαβε την προσπάθειά του με την αποτύπωση της ίδιας σφραγίδας για δεύτερη φορά⁶⁵⁴.

Στο πλαίσιο της μελέτης του συστήματος πολλαπλής σφράγισης στο Μοναστηράκι εντοπίστηκαν 14 παραδείγματα, εκ των οποίων μόνο ένα με διπλή σφράγιση προέρχεται από το πρώτο αρχείο, ενώ τα υπόλοιπα, συμπεριλαμβανομένου και του μοναδικού με τρεις διαφορετικούς σφραγιστικούς

⁶⁵¹Το στρώμα του «σκυροδέματος» έχει εντοπιστεί και στη Φαιστό. Τα ευρήματα του δωματίου 25 θεωρήθηκαν από τους ανασκαφείς της Φαιστού ως προϊόντα αποθέτη απορριμμάτων και το στρώμα του «σκυροδέματος» τεχνητό, επίχωση δηλαδή εξομάλυνσης του εδάφους μετά την καταστροφή του τέλους της MM IIB για να ακολουθήσει η νεοανακτορική εγκατάσταση. Οι Κάντα και Τζιγκουνάκη αμφισβητούν την θεωρία αυτή, ότι δηλαδή το στρώμα που περιείχε τα σφραγίσματα στο δωμάτιο 25 της Φαιστού συνιστά αποθέτη απορριμμάτων και θεωρούν ότι πρόκειται για εικόνα κατάρρευσης μετά από καταστροφή ανάλογη με αυτή που τεκμηριώνεται στο Μοναστηράκι. Ως εκ τούτου το στρώμα του «σκυροδέματος» δεν ήταν τεχνητό ούτε στη Φαιστό, αλλά φυσικό επακόλουθο των συνθηκών καταστροφής. Επομένως, πιστεύουν ότι η κοινή εικόνα που παρουσιάζει η στρωματογραφία στην Φαιστό και το Μοναστηράκι ανατρέπει τη θεωρία περί αποθέτη σφραγισμάτων στη Φαιστό και προσδίδει πιθανότητα στο αρχείο της Φαιστού να βρίσκεται *in situ*, υπόθεση την οποία δεν δέχονται οι ανασκαφείς της Φαιστού. (Kanta & Tzigounaki 2000, σ. 202-203, αλλά και 210, όπου η παριστάμενη στο συνέδριο E. Fiadra επιμένει ότι το αρχείο της Φαιστού δεν βρίσκεται *in situ*).

⁶⁵²Kanta & Tzigounaki 2000, σ. 195.

⁶⁵³Τζιγκουνάκη 2006, σ. 202, Kanta & Tzigounaki 2000, σ. 202-203.

⁶⁵⁴Τζιγκουνάκη 2006, σ. 202, πιν. 3. Monastiraki I, σ. 21-22. Επίσης Kanta & Tzigounaki 2000, σ. 202, όπου αναφέρονται αντίστοιχα παραδείγματα στη Φαιστό.

τύπους, βρέθηκαν στο δεύτερο αρχείο. Μόνο σε 3 περιπτώσεις σφραγισμάτων με διπλή σφράγιση επαναλαμβάνεται ο ίδιος συνδυασμός σφραγιστικών αποτυπωμάτων⁶⁵⁵.

Η συγκριτική μελέτη των ευρημάτων στη Φαιστό και το Μοναστηράκι επισημαίνει ομοιότητες, αλλά και διαφορές ως προς τη σφραγιστική πρακτική. Και στις δύο θέσεις τεκμηριώνεται το σύστημα πολλαπλής σφράγισης (*multiple sealing system*)⁶⁵⁶, καθώς και η χρήση των λεγόμενων *quasi identical* σφραγίδων, δηλαδή σφραγίδων με το ίδιο θέμα που παρουσιάζουν μικρές διαφορές ως προς την απόδοσή τους. Τα μόνα *quasi identical* ανάμεσα στα πολλαπλά σφραγίσματα στο Μοναστηράκι έχουν πολλές ομοιότητες με αντίστοιχο της Φαιστού διαφέροντας ως προς το σχήμα του περιγράμματος της σφραγίδας (εικ. Α.3.15.)⁶⁵⁷. Σε αντίθεση με τη Φαιστό, στο Μοναστηράκι δεν παρατηρείται η επανάληψη σφραγιστικού μοτίβου που ανήκει σε ζεύγος σφραγιστικών τύπων σε συνδυασμό με τρίτο σφραγιστικό τύπο σε άλλο σφράγισμα (*cross-sealing*)⁶⁵⁸. Τέλος, τα σφραγίσματα που βρέθηκαν στο Μοναστηράκι παρουσιάζουν ταλισμανικά μοτίβα και ιερογλυφικά σημεία, τα οποία υποδηλώνουν σχέσεις και με τη Βόρεια Κρήτη (Κνωσό, Μάλια), καθιστώντας τη θέση «προφυλακή του κράτους της Μεσαράς» στην πεδιάδα του Αμαρίου⁶⁵⁹.

Το σφραγιστικό σύστημα στη Φαιστό και το Μοναστηράκι, όσο και εάν δίνει την εντύπωση ενός πολύπλοκου εργαλείου ελέγχου, πρέπει να ήταν εύκολα

⁶⁵⁵ Kanta & Tzigounaki 2000, σ. 198. Οι μελετητές αναφέρουν με επιφύλαξη ότι κάθε ζεύγος σφράγιζε το ίδιο αντικείμενο επισημαίνοντας ότι το θέμα απαιτεί περαιτέρω έρευνα.

⁶⁵⁶ Στη Φαιστό καταγράφονται 16 περιπτώσεις δύο διαφορετικών σφραγιστικών τύπων στο ίδιο σφράγισμα και 2 περιπτώσεις τεσσάρων διαφορετικών σφραγιστικών τύπων στο ίδιο σφράγισμα. Στο Μοναστηράκι εντοπίστηκαν 10 περιπτώσεις δύο διαφορετικών σφραγιστικών τύπων στο ίδιο σφράγισμα και μία περίπτωση 3 διαφορετικών σφραγιστικών τύπων στο ίδιο σφράγισμα. Στη Φαιστό υπάρχουν ζεύγη με κοινό μοτίβο και ζεύγη με μία ή δύο παραλλαγές μοτίβων. Στο Μοναστηράκι υπάρχουν 3 ζεύγη με παρεμφερές το ένα μοτίβο και επανάληψη του ενός ζεύγους σε σφράγισμα με τα αποτυπώματα 3 διαφορετικών σφραγιστικών επιφανειών (Kanta & Tzigounaki 2000, σ. 202. Τζιγκουνάκη 2006, σ. 203-204, και πιν. 7), όπου αναφέρεται ως παράδειγμα ότι συγκεκριμένο μοτίβο (*nose and eye*, κατά Weingarten). Στην μεν Φαιστό συνδυάζεται σε τρεις παραλλαγές, αντίστοιχα με τρεις παραλλαγές του μοτίβου του τετράφυλλου ή σταυρού, ενώ στο Μοναστηράκι εμφανίζεται με διαφορετικό περίγραμμα. Επίσης, αναφέρεται παρεμφερές μοτίβο σε σφραγίδα από το Αποδούλου, Παλαιοανακτορικού κέντρου που βρίσκεται στον άξονα που οδηγεί από το Μοναστηράκι στη Φαιστό. (Στο: Kanta & Tzigounaki 2000 σ. 198 τα παραδείγματα πολλαπλής σφράγισης που φέρουν δύο διαφορετικούς σφραγιστικούς τύπους ανέρχονται στα 13. Θεωρούμε ορθότερη τη μεταγενέστερη πληροφορία.)

⁶⁵⁷ Kanta & Tzigounaki 2000, σ. 202.

⁶⁵⁸ Kanta & Tzigounaki 2000, σ. 202.

⁶⁵⁹ Kanta & Tzigounaki 2000, σ. 203. Monastiraki I, σ. 33.

αναγνωρίσιμο από τους χρήστες του⁶⁶⁰. Η εκτίμηση αυτή ενισχύεται από την ύπαρξη ενός συστήματος συνάρτησης (συνδυασμού) στις περιπτώσεις που διακρίνονται περισσότεροι του ενός διαφορετικοί σφραγιστικοί τύποι στο ίδιο σφράγισμα⁶⁶¹. Είναι δυνατό να διατυπωθούν υποθέσεις σχετικά με τη συγγένεια ορισμένων σφραγιστικών τύπων και τους υπευθύνους των σφραγίδων, για τις σχέσεις μεταξύ των ανακτόρων και των άλλων διοικητικών κέντρων, όσον αφορά στον εφαρμοζόμενο έλεγχο της διακίνησης των προϊόντων. Φαίνεται ότι στην Κρήτη κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο ακολουθείται ένα κοινό σύστημα ελέγχου. Μέσω του συστήματος αυτού είναι δυνατό να καθοριστούν οι επιμέρους γεωπολιτικές ενότητες και να επισημανθούν οι μεταξύ τους σχέσεις. Γενικότερα, θεωρείται ότι οι παραλλαγές που παρατηρούνται σε σφραγίδες και σφραγιστικά αποτυπώματα αφορούν πρόσωπα με σχέσεις συγγενείας μεταξύ τους⁶⁶². Παρόμοια σφραγιστικά αποτυπώματα στο Μοναστηράκι και τη Φαιστό οδηγούν στην υπόθεση ότι ανήκαν σε αξιωματούχους που είχαν παρόμοια καθήκοντα στις δύο αυτές θέσεις και ότι οι σφραγιστικοί τύποι που εντοπίζονται μεμονωμένα σε κάθε θέση ανήκαν σε επαρχιακούς αξιωματούχους, των οποίων η δράση περιοριζόταν σε μία μόνο από τις παραπάνω θέσεις⁶⁶³.

Οι στατιστικοί πίνακες που καταρτίστηκαν από τις ανασκαφείς, προκειμένου να διατυπωθούν παρατηρήσεις και συμπεράσματα σχετικά με τον συνδυασμό σχημάτων σφραγίδων και σφραγιστικών τύπων, τον επαναλαμβανόμενο αριθμό των σφραγιστικών αποτυπωμάτων, αλλά και τον αριθμό των αποτυπωμάτων κάθε σφραγίδας σε διαφορετικά σφραγίσματα, δεν απέδωσαν ουσιαστικά ⁶⁶⁴. Οι συγκεκριμένοι συνδυασμοί πιθανότατα δεν αποτελούσαν προσωπική επιλογή των χρηστών ως προς τη θεματική τους, αλλά λειτουργούσαν ως κώδικες με σαφή και συγκεκριμένο ρόλο στο σύστημα, μόνοι τους ή σε συνάρτηση με άλλους δίνοντας

⁶⁶⁰Τζιγκουνάκη 2006, σ. 202-203.

⁶⁶¹Τζιγκουνάκη 2006, σ. 203. Επίσης Weingarten 1992, σ. 32. Kanta & Tzigounaki 2000 σ. 202

⁶⁶²Τζιγκουνάκη 2006, σ. 204-205, όπου αναλύεται η θεωρία και αναφέρονται παραδείγματα που έχουν οδηγήσει τους μελετητές στη συγκεκριμένη ή σε συναφείς θεωρίες.

⁶⁶³Kanta & Tzigounaki 2000 σ. 202. Αναφέρεται επίσης σφραγίδα από το Αποδούλου, η οποία φέρει παρόμοια σφραγιστική επιφάνεια με σφραγίσματα από το Μοναστηράκι και τη Φαιστό (Godart et al. 2000, σ. 96).

⁶⁶⁴Kanta & Tzigounaki 2000, σ. 198 και 202.

συγκεκριμένα μηνύματα σε όποιον διενεργούσε έλεγχο. Οι παρατηρήσεις που έχει πραγματοποιήσει η Τζιγκουνάκη με αφορμή τα ευρήματα στο Μοναστηράκι προσφέρουν τη δυνατότητα παρακολούθησης των συνδυασμών μοτίβων των πρισματικών σφραγίδων. Οι συνδυασμοί καλύπτουν ένα ευρύ γεωγραφικό φάσμα, ενώ παράλληλα τεκμηριώνουν μια γεωγραφική κατανομή, καθώς καταγράφονται συγκεκριμένες ομάδες μοτίβων στην περιοχή των Μαλίων και της ΒΑ Κρήτης και διαφορετικές στην περιοχή της Μεσαράς⁶⁶⁵.

3.1.4. ΠΕΤΡΑΣ

Το καλοκαίρι του 1996, στο ανακτορικό συγκρότημα του Πετρά Σητείας, ήρθε στο φως μέρος ιερογλυφικού αποθέτη που χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙ περίοδο. Το κτήριο είχε τεκμηριωμένη χρήση κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο. Τα τεκμήρια του ιερογλυφικού αποθέτη βρέθηκαν κάτω από ΥΜ ΙΑ ανασκαφικό στρώμα, στην περιοχή της ΜΜ ΙΙ θύρας (εισόδου), στη βόρεια πλευρά του κτηρίου, η οποία είχε καταρτηθεί κατά τους Νεοανακτορικούς χρόνους, προκειμένου να επεκταθεί το κτήριο προς τα δυτικά. Φαίνεται ότι είχαν πέσει από χώρο που βρισκόταν επάνω από την είσοδο και είχαν «προσγειωθεί» σε ένα δάπεδο από σκληρό κίτρινο πηλό. Η πτώση των σφραγισμάτων οφείλεται κυρίως σε σεισμό και μικρής έκτασης πυρκαγιά. Οι ανασκαφείς θεωρούν ότι όλα τα αντικείμενα του ορόφου βρέθηκαν στο κατώτερο επίπεδο λίγο –πολύ στις ίδιες θέσεις με εκείνες που κατείχαν στον όροφο. Εκτιμούν ότι η πυρκαγιά ήταν μικρής έκτασης και περιορίστηκε στον ανώτερο όροφο, επειδή δεν υπάρχουν ίχνη της στο κονίαμα του δαπέδου του ισογείου χώρου. Τα σφραγίσματα και άλλα διοικητικά τεκμήρια, με έντονα ίχνη καύσης, βρέθηκαν μαζί με άφθονη κεραμική, βάσει της οποίας η χρονολόγηση του ιερογλυφικού αποθέτη τοποθετείται στη ΜΜ ΙΙΒ ⁶⁶⁶.

⁶⁶⁵Τζιγκουνάκη 2006, σ. 206.

⁶⁶⁶Tsiporoulou & Hallager 2010, σ. 46. Tsiporoulou & Hallager 1996 b, σ. 164. Τα σχήματα των αγγείων είναι τυπικά ΜΜ ΙΙ παραδείγματα με παράλληλα στα Μάλια και τα Γουρνιά. Από το δωμάτιο Φ του κτηριακού συγκροτήματος του Πετρά προέρχεται επίσης ένα ενσφράγιστο όστρακο που φέρει αποτύπωμα ιερογλυφικής σφραγίδας και βρέθηκε σε ΜΜ ΙΙ ανασκαφικό περιβάλλον (CMS V S. 1B, σ. 315, αρ. 329).

Αν και επικρατεί αβεβαιότητα σχετικά με την αρχική μορφή του κτηρίου και του χώρου του αρχείου, ο τελευταίος πρέπει να ήταν ένα μικρό, επίμηκες δωμάτιο, διαστάσεων 2,5 x 3,1 ή 2,5 x 4,3⁶⁶⁷. Βρισκόταν στον όροφο και ήταν προσβάσιμος από το ισόγειο πιθανότατα μέσω κλίμακας (εικ. Α.3.16 και 17.)⁶⁶⁸. Πρέπει να είχε βεράντα στο βάθος και άνοιγμα στον δυτικό τοίχο για τον φωτισμό του χώρου. Ένα δεύτερο παράθυρο υπήρχε ενδεχομένως στον βόρειο τοίχο. Η είσοδος στο αρχείο γινόταν μέσω της ΝΑ γωνίας. Θύρα στο μέσο του νότιου τοίχου οδηγούσε σε δωμάτιο που προοριζόταν πιθανώς για τη διαμονή των υπαλλήλων που εργαζόνταν στο αρχείο. Οι τρεις τοίχοι του δωματίου, ο βόρειος, ο ανατολικός και ο δυτικός ήταν λίθινοι, επιχρισμένοι με ερυθρό χρώμα, ενώ ο τέταρτος, ο νότιος, μικρότερος σε πάχος, ήταν μάλλον ξύλινος, επιχρισμένος και ενδεχομένως ζωγραφισμένος. Η οροφή ήταν κατασκευασμένη από μεγάλες δοκούς, διαμέτρου 0,20 μ. και το δάπεδο ξύλινο, επιχρισμένο. Στον βόρειο και τον ανατολικό τοίχο υπήρχαν πιθανώς ράφια με αγγεία και σφραγισμένα πολύτιμα αντικείμενα, ενώ η χονδροειδής κεραμεική που βρέθηκε στον χώρο, πιστεύεται ότι προοριζόταν για τις καθημερινές ανάγκες σίτισης και διαβίωσης των εργαζομένων και των επισκεπτών⁶⁶⁹.

Στη σύνθεση του αρχείου περιλαμβάνονταν ενεπίγραφα τεκμήρια, όπως τετράεδρες ράβδοι και δελτάρια με οπή ανάρτησης, τα οποία παραπέμπουν σε αρχείο⁶⁷⁰, καθώς και τα εξής πήλινα σφραγίσματα: 2 δισκία, 4 *noduli* (3 θολωτοί και 1 δισκοειδής), 7 μνηοειδή σφραγίσματα, 15 μη κανονικά αναρτημένα σφραγίσματα (ορισμένα αποδίδονται με επιφυλάξεις σε αυτή την κατηγορία), 30 σφραγίσματα συνδυασμού, 2 εκ των οποίων φέρουν επιγραφές), 40 σφραγίσματα αντικειμένων (9 σφραγίσματα πείρων, 5 επίπεδων αντικειμένων, 15 σφραγίσματα

⁶⁶⁷Οι διαστάσεις του χώρου εξαρτώνται από την ακριβή θέση του δυτικού τοίχου (Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 235-236).

⁶⁶⁸Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 233. Οι Tsiropoulou & Hallager εντοπίζουν ομοιότητες ανάμεσα στην αρχιτεκτονική του χώρου του αρχείου και του κτηρίου Α της Συνοικίας Μ (*Quartier Mu*) (Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 24).

⁶⁶⁹Αναπαράσταση του χώρου του αρχείου και των λειτουργιών του επιχειρείται με γλαφυρό τρόπο από τους Tsiropoulou & Hallager (2010, σ. 235-236 και 257-259).

⁶⁷⁰Tsiropoulou & Hallager 1996a, Tsiropoulou & Hallager 1996b, σ. 164-167. Ο όρος *ράβδος* (με δύο έως τέσσερες πλευρές) χρησιμοποιείται για να αποδώσει τον γαλλικό όρο *lames à deux faces* και *barre*, καθώς επίσης τον αγγλικό όρο *three- and four sided bars*, ενώ ο όρος δελτάρια με οπή ανάρτησης αποδίδει τον αγγλικό *labels* και τον γαλλικό *médallions* (Καρναβά 2000, σ. 25, σημ. 1.)

απροσδιόριστων αντικειμένων, 6 απευθείας πιεσμένα??, 1 ενεπίγραφο σφράγισμα πώματος αγγείου, 2 απροσδιόριστα σφραγίσματα αντικειμένων), 56 απροσδιόριστα σφραγίσματα και αρκετοί σβώλοι πηλού⁶⁷¹. Τα δισκία, τα μη κανονικά αναρτημένα σφραγίσματα και τα σφραγίσματα συνδυασμού αποτελούν νέες προσθήκες στις μέχρι πρότινος γνωστές κατηγορίες σφραγισμάτων των ιερογλυφικών αρχείων⁶⁷². Μια επιπλέον πρωτοτυπία του Πετρά είναι η δεύτερη *supra sigillum* επιγραφή σε δισκίο που συναντούμε στη μινωική Κρήτη, με πρώτο παράλληλο ένα δισκίο από τον Πύργο⁶⁷³.

Στα σφραγίσματα του αρχείου του Πετρά φέρουν 72 σφραγιστικά αποτυπώματα ή πιθανά σφραγιστικά αποτυπώματα. Σε έξι περιπτώσεις ένα σφράγισμα φέρει περισσότερα του ενός σφραγιστικά αποτυπώματα, συνήθως από την ίδια σφραγίδα. Σε τέσσερις περιπτώσεις εντοπίζεται το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα σε διαφορετικά σφραγίσματα. Δύο σφραγίδες έχουν χρησιμοποιηθεί σε δύο διαφορετικά σφραγίσματα η κάθε μία, ενώ δύο ακόμα σε τρία διαφορετικά σφραγίσματα. Οι παραπάνω υπολογισμοί μειώνουν τον υποθετικό αριθμό των σφραγίδων στις 61, παρόλα αυτά παραμένει αβέβαιο εάν πράγματι οι σφραγίδες του αρχείου ήταν τόσες πολλές, επειδή ορισμένα θραύσματα είναι πολύ μικρά και το σφραγιστικό τους αποτύπωμα μη αναγνωρίσιμο. Συνεκτιμώντας τις παραπάνω παρατηρήσεις, υπολογίζεται ότι ο μικρότερος αριθμός σφραγίδων που θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί στο αρχείο του Πετρά ανέρχεται στις 25, αν και ένας αριθμός κοντά στην πραγματικότητα είναι οι 40 ή 50 σφραγίδες⁶⁷⁴.

Στην προσπάθειά τους να αποδώσουν τα σφραγιστικά αποτυπώματα σε συγκεκριμένους τύπους σφραγίδων, οι Tsiporoulou και Hallager διέκριναν ότι στο

⁶⁷¹Tsiporoulou & Hallager 1996b, σ. 166-169. Tsiporoulou & Hallager 2010, σ. 80-132: Οι αριθμοί αναφέρονται σε ακέραια σφραγίσματα και θραύσματα σφραγισμάτων, επομένως ο αριθμός των ακέραιων σφραγισμάτων ενδέχεται να είναι αρκετά μικρότερος. Το CMS περιλαμβάνει μόνο δύο ενσφράγιστα αντικείμενα από τον Πετρά, ένα πηνίο (CMS VS 3,2, αρ. 344) και μια λαβή αγγείου (CMS VS 1B, αρ. 329).

⁶⁷²Tsiporoulou & Hallager 2010, σ. 182.

⁶⁷³Tsiporoulou & Hallager 2010, σ. 157. Για το δισκίο από τον Πύργο βλ. Rehak & Younger 1995, σ. 81-102 και Hallager 1996, II, 196-7.

⁶⁷⁴ Tsiporoulou & Hallager 2010, σ. 195.

αρχείο του Πετρά χρησιμοποιήθηκαν σφραγίδες τύπου *petschaft*, «στάμπες⁶⁷⁵», τρίεδρες και τετράεδρες πρισματικές σφραγίδες, δισκοειδείς και φακοειδείς σφραγιδόλιθοι και ίσως ένα σφραγιστικό δαχτυλίδι και μία σφραγίδα τύπου *cushion*. Οι δύο πρώτοι τύποι φέρουν γεωμετρικά σχέδια, οι σφραγίδες τύπου *petschaft*, έχουν καλής ποιότητας σφραγιστικά αποτυπώματα, αντίθετα στις «στάμπες» η ποιότητα ποικίλει. Οι τετράεδρες πρισματικές σφραγίδες είναι μικρού μεγέθους και φέρουν ιερογλυφικά σημεία. Οι δισκοειδείς και φακοειδείς σφραγιδόλιθοι φέρουν κυρίως γεωμετρικά μοτίβα, αν και υπάρχουν έξι με μορφές ζώων και τεράτων. Τα δύο σφραγιστικά αποτυπώματα που αποδίδονται σε τρίεδρες πρισματικές σφραγίδες εξαιρετικής τεχνικής. Το ένα φέρει παράσταση λέοντα και το δεύτερο ιερογλυφική επιγραφή. Ένα σφραγιστικό αποτύπωμα με παράσταση τέρατος αποδίδεται σε χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι, ενώ ένα ιδιαίτερο σφραγιστικό αποτύπωμα αποδίδεται σε σφραγίδα τύπου *cushion* χωρίς να αποκλείεται η προέλευσή του από σφραγίδα μη αιγαιακής τεχνοτροπίας⁶⁷⁶.

Περαιτέρω διάκριση των σφραγίδων απέδειξε ότι όσες είχαν κυρτή επιφάνεια έφεραν εικονιστικά μοτίβα, ενώ όσες είχαν επίπεδη επιφάνεια έφεραν είτε ιερογλυφικές επιγραφές είτε γεωμετρικά μοτίβα. Η αντιστοιχία τύπων σφραγίδων και εικονογραφικών μοτίβων δεν είναι ασυνήθης στις MM II αποθέσεις σφραγισμάτων. Επιπλέον, οι επίπεδες σφραγιστικές επιφάνειες είναι πολύ μικρότερες σε σχέση με τις κυρτές. Επίσης, φαίνεται ότι δεν υπάρχει συγκεκριμένη αντιστοιχία σφραγίδων με συγκεκριμένες κατηγορίες σφραγισμάτων. Τέλος, διακρίνονται σφραγίδες που χρησιμοποιούνταν εντός του αρχείου και άλλες που σφράγιζαν αγαθά ή αντικείμενα εκτός αυτού⁶⁷⁷. Δεν φαίνεται να υπάρχει αλληλοκάλυψη ανάμεσα στις “εσωτερικές” και τις “εξωτερικές” σφραγίδες (εικ. Α.3.18.). Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση σφραγίδων που ανήκουν στην κατηγορία των *look-alike* (ή *quasi identical*), η πρώτη εκ των οποίων χαρακτηρίζεται «εσωτερική» και η δεύτερη «εξωτερική». Παραμένει άγνωστο εάν το ίδιο πρόσωπο

⁶⁷⁵Χρησιμοποιείται μεταφρασμένος ο όρος *stamps* που χρησιμοποιούν οι Tsiropoulou & Hallager (2010, σ. 203).

⁶⁷⁶ Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 203, 205.

⁶⁷⁷Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 205. Για την κατανομή των τύπων των σφραγίδων σε διαφορετικούς τύπους σφραγισμάτων βλ. ό.π., σ. 204, πιν. 1.

χρησιμοποιούσε τη μία σφραγίδα για τις εσωτερικές και την άλλη για τις εξωτερικές υποθέσεις της αρμοδιότητάς του, όμως η διάκριση παραμένει σημαντική και συνεισφέρει στην κατανόηση της λειτουργίας του αρχείου ⁶⁷⁸.

Η διασπορά των διοικητικών τεκμηρίων στο αρχείο, η κατάσταση διατήρησής τους και η σχέση τους με τα συνευρήματά τους οδηγεί σε παρατηρήσεις που επιτρέπουν να αποκατασταθεί η λειτουργία του αρχείου, πριν διακοπεί από τον καταστροφικό σεισμό. Τα ενεπίγραφα διοικητικά τεκμήρια βρέθηκαν διασκορπισμένα στο κεντρικό τμήμα του δωματίου. Σφραγίσματα πολύ αποσπασματικά σωζόμενα βρέθηκαν κοντά στο δυτικό τοίχο (τομέας Ρ), ενώ μικρότερα σύνολα σφραγισμάτων εντοπίστηκαν κοντά στη ΒΔ γωνία (τομέας Σ) και στον ανατολικό τοίχο (τομείς Ε/Ζ. **εικ. Α.3.19.**)⁶⁷⁹. Οι πηλινες ράβδοι ήταν ημιτελείς κατά την ώρα της καταστροφής. Είχαν γραφεί με την ίδια χάλκινη γραφίδα που βρέθηκε στον χώρο και είχε χρησιμοποιηθεί για να χαραχθούν και τα δελτάρια με σπή ανάρτησης που προέρχονταν από τον ίδιο πηλό με τις ράβδους και είχε ολοκληρωθεί η γραφή τους πριν από αυτές. Σε αντίθεση με τα ενεπίγραφα τεκμήρια, τα περισσότερα σφραγίσματα δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση, επειδή ενδεχομένως είχαν σκόπιμα συνθλιβεί έχοντας εκπληρώσει τον προορισμό τους την ώρα της καταστροφής⁶⁸⁰. Επομένως, τα δελτάρια με σπή ανάρτησης αποτελούσαν τεκμήρια εργασίας, τα δεδομένα των οποίων μεταφέρονταν στη συνέχεια στα αρχεία. Φαίνεται ότι στο αρχείο εργάζονταν δύο γραφείς⁶⁸¹.

Στη ΒΔ γωνία, πιθανότατα, λάμβανε χώρα σφράγιση και αποθήκευση αντικειμένων, όπως υποδηλώνει η εύρεση καλής ποιότητας κεραμεικής και 8 σφραγισμάτων, εκ των οποίων μόνο 2 ήταν μάλλον αποσπασματικά (**Co 11, D6**) ενώ 4 ήταν περισσότερο ή λιγότερο πλήρη. Ένα από τα πλήρη παραδείγματα, ένα σφράγισμα πείρου (**D1**) θεωρείται ότι σφράγιζε κιβώτιο ή ερμάριο αποθηκευμένο στο αρχείο. Τα υπόλοιπα σφραγίσματα αντικειμένων σφράγιζαν ίσως κιβώτια ή πολύτιμα αντικείμενα. Τα κάρβουνα που συγκεντρώθηκαν από αυτή την περιοχή

⁶⁷⁸ Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 254.

⁶⁷⁹ Tsiropoulou & Hallager 2010, 237 και **εικ. 84**.

⁶⁸⁰ Tsiropoulou & Hallager 2010, 241-242.

⁶⁸¹ Tsiropoulou & Hallager 2010, 240-241.

αποδίδονται στην καταστροφή ξύλινου κιβωτίου από πυρκαγιά, ενώ τα 7 κομμάτια οψιανού ερμηνεύθηκαν ως εργαλεία που χρησίμευαν για την αποσφράγιση αντικειμένων που ήταν αποθηκευμένα στον χώρο. Εκτιμάται ότι μεγάλο μέρος του αρχείου βρισκόταν ακριβώς κάτω από τον τοίχο της βόρειας όψης και ότι τα αντικείμενα που ήταν αποθηκευμένα εκεί είτε είχαν συνθλιβεί κατά τη διάρκεια της καταστροφής είτε είχαν αφαιρεθεί κατά τη μεταγενέστερη οικοδομική δραστηριότητα. Αν η υπόθεση ότι στη ΒΔ γωνία λάμβανε χώρα σφράγιση και αποθήκευση είναι ορθή, προκύπτουν ερωτήματα σχετικά με το στάδιο καταγραφής, καθώς και με τη χρήση των υπολοίπων ευρημάτων (κεραμεικής, οψιανών κ.α.). Προρορίζονταν για την καθημερινή εξυπηρέτηση των εργαζομένων στο αρχείο ή επρόκειτο για αντικείμενα που σφραγίζονταν σε τελική μορφή αποθήκευσης και ελέγχου;⁶⁸²

Στο ανατολικό τμήμα του δωματίου πιθανότατα πραγματοποιούνταν συναλλαγές με το εξωτερικό του κτηρίου και ετοιμάζονταν «έγγραφα» που επρόκειτο να εγκαταλείψουν το αρχείο. Στην ερμηνεία αυτή συνηγορεί η άμεση γειτνίαση της περιοχής αυτής (τομείς Γ,Δ, Ε,Ζ) με την είσοδο του αρχείου. Ένα δεύτερο επιχείρημα υπέρ αυτής της θεωρίας είναι η εύρεση δύο ημιτελών *noduli*, οι οποίοι τελούσαν προφανώς υπό διαδικασία έκδοσης. Σβώλοι πηλού πιθανώς προορίζονταν για σφράγιση, ενώ τα πλήρη σφραγίσματα στο τμήμα αυτό αντιπροσώπευαν “έγγραφα” που παραδίδονταν στο αρχείο ή εισέρχονταν για περαιτέρω εγγραφή. Τα αγγεία καθημερινής χρήσης, αλλά και τα υπολείματα οστών προδίδουν κατανάλωση τροφής που προοριζόταν ίσως για τους υπαλλήλους και τους εξωτερικούς συνεργάτες. Υπολείμματα τραπεζιών από κονίαμα αποδίδονται σε τρία τραπέζια που συνιστούσαν ένα χώρο αναμονής, όπου άνθρωποι μέσα και έξω από αυτόν περίμεναν μέχρι να ολοκληρωθούν οι συναλλαγές τους. Ως εκ τούτου, τα σφραγιστικά αποτυπώματα που έφεραν τα σφραγίσματα από αυτό το τμήμα αποδίδονται σε σφραγίδες που χρησιμοποιούσαν πρόσωπα που εργάζονταν έξω από το αρχείο ή μέσα και έξω από αυτό ⁶⁸³.

⁶⁸²Tsipopoulou & Hallager 2010, 238.

⁶⁸³ Tsipopoulou & Hallager 2010, σ. 237, 239.

Δεν είναι δυνατό να συνδεθεί συγκεκριμένη κατηγορία σφραγισμάτων με συγκεκριμένη θέση στο αρχείο. Όμως, η εύρεση αρκετών σφραγισμάτων πείρων στο δυτικό τμήμα του δωματίου συνδέεται ενδεχομένως με τις τεκμηριωμένες αποθηκευτικές δραστηριότητες στη ΒΔ γωνία. Σφραγίσματα συνδυασμού βρέθηκαν στο ανατολικό τμήμα, όπου λάμβαναν χώρα συναλλαγές με το εξωτερικό του κτηρίου και είχαν έρθει ενδεχομένως στο αρχείο για περαιτέρω εγγραφές⁶⁸⁴. Σε ορισμένες περιπτώσεις η θέση εύρεσης των σφραγισμάτων επιβεβαιώνει τις θεωρίες που έχουν διατυπωθεί για τη χρήση των διαφόρων ειδών και την καλύτερη κατανόηση του ρόλου τους στο αρχείο του Πετρά. Για παράδειγμα, δεν γνωρίζουμε εάν τα δελτάρια με οπή ανάρτησης, τα μηνοειδή σφραγίσματα και τα δισκία εγγράφονταν στο αρχείο. Τα δισκία είχαν ρόλο εισπρακτικών αποδείξεων και ήταν τεκμήρια περιστασιακού χαρακτήρα που περιείχαν πληροφορίες, οι οποίες μεταφέρονταν σε άλλους φορείς τεκμηρίωσης για να αρχειοθετηθούν. Ίσως δεν είναι τυχαία η εύρεση δισκίου σε περιοχή του αρχείου, στην οποία πιθανώς απορρίπτονταν όσα σφραγίσματα είχαν εκπληρώσει τον προορισμό τους⁶⁸⁵.

Δύο επιπλέον παρατηρήσεις παρέχουν πληροφορίες σχετικά με την προετοιμασία των σβώλων πηλού, πριν λάβει χώρα η σφράγιση. Η εύρεση ημιτελών σφραγισμάτων αποδεικνύει ότι ο πηλός φυλασσόταν στο χώρο του αρχείου. Ο νωπός πηλός, σκεπασμένος με δέρμα ή ύφασμα ήταν δυνατό να διατηρηθεί με συνεχή προσθήκη νερού. Ενδεχομένως αποθήκες πηλού ήταν στρώματα που έχουν χαρακτηριστεί ως στρώματα ωμών πλίνθων στη ΒΔ γωνία, αλλά και στο ΝΑ τμήμα του χώρου. Δεν αποκλείεται η επαναχρησιμοποίηση παλιών σφραγισμάτων που είχαν εκπληρώσει τον προορισμό τους, όπως επιβεβαιώνουν τα πολυάριθμα θραυσμένα σφραγίσματα, αλλά και οι σβώλοι πηλού που βρέθηκαν στον χώρο⁶⁸⁶. Κομμάτια σφραγισμάτων, βότσαλα ή οστά χρησιμοποιούνταν ενδεχομένως για τη στίλβωση των σφραγισμάτων⁶⁸⁷. Τέλος, αν και η σφράγιση εγγράφων σε περγαμνή τεκμηριώνεται στο πλαίσιο του διοικητικού συστήματος της Κρητικής Ιερογλυφικής γραφής στην Κνωσό, στον Πετρά απουσιάζουν τα

⁶⁸⁴ Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 243,246.

⁶⁸⁵ Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 241.

⁶⁸⁶ Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 247.

⁶⁸⁷ Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 248.

σφραγίσματα με επίπεδη βάση. Όμως, την υπόθεση χρήσης περγαμηνής στον Πετρά είναι δυνατό να ενισχύσει η εύρεση ελαφρόπετρας που χρησίμευε ενδεχομένως στην κατεργασία του δέρματος, αλλά και ένας ιδιαίτερος τύπος σφραγίσματος αντικειμένου που έχει βρεθεί στον Πετρά και θεωρείται ότι αποτελεί πρώιμη μορφή των σφραγισμάτων με επίπεδη βάση⁶⁸⁸.

3.1.5. ΠΑΛΑΙΚΑΣΤΡΟ

Στην πόλη του Παλαικάστρου, στην περιοχή του κτηρίου V, κοντά στη θέση εύρεσης θραυσμάτων του Κούρου του Παλαικάστρου, βρέθηκε 1 σφράγισμα αντικειμένου (πομόλου ή πείρου θύρας) σε ΥΜ ΙΒ ανασκαφικό στρώμα. Το σφράγισμα είναι δυνατό να χρονολογηθεί στην ΜΜ ΙΙ ή την πρώιμη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο⁶⁸⁹.

Από το Παλαικάστρο προέρχονται ενσφράγιστα πηνία και ενσφράγιστες λαβές αγγείων που ήρθαν στο φως σε διάφορες περιοχές της πόλης (εικ. Α.3.20.), ήδη από τις πρώτες ανασκαφές, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Τα δεδομένα για τις συνθήκες εύρεσής τους δεν είναι πάντοτε σαφή, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η ακριβής τους χρονολόγηση. Ορισμένα έχουν ήδη αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, καθώς η χρονολόγησή τους τοποθετείται στα τέλη της προανακτορικής περιόδου. Μόνο τρία χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΙ περίοδο βάσει των σφραγιστικών τους τύπων. Το πρώτο είναι επιφανειακό εύρημα (CMS ΙΙ 6, 243), το δεύτερο (CMS ΙΙ 6, 244) έχει αποτυπωθεί σε 4 πηνία από το δωμάτιο ε36, όπου υπήρχε μεγάλος ΥΜ Ι αποθέτης, ενώ το τρίτο (CMS ΙΙ 6, 245) βρέθηκε στο δωμάτιο δ46 σε ανασκαφικό στρώμα που περιελάμβανε κεραμική ΥΜ ΙΙΙ περιόδου⁶⁹⁰.

⁶⁸⁸ Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 192 και 250.

⁶⁸⁹ Hallager 1996 I, σ. 63-64.

⁶⁹⁰ CMS ΙΙ 6, σ. 275. Οι χρονολογήσεις των σφραγιστικών τύπων παρατίθενται σύμφωνα με την ηλεκτρονική έκδοση του CMS ([https://arachne.uni-koeln.de/browser/index.php?view\[layout\]=siegel_set&&objektsiegel\[view\]\[page\]=0&xml=no&tracking=0&objektsiegel\[search\]\[CMSBand\]=II,6&objektsiegel\[match\]=exact](https://arachne.uni-koeln.de/browser/index.php?view[layout]=siegel_set&&objektsiegel[view][page]=0&xml=no&tracking=0&objektsiegel[search][CMSBand]=II,6&objektsiegel[match]=exact), τελευταία επίσκεψη 16 Απριλίου 2019) οι χρονολογήσεις των ενσφράγιστων αντικειμένων, βάσει των συνευρημάτων τους ή των τεχνοτροπικών τους χαρακτηριστικών είναι οι εξής: CMS ΙΙ 6, 236: ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ? / CMS ΙΙ 6, 239: ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ / CMS ΙΙ 6, 245: ΜΜ ΙΙ / CMS ΙΙ 6, 240: ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ / CMS ΙΙ 6, 244: ΜΜ ΙΙ / CMS ΙΙ 6, 246: ΜΜ Ι-ΜΜ ΙΙ / CMS ΙΙ 6, 243: ΜΜ ΙΙ.

Από το Παλαίκαστρο προέρχονται 4 ακόμη ενσφράγιστα αντικείμενα; μία ενσφράγιστη λαβή (PK/62/12 από τις ανασκαφές των ετών 1962-1963, ενσφράγιστα πηνία (PK 91/2853, 4803, 4808 και PK 88/1413-1424. 1568), καθώς και 2 *noduli*, οι οποίοι δεν έχουν περιληφθεί στο CMS λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής τους⁶⁹¹.

3.1.6. ΓΑΥΔΟΣ

Ενσφράγιστο όστρακο τριποδικού μαγειρικού σκεύους με 7 επαναλαμβανόμενα αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας βρέθηκε στη Γαύδο σε περιοχή εργαστηριακών εγκαταστάσεων, στο πλαίσιο έρευνας επιφανείας που πραγματοποιήθηκε από το Πανεπιστήμιο Κρήτης και την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Η κεραμική χρονολογείται στην MM I-II περίοδο, όμως, σύμφωνα με τους ανασκαφείς (Κ. Κόπακα), πρόκειται ενδεχομένως για εισηγμένο αντικείμενο⁶⁹².

3.1.7. ΖΑΚΡΟΣ

Αναφέρονται τρία ενσφράγιστα πηνία (*Gewichte*) με προέλευση τη Ζάκρο και θέση εύρεσης την ευρισκόμενη στα ΒΑ του ανακτόρου οικία Μ. Χρονολογούνται στη Μέση Εποχή του Χαλκού⁶⁹³.

3.1.8. ΚΑΒΟΥΣΙ

Στο Καβούσι, κάτω από τον ανατολικό τοίχο του κτηρίου Α, ενός κτηρίου που χρονολογείται πιθανότατα στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, βρέθηκε 1 *nodulus*, σε ανασκαφικό στρώμα που περιείχε MM κεραμική. Το κτήριο Α, λόγω των διαστάσεών του, φαίνεται ότι δεν είναι ένα τυχαίο οικοδόμημα, αλλά ένα κτήριο ενδεχομένως δημοσίου χαρακτήρα⁶⁹⁴.

⁶⁹¹CMS II 6, σ. 276-277, υποσημ. 9-13.

⁶⁹²CMS V S.3,2, αρ. 330 σ. 477. Touchais, BCH 122, 1998, 1998, σ. 969, εικ. 313.

⁶⁹³Hogarth BSA 7, 1900/01, 121 κ.ε. CMS II 6, αρ. 165 (κυβόσχημο), 166 (πυραμιδοειδές), 167 (κυβόσχημο).σ.

⁶⁹⁴CMS VS. 1A, σ. 397, αρ. 373. Day, Coulson, Gesell 1986, σ. 355-387 και ιδιαιτ. σ. 364-366. Το σφραγιστικό αποτύπωμα του *nodulus* μπορεί να χρονολογηθεί ανάμεσα στην ΠΜ ΙΙΙ και την MM ΙΙ περίοδο.

3.2. ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ

3.2.1. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Στη θέση Μικρό Βουνί της Σαμοθράκης ήρθαν στο φως πήλινα σφραγίσματα κατά τις ανασκαφές των ετών 1983-1990⁶⁹⁵. Τα είδη των σφραγισμάτων είναι συνήθη στην Κρήτη κατά την Προανακτορική και πρώιμη Νεοανακτορική περίοδο. Ανάμεσα στα συνευρήματα υπήρχε ελάχιστη μινωική ή *μινωίζουσα* κεραμεική⁶⁹⁶, πήλινες σφραγίδες με αρνητικό ή θετικό σφραγιστικό αποτύπωμα⁶⁹⁷ και κονιάματα προερχόμενα από κτήριο πολυτελούς κατασκευής⁶⁹⁸. Βρέθηκαν 8 συνολικά σφραγίσματα (πιν. Α.3.2.), 2 δισκία, 3 *noduli*, 2 σφραγίσματα αντικειμένων με ίχνη πρόσδεσης, πιθανώς 1 επιπλέον σφράγισμα αντικειμένου, καθώς και 1 ενσφράγιστη λαβή αγγείου. Με εξαίρεση τον έναν *nodulus*, τα πήλινα σφραγίσματα προέρχονται από στρώμα καταστροφής, στην επίχωση της δεύτερης από την επιφάνεια φάσης του κτηρίου και δεν βρίσκονται *in situ*⁶⁹⁹. Η πιθανότερη χρονολόγηση της επίχωσης, κατά τον ανασκαφέα, αντιστοιχεί στην MM IIB/ IIIA ή MM IIIA/ IIIB⁷⁰⁰. Γενικότερα, επικρατεί αμφιβολία εάν το συγκεκριμένο σύνολο ανήκει στην Παλαιοανακτορική ή την πρώιμη Νεοανακτορική περίοδο. Η ένταξη στην Παλαιοανακτορική περίοδο είναι πιθανότερη και αυτή ακολουθείται στην παρούσα μελέτη⁷⁰¹.

Οι σφραγιστικοί τύποι (εικ. Α.3.21.) προέρχονται από κυκλικές σφραγιστικές επιφάνειες, αλλά κυρίως από ορθογώνιες, προερχόμενες από πεπλατυσμένους κυλίνδρους (τύπου *cushion*). Οι τελευταίες φέρουν σημεία της Κρητικής Ιερογλυφικής γραφής (εικ. Α.3.21.γ και δ.). Το επαναλαμβανόμενο ελλειψοειδές σφραγιστικό αποτύπωμα ενός ιδιότυπου *nodulus* με παράσταση λιονταριού (εικ.

⁶⁹⁵ Matsas 1995, σ. 235. CMS V S. 1B, σ. 303, αρ. 320-328.

⁶⁹⁶ Matsas 1995, σ. 236. CMS V S. 3,2, σ. 499.

⁶⁹⁷ CMS VS. 3 αρ. 334-340, αρ. 335-340.

⁶⁹⁸ Matsas 1991, σ. 174.

⁶⁹⁹ Matsas 1995, σ. 235-236. CMS V S. 3,2, σ. 498.

⁷⁰⁰ Matsas 1995, σ. 236. CMS V S. 3,2, σ. 500,

⁷⁰¹ O Hallager (1996 I, σ. 199-201) τα τοποθετεί στην MMII-III περίοδο.

A.3.21.α.), αποδίδεται σε μεταλλικό σφραγιστικό δαχτυλίδι, ενδεχομένως χρυσό. Δυστυχώς δεν προέρχεται από χρονολογημένο ανασκαφικό στρώμα⁷⁰².

Το ένα από τα δύο δισκία⁷⁰³ φέρει πέντε σφραγιστικά αποτυπώματα προερχόμενα από τρεις διαφορετικές σφραγιστικές επιφάνειες. Δύο από αυτές αποτυπώνονται από δύο φορές η καθεμία, ενώ η τρίτη αποτυπώνεται ανορθόδοξα στη μία από τις δύο επίπεδες πλευρές του δισκίου (εικ. A.3.21. β.). Όπως έχει προαναφερθεί, οι επίπεδες πλευρές των δισκίων στη Μινωική Κρήτη προορίζονταν για επιγραφή και όχι για σφράγιση. Διαπιστώνεται, επομένως, η σφράγιση με διαφορετικές σφραγίδες, όπως στα δισκία της Κνωσού και των Μαλίων, καθώς και η συνδυαστική χρήση ζευγών σφραγίδων, η μία εκ των οποίων φέρει σημεία της ιερογλυφικής γραφής, αν και κατά κανόνα τα δισκία συνδέονται με το σύστημα της Γραμμικής Α γραφής, και η άλλη διαμοσμητικό μοτίβο. Το δεύτερο δισκίο⁷⁰⁴ φέρει πολλαπλή σφράγιση με την ίδια σφραγίδα, πρακτική γνωστή την MM IIB Φαιστό και την MM IIIB Κνωσό και στη συνέχεια από την ΥΜΙΒ Ζάκρο⁷⁰⁵.

Διάφορες θεωρίες έχουν διατυπωθεί από το ανασκαφέα με σκοπό να δοθούν απαντήσεις ως προς τον ρόλο των σφραγισμάτων και την ιδιότητα του υπευθύνου σφράγισης. Η συνύπαρξη προσαρτημένων σε αντικείμενα σφραγισμάτων και ανεξάρτητων διοικητικών τεκμηρίων σε συνδυασμό με την αναγραφή αριθμητικών υποδιαίρέσεων και την εύρεση ενός δισκοειδούς σταθμίου συνδέει τα σφραγίσματα με εμπορικές συναλλαγές⁷⁰⁶. Η επανάληψη ενός -συνήθους στη Μινωική Κρήτη- συνδυασμού δύο σημείων της ιερογλυφικής γραφής (διπλού πελέκεως/σηπίας) στα δύο δισκία και σε έναν *nodulus*⁷⁰⁷ που έχει ερμηνευθεί ως θρησκευτικό ίδρυμα ή ναός⁷⁰⁸, οδηγεί συνειρμικά στο ιερό των Καβείρων θεών που λατρεύονταν στη Σαμοθράκη των ιστορικών χρόνων, αλλά δεν αποκλείεται να είχαν μινωική

⁷⁰² Matsas 1995, σ. 235.

⁷⁰³ EE775 κ / SA Wc 2. CMS VS. 1B, αρ. 322-325, σ. 306-310.

⁷⁰⁴ EEE 7/ SA Wc 1.

⁷⁰⁵ Matsas 1995, σ. 237-239.

⁷⁰⁶ Matsas 1995, σ. 241. Απουσιάζουν σφραγίσματα με επίπεδη βάση (σφραγίσματα εγγράφων) που θα τεκμηρίωναν αλληλογραφία, όμως το γεγονός ότι τα σφραγίσματα διατηρήθηκαν τυχαία, αλλά και η εύρεσή τους σε επιφανειακά στρώματα δεν συνεπάγεται απαραίτητα την απουσία άλλων ειδών σφραγισμάτων. Ο πηλός ενός σφραγίσματος αντικειμένου (CMS VS. 3, 341) πιθανώς δεν είναι εγχώριος, συνεπώς, υποδηλώνει την εισαγωγή αγαθών.

⁷⁰⁷ CMS VS. 1B, 327.

⁷⁰⁸ Nikolaidou 1999, σ. 559.

προέλευση⁷⁰⁹. Αλλωστε, οι Κάβειροι συνδέονταν με τη μεταλλουργία και η αιτία των θαλάσσιων ταξιδιών των Μινωιτών στη Σαμοθράκη και γενικότερα στο Βόρειο Αιγαίο σχετιζόταν αναντίρρητα με την αναζήτηση μετάλλων⁷¹⁰. Η πρακτική της σφράγισης και ο διοικητικός της ρόλος θα μπορούσαν να τελούν υπό την προστασία των θεοτήτων, όπως και η εξαγωγή αγαθών⁷¹¹. Ο συνδυασμός των σφραγιστικών τύπων που προαναφέρθηκε είναι δυνατό να εκπροσωπούσε την παρουσία των τριών παραγόντων της μινωικής οικονομίας (ναού, ανακτόρου και εμπόρου/κατασκευαστή) στις διαδικασίες του θαλασσιού εμπορίου, συνδέοντας τα κοινά χαρακτηριστικά των δισκίων με την Κνωσό, η οποία πιθανότατα κατείχε εξέχουσα θέση στο Βόρειο Αιγαίο κατά τα τέλη της Παλαιοανακτορικής περιόδου⁷¹².

Η ταυτότητα του υπευθύνου για τη σφράγιση ή του κατόχου των σφραγισμάτων σκιαγραφείται με βάση τα παραπάνω. Εάν οι εμπορικές σχέσεις της Σαμοθράκης με τη μινωική Κρήτη είχαν τεθεί υπό την αιγίδα των θεών, είναι πιθανό να επρόκειτο για έναν Μινωίτη αξιωματούχο-ιερέα, ο οποίος χρησιμοποιούσε τη διάδοση της θρησκείας για την εξυπηρέτηση των εμπορικών του στόχων. Με βάση αυτή την ερμηνεία, το πρόσωπο αυτό δρούσε οικονομικά και διοικητικά αυτόνομα, αλλά κάτω από τη δικαιοδοσία μιας κεντρικής εξουσίας, σύμφωνα με το «μινωικό μοντέλο»⁷¹³. Δεν αποκλείεται, βέβαια, να επρόκειτο για νησιώτη που βρισκόταν στην υπηρεσία του ιερού και ήταν «υψηλό» πρόσωπο στην τοπική κοινωνία.

⁷⁰⁹ Matsas 1991, σ. 174-175, όπου ο ανασκαφέας αναφέρεται σε μεταγενέστερες μαρτυρίες, γραπτές πηγές, αλλά και υλικά κατάλοιπα των ιστορικών χρόνων που συνδέουν ενδεχομένως τη λατρεία των Καβείρων με τη Μινωική Κρήτη και συνηγορούν στην υπόθεση της επιβίωσης μιας παλαιάς γλώσσας (μινωικής;) στη Σαμοθράκη των κλασικών χρόνων.

⁷¹⁰ Nikolaidou 1999, σ. 557. Matsas 1995, σ. 239, 243-246. Σχετικά με την εξάπλωση των Μινωιτών στο Αιγαίο κατά την MM περίοδο βλ. Branigan K., *Minoan Foreign Relations in Transition*, στο R. Laffineur (επιμ.), *Transition. Le monde égéen du Bronze Moyen au Bronze Recent. Actes de la deuxième Rencontre égéenne internationale de l' Université de Liège*, 18-20 Avril 1988, *Aegaeum* 4, 1989, 65-71. Η στροφή των Μινωιτών στο Βόρειο Αιγαίο με σκοπό την ανεύρεση μετάλλων θεωρείται αποτέλεσμα του αποκλεισμού των εμπορικών δρόμων των μετάλλων της Συρίας και της Μεσοποταμίας μετά την κατάκτηση του Mari από τον Hammurabi στα 1758 π.Χ. (Matsas 1991, σ. 174).

⁷¹¹ Matsas 1995, σ. 238-239.

⁷¹² Matsas 1995, σ. 240.

⁷¹³ Matsas 1991, σ. 174-175, όπου ο ανασκαφέας αναφέρεται σε μεταγενέστερες μαρτυρίες, γραπτές πηγές, αλλά και υλικά κατάλοιπα των ιστορικών χρόνων που συνδέουν ενδεχομένως τη λατρεία των Καβείρων με τη Μινωική Κρήτη και συνηγορούν στην υπόθεση της επιβίωσης μιας παλαιάς γλώσσας (μινωικής;) στη Σαμοθράκη των κλασικών χρόνων.

Ενδεχομένως η πολυτελούς κατασκευής οικία ήταν η κατοικία του και χρησιμοποιούσε το μεταλλικό (χρυσό;) δαχτυλίδι με την παράσταση του λέοντα για να σφραγίζει. Πιθανώς, εργαζόταν ως μεσάζων στο πλαίσιο ενός μινωικού γραφειοκρατικού συστήματος και βρισκόταν στην υπηρεσία ενός «ανώτερου» πολιτισμού, επομένως, με την προμήθεια αγαθών κύρους αύξανε την εξουσία του. Η ανορθόδοξη σφράγιση της μιας από τις δύο επίπεδες επιφάνειες του δισκίου χαρακτηρίζει πρόσωπο που δεν ασκούσε συστηματικά σφραγιστικά καθήκοντα ή δεν γνώριζε ακριβώς τη μινωική πρακτική⁷¹⁴.

3.2.2. ΚΕΑ-ΑΓΙΑ ΕΙΡΗΝΗ.

Πήλινα σφραγίσματα σε λαβές αγγείων και εστίες από την Αγία Ειρήνη χρονολογούνται στην ΠΕΧ. Ορισμένα βρέθηκαν σε ανασκαφικά στρώματα της ΜΕΧ ή σε διαταραγμένα στρώματα, τα περισσότερα όμως χρονολογούνται στην ΠΕΧ⁷¹⁵. 1 δισκίο (ΚΕ Wc 2) που φέρει σημεία της γραμμικής Α γραφής και ενδεχομένως σφραγιστικό αποτύπωμα⁷¹⁶ και 1 σφράγισμα αντικειμένου με επαναλαμβανόμενα σφραγιστικά αποτυπώματα σφραγίδας τύπου *cushion* που βρέθηκαν στο δωμάτιο XXI της οικίας ΕJ (εικ. Α.3.22.)⁷¹⁷, χρονολογούνται το πρώτο στην ΜΜ ΙΙΙ περίοδο και το δεύτερο, βάσει του σφραγιστικού του αποτυπώματος, στη ΜΜ ΙΙ –ΙΙΙ⁷¹⁸. Είναι πολύ πιθανό τα σφραγίσματα να ανήκουν στη Νεοανακτορική και όχι στην Παλαιοανακτορική περίοδο.

3.3. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Τα παλαιοανακτορικά σφραγίσματα προέρχονται από μεγάλα κτηριακά συγκροτήματα, «ανακτορικού» (Φαιστός, Μοναστηράκι, Πετράς) ή μη «ανακτορικού» χαρακτήρα (Μάλια), ενώ μεμονωμένα ενσφράγιστα αντικείμενα εντοπίζονται σε πόλεις (Παλαίικαστρο) ή κτήρια διαφόρων λειτουργιών (Γαύδος,

⁷¹⁴ Matsas 1991, σ. 174.

⁷¹⁵ CMS V2, σ. 354.

⁷¹⁶ Hallager 1996, I, σ. 45-46 και II, σ. 37

⁷¹⁷ CMS V 2, αρ. 479.

⁷¹⁸ Hallager 1996, II, σ. 37 και CMS V 2, σ. 354. αρ. 479.

Καβούσι, Ζάκρος, Σαμοθράκη). Δεν έχουν βρεθεί σφραγίσματα σε σπήλαια ή νεκροπόλεις, όπως κατά την ΠΕΧ.

Η πρακτική της αποτύπωσης δύο διαφορετικών σφραγιστικών επιφανειών στο ίδιο σφράγισμα, γνωστή από την ΠΕ Λέρνα, γενικεύεται και επεκτείνεται στην Παλαιοανακτορική Κρήτη με την αποτύπωση περισσότερων των δύο διαφορετικών σφραγιστικών επιφανειών στο ίδιο σφράγισμα. Επίσης έχουν παρατηρηθεί κοινά σφραγιστικά αποτυπώματα σε διαφορετικούς φορείς και σχήματα/είδη σφραγισμάτων.

Τα σφραγίσματα της παλαιοανακτορικής περιόδου εντοπίζονται είτε συγκεντρωμένα, σε αποθέτες και χώρους αρχείων, όπως στη Φαιστό, το Μοναστηράκι και τον Πετρά, είτε διάσπαρτα σε διάφορους χώρους, όπως στα Μάλια. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, είναι πεσμένα συνήθως από ανώτερο όροφο, μετά από καταστροφή που οφείλεται σε σεισμό και πυρκαγιά. Σε ορισμένες περιπτώσεις τεκμηριώνεται κατανάλωση φαγητού και ποτού στους χώρους των αρχείων.

Η παρατήρηση σχετικά με τη θέση των αρχείων σε άμεση γειτνίαση με τις εισόδους των κτηριακών συγκροτημάτων επιβεβαιώνεται στο Μοναστηράκι και τον Πετρά, όπου επιχειρείται για πρώτη φορά διάκριση ως προς τη χρήση των σφραγίδων για εσωτερικές και εξωτερικές συναλλαγές. Επίσης, ο «αποθέτης σφραγισμάτων» της Φαιστού (δωμάτιο 25) βρίσκεται πολύ κοντά στη θέση που τοποθετείται το Παλαιοανακτορικό Πρόπυλο του ανακτόρου. Στα Μάλια, τέλος, παρά τον διάσπαρτο χαρακτήρα των σφραγισμάτων, υποδηλώνεται αμιγώς αρχαιακή λειτουργία κοντά στην ανατολική είσοδο του κτηρίου Α.

Το σημαντικότερο, ίσως, εύρημα της Παλαιοανακτορικής περιόδου είναι η παρουσία μινωικών σφραγισμάτων σε θέσεις εκτός Κρήτης, ένδειξη συναλλαγών στο πλαίσιο θαλάσσιου εμπορίου, αλλά και οι ενδείξεις για την παρουσία μη εγχώριου πηλού στα σφραγίσματα ορισμένων μινωικών θέσεων⁷¹⁹.

⁷¹⁹ Pini 2005, σ. 781. Müller 2005, σ. 786-787.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΠΗΛΙΝΑ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

4.1.ΚΡΗΤΗ

Η Νεοανακτορική περίοδος στην Κρήτη χαρακτηρίζεται από έντονη σφραγιστική δραστηριότητα ακόμα και εκτός ανακτορικών κέντρων. Αρχεία με πλήρη ή περιορισμένη σύνθεση⁷²⁰ έχουν έρθει στο φως σε ανάκτορα, αλλά και σε οικισμούς με κεντρικά κτήρια ή σε μη κεντρικά κτήρια (χάρτης)⁷²¹. Η διοικητική δραστηριότητα διακρίνεται σε ανακτορική, αποκεντρωτική ή ιδιωτική⁷²². Πολυπληθή σύνολα σφραγισμάτων έχουν βρεθεί σε σημαντικές Νεοανακτορικές θέσεις, ενώ η ύπαρξη κοινών σφραγιστικών αποτυπωμάτων σε σφραγίσματα στην Κρήτη και το Ακρωτήρι της Θήρας (εικ. Α.4.3.6.) τεκμηριώνουν την εμβέλεια της σφραγιστικής πρακτικής και των διοικητικών σχέσεων που αυτή υποστηρίζει, εντός και εκτός των ορίων του νησιού.

Μετά την κατάρρευση των Δεύτερων Ανακτόρων, σφραγιστική δραστηριότητα τεκμηριώνεται στην Κνωσό, στην οποία τα περισσότερα σφραγίσματα της ΥΕΧ χρονολογούνται στους Μυκηναϊκούς χρόνους (βλ. κεφάλαιο 5), στα Μάλια, τα Χανιά και τον Κομμό (χάρτης 3).

4.1.1. ΠΑΛΑΙΚΑΣΤΡΟ

Πήλινα σφραγίσματα βρέθηκαν στο δωμάτιο 9 του κτηρίου 5 στο Παλαίκαстро (εικ. Α.4.1. και Α.4.2.), σε μικρό ερμάριο στη ΝΑ γωνία του δωματίου, σε αδιατάρακτο στρώμα καταστροφής ΥΜ ΙΒ περιόδου. Συγκεκριμένα, 3 *noduli* με διαφορετικό σφραγιστικό αποτύπωμα ο καθένας (πίν. Α.4.1.1), ένα εκ των οποίων

⁷²⁰ Schoep 1996, σ. 76-77.

⁷²¹ Σχετικά με τη μορφολογική ταξινόμηση των μινωικών θέσεων σε τρεις τύπους βλ. La Rossa 1992, σ. 70-71, 75-76. Schoep 1997, σ. 30-31. Schoep 1996, σ. 76. Schoep 2002α, σ. 23-25. Η Schoep διαχωρίζει σε τρεις κατηγορίες: α) Θέσεις με «ανακτορικό κεντρικό κτήριο» («Palatial Central Building Sites») όπως Κνωσός, Φαιστός, Μάλια, Κ. Ζάκρος, Γουρνιά, Πετράς, Γαλατάς / β) «θέσεις με κεντρικό κτήριο» μη τυπικού ανακτορικού χαρακτήρα (*Central Building Sites*), όπως η Αγ. Τριάδα, ο Πύργος Μύρτου και οι Αρχάνες και γ) «θέσεις χωρίς κεντρικό κτήριο» (*Non-Central Building Sites*), όπως τα Χανιά, το Παλαίκαстро και ίσως η Τύλισος.

⁷²² Schoep 1996, σ. 75-76.

προέρχεται από μεταλλικό σφραγιστικό δαχτυλίδι (CMS VS 1B, 341/ εικ.Α.4.3.)⁷²³, καθώς και πολύτιμα αντικείμενα⁷²⁴ προέρχονται από τον ανώτερο όροφο ή από ράφια του ισογείου. Στο κτήριο 5 αποδίδεται δημόσια λειτουργία⁷²⁵. Το τμήμα του οικοδομήματος, στο οποίο βρέθηκαν οι 3 *noduli* σχετίζεται με εργαστηριακούς και αποθηκευτικούς χώρους. Αν και το Παλαίικαστρο αποτελεί σημαντική μινωική πόλη με οργανωμένο πολεοδομικό σχεδιασμό και σημαντικά οικοδομήματα, κανένα κτήριο δεν είναι δυνατό να χαρακτηριστεί «κεντρικό». Σύμφωνα με την Schoep, εντάσσεται στις μινωικές θέσεις χωρίς κεντρικό κτήριο (*Non-Central Building Site*)⁷²⁶, ενώ το είδος των σφραγισμάτων, οι *noduli*, δεν προέρχονται απαραίτητα από κεντρικό αρχείο. Επομένως, στο κτήριο 5 λάμβανε χώρα διοικητική δραστηριότητα, πιθανότατα περιστασιακού χαρακτήρα.

4.1.2. ΠΥΡΓΟΣ ΜΥΡΤΟΥ

Στον μικρό μινωικό οικισμό του Πύργου Μύρτου, σε κεντρικό κτήριο⁷²⁷ που χαρακτηρίζεται ως «Αγροικία» (*Country House* ή *Villa*) και χρονολογείται στην τελευταία φάση του οικισμού (Πύργος IV/ YM I περίοδος), βρέθηκαν 3 πήλινα σφραγίσματα και 2 πινακίδες γραμμικής Α γραφής (εικ. Α.4.4.). Πρόκειται για 2 δισκία και 1 *nodulus* από διαφορετικό είδος πηλού το καθένα (πιν. 4.1.1.2). Το πρώτο δισκίο φέρει ένα μόνο σφραγιστικό αποτύπωμα και προέρχεται από το ίδιο ανασκαφικό στρώμα με τον *nodulus*, ένα στρώμα καταστροφής που περιελάμβανε επίσης λατρευτικά αντικείμενα προερχόμενα πιθανώς από ιερό του ανώτερου ορόφου. Το δεύτερο δισκίο φέρει επιγραφές και στις δύο επίπεδες πλευρές του, ενώ στην περιφέρειά του υπάρχουν πέντε συνολικά σφραγιστικά αποτυπώματα από δύο διαφορετικές σφραγίδες. Βρέθηκε στην κορυφή του κλιμακοστασίου 2 που

⁷²³ Στο CMS περιλαμβάνονται μόνο δύο *noduli*. (CMS VS 1B, 341 και 342) από τον ίδιο σχεδόν πηλό. Δεν περιελήφθη το PK/ 88/1317 (βλ. Weingarten 1989b, σ. 442. Hallager 1996 I, σ. 62, υποσημ. 202).

⁷²⁴ Στα συνεννήματα περιλαμβάνονταν ελεφαντοστέινα αντικείμενα, ημίεργα και μη, τρεις χάλκινες σμίλες και διαφόρων ειδών αγγεία.

⁷²⁵ Τσαγκαράκη 2006, σ. 131 με παλαιότερη βιβλιογραφία. Θεωρείται ότι ο «κούρος του Παλαικάστρου» είχε κατασκευαστεί μέσα στο κτήριο 5 ή ανήκε σε κάποιο ιερό του. Επίσης στην ίδια περιοχή βρέθηκαν πήλινα σφραγίσματα της MEX, όπως προαναφέρθηκε.

⁷²⁶ Schoep 1996, σ. 76 και 1997, σ. 31.

⁷²⁷ Σύμφωνα με την Schoep (1997, σ. 31 και 1996, σ. 76) πρόκειται για θέση με κεντρικό κτήριο μη ανακτορικού χαρακτήρα.

αντιστοιχεί σε συγκεκριμένο χώρο στον ανώτερο όροφο της “Αγροικίας” και έχει ταυτιστεί με πιθανό “οικιακό ιερό” ή “θησαυροφυλάκειο ιερού”⁷²⁸. Στο στρώμα καταστροφής του “ιερού” ανήκαν και τα προηγούμενα σφραγίσματα.

Η «Αγροικία» θεωρείται το σημαντικότερο κτήριο του οικισμού και της γύρω περιοχής, καθώς βρίσκεται στην κορυφή του λόφου, πολύ κοντά στις εκβολές του ποταμού Μύρτου, ανάμεσα σε δύο τουλάχιστον αρχαίους οδικούς άξονες και εύφορα εδάφη. Ήταν πιθανότατα κέντρο συγκέντρωσης και ανακατανομής της αγροτικής παραγωγής, αλλά και τοπικό θρησκευτικό κέντρο. Την καταστροφή της «Αγροικίας» από πυρκαγιά κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο ακολούθησε η εγκατάλειψη ολόκληρου του οικισμού, γεγονός που αποδεικνύει την σπουδαιότητά της⁷²⁹. Η εύρεση σφραγισμάτων και πινακίδων τεκμηριώνει διοικητική δραστηριότητα εντός του κτηρίου. Αν και πρόκειται για σύνολο με περιορισμένη σύνθεση, καθώς περιλαμβάνει μόνο δισκία και *noduli*, η διοικητική του σημασία ενισχύεται τόσο από την εύρεσή του σε κεντρικό κτήριο, όσο και από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των συγκεκριμένων τύπων σφραγισμάτων και την εύρεση πινακίδων Γραμμικής Α γραφής και πολύτιμων αντικειμένων⁷³⁰. Για τους παραπάνω λόγους και συνεκτιμώντας την πιθανή - τοπικής εμβέλειας - διοικητική λειτουργία του κτηρίου, θεωρείται ότι τα σφραγίσματα ανήκαν σε μικρό αρχείο⁷³¹.

4.1.3. ΓΟΥΡΝΙΑ

Στα Γουρνιά, μινωικό οικισμό κτισμένο σε λόφο, ήρθαν στο φως πλήηνα σφραγίσματα τόσο στο κεντρικό κτήριο, «ανακτορικού»⁷³² τύπου, όσο και σε δύο οικίες της πόλης (εικ. Α.4.5.). Συνολικά προέρχονται 16 σφραγίσματα, από τα οποία

⁷²⁸ Cadogan 1997, σ. 101.

⁷²⁹ Cadogan 1992 σ. 202-209. Cadogan 1997, σ. 99-103. Driessen & MacDonald 1997, σ. 30. CMS II 6, 256-260. Hitchcock 2000, 106-107, σ. 186 (από Τσαγκαράκη 2006, σ. 133)

⁷³⁰ Συνήθως διοικητικά τεκμηρια και τα αντικείμενα θρησκευτικού χαρακτήρα συνυπάρχουν(βλ. Rehak & Younger 1995, 84-86. Hallager 1996 I, 68-69,77. Schoep 1997, 50, 62. Cadogan 1997, 101-102 και υποσημ. 14.).

⁷³¹ Weingarten 1990b, σ. 109-112.. Pini (στο Weingarten 1990b, 115: “Response” by I. Pini). Hallager 1996, I, 238-239. Cadogan 1997, 102, υποσημ. 25. Τσαγκαράκη 2006, 136.

⁷³² Το κτήριο διαμορφώνεται γύρω από μια κεντρική αυλή, αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό “ανακτόρου”, αλλά επικρατεί διχογνωμία σχετικά με την λειτουργία του, ως «ανακτόρου» ή «μικρού ανακτόρου». βλ. Soles 1991, σ. 17, 19, υποσημ. 3.

τα 15 έχουν εντοπιστεί και περιληφθεί στο CMS II 6 (πιν. Α.4.1.3)⁷³³. 2 σφραγίσματα με επίπεδη βάση και 4 *noduli* βρέθηκαν στην δυτική πτέρυγα του «ανακτόρου», στην περιοχή των χώρων G3-G4, πολύ κοντά στην δυτική του πρόσοψη και ενδεχομένως έξω από το ανάκτορο, στη δυτική αυλή⁷³⁴. Οι 3 *noduli*, από τον ίδιο πηλό, φέρουν σφραγιστικό αποτύπωμα του ίδιου μεταλλικού δαχτυλιδιού, ενώ ο τέταρτος και το σφράγισμα με επίπεδη βάση φέρουν σφραγιστικό αποτύπωμα ενός άλλου μεταλλικού δαχτυλιδιού (*Cnossian Replica Ring*). Τα ίδια σφραγιστικά αποτυπώματα εντοπίζονται στην Αγία Τριάδα, τον Σκλαβόκαμπο και το ανάκτορο της Ζάκρου (εικ. Α.4.29. πιν. Α.4.1.4.)⁷³⁵. Στην περιοχή βρέθηκαν επίσης 1 ή 2 σφραγίδες⁷³⁶.

Στο δωμάτιο 30 της οικίας Fg ήρθαν στο φως 8 *noduli* με το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα προερχόμενοι από τον ίδιο πηλό. Βρέθηκαν στο ανεστραμμένο πώμα ενός πίθου ανάμεσα σε λίθινα και πήλινα αγγεία, αγνύθες και χάλκινα ένθετα, σύνολο που χαρακτηρίζεται «θησαυρός»⁷³⁷. Στην οικία Cf, πιθανώς σε ΥΜ ΙΑ ανασκαφικό περιβάλλον⁷³⁸, βρέθηκαν 1 ενεπίγραφο δισκίο με 5 σφραγιστικά αποτυπώματα και 1 -χαμένο σήμερα- απροσδιόριστο σφράγισμα⁷³⁹.

Τα σφραγίσματα από τα Γουρνιά, αν δεν είναι δυνατό να ερμηνευθεί ο ρόλος τους, θεωρούνται μέρος αρχείου, παρότι αποτελούν σύνολο με «περιορισμένη σύνθεση»⁷⁴⁰ και απουσιάζουν οι πινακίδες Γραμμικής Α γραφής⁷⁴¹. Ο χώρος G3 του «ανακτόρου» συνδύαζε αποθηκευτική χρήση και εργαστηριακή δραστηριότητα, ενώ στον χώρο G4 αποδίδεται με βεβαιότητα λειτουργία αποθηκευτικού

⁷³³ Το χαμένο σφράγισμα προερχόταν από το δωμάτιο 25 της οικίας Cf (βλ. πίνακα). Fotou 1993, σ. 39, αρ. κατ. 16, 68. Panagiotopoulos 2014, σ. 36 υποσημ. 245 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία και CMS II 6, σ. 171. Πρόκειται είτε για *nodulus* είτε για αναρτημένο σφράγισμα με μία ή δύο οπές).

⁷³⁴ Fotou 1993, σ. 35, υποσημ. 111, και σ. 39 κ.ε. Hallager 1996, I, σ. 39-41 για την ακριβή θέση εύρεσης και CMS II 6, σ. 172, εικ. 1).

⁷³⁵ Panagiotopoulos 2014, σ. 36, Τσαγκαράκη 2006, σ. 104. Karnava 2019, σ. 193, εικ. 106.

⁷³⁶ Fotou 1993, σ. 35.

⁷³⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 36.

⁷³⁸ Στα Γουρνιά υπάρχουν ενδείξεις μερικής καταστροφής κατά την ΥΜ ΙΑ φάση (Hallager 1996 I, σ. 39,41. CMS II 6, σ. 171)

⁷³⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 36.

⁷⁴⁰ "Limited Combination Deposit" (Schoep 1997, 63, όπου θεωρούνται αποθέσεις με πλήρη σύνθεση τα σύνολα που περιλαμβάνουν σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης).

⁷⁴¹ Hallager 1996 I, σ. 77. Τσαγκαράκη 2006, σ. 104.

χαρακτήρα⁷⁴². Τα σφραγίσματα, κατά την καταστροφή του κτηρίου στα τέλη της ΥΜ ΙΒ περιόδου, έπεσαν πιθανώς από αρχείο του άνω ορόφου, το οποίο ο Soles⁷⁴³ εντοπίζει στο δωμάτιο 25 που βρισκόταν σε άμεση γειτνίαση με τους περισσότερους αποθηκευτικούς χώρους της Δυτικής Πτέρυγας και μέσω του οποίου εξασφαλιζόταν η πρόσβαση σε αυτούς. Στο δωμάτιο 25 γινόταν η επίβλεψη, ο έλεγχος και η καταγραφή των αγαθών που διακινούνταν προς και από τις αποθήκες του «ανακτόρου». Βέβαια η υπόθεση αυτή αντικρούεται από το γεγονός ότι στο ίδιο το δωμάτιο 25 δεν βρέθηκαν ούτε σφραγίσματα ούτε πινακίδες⁷⁴⁴.

Η εύρεση σφραγισμάτων σε οικίες που δεν διαθέτουν χαρακτηριστικά «ελίτ» ερμηνεύεται ως ανεξάρτητη ή ιδιωτική διοίκηση είτε ως αποκεντρωτική διοίκηση⁷⁴⁵. Ενδεχομένως, τα σφραγίσματα σχετίζονται με την επεξεργασία χαλκού, για την οποία υπάρχουν ενδείξεις, είτε με τη θέση της οικίας Cf κοντά στην είσοδο της πόλης⁷⁴⁶. Ορισμένοι μελετητές τα συσχετίζουν με τον διοικητικό και οικονομικό έλεγχο της περιοχής του Μεραμπέλου που είχε πιθανώς το «ανάκτορο» κατά την ΥΜ Ι περίοδο⁷⁴⁷, ενώ η Weingarten εκτιμά ότι τα υπάρχοντα ευρήματα δεν αποτελούν ισχυρές ενδείξεις, ώστε να δικαιολογήσουν ενεργό τοπική γραφειοκρατία⁷⁴⁸. Η εύρεση σφραγιστικών αποτυπωμάτων που έχουν εντοπιστεί και σε άλλες σημαντικές μινωικές θέσεις εντάσσει τα ευρήματα των Γουρνιών σε ένα ευρύτερο δίκτυο διοικητικής δραστηριότητας που δεν περιορίζεται, κατά τη γνώμη της γράφουσας, σε τοπικό επίπεδο.

⁷⁴² Τσαγκαράκη 2006, σ. 104. Soles 1991, σ. 40, 70-71. Soles 2002, σ. 124.

⁷⁴³ Soles 1991, σ. 70, 74. Soles 2002, σ. 124.

⁷⁴⁴ Soles 1991, σ. 70, 74. Soles 2002, σ. 124. Τσαγκαράκη 2006, σ. 105.

⁷⁴⁵ Schoep 1996, σ. 79 (όπου τα σφραγίσματα από τα Γουρνιά εντάσσονται με επιφύλαξη στις περιπτώσεις ιδιωτικής διοικητικής δραστηριότητας), επίσης σ. 82, 84.

⁷⁴⁶ Hallager 1996 I, σ. 41. Τσαγκαράκη 2006, σ. 106.

⁷⁴⁷ Τσαγκαράκη 2006, 106 με προγενέστερη βιβλιογραφία. (Watrous & Blitzer 1999, 905-909. Soles 1991m 17-78, ιδιαιτ. 70-76. Soles 2002, 123-131).

⁷⁴⁸ Weingarten 1990b, 109-112. Θεωρεί ότι τα δύο μόνο σφραγίσματα με επίπεδη βάση πρέπει να ήρθαν ίσως από την Κνωσό. Ερμηνεύει τους *noduli* ως αποδεικτικά στοιχεία (*dockets*), τα οποία απλώς πιστοποιούσαν τη χρήση σφραγίδων για την επιβεβαίωση της ταυτότητας των ατόμων που τα έφεραν. Αντιρρήσεις στη θεωρία της έχουν προβάλει οι Pini και Palaima (Weingarten 1990b, σ. 115, «Response by Pini» και 117 «Discussion»).

4.1.4. ΣΚΛΑΒΟΚΑΜΠΟΣ

Στο μεγάλο κτηριακό οικοδόμημα του Σκλαβοκάμπου που ερμηνεύεται ως “Μέγαρο” ή Έπαυλη (Villa) και χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ περίοδο ήρθαν στο φως 38 ή 39 πήλινα σφραγίσματα⁷⁴⁹ (πιν. Α.4.1.6.) στο βορειοδυτικό δωμάτιο της εισόδου του κτηρίου (δωμάτιο 1, εικ. Α.4.6.)⁷⁵⁰. Χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΒ περίοδο. Ίσως 1 μόνο σφράγισμα βρέθηκε στο γειτονικό δωμάτιο 2⁷⁵¹. Τα σφραγίσματα βρέθηκαν σε επίπεδο υψηλότερο σε σχέση με το δάπεδο του δωματίου και εκτιμάται είτε ότι προέρχονταν από ανώτερο όροφο είτε ότι έπεσαν από ράφι που βρισκόταν εντός του δωματίου κατά τη διάρκεια της καταστροφής μαζί με τα πολύτιμα συνευρήματά τους⁷⁵².

Το σύνολο των σφραγισμάτων χαρακτηρίζεται από ομοιογένεια ως προς τη σύνθεσή του. Απαρτίζεται σχεδόν αποκλειστικά από σφραγίσματα με επίπεδη βάση με εξαίρεση 2 *noduli* (πιν. Α.4.1.5). Πρόκειται για απόθεση με “περιορισμένη σύνθεση”. Αξίζει να σημειωθεί το μεγάλο ποσοστό των σφραγιστικών αποτυπωμάτων που προέρχονται από μεταλλικά δαχτυλίδια (ιδιαίτερος από *Knossian Replica Rings*), καθώς και ο εντυπωσιακά μεγάλος αριθμός των παραστάσεων που εικονίζουν ανθρώπινες μορφές (25 στα 38/39 σφραγίσματα)⁷⁵³. Μόνο 11 σφραγίσματα με επίπεδη βάση και οι 2 *noduli* φέρουν από ένα μόνο σφραγιστικό αποτύπωμα, στα υπόλοιπα παρατηρείται επανάληψη και συνδυασμός των σφραγιστικών αποτυπωμάτων, αλλά και εντατική σφράγιση, καθώς μία μόνο σφραγίδα (CMS II 6, 256) σφραγίζει 14 σφραγίσματα με επίπεδη βάση (πιν. Α.4.1.5).

⁷⁴⁹Ο ανασκαφέας Μαρινάτος και ο Hallager αναφέρουν 39 σφραγίσματα, αλλά στους καταλόγους του CMS περιλαμβάνονται μόνο 38. Το επιπλέον σφράγισμα είναι προφανώς το Μ.Η. 623, αλλά δεν υπάρχουν στοιχεία για το είδος του και την παράσταση του σφραγιστικού του αποτυπώματος (βλ. Τσαγκαράκη 2006, σ. 137, υποσημ. 175 με προγενέστερη βιβλιογραφία).

⁷⁵⁰ Panagiotopoulos 2014, 35. Τσαγκαράκη 2006, σ. 136-137. Μαρινάτος 1939-41, σ. 69-96. Fotou 1997, σ. 33-50 και ιδιαιτ. 46-49. Driessen & MacDonald 1997, σ. 27/CMS II 6, 301. Rehak & Younger 2000, σ. 277-287, ιδιαιτ. 280, 282-283, 286. Schoep 1996, σ. 76.

⁷⁵¹Τσαγκαράκη 2006, σ. 137. Δεν αναφέρεται ποιο σφράγισμα προέρχεται από το δωμάτιο 2 και δεν κατέστη δυνατό να ταυτιστεί βάσει των δεδομένων του CMS, τόσο στην έντυπη όσο και στην ηλεκτρονική μορφή του.

⁷⁵² Στα συνευρήματα περιλαμβάνονται λίθινη σφύρα, πήλινο ομοίωμα ποδιού και κυλινδρικό αποθηκευτικό αγγείο, επιβεβαιώνοντα την εύρεση πολύτιμων αντικειμένων σε συνδυασμό με σφραγίσματα, ιδιαίτερα στις Επαύλεις. Στην περίπτωση αυτή τα σφραγίσματα σχετίζονται ενδεχομένως και με το λατρευτικό χαρακτήρα που αποδίδεται στα συνευρήματά τους (Hallager 1996 I, σ. 77. Panagiotopoulos 2014, σ. 35-37. Τσαγκαράκη 2006, σ. 137-138).

⁷⁵³ Panagiotopoulos 2014, 36. Τσαγκαράκη 2006, 137.

Σε μια περίπτωση παρατηρείται σφράγιση με σφραγίδες που φέρουν το ίδιο θέμα σε διαφορετικό μέγεθος (CMS II 6, 271-272). Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό των σφραγισμάτων του Σκλαβοκάμπου είναι η παρουσία κοινών σφραγιστικών αποτυπωμάτων που αποδεικνύουν σχέσεις όχι μόνο με την Κνωσό (*Knossian Replica Rings*), αλλά και με άλλες θέσεις, όπως τα Γουρνιά, την Κάτω Ζάκρο, την Αγία Τριάδα και το Ακρωτήρι της Θήρας (εικ. Α.4.29.)⁷⁵⁴. Αξίζει να σημειωθεί ότι η σφραγίδα με τα περισσότερα παραδείγματα στον Σκλαβοκάμπο δεν εντοπίζεται στα σφραγιστικά αποτυπώματα που βρέθηκαν σε άλλες περιοχές.

Η λειτουργία του συγκεκριμένου κτηρίου έχει εγείρει διαφωνίες μεταξύ των μελετητών. Η αποθηκευτική του χρήση, τουλάχιστον τη χρονική στιγμή της καταστροφής του είναι δεδομένη⁷⁵⁵. Αβεβαιότητα όμως επικρατεί ως προς τη διοικητική δραστηριότητα που λάμβανε χώρα εκεί και ως προς τον χαρακτήρα που μπορεί να της αποδοθεί. Δεν είναι βέβαιο εάν το «Μέγαρο» αποτελούσε το κεντρικό κτήριο της περιοχής ή τμήμα μιας ευρύτερης οικιστικής εγκατάστασης. Επίσης δεν είναι σαφές εάν εκπροσωπούσε την κεντρική διοίκηση της θέσης ή ένα επίπεδο αποκεντρωτικής ή ιδιωτικής διοίκησης⁷⁵⁶. Ήταν το κέντρο ενεργούς διοικητικής γραφειοκρατίας ή αποδέκτης διοικητικών τεκμηρίων που έρχονταν από αλλού; Η ύπαρξη κοινών σφραγιστικών τύπων στον Σκλαβοκάμπο και σε άλλες περιοχές, αλλά και η ανομοιογένεια του πηλού (πίν. Α.4.1.5) ενισχύουν τον διαμεσολαβητικό του ρόλο⁷⁵⁷. Δεν αποκλείεται όμως ο πηλός να ήταν εγχώριος⁷⁵⁸.

Οι σχέσεις με την Κνωσό αποδεικνύονται από την ισχυρή παρουσία σφραγιστικών αποτυπωμάτων που αποδίδονται σε *Knossian Replica Rings*. Δεν αποκλείεται μια οικονομική διοίκηση, συνδεδεμένη με την Κνωσό, τόσο λόγω των κοινών σφραγιστικών αποτυπωμάτων με άλλες θέσεις όσο και της νευραλγικής θέσης της περιοχής⁷⁵⁹. Σύμφωνα με την Τσαγκαράκη, τα σφραγίσματα ίσως

⁷⁵⁴ Τσαγκαράκη 2006, σ. 339-340.

⁷⁵⁵ Τσαγκαράκη 2006, 137.

⁷⁵⁶ Τσαγκαράκη 2006, 139 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁷⁵⁷ Weingarten (1986 b, σ. 296) θεωρεί τον πηλό εισηγμένο.

⁷⁵⁸ Betts 1967, σ. 25.

⁷⁵⁹ Η Φώτου (Fotou 1997, σ. 47-49) αναφέρει ότι ο Σκλαβοκάμπος που διέθετε εύφορη γη, κοιτάσματα σερπεντίτη και σημαντική θέση στην κεντρική οδό επικοινωνίας ανάμεσα στην βόρεια πλευρά της Κεντρικής Κρήτης και την δυτική Κρήτη, επομένως το «Μέγαρο» λειτουργούσε πιθανώς ως κέντρο υποδοχής και ελέγχου.

σχετίζονταν με τις συναλλαγές που λάμβαναν χώρα στο «Μέγαρο» και οι οποίες είναι πιθανό να συνδέονταν με τον έλεγχο, την αποθήκευση, την ανταλλαγή και γενικότερα την διακίνηση των αγαθών, είτε αυτές είχαν κέντρο το συγκεκριμένο κτήριο είτε έφταναν από άλλες θέσεις. Η ίδια μελετήτρια δεν αποκλείει τον επίσημο χαρακτήρα των συναλλαγών, θεωρώντας το κτήριο, εκτός των άλλων, ένα είδος οδικού σταθμού⁷⁶⁰.

4.1.5. ΤΥΛΙΣΟΣ

Στην Οικία Α, σε μια από τρεις οικίες – επαύλεις που ήρθαν στο φως στην Τύλισο, στις αρχές του προηγούμενου αιώνα⁷⁶¹ βρέθηκαν πήλινα σφραγίσματα σε μικρό αποθηκευτικό χώρο (δωμάτιο 5) μαζί με 2 πινακίδες Γραμμικής Α γραφής⁷⁶². Δεν γνωρίζουμε εάν η οικία Α είχε λειτουργία κεντρικού κτηρίου⁷⁶³. Αν και ο ανασκαφέας ανέφερε την εύρεση περισσότερων σφραγισμάτων, δημοσίευσε μόνο 3 που διατηρούσαν ευκρινή σφραγιστικά αποτυπώματα. Στο *CMS* περιελήφθησαν 5 σφραγίσματα⁷⁶⁴. Πρόκειται για 2 *noduli*, 1 σφράγισμα με μία οπή και 2 δισκία με δύο σφραγιστικά αποτυπώματα το καθένα, το ένα εκ των οποίων είναι ενεπίγραφο (**HMs 430**, πιν. Α.4.1.6) και προέρχονται από πηλό συναφούς σύνθεσης και χρώματος. Τα σφραγίσματα είναι πιθανότατα σύγχρονα της καταστροφής του κτηρίου, δηλαδή ανήκουν στην ΥΜ ΙΒ περίοδο⁷⁶⁵.

Ο χώρος, στον οποίο βρέθηκαν τα σφραγίσματα και οι πινακίδες, είναι ο τρίτος μιας σειράς δωματίων (εικ. Α.4.7., αρ. 3,4,5). Η πρόσβαση σε αυτόν επιτυχανόταν μόνο μέσω των δύο άλλων και μέσω ενός ανοίγματος που δεν έφερε παραστάδες. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν χάλκινοι λέβητες, οργανικές χρωστικές ουσίες, ένα χάλκινο τάλαντο και πολύτιμα αντικείμενα, ενώ στον χώρο 3, που φέρει κεντρικό πεσσό και επικοινωνεί με το δωμάτιο 5 μέσω της αίθουσας 4, βρέθηκε

⁷⁶⁰Τσαγκαράκη 2006, σ. 140.

⁷⁶¹ Hazzidakis 1934.

⁷⁶² *CMS* II 6, σ. 323. Χατζηδάκης Α.Ε. 1912, σ. 216, όπου το δωμάτιο 5 αναφέρεται ως αποθήκη η. Ο Χατζηδάκης στην αρχική του δημοσίευση ανέφερε 3 πινακίδες (Χατζηδάκης 1912, σ. 216), δύο όμως συνανήκαν και συγκολλήθηκαν (Hallager 1996 I, σ. 71, υποσημ. 255).

⁷⁶³ Schoep 1996, σ. 77.

⁷⁶⁴ *CMS* II 6, II 6, σ. 274-278.

⁷⁶⁵ *CMS* II 6, σ. 323.

χάλκινο ειδώλιο λατρευτή⁷⁶⁶. Ο Hallager⁷⁶⁷ παρατήρησε ότι στην Οικία Α της Τυλίσου, όπως και στα Γουρνιά, τα διοικητικά τεκμήρια εντοπίστηκαν στον ίδιο χώρο με μεταλλικά αντικείμενα που είτε κατασκευάζονταν είτε αποθηκεύονταν εκεί. Ο ίδιος μελετητής εκτιμά ότι το σύνολο των σφραγισμάτων και των πινακίδων της Οικίας Α αποτελούσε ένα μικρό αρχείο, το οποίο όμως δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί εάν βρέθηκε *in situ* ή εάν είχε πέσει από τον ανώτερο όροφο. Η Schoep κατατάσσει το εύρημα στις «αποθέσεις με πλήρη σύνθεση» (*full combination deposit*)⁷⁶⁸. Επισημαίνουμε ότι τόσο στην Τύλισο, όσο και στο Παλαίικαστρο η θέση εύρεσης των σφραγισμάτων συνδέεται με την εύρεση ειδωλίων λατρευτικού χαρακτήρα, τεκμηριώνοντας για μια ακόμη φορά την συνύπαρξη διοικητικής δραστηριότητας, αντικειμένων λατρείας και εργαστηρίων μικροτεχνίας στον ίδιο ή γειτονικούς χώρους.

4.1.6. ΜΑΛΙΑ

4.1.6.i. Μάλια. Πήλινα σφραγίσματα Νεοανακτορικής περιόδου

4.1.6.i.α. Ανάκτορο Ιερογλυφικός Αποθέτης (Dérôt hieroglyphique) ή Αποθέτης των Αρχείων (Dérôt des Archives).

Μικρός αριθμός πήλινων σφραγισμάτων από τα Μάλια τοποθετείται χρονολογικά στην ΥΕΧ⁷⁶⁹. Από αυτά μόνο 4 βρέθηκαν στο ανάκτορο ανάμεσα σε απορριφθέντα αντικείμενα στο αρχαιότερο στρώμα πάνω στο τελευταίο δάπεδο του προθαλάμου (*Vestibul*) III 8 (εικ. Α.4.Β.). Το σύνολο αυτό που χαρακτηρίζεται ως Ιερογλυφικός Αποθέτης (Dérôt hieroglyphique) ή Αποθέτης των Αρχείων (Dérôt des Archives), παρότι περιέχει και τεκμήρια Γραμμικής Α γραφής, χρονολογήθηκε από τους Charouthier και Pelon στην ύστερη ΜΜ III, είναι όμως βέβαιο ότι δεν προέρχεται από αδιατάρακτο ανασκαφικό στρώμα⁷⁷⁰. Στα πήλινα σφραγίσματα

⁷⁶⁶ Χατζηδάκης 1912, σ. 216. Hatzidakis 1934, σ. 15. Ο ανασκαφέας (1934, σ. 14-15) αναφέρει την εύρεση του ταλάντου και των χρωστικών στην γειτονική αίθουσα 4).

⁷⁶⁷ Hallager 1996 I, σ. 71.

⁷⁶⁸ Schoep 1996, σ. 79.

⁷⁶⁹ Σχετικά με τη δυσκολία απόδοσης σφραγισμάτων σε ανακτορικές θέσεις κατά τη Νεοανακτορική περίοδο βλ. Schoep 1999a, σ. 205. Panagiotopoulos 2014, σ. 32.

⁷⁷⁰ Schoep 2001b, σ. 148. Poursat et al. 1999, σ. 189 με προγενέστερη βιβλιογραφία, όπου αναφέρεται ότι ο Charouthier είχε επισημάνει ότι στο μέσο του δωματίου υπήρχε τμήμα δαπέδου και ίσως η βάση ενός κίονα. Πάνω στη βάση εντοπίστηκε γραπτή κεραμική και κωνικά κύπελλα σε

(πιν. Α.4.1.7) περιλαμβάνονται 1 μνηοειδές σφράγισμα με δύο σφραγιστικά αποτυπώματα από διαφορετικές σφραγίδες, 1 δισκίο με πέντε αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας, 1 θραύσμα δισκίου με τρία σφραγιστικά αποτυπώματα προερχόμενα από το ίδιο σφραγιστικό δαχτυλίδι και 1 σφράγισμα με επίπεδη βάση (οριζόντιος δίσκος) που φέρει ένα μόνο σφραγιστικό αποτύπωμα. Τα σφραγίσματα βρέθηκαν μαζί με 7 δελτάρια με σπή ανάρτησης, 14 «ετικέτες» με ιερογλυφική γραφή, ενσφράγιστο πηνίο τύπου *Riegel* και πινακίδες, καθώς και με πολλά όστρακα γραπτής κεραμικής. Ένα πήλινο κωνοειδές με το σφραγιστικό αποτύπωμα *CMS III, 419* που χρονολογείται στην ΥΜ I/II περίοδο αποδίδεται σε αυτό το σύνολο⁷⁷¹.

Το συγκεκριμένο σύνολο, αν και δεν περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό πήλινων σφραγισμάτων, θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικό, επειδή τεκμηριώνει την συνύπαρξη των δύο διοικητικών συστημάτων, της Κρητικής Ιερογλυφικής γραφής και της Γραμμικής Α γραφής στις αρχές της Νεοανακτορικής περιόδου⁷⁷².

4.1.6.i.β. Περιοχή στα βορειοανατολικά του ανακτόρου

Στην περιοχή που βρίσκεται ΒΑ του ανακτόρου, παρατηρείται μια σειρά οικοδομικών τροποποιήσεων που σχετίζονται με την ΒΑ είσοδο του ανακτορικού συγκροτήματος κατά τις ΜΜ ΙΙΙ και ΥΜ Ι περιόδους. Μόνο μία ενσφράγιστη λαβή χρονολογείται σε αυτή την περίοδο (πιν. Α.4.1.11.), ενώ τα υπόλοιπα ενσφράγιστα αντικείμενα ανήκουν κυρίως στην ΜΕΧ (βλ. σχετικό κεφάλαιο εικ. Α.3.1.2.2.)⁷⁷³.

4.1.6.ii. Μάλια. Πήλινα σφραγίσματα Μετανακτορικής περιόδου

4.1.6.ii.α. Οικία Ε

Στο δάπεδο του δωματίου IV 2 της οικίας, στο επίπεδο IV, βρέθηκε ένα σφράγισμα πώματος αγγείου (*stopper*) με δύο σφραγιστικά αποτυπώματα, του οποίου η

μεγάλες ποσότητες. Δεν υπάρχει όμως ημερολόγιο ανασκαφής για το 1923 ούτε ημερομηνία της σύνταξης της ανασκαφικής έκθεσης.

⁷⁷¹ Poursat et al. 1999, σ. 189.

⁷⁷² Petrakis 2017, σ. 80.

⁷⁷³ Poursat et al. 1999, 196.

χρονολόγηση τοποθετείται στην ΥΜ ΙΙΙ Β περίοδο (πιν. Α.4.1.8./ εικ. Α.4.9.), εποχή της μετανακτορικής επανακατάληψης (*réoccupation*) της θέσης⁷⁷⁴.

4.1.6.ii.β. Συνοικία Μ (Quartier Mu) Περιοχή του εργαστηρίου των σφραγίδων

Στην περιοχή του εργαστηρίου των σφραγίδων (τομή Ζ/11, εικ. Α.3.7. κεφάλαιο ΜΕΧ) βρέθηκε το 1977, σε ανασκαφικό στρώμα με κεραμική ΥΜ ΙΙΙ Α/Β περιόδου, εποχής της μετανακτορικής επανακατάληψης (*réoccupation*) της θέσης, 1 σφράγισμα πώματος αγγείου (*stopper*) με σφραγιστικό αποτύπωμα, το οποίο επαναλαμβάνεται 11 φορές (πιν. Α.4.1.9). Προέρχεται από το στόμιο ενός ψευδόστομου αμφορέα που δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση⁷⁷⁵.

4.1.6.ii.γ. Συνοικία Ν (Quartier Nu)

Ένα σφράγισμα με δύο οπές ανάρτησης και θολωτή πίσω επιφάνεια (*CMS II 6, 211*) βρέθηκε στο δάπεδο του δωματίου Χ 7 (εικ. Α.4.10.). Το σφράγισμα βρισκόταν κοντά σε έναν ψευδόστομο αμφορέα, στη βόρεια είσοδο του δωματίου, μέσω της οποίας ο χώρος επικοινωνούσε με τρία γειτονικά δωμάτια. Στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκαν τρία λίθινα αγγεία, πέντε θραύσματα οψιανού, ένα θραύσμα επεξεργασμένου οστού και μια απλή πυξίδα. Το ανασκαφικό περιβάλλον

⁷⁷⁴ Poursat et al. 1999, σ. 196 με προγενέστερη βιβλιογραφία. Driessen & Farnoux 1994, σ. 56. Panagiotopoulos 2014, σ. 103 (ΥΕ (?)ΙΙΙ Β). Η οικία Ε αποτελείται από πολλά τμήματα που χτίστηκαν σε διαφορετικά επίπεδα. Η πρώτη φάση χρονολογείται στην ΜΜ Ι περίοδο. Το κτήριο εγκαταλείφθηκε κατά την ΥΜ ΙΙ περίοδο μετά από πυρκαγιά και δεν ξαναχτίστηκε παρά μόνο κατά την ΥΜ ΙΙΙ Β. Το πρώτο σφραγιστικό αποτύπωμα (*CMS II 6, 173*) πιθανώς χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙ Α1 περίοδο, https://arachne.uni-koeln.de/browser/index.php?view%5Blayout%5D=siegel_item&objektsiegel%5Bactual_bandnummer%5D=II%2C6&objektsiegel%5Bmax_page_band%5D=289&objektsiegel%5BgoToCMSPage%5D=173, ενώ το δεύτερο (*CMS II 6, 174*) στην ΥΜ ΙΙΙ Α1/Α2 περίοδο https://arachne.uni-koeln.de/browser/index.php?view%5Blayout%5D=siegel_item&objektsiegel%5Bactual_bandnummer%5D=II%2C6&objektsiegel%5Bmax_page_band%5D=289&objektsiegel%5BgoToCMSPage%5D=174 (τελευταία ενημέρωση 19/1/2019).

⁷⁷⁵ Poursat et al. 1999, σ. 194. *CMS II 6*, σ.194, εικ. 4, σ. 372, εικ. 23. Panagiotopoulos 2014, σ. 103. Μια ενσφράγιστη λαβή με αποτύπωμα ιερογλυφικής σφραγίδας αναφέρεται ότι βρέθηκε στην περιοχή δεν είναι δυνατό να εντοπιστεί σήμερα (Poursat et al. 1999, σ. 194). Ως χώρος εύρεσής της αναφέρεται είτε η περιοχή του εργαστηρίου των σφραγίδων είτε η περιοχή του εργαστηρίου του αγγειοπλάστη. Ήταν γνωστή κατά το 1970, αλλά μετά εξαφανίστηκε.

χρονολογείται την ΥΜ ΙΙ Β περίοδο⁷⁷⁶. Από το δωμάτιο ΙΙ 6 προέρχεται ένα πήλινο ενσφράγιστο πηνίο (*Tongewicht*) (πιν. Α.4.1.10. εικ. Α.4.10.)⁷⁷⁷.

4.1.7. ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ

Το μεγαλύτερο σύνολο πήλινων σφραγισμάτων της νεοανακτορικής Κρήτης βρέθηκε στο κεντρικό κτήριο του οικισμού της Αγίας Τριάδας, την “Έπαυλη” (*“Villa”, Villa Reale”, Villa Royale”*). Η «Έπαυλη» οικοδομήθηκε στην πρώιμη Νεοανακτορική περίοδο (ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ) και καταστράφηκε στο τέλος της ΥΜ ΙΒ φάσης από πυρκαγιά, στην οποία οφείλεται η διατήρηση των πήλινων σφραγισμάτων. Η Αγία Τριάδα ανήκει στην κατηγορία των «θέσεων με κεντρικό κτήριο», μη τυπικού «ανακτορικού» χαρακτήρα, καθώς η Έπαυλη είναι πολυτελές οικοδόμημα, όμως το αρχιτεκτονικό της σχέδιο δεν παραπέμπει σε «ανάκτορο». Διαμορφώνεται από δύο κάθετους σχεδόν μεταξύ τους άξονες, οι οποίοι αναπτύσσονται γύρω από μια μεγάλη αυλή⁷⁷⁸. Η πολυτελής κατασκευή και η διαρρύθμιση του κτηρίου, τα σημαντικά κινητά ευρήματα σε συνδυασμό με την εύρεση πήλινων σφραγισμάτων συνηγορούν στην ερμηνεία του ως πολιτικού κέντρου της περιοχής, έδρας μιας ελίτ με πολιτική εξουσία⁷⁷⁹.

Ο ακριβής αριθμός των πήλινων σφραγισμάτων που βρέθηκαν στο κτήριο είναι δύσκολο να εκτιμηθεί⁷⁸⁰. Σύμφωνα με τον Παναγιωτόπουλο⁷⁸¹ οι φορείς σφραγιστικών αποτυπωμάτων ανέρχονται στους 1103 και διακρίνονται σε 936 σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης, 76 σφραγίσματα με επίπεδη βάση, 53 *noduli*, 22 δισκία, 11 σφραγίσματα με δύο οπές ανάρτησης και 5 απροσδιόριστα σφραγίσματα. Οι πίνακες που καταρτίστηκαν για την παρούσα μελέτη με βάση τα

⁷⁷⁶ Poursat et al. 1999, σ. 194-195. Panagiotopoulos 2014, σ. 103.

⁷⁷⁷ Poursat et al. 1999, σ. 195. Driessen – Farnoux 1994, σ. 54 κ.ε. Φέρει το σφραγιστικό αποτύπωμα CMS ΙΙ 6 212 και προέρχεται από το ανατολικό τμήμα του δωματίου ΙΙ 6, όπου εντοπίστηκε ένα διαταραγμένο στρώμα (ΜΜ, ΥΜ Ι και ΙΙΙ χρονολόγησης) κοντά στην επιφάνεια.

⁷⁷⁸ Το κτήριο έχει ερμηνευθεί ως ανάκτορο, βασιλική, θερινή κατοικία του ηγεμόνα της Φαιστού, παραθαλάσσια έπαυλη των ηγεμόνων της Μεσαράς, συνένωση δύο ξεχωριστών αρχικά επαύλεων, θεωρίες που δεν είναι σήμερα (βλ. Τσαγκαράκη 2006, σ. 91, υποσημ. 5-8. και Panagiotopoulos 2014, σ. 33 με συγκεντρωμένη παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁷⁷⁹ Schoep 2002, σ. 24-25, 28-29.

⁷⁸⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 32, υποσημ. 199.

⁷⁸¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 32.

καταχωρηθέντα στο CMS σφραγίσματα από την Αγία Τριάδα παρουσιάζουν μικρές αποκλίσεις σε σχέση με τους παραπάνω αριθμούς (πιν. Α.4.1.12.i-vi)⁷⁸².

Οι ακριβείς θέσεις εύρεσης των σφραγισμάτων είναι άγνωστες, εντοπίζονται όμως κυρίως σε τρεις περιοχές: την ΝΔ πτέρυγα, την ΒΔ πτέρυγα της Έπαυλης και την αποθήκη 59 (εικ. Α.4.11.). Συγκεκριμένα:

Στην περιοχή των δωματίων 4-49-12 και 47-48, βρέθηκαν 5 δισκία (πιν. Α.4.1.12.iii αρ. 18, 19, 6, 20 και 16) με το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα, επαναλαμβανόμενο δύο έως τέσσερις φορές στο καθένα. Τα δισκία είχαν πέσει από τον ανώτερο όροφο μαζί με 5 πινακίδες και βρέθηκαν σε ύψος 1-2 μέτρων πάνω από το δάπεδο. Βάσει του χειρόγραφου καταλόγου των ευρημάτων του Halbherr (1902) εντόπισε ο Militello 476 πηλίνα σφραγίσματα⁷⁸³.

Ένα δεύτερο σύνολο σφραγισμάτων εντοπίστηκε το 1903 και αποτελείται από 200 σφραγίσματα, 8 δισκία και 4 θραύσματα πινακίδων. Η θέση εύρεσής τους «angolo N-O del colle /BA γωνία του λόφου», όπως αναφέρεται από τον Militello αντιστοιχεί στην περιοχή που περιλαμβάνει τόσο την ανατολική πτέρυγα της Στοάς 11 (*Portico 11*), όσο και το δυτικό τμήμα του δωματίου 13 (*stanza dei sigilli/ δωμάτιο των σφραγίδων*). Τα ευρήματα εντοπίστηκαν, όταν ο διαχωριστικός τοίχος ανάμεσα στους δύο χώρους δεν είχε ακόμα αποκαλυφθεί⁷⁸⁴.

Στην περιοχή της ΝΔ γωνίας της Στοάς 11 βρέθηκαν, το 1903, 39 σφραγίσματα, σε στρώμα τέφρας και άνθρακα. Επιπλέον παραδείγματα προέρχονται από αυτό το στρώμα. Με πολλή επιφύλαξη μπόρεσε ο Militello να

⁷⁸² CMS II 6, σ. 5. Στους πίνακες που καταρτίστηκαν για την παρούσα μελέτη περιλαμβάνονται 930 σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης, 22 δισκία, 53 *noduli*, 78 σφραγίσματα με επίπεδη βάση, 5 σφραγίσματα με δύο οπές και 2 σφραγίσματα αντικειμένων, ενώ βάσει του CMS II 6 (πιν. 2, σ. 478-9- και 450) από την Αγία Τριάδα προέρχονται επιπλέον 27 απροσδιόριστα σφραγίσματα και 3 ενσφράγιστα αντικείμενα τύπου *Riegel*. Η Τσαγκαράκη (2006, σ. 92) αναφέρει 1093 ενσφράγιστα διοικητικά τεκμήρια. Ο αριθμός που αναφέρει ο Παναγιωτόπουλος προκύπτει πιθανότατα από επανεξέταση του υλικού και ένταξη αρχικά απροσδιόριστων τύπων σε συγκεκριμένες κατηγορίες σχημάτων/ειδών σφραγισμάτων που ακολούθησε την έκδοση του CMS II 6, σύμφωνα με τα αναφερόμενα σε αυτό, δεδομένου ότι η μελέτη του Παναγιωτόπουλου είναι μεταγενέστερη της έκδοσης του τόμου CMS II 6.

⁷⁸³ Προφανώς πρόκειται για το ίδιο σύνολο, για το οποίο ο F. Halbherr στη δημοσίευσή του το 1903 αναφέρει 450 σφραγίσματα από το δωμάτιο 13. CMS II 6, σ. 3 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁷⁸⁴ CMS II 6, σ. 3 και Τσαγκαράκη 2006, σ. 95 με προγενέστερη βιβλιογραφία. Επίσης Panagiotopoulos 2014, σ. 33.

αποδώσει 197 επιπλέον σφραγίσματα και 1 δισκίο, καθώς και ένα θραύσμα πινακίδας⁷⁸⁵.

Ανάμεσα στο δωμάτιο 27 και τον διάδρομο 9 ήρθε στο φως ένα ομοιογενές σύνολο. 45 *noduli* με αετωματική πίσω επιφάνεια που φέρουν το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα (πιν. Α.4.1.12.i, αρ. 4-43 και 48-52), είχαν πιθανότατα παραχθεί από το ίδιο πρόσωπο και για τον ίδιο σκοπό⁷⁸⁶. Βρέθηκαν στο περβάζι του παραθύρου ανάμεσα στους δύο χώρους. Στο δωμάτιο 27 υπήρχαν πίθοι, καθώς και ένας μεγάλος αριθμός κωνικών κυπέλλων που επιτρέπουν να αποδοθεί αποθηκευτική χρήση στον χώρο⁷⁸⁷.

Στην περιοχή των δωματίων 3,11, και 13 απέδωσε ο Hallager⁷⁸⁸ ορισμένα ακόμα δισκία (πιν. Α.4.1.12.iii αρ. 12,4,1 και 14). Η Schoep πιστεύει ότι η περιοχή ανάμεσα στους χώρους 11, 13 και πιθανώς τον διάδρομο 50 είναι η θέση προέλευσης των περισσότερων ενεπίγραφων σφραγισμάτων με μία οπή ανάρτησης, αλλά και των δύο μοναδικών ενεπίγραφων σφραγισμάτων με επίπεδη βάση (πιν. Α.4.1.12.iv, αρ. 33 και 78)⁷⁸⁹.

Το 1903 βρέθηκαν στην περιοχή των βόρειων αποθηκών (αποθήκη 59) 1 δισκίο και 2 σφραγίσματα ή *noduli*, καθώς και θραύσματα πινακίδων στον νότιο τοίχο, στο εσωτερικό δύο πίων και γύρω από αυτούς. Οι πίθοι βρίσκονταν στα ανατολικά της κλίμακας που οδηγεί στο δωμάτιο 61. Πιθανότατα, στο σύνολο αυτό ανήκουν επίσης τρεις πήλινες πινακίδες και ένα σφράγισμα, το οποίο βρέθηκε στο κάτω μέρος της περιοχής της σκάλας, στο ίδιο σύνολο. Τα αντικείμενα έπεσαν ενδεχομένως από ψηλά, από τον ανώτερο όροφο ή από ράφια που βρίσκονταν στους τοίχους⁷⁹⁰.

⁷⁸⁵ CMS II 6, σ. 3,5.

⁷⁸⁶ CMS II 6, σ. 3, 360-361.

⁷⁸⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 33. Hallager 1996 I, σ. 43. Hitchcock 2000, σ. 151. Schoep 1997, σ. 63.

⁷⁸⁸ Hallager 1996 II, σ. 27-29, 31 Ο Hallager ταύτισε 1 σφράγισμα, με το χαμένο σήμερα δισκίο με την επιγραφή HTWc<3018>. Το εύρημα αυτό προήλθε από μια κόγχη στο νότιο τοίχο του δωματίου 13 σε στρώμα σκουρόχρωμου χρώματος (CMS II 6, σ. 5) και φαίνεται ότι ήταν το μόνο που βρέθηκε *in situ*, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα που θεωρείται ότι προέρχονταν από τον ανώτερο όροφο (Hallager 1996 I, σ. 43). Η Schoep, (1997, σ. 58, πιν. 1) θεωρεί το τελευταίο δισκίο δευτερογενές εύρημα.

⁷⁸⁹ Schoep 1997, σ. 46-47.

⁷⁹⁰ CMS II 6, σ. 5. Σχετικά με την προέλευση των ευρημάτων, εάν δηλαδή η αρχική τους θέση ήταν στον ανώτερο όροφο ή όχι βλ. Hallager 1996 I, σ. 44. Schoep 1997, σ. 48, 57-58 και πιν. 1) και Perna 1994, σ. 100.

Τέλος, 2 αταύτιστα δισκία προήλθαν από το κοσκίνισμα του χρώματος της ανασκαφής που προερχόταν από την περιοχή που οριοθετείται δυτικά των δυτικών τοίχων των δωματίων 7 και 57 και εκτείνεται προς ανατολικά έως τον διαχωριστικό τοίχο μεταξύ των δωματίων 57 και 57α⁷⁹¹. Επίσης, ορισμένα σφραγίσματα χωρίς ένδειξη προέλευσης είναι δυνατό, βάσει των χαρακτηριστικών τους (σφραγιστικά αποτυπώματα, σχήματα, επιγραφές, φύση του πηλού), να αποδοθούν με επιφύλαξη στην Αγία Τριάδα⁷⁹².

Εντυπωσιακή είναι η αριθμητική υπεροχή των σφραγισμάτων με μία οπή ανάρτησης σε διάφορες παραλλαγές, τα οποία είναι κυρίως ενεπίγραφα (πιν. A.4.1.12.v). Συνήθως τα σφραγίσματα που φέρουν κοινό σφραγιστικό αποτύπωμα ανήκουν στην ίδια παραλλαγή οδηγώντας στην υπόθεση ότι είχαν παραχθεί από ένα μόνο πρόσωπο. Η ύπαρξη κοινών σφραγιστικών αποτυπωμάτων σε σφραγίσματα που εντάσσονται τυπολογικά σε διαφορετικές παραλλαγές ή σχήματα ερμηνεύεται με τη χρήση της ίδιας σφραγίδας από διαφορετικά πρόσωπα⁷⁹³.

Η επανάληψη συγκεκριμένων σφραγιστικών τύπων σε μεγάλο αριθμό πήλινων σφραγισμάτων που ανήκουν στο ίδιο ή σε διαφορετικά σχήματα (πιν. A.4.1.12.i-vi)⁷⁹⁴ οδηγεί στη διάκριση 17 υπευθύνων σφράγισης που σφραγίζουν 847 σφραγίσματα, δηλαδή το 81,2 % του συνόλου, ενώ 127 υπεύθυνοι σφραγίζουν 210 σφραγίσματα. Από τις 17 σφραγίδες που ανήκουν, σύμφωνα με την Weingarten⁷⁹⁵, στη διοικητική ελίτ, η πρώτη σε αριθμό εντοπίζεται σε σφραγίσματα που ξεπερνούν το ¼ του συνόλου, ενώ η δεύτερη και η τρίτη σε ποσοστό 21,2 % αυτών. Σύμφωνα πάντα με την ίδια μελετήτρια, η «διοικητική πυραμίδα» στην Αγία Τριάδα είναι μάλλον ένας «οβελίσκος» με πλατιά βάση, καθώς στην κατώτερη βαθμίδα βρίσκονται περίπου 100 υπεύθυνοι σφράγισης που σφραγίζουν 1 ή 2 σφραγίσματα.

⁷⁹¹ Τσαγκαράκη 2006, σ. 95. Perna 1994b, σ. 98 και Schoep 1997, σ. 49.

⁷⁹² CMS II 6, σ. 5-6.

⁷⁹³ CMS II 6, σ. 341-342.

⁷⁹⁴ Στους πίνακες A.4.1.12.i-vi, η επανάληψη των σφραγιστικών αποτυπωμάτων δηλώνεται με κόκκινο χρώμα για τα σφραγίσματα που ανήκουν στο ίδιο είδος και με μπλε γραφή για τα σφραγιστικά αποτυπώματα που εντοπίζονται σε σφραγίσματα διαφορετικών ειδών.

⁷⁹⁵ Weingarten 1987α, σ. 2.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι υπεύθυνοι σφράγισης και οι γραφείς ήταν διαφορετικά πρόσωπα. Στην Αγία Τριάδα, ενώ τα σφραγίσματα εντοπίζονται αποκλειστικά μέσα στην έπαυλη, πινακίδες έχουν βρεθεί και εκτός αυτής⁷⁹⁶. Οι 3 από τις 5 πινακίδες του δωματίου 11 περιλαμβάνουν σημεία της γραμμικής Α γραφής που κυριαρχούν και στα σφραγίσματα⁷⁹⁷. Επίσης, δεν παρατηρείται αποκλειστική συνεργασία συγκεκριμένων γραφών με συγκεκριμένους υπευθύνους σφράγισης⁷⁹⁸.

Ο πηλός των σφραγισμάτων παρουσιάζει ομοιομορφία. Διαφοροποιήσεις ως προς τα σχήματα και τον πηλό των σφραγισμάτων ενδεχομένως δηλώνουν εισαγωγή τους από άλλες περιοχές, όπως για παράδειγμα ο μοναδικός *nodulus* με θολωτή πίσω επιφάνεια (πιν. Α.4.1.12.i αρ. 1), ο οποίος, σύμφωνα με τον Hallager, προέρχεται από κνωσιακό πηλό⁷⁹⁹. Η Weingarten υποστηρίζει ότι ορισμένα όμοια σφραγίσματα με επίπεδη βάση - κάθετοι δίσκοι, σχήμα τυπικό της Ζάκρου, είναι εισηγμένα από τη Ζάκρο ή την Κνωσό, όμως η υπόθεση αυτή δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί⁸⁰⁰. Αξίζει να σημειωθεί σφραγιστικό αποτύπωμα προερχόμενο από εισηγμένο σφραγιδοκύλινδρο σε σφράγισμα με επίπεδη βάση (πιν. Α.4.1.12.iv, αρ. 57), το οποίο φέρει και δεύτερο σφραγιστικό αποτύπωμα μεταλλικού δαχτυλιδιού.

Σύμφωνα με την Weingarten, οι υπεύθυνοι σφράγισης, τουλάχιστον οι επιφανείς, ήταν υπάλληλοι της Έπαυλης και όχι ιδιώτες⁸⁰¹. Η ίδια μελετήτρια θεωρεί ότι τα σημεία της Γραμμικής Α γραφής στα σφραγίσματα αναφέρονται σε χώρους φύλαξης αγαθών, όπου διενεργούνταν έλεγχοι και ότι ο μεγάλος όγκος των διασωθέντων σφραγισμάτων είναι αποτέλεσμα μιας διαδικασίας συνεχούς σφράγισης, αποσφράγισης και επανασφράγισης⁸⁰². Σε κάθε περίπτωση τα ευρήματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στην Έπαυλη λάμβανε χώρα σημαντική διοικητική δραστηριότητα⁸⁰³.

⁷⁹⁶ Schoep 1997, σ. 59-60.

⁷⁹⁷ Weingarten 1987α, σ. 31.

⁷⁹⁸ Weingarten 1987α, σ.10.

⁷⁹⁹ Hallager 1996 II, σ. 122. CMS II 6, σ. 363, υποσημ. 45.

⁸⁰⁰ CMS II 6, σ. 359 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁸⁰¹ Weingarten 1987α, σ. 34 και 37.

⁸⁰² Weingarten 1987α, σ. 35 και 36.

⁸⁰³ Panagiotopoulos 2014, σ. 33.

Τα σφραγίσματα της ΒΔ πτέρυγας της Έπαυλης θεωρούνται προϊόντα διοικητικού αρχείου που φυλασσόταν στον ανώτερο όροφο⁸⁰⁴. Η Schoep⁸⁰⁵ το εντάσσει στις αποθέσεις “με πλήρη σύνθεση”. Επίσης δεν είναι τυχαίο ότι τα δωμάτια 13 και πιθανώς το 11 αποτελούν τμήμα “Μινωικού Συστήματος Αιθουσών”, όπου λάμβαναν χώρα συναθροίσεις με κατανάλωση φαγητού ενδεχομένως τελετουργικού χαρακτήρα, όπως δείχνουν τα πολύτιμα αντικείμενα που περιλαμβάνονται ανάμεσα στα συνευρήματα των σφραγισμάτων⁸⁰⁶. Η Schoep⁸⁰⁷, μελετώντας ιδιαίτερος την περίπτωση της Αγίας Τριάδας, θεωρεί ότι τα σφραγίσματα συνδέονταν με τις συγκεντρώσεις τελετουργικού χαρακτήρα που λάμβαναν χώρα εκεί. Η εύρεση αρχείων σε άμεση γειτνίαση με χώρους που έχουν την συγκεκριμένη αρχιτεκτονική διαρρύθμιση δεν είναι μοναδική στην Αγία Τριάδα, καθώς παρατηρείται και σε άλλες θέσεις, όπως στα Μάλια και την Κάτω Ζάκρο⁸⁰⁸.

Τα σφραγίσματα της αποθήκης 59, αλλά και οι 45 *noduli* των χώρων 9 και 27 θεωρούνται «απόθεση με περιορισμένη σύνθεση» και σχετίζονται με αποθηκευτικούς χώρους. Δεν είναι σαφές εάν αποτελούσαν ένα πρωιμότερο στάδιο της διοικητικής οργάνωσης και προοριζόνταν να μεταφερθούν στο αρχείο, όμως σε κάθε περίπτωση τεκμηριώνουν την άσκηση σφραγιστικής και διοικητικής πρακτικής σε περισσότερους του ενός χώρους του κτηρίου⁸⁰⁹. Εκτιμάται ότι τα μεν σφραγίσματα της αποθήκης 59 προοριζόνταν για εσωτερικές καταγραφές μέσα στην Έπαυλη, ενώ εκείνα ανάμεσα στους χώρους 9 και 27 αποτελούν τεκμήρια μιας διαδικασίας που βρισκόταν σε εξέλιξη τη χρονική στιγμή της καταστροφής και διεκόπη βίαια⁸¹⁰.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι και στις τέσσερις περιπτώσεις, στις οποίες παρατηρούνται κοινά σφραγιστικά σφραγιστικά αποτυπώματα προερχόμενα από μεταλλικά δαχτυλίδια σε διαφορετικές περιοχές (εικ. Α.4.29. πιν. Α.4.1.4 και

⁸⁰⁴ Schoep 1997, σ. 62. Schoep 1999 b, σ.206. Hallager 1996 I, σ. 77. Perna 1994, σ. 100. Militello 1992, σ. 412. La Rossa 1997, σ. 87.

⁸⁰⁵ Schoep 1997, σ. 61-62 και πιν. 3. 1996, σ. 79. 1999b, σ. 206. 2002, σ. 25.

⁸⁰⁶ Τσαγκαράκη 2006, σ. 98 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁸⁰⁷ Schoep 2017, σ. 88 κ.ε.

⁸⁰⁸ Hitchcock 2000, σ. 159-160, 165-167, 190.

⁸⁰⁹ Τσαγκαράκη 2006, σ. 99.

⁸¹⁰ La Rossa 1997, σ. 87.

A.4.1.12.iv.) υπάρχουν παράλληλα σε σφραγίσματα με επίπεδη βάση από την Αγία Τριάδα⁸¹¹. Τα ευρήματα από την Έπαυλη της Αγίας Τριάδας τεκμηριώνουν τον σημαντικό διοικητικό ρόλο που είχε στην περιοχή, σε μια εποχή που θεωρείται ότι το διοικητικό κέντρο είχε μεταφερθεί εκεί από τη γειτονική Φαιστό⁸¹².

4.1.8. ΚΑΤΩ ΖΑΚΡΟΣ

Το δεύτερο πολυπληθέστερο σύνολο νεοανακτορικών σφραγισμάτων προέρχεται από την Κάτω Ζάκρο, σημαντικό νεοανακτορικό οικισμό στο ανατολικό άκρο της Κρήτης που διαθέτει ανάκτορο και λιμάνι. Η τελική καταστροφή της πόλης και του ανακτόρου, στην οποία οφείλεται η διατήρηση των σφραγισμάτων χρονολογείται στα τέλη της ΥΜ ΙΒ περιόδου, αν και υπάρχουν ενδείξεις για μια προγενέστερη καταστροφή κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο⁸¹³.

Ο ακριβής αριθμός των πήλινων σφραγισμάτων από το ανάκτορο είναι δύσκολο να προσδιοριστεί⁸¹⁴. Από έναν μεγαλύτερο αριθμό σφραγισμάτων με μία ή δύο οπές και *noduli*, είναι δυνατό να ταυτιστούν μόνο 5 (πιν. A.4.1.14.i.), 2 *noduli* και 1 σφράγισμα με δύο οπές, καθώς και 2 σφραγίσματα με επίπεδη βάση και 30 αποσπασματικά σωζόμενες πινακίδες γραμμικής Α που βρέθηκαν σε στρώμα ΥΜ ΙΒ καταστροφής. Σύμφωνα με τον Ν. Πλάτωνα, προέρχονται από 4 χώρους του κτηρίου, την Αίθουσα Τελετουργιών (δωμάτιο XXVIII), το Θησαυροφυλάκιο (XXV), το Αρχείο (XVI), και την Δεξαμενή Καθαρμών (LVIII) (εικ. A.4.12, αρ.3,2,1&4 αντίστοιχα).

Στους δύο πρώτους χώρους, τα σφραγίσματα βρέθηκαν μαζί με πολύτιμα αντικείμενα λατρευτικού ή τελετουργικού χαρακτήρα⁸¹⁵. Από το Θησαυροφυλάκιο (XXV) ταυτίζονται 1 σφράγισμα με μία ή δύο οπές και 2 σφραγίσματα με επίπεδη βάση. Ο Πλάτων αναφέρει 2 σφραγίσματα από το Αρχείο ή *Αρχαιοφυλάκιον του Ιερού* (δωμ. XVI), όπου ήρθαν στο φως επίσης 13 πινακίδες. Από το ίδιο δωμάτιο

⁸¹¹ Δυστυχώς η ακριβής θέση εύρεσης των σφραγισμάτων αυτών στο κτηριακό συγκρότημα δεν είναι γνωστή.

⁸¹² Schoep 2002, σ. 23-33. Weingarten 1990b, σ. 110, και σημ. 35, 119. La Rossa 1997, σ. 79 με συγκεντρωμένες τις θεωρίες σχετικά με την μεταφορά του διοικητικού κέντρου.

⁸¹³ Driessen & MacDonald 1997, σ. 33.

⁸¹⁴ CMS II 7, σ. XVII.

⁸¹⁵ Πήλινα αγγεία, διακοσμητικά λίθινα αγγεία, αυγά στρουθοκαμήλου, διακοσμητικούς διπλούς πελέκεις κα.(CMS II 7, σ. XVIII. Panagiotopoulos 2014, σ. 33).

προέρχεται με μεγάλη πιθανότητα ο *nodulus* CMS II 7, 39 με το αποτύπωμα ενός *Knossian Replica Ring* με παράσταση ταυροκαθαψίων, το οποίο εντοπίζεται και σε άλλες θέσεις (βλ. πιν. Α.4.1.4.)⁸¹⁶. Ο Πλάτων θεωρούσε ότι οι πινακίδες φυλάσσονταν σε ξύλινα κιβώτια, τοποθετημένα σε ράφια στο νότιο τοίχο του χώρου, όπου υπήρχαν τρεις κόγχες. Πίστευε επίσης ότι ο αριθμός των σφραγισμάτων πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερος, αλλά οι συνθήκες υγρασίας δεν επέτρεψαν τη διατήρησή τους⁸¹⁷. Σύμφωνα με την Schoep, τα διοικητικά τεκμήρια του δωματίου XVI εντάσσονται με επιφύλαξη στις «αποθέσεις με πλήρη σύνθεση»⁸¹⁸ και είναι πιθανό να αποτελούν πρωτογενή αρχαιολογικά συμφραζόμενα⁸¹⁹. Τα ευρήματα του δωματίου XXVIII προέρχονταν από τον ανώτερο όροφο του κτηρίου⁸²⁰. Στον ίδιο χώρο αναφέρεται ότι βρέθηκαν 3 πινακίδες της γραμμικής Α γραφής και 1 *nodulus*. Ο χώρος συνδέεται με το Μινωικό Σύστημα Αιθουσών. Ο Πλάτων αναφέρει την εύρεση ορισμένων σφραγισμάτων από την Δεξαμενή Καθαρμών (δωμ. LVIII), τα οποία όμως δεν κατέστη δυνατό να ταυτιστούν⁸²¹.

Αξίζει να σημειωθεί η άμεση γειτνίαση και η στενή σχέση του χώρου του αρχείου, που τοποθετείται πιθανότατα στο επίπεδο του ισογείου, με το Μινωικό Σύστημα Αιθουσών, στο οποίο εντάσσεται η Αίθουσα Τελετουργιών, αλλά και με το Κεντρικό Ιερό του ανακτόρου (δωμάτιο XXIII) . Σύμφωνα με την Hitchcock⁸²² η πρόσβαση στο Αρχείο εξασφαλιζόταν πολύ πιο άμεσα μέσω της Αίθουσας Τελετουργιών παρά μέσω του δωματίου IX που ερμηνεύεται ως προθάλαμος εισόδου. Όπως προαναφέρθηκε, ανάλογη διαρρύθμιση και σχέση παρατηρείται στην Αγία Τριάδα. Φαίνεται, επομένως, ότι η διοικητική δραστηριότητα που λάμβανε χώρα στην δυτική πτέρυγα του ανακτόρου είχε πιθανότατα θρησκευτικό χαρακτήρα ή ότι βρισκόταν υπό την αιγίδα ή τον έλεγχο του ιερού⁸²³.

⁸¹⁶ Το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα εντοπίζεται στην Αγία Τριάδα, τα Γουρνιά, και τον Σκλαβόκαμπο (Τσαγκαράκη 2006, σ. 339-340, αρ. κατ. 53).

⁸¹⁷ Πλάτων 1974, σ. 131-139. CMS II 7, σ. XVII-XVIII και σ. 49 αρ. 39.

⁸¹⁸ Schoep 1997, σ. 61. 1996, σ. 79.

⁸¹⁹ Schoep 1997, σ. 57,58, πιν. 1 (*Primary Contexts*).

⁸²⁰ Hallager 1996 I, σ. 75. Schoep 1997, σ.58, πιν. 1 (όπου τα ευρήματα θεωρούνται δευτερογενή («Secondary contexts»))

⁸²¹ Πλάτων 1974, σ. 169. Hallager 1996 (MRI), σ. 76-77 και CMS II 7, σ. XVIII.

⁸²² Hitchcock 2000, σ. 158-160, 177, 190.

⁸²³ Πλάτων 1974, σ. 131. Weingarten 1983 σ, 4. Wiener 1999, σ. 415.

Ο κύριος όγκος των σφραγισμάτων της Κάτω Ζάκρου δεν προέρχεται από το ανάκτορο, αλλά από την Οικία Α, το δυτικότερο οίκημα στα βόρεια του ανακτόρου (εικ. Α.4.13.) το οποίο καταστράφηκε επίσης κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο, σύμφωνα με την κοινά αποδεκτή σήμερα χρονολόγηση. Τα σφραγίσματα ήρθαν στο φως το 1901 μαζί με μία πινακίδα γραμμικής Α γραφής από τον Hogarth⁸²⁴. Η ομάδα περιλαμβάνει 490 σφραγίσματα με επίπεδη βάση, 59 σφραγίσματα με μία ή δύο οπές ανάρτησης 5 *noduli*, 1 δισκίο και 1 πινακίδα γραμμικής Α γραφής. Βρέθηκαν συγκεντρωμένα στο ΒΔ τμήμα του επιμήκους δωματίου VII (εικ. Α.4.14.α.), μέσω του οποίου επικοινωνούσαν η αποθήκη VIII, ο προθάλαμος IV, όπου υπάρχουν ενδείξεις ότι υπήρχε «πατηρήρι» για την παραγωγή κρασιού. Στην αποθήκη VIII υπήρχαν 5 πίθοι, 9 αμφορείς και 13 άωτα κωνικά κύπελα. Εκτιμάται ότι τα διοικητικά τεκμήρια είχαν πέσει από τον ανώτερο όροφο, όπου φυλάσσονταν μαζί με άλλα αντικείμενα⁸²⁵. Είναι ενδιαφέρον το ότι σχετίζονται με χάλκινα γεωργικά εργαλεία. Η πινακίδα αναφέρεται σε καταχωρήσεις που αφορούν τον γεωργικό τομέα και συγκεκριμένα καταχωρήσεις μεγάλων ποσοτήτων σύκων και σιταριού. Κατά συνέπεια, η οικία Α δεν πρέπει να συνδεόταν απλά με την παραγωγή κρασιού, αλλά με ένα ευρύτερο φάσμα αγροτικών δραστηριοτήτων⁸²⁶.

Η θεματολογία των σφραγιστικών αποτυπωμάτων είναι ιδιαίτερη, καθώς το μεγαλύτερο μέρος τους εικονίζει φανταστικά τερατόμορφα όντα με τεχνοτροπία που δεν υπάρχει σε άλλη μινωική θέση (εικ. Α.4.14.β.). Συχνά οι παραστάσεις διαφορετικών σφραγίδων παρουσιάζουν τέτοιες ομοιότητες, ώστε είναι δύσκολο να διακριθούν με βεβαιότητα μεταξύ τους. Η δυσκολία αυτή περιπλέκει περισσότερο την εικόνα των «συνεργαζόμενων» υπεθύνων σφράγισης, δίνοντας ένα εντυπωσιακό παράδειγμα επαναλαμβανόμενων συνδυασμών σφραγιστικών αποτυπωμάτων στα σφραγίσματα της Ζάκρου (πιν. Α.4.14.ii).

Ερωτήματα έχει εγείρει η παράλληλη ύπαρξη δύο αρχείων στην Κάτω Ζάκρο την ίδια χρονική περίοδο. Ο Ν. Πλάτων θεωρούσε το αρχείο της οικίας Α προγενέστερο και το τοποθετούσε στην ΥΜ ΙΑ περίοδο, σύμφωνα με τα

⁸²⁴ CMS II 7, σ. XV. Weingarten 1991, σ. 304.

⁸²⁵ CMS II 7, σ. XV. Hallager 1996 I, σ. 73-74. Schoep 1997, σ. 43, 62, πιν. 3. Weingarten 1983 c, σ. 2-4. Weingarten 1991, σ. 304. Wiener 1999, σ. 415, υποσημ. 26. .

⁸²⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 34.

ανασκαφικά του συνευρήματα και συγκεκριμένα την κεραμική, χρονολόγηση που αμφισβητήθηκε από άλλους μελετητές⁸²⁷. Σύμφωνα με την Schoep⁸²⁸, το σύνολο των σφραγισμάτων της Οικίας Α αντικατοπτρίζει μια αποκέντρωση της κεντρικής «ανακτορικής» διοίκησης, την οποία εκπροσωπεί το κεντρικό ανακτορικό οικοδόμημα. Σύμφωνα με την Τσαγκαράκη⁸²⁹, «η άμεση σύνδεση ή ακόμα και η εξάρτηση των διοικητικών δραστηριοτήτων της οικίας Α από το «ανάκτορο»- έστω και στο πλαίσιο ενός συστήματος αποκέντρωσης- δεν πρέπει να θεωρηθεί αυτονόητη, αλλά ούτε και αναγκαία». Η τελευταία μελετήτρια θεωρεί ότι η οικία Α δεν πρέπει να ταυτιστεί με ιδιωτική οικία, ενώ, σύμφωνα πάλι με την Schoep⁸³⁰ τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά και οι ενδείξεις βιοτεχνικών και αποθηκευτικών δραστηριοτήτων υποδηλώνουν μια διαφορετική χρήση για το κτήριο. Οι Weingarten και Schoep⁸³¹ ερμήνευσαν το κτήριο ως «τελωνείο», ένα είδος οδικού σταθμού ανάμεσα στο λιμάνι και τον οδικό άξονα που οδηγούσε στο οροπέδιο και είχε τον έλεγχο της χερσαίας διακίνησης των αγαθών, υπόθεση που ανέτρεψε ο επαναπροσδιορισμός του οδικού δικτύου στην περιοχή⁸³².

Μια νέα θεωρία⁸³³ υποστήριξε τη διαφορετική λειτουργία των δύο αρχείων βασιζόμενη στη διαφορετική σύνθεση των διοικητικών τεκμηρίων. Το «αρχείο» του ανακτόρου πιθανώς εξυπηρετούσε διοίκηση τοπικών και περιφερειακών οικονομικών υποθέσεων που σχετίζονταν με παραγωγή ειδών πολυτελείας και τελετουργικές δραστηριότητες, ενώ η Οικία Α υπήρξε η έδρα μιας ναυτικής/στρατιωτικής διοίκησης που εξυπηρετούσε της διοικητικές ανάγκες ενός υπερποντίου εμπορίου ή εξωτερικών συναλλαγών και παράλληλα συνδεόταν με την συντήρηση του στόλου. Για τη θεωρία αυτή εκφράστηκαν ουσιαστικές

⁸²⁷ Πλάτων & Brice 1975, σ. 39. Οι περισσότεροι μελετητές όμως σήμερα δέχονται την ΥΜ ΙΒ χρονολόγηση για τα ευρήματα της οικίας Α, με εξαίρεση την Schoep (1997, 43, 57, 65, πιν. 4), η οποία δεν αποκλείει μια χρονολόγηση πρωιμότερη του τέλους της ΥΜ ΙΒ και δέχεται μια χρονολόγηση του συνόλου των σφραγισμάτων γενικώς στην ΥΜ Ι περίοδο.

⁸²⁸ Schoep 1996, σ. 75-85 και ειδικότερα 76, 77 εικ. 2, σ. 78-79, 80, 82 και Schoep 1999a, 205-206 και πιν. 2.

⁸²⁹ Τσαγκαράκη 2006, σ. 114.

⁸³⁰ Schoep 1996, σ.78-79.

⁸³¹ Weingarten 1983 c, σ. 45-46. 1986 b, σ. 293-294. Schoep 1999a, σ. 206.

⁸³² Wiener 1999, σ. 414- 415., υποσημ. 24.

⁸³³ Wiener 1999, σ. 411- 420.

αντιρρήσεις. Ο Warren⁸³⁴ εκτίμησε ότι , ακόμα και σε αυτή την περίπτωση, τα αγαθά που εισάγονταν θα κατέληγαν στο ανάκτορο, επομένως τα σφραγίσματα θα έπρεπε να εντοπιστούν εκεί και όχι στη Οικία Α. Περαιτέρω έρευνα οδήγησε σε νέες θεωρίες σχετικά με τον ρόλο του ανακτόρου ως κέντρου εμπορίου ή κέντρου παραγωγής ειδών πολυτελείας υπό τον έλεγχο της Κνωσού, αναγάγοντάς το ενδεχομένως σε “κνωσιακό φυλάκιο”⁸³⁵.

Την εξήγηση για την ύπαρξη δύο «αρχείων» ή ακριβέστερα την ερμηνεία για την ύπαρξη παράλληλης διοικητικής δραστηριότητας σε δύο θέσεις, εντός και εκτός ανακτόρου, μπορεί να δώσει η παρατήρηση του Παναγιωτόπουλου, η οποία προκύπτει μετά από σύγκριση των ευρημάτων της Κάτω Ζάκρου με τα αντίστοιχα των μυκηναϊκών ανακτορικών θέσεων της Ηπειρωτικής Ελλάδας ⁸³⁶. Στα μυκηναϊκά ανάκτορα υπερέχουν αριθμητικά οι πινακίδες, ενώ στις οικίες γύρω από τα ανάκτορα, τα πήλινα σφραγίσματα. Φαίνεται ότι εκτός ανακτόρου πραγματοποιείτο ένας πρώτος έλεγχος των εισερχομένων προϊόντων και στη συνέχεια τα δεδομένα των σφραγισμάτων μεταφέρονταν στις πινακίδες.

Προχωρώντας περαιτέρω τη σύγκριση αυτή επισημαίνουμε την ομοιότητα που παρουσιάζουν τα ευρήματα της Οικίας Α με αυτά της Αποθήκης Οίνου της Πύλου. Στην είσοδο του προθαλάμου της Αποθήκης Οίνου βρέθηκαν συγκεντρωμένα πήλινα σφραγίσματα, ενώ στην κύρια αποθήκη εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός πύλων. Εκμεταλλευόμενοι τον διακρινόμενο «δισταγμό» των μελετητών ως προς την προέλευση των σφραγισμάτων από τον ανώτερο όροφο, θα ήταν πολύ δελεαστικό να θεωρήσουμε ότι τα σφραγίσματα και η πινακίδα βρίσκονταν συγκεντρωμένα στο κατώφλι του χώρου VII, προκειμένου να εξυπηρετήσουν κάποια περαιτέρω καταγραφή, προτού απορριφθούν, πρακτική που παρατηρείται συνήθως στη Μυκηναϊκή Ηπειρωτική Ελλάδα⁸³⁷. Ο αριθμός των σφραγισμάτων της Αποθήκης Οίνου της Πύλου είναι σαφώς μικρότερος σε σχέση

⁸³⁴ Wiener 1999, σ. 422-423 (Diskussion”).

⁸³⁵ Cunningham 2001, σ. 79. Για τον ενδεχόμενο έλεγχο της Κνωσού βλ. Τσαγκαράκη 2006, σ. 116 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

⁸³⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 34. Σχετικά με τη μεταφορά αποθηκευτικών και διοικητικών διαδικασιών εκτός των ανακτορικών κέντρων κατά τη Νεοανακτορική περίοδο βλ. Driessen 1995, σ. 67 και 69-85.

⁸³⁷ Hallager 1996 I, σ. 156. Hallager 2005 σ. 256. Panagiotopoulos 2014, 203.

με τον μεγάλο όγκο του υλικού της Οικίας Α, η χρονική απόσταση ανάμεσα στα δύο ευρήματα πολύ μεγάλη και η πιθανότητα της προέλευσης των σφραγισμάτων από ανώτερο όροφο, όπου είχαν συγκεντρωθεί σε κιβώτιο, πολύ πιθανή. Τέλος, απαιτείται ενδελεχής επανέλεγχος των ανασκαφικών δεδομένων, εάν και εφόσον είναι εφικτός, ώστε να επιβεβαιωθεί η παραπάνω υπόθεση⁸³⁸.

4.1.9. ΧΑΝΙΑ

Στα Χανιά έχουν εντοπιστεί σημαντικότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα νεοανακτορικών χρόνων στον λόφο Καστέλι και στην περιοχή της Σπλάντζιας, στα ανατολικά του λόφου. Τα ανασκαφικά δεδομένα είναι αποσπασματικά, επειδή μεγάλο μέρος τους βρέθηκε κάτω από τη σύγχρονη πόλη των Χανίων. Παρόλα αυτά δείχνουν ότι πρόκειται για μεγάλης έκτασης μινωική εγκατάσταση. Αν και δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα κεντρικό κτήριο ή «ανάκτορο», τα ανασκαφικά ευρήματα (αρχιτεκτονικά κατάλοιπα με στοιχεία «ανακτορικού» χαρακτήρα σε πολλές περιπτώσεις, ενσφράγιστα και ενεπίγραφα διοικητικά τεκμήρια του συστήματος της Γραμμικής Α Γραφής), αλλά και η ανακάλυψη σημαντικών λατρευτικών και τελετουργικών χώρων συνηγορούν στην ύπαρξη κεντρικού κτηρίου ή ανακτόρου στην περιοχή⁸³⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα Χανιά είναι η μοναδική θέση μετά την Κνωσό που έχει να επιδείξει αρχεία τόσο της Γραμμικής Α όσο και της Γραμμικής Β γραφής. Έχουν βρεθεί πλήηνα σφραγίσματα σε ανασκαφικά στρώματα ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙ Α περιόδου, τα οποία γεφυρώνουν το κενό ανάμεσα στο μινωικό (ΥΜ ΙΒ) και το μυκηναϊκό διοικητικό σύστημα (ΥΕ/ΥΜ ΙΙΙΒ)⁸⁴⁰.

Η διατήρηση των πλήινων σφραγισμάτων οφείλεται σε μια σειρά καταστροφών που οφείλονται σε πυρκαγιά, στα τέλη της ΥΜ ΙΒ περιόδου, κατά

⁸³⁸ Συνηθίζουμε να αναγάγουμε την προέλευση των διοικητικών τεκμηρίων στους ανώτερους ορόφους των κτηρίων, ίσως επειδή το φυσικό φως που υπήρχε εκεί ευνοούσε την καταγραφή (Hallager 1996 I, σ. 77). Στην περίπτωση των ευρημάτων της οικίας Α της Κάτω Ζάκρου η περιγραφή του Hogarth δεν αποκλείει την φύλαξη των πλήινων σφραγισμάτων σε ψηλό σημείο του δωματίου VII αναφέροντας ότι ενδεχομένως φυλάσσονταν σε «κασέλλα» κατασκευασμένη από πλίνθους (Hallager 1996 I, σ. 74).

⁸³⁹ Andreadaki – Vlasaki 2002, σ. 157-166. Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη AAA 21, 1988, 56-76.

⁸⁴⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 35 και 103, όπου αναφέρεται η αδιάκοπη χρήση σφραγίδων στα Χανιά από την ΥΜ Ι έως την ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδο.

την ΥΜ ΙΙΙ Α1 περίοδο, τα τέλη της ΥΜ ΙΙΙ Β1 και της ΥΜ ΙΙΙ Β2 περιόδου⁸⁴¹. Ο αριθμός των ενσφράγιστων διοικητικών τεκμηρίων ανέρχεται στα 209-215⁸⁴². Τα περισσότερα ανήκουν στην κατηγορία των δισκίων (118) και ακολουθούν 57 σφραγίσματα με επίπεδη βάση, 20 σφραγίσματα με μία οπή, 6 σφραγίσματα με δύο οπές, 3 *noduli* και 5 απροδιόριστα σφραγίσματα⁸⁴³. Από την μινωική πόλη των Χανίων αναφέρονται επίσης 97 πινακίδες της Γραμμικής Α γραφής⁸⁴⁴.

Ως θέσεις εύρεσης των ενσφράγιστων διοικητικών τεκμηρίων στα Χανιά αναφέρονται (εικ. Α.4.15. και Α.4.16.):

1. Οικόπεδο ιδιώτη στην οδό Κατρέ 10 (198 σφραγίσματα).
2. Οικόπεδο ιδιοκτησίας Χατζηδάκη-Καλαμαρίδου, επίσης στην οδό Κατρέ, απέναντι από το προηγούμενο (1 σφράγισμα).
3. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης (Οικία Ι) (4 σφραγίσματα) (εικ. Α.4.19. και Α.4.20.)
4. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης (ΒΔ Οικίας Ι, επιφανειακό στρώμα τομής 2) (1 σφράγισμα)
5. Σε μεταγενέστερα αρχαιολογικά συμφραζόμενα (κυρίως τριτογενή) που χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙ/ΙΙΙ Α-Β, των οποίων η χρονολόγηση απλώς προσφέρει ένα *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση των σφραγισμάτων. Αυτά βρέθηκαν σε διάφορα σημεία στην πλατεία της Αγίας Αικατερίνης και

⁸⁴¹ Hallager 1997, σ. 175-184. Κατά την ΥΜ Ι περίοδο φαίνεται ότι υπήρχαν στα Χανιά διώροφα κτήρια, ενώ στενοί δρόμοι και ανοιχτές πλατείες διαμορφώνονταν ανάμεσά τους. Η εγκατάσταση αυτή καταστράφηκε από πυρκαγιά στα τέλη της ΥΜ ΙΒ περιόδου, όμως η περιοχή κατοικήθηκε σύντομα χωρίς νέα αρχιτεκτονήματα. Επαναχρησιμοποιήθηκαν τα κτήρια, των οποίων οι τοίχοι είχαν διατηρηθεί, ενώ υπάρχουν πολλοί αποθέτες απορριμμάτων. Μια νέα καταστροφή από πυρκαγιά χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙ Α1, την οποία ακολουθεί νέα ανοικοδόμηση. Τώρα τα σπίτια έχουν ανοιχτές αυλές. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για δεύτερο όροφο, ενώ τα ευρήματα παρουσιάζουν ομοιότητες με εκείνα της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Ακολουθεί νέα καταστροφή από πυρκαγιά στα τέλη της ΥΜ ΙΙΙ Β1, ανοικοδόμηση κατά την ΥΜ ΙΙΙ Β2 και εκ νέου καταστροφή στα τέλη της περιόδου. Κατά την ΥΜ ΙΙΙ Γ κτίζονται νέα κτήρια, όμως εκείνο που διαφοροποιεί την φάση αυτή από την προηγούμενη είναι κυρίως η απουσία διοικητικών τεκμηρίων και ο περιορισμός της παραγωγής του τοπικού εργαστηρίου κεραμικής. Τα κτήρια της ΥΜ ΙΙΙ Γ περιόδου δεν καταστρέφονται, αλλά εγκαταλείπονται.

⁸⁴² Panagiotopoulos 2014, σ. 34. Τσαγκαράκη 2006, σ. 140.

⁸⁴³ Panagiotopoulos 2014, σ. 34.

⁸⁴⁴ Τσαγκαράκη 2006, σ. 140 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

σε οικόπεδα στην οδό Κανεβάρο⁸⁴⁵ και την οδό Δασκαλογιάννη (βλ. πιν. A.4.1.13.ii.)

Οι συνθήκες εύρεσης των περισσότερων σφραγισμάτων στα Χανιά είναι προβληματικές. Ένας μεγάλος αριθμός βρέθηκε σε δευτερεύουσα θέση ή χωρίς αρχιτεκτονικά συμφραζόμενα⁸⁴⁶. Το πρώτο και πολυπληθέστερο σύνολο, αλλά και το πληρέστερα δημοσιευμένο, προέρχεται από την Οδό Κατρέ 10 (εικ. A.4.18.)⁸⁴⁷. Ο Παπαποστόλου⁸⁴⁸ αναφέρει ότι τα σφραγίσματα της οδού Κατρέ βρέθηκαν σε στρώμα κόκκινου χρώματος που προερχόταν από τη διάλυση μέσα σε φωτιά, ωμών πλίνθων, πινακίδων και σφραγισμάτων. Το στρώμα είχε πάχος 0,40-0,70 μ. και έκταση 10 τ.μ. περίπου. Αν και το στρώμα δεν ήταν σφραγισμένο μετά την καταστροφή, η αντίθεσή του με τα υπερκείμενα που δεν έφεραν ίχνη φωτιάς το διαφοροποιούν σαφέστατα, ενώ η κεραμεική που υπήρχε στο δάπεδο ακριβώς κάτω από τα σφραγίσματα αποτελεί ένα *terminus post quem* για τα τελευταία. Σύμφωνα με τον Παπαποστόλου⁸⁴⁹, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των δύο κτηρίων (I και II) που χρονολογούνται στην ΥΜ I περίοδο σχετίζονται ενδεχομένως με το χώρο του αρχείου⁸⁵⁰ και εντάσσονται στην αλυσίδα των καταστροφών που ερήμωσαν τα μινωικά κέντρα εκτός από την Κνωσό, στα τέλη της ΥΜ IB περιόδου. Βάσει των σφραγιστικών αποτυπωμάτων έχουν χρησιμοποιηθεί 32 διαφορετικές σφραγίδες⁸⁵¹.

Όπως φαίνεται, τα σφραγίσματα προέρχονται από ένα δωμάτιο - αρχείο, το οποίο χρονολογείται στην ΥΜ IB και ΥΜ II (?) - III A φάση. Η κεραμεική, η οποία βρέθηκε με τα παραπάνω ευρήματα χρονολογείται ανάμεσα στην MM IA και ΥΜ IB

⁸⁴⁵ Τσαγκαράκη 2006, σ. 142 με προγενέστερη βιβλιογραφία. Ο Παναγιωτόπουλος (Panagiotopoulos 2014, σ. 35) αναφέρει 112 δισκία, 57 σφραγίσματα με επίπεδη βάση, 26 σφραγίσματα με μία ή δύο οπές ανάρτησης, 1 *nodulus* και 82 πινακίδες της γραμμικής Α γραφής.

⁸⁴⁶ Schoer 1996, 78. Panagiotopoulos 2014, σ. 34, όπου αναφέρεται ότι στα συνολικά 209 νεοανακτορικά σφραγίσματα συγκαταλέγονται 118 δισκία, 57 σφραγίσματα με επίπεδη βάση, 20 σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης, 6 σφραγίσματα με δύο οπές ανάρτησης 3 *noduli* και 5 απροσδιόριστα σφραγίσματα.

⁸⁴⁷ Παπαποστόλου 1977.

⁸⁴⁸ Παπαποστόλου 1977, σ. 7,9.

⁸⁴⁹ Παπαποστόλου, 1977σ. 9 και 88.

⁸⁵⁰ Παπαποστόλου 1977, εικ. 1, πιν. 8.

⁸⁵¹ Παπαποστόλου 1977, σ. 27.

φάση⁸⁵². Ο Παπαποστόλου⁸⁵³ χρονολογεί το στρώμα καταστροφής στην ΥΜ ΙΒ περίοδο και θεωρεί ότι το αρχείο βρισκόταν στον ανώτερο όροφο, επομένως τα σφραγίσματα και οι πινακίδες αποτελούν δευτερογενή αρχαιολογικά δεδομένα. Άλλοι όμως μελετητές θεωρούν ότι ολόκληρο το στρώμα καταστροφής, προερχόμενο από το αρχείο του ανακτόρου που δεν έχει εντοπιστεί ακόμα, μεταφέρθηκε στον χώρο εύρεσής του και επομένως τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα είναι τριτογενή⁸⁵⁴. Αναμφίβολα τα σφραγίσματα είναι προϊόν αρχείου, καθώς χαρακτηρίζονται από πλήρη σύνθεση⁸⁵⁵. Το αρχείο αυτό δεν θα μπορούσε παρά να συνδέεται με ένα πολύ σημαντικό κτήριο.

Ο Παπαποστόλου⁸⁵⁶ παρατήρησε συγκέντρωση των σφραγισμάτων σε διαφορετικές θέσεις ανά είδος, για παράδειγμα τα δισκία βρέθηκαν στα ανατολικά της ανασκαφικής τομής, ενώ τα υπόλοιπα σφραγίσματα σε περιορισμένο χώρο στο βόρειο μέρος του δυτικού μισού της ανασκαφικής τομής, ενώ πινακίδες υπήρχαν σε όλη την έκταση του στρώματος. Επίσης, αναφέρει ότι η ποιότητα του πηλού παρουσιάζει ομοιογένεια, ιδίως ανά τύπο σφραγισμάτων.

Ένα μικρότερο σύνολο σφραγισμάτων, αλλά ιδιαίτερα σημαντικό, προέρχεται από την Οικία Ι που ήρθε στο φως στην Πλατεία της Αγίας Αικατερίνης (πιν. Α.4.1.13.ii.). Το κτήριο παρουσιάζει αρχιτεκτονικά στοιχεία *ελίτ*, είχε κατασκευαστεί στη μεταβατική φάση ανάμεσα στην ΜΜ ΙΙΒ και την ΥΜ ΙΑ περίοδο και ανήκε σε ένα συγκρότημα από πέντε οικίες. Περιλαμβάνει διαρρύθμιση Μινωικού Συστήματος Αιθουσών, αποθηκευτικούς χώρους, χώρους διαμονής, εργαστηριακές εγκαταστάσεις και ενδεχομένως ιερό⁸⁵⁷. Στο δωμάτιο D της οικίας Ι, οι τοίχοι του οποίου ήταν επιχρισμένοι με ερυθρό κονίαμα, βρέθηκε 1 σφράγισμα με επίπεδη βάση ιδιαίτερου σχήματος (1559A-K/ CMS VS 1A, 128-137./πιν. Α.4.1.13.ii./εικ. Α.4.17&21.), το οποίο φέρει 12 σφραγιστικά αποτυπώματα προερχόμενα από 10

⁸⁵² Panagiotopoulos 2014, σ. 35.

⁸⁵³ Παπαποστόλου 1977, σ. 7-10.

⁸⁵⁴ Τσαγκαράκη 2006, σ. 143-144 με προγενέστερη βιβλιογραφία. Hallager 1996 I, 51. Schoep 1997, 51-52, 58 και πιν. 1

⁸⁵⁵ Schoep 1996, σ. 79.

⁸⁵⁶ Παπαποστόλου 1977, σ. 9 και 11, όπου συσχετίζει την παρατήρησή του με την υποτιθέμενη πτώση των σφραγισμάτων από τον ανώτερο όροφο, στην οποία οφείλεται η θέση εύρεσης κατ'αντιστοιχία με τις αρχικές θέσεις φύλαξης ή χρήσης των σφραγισμάτων.

⁸⁵⁷ Schoep 1996, σ. 78.

διαφορετικές σφραγιστικές επιφάνειες⁸⁵⁸. Το εύρημα αυτό είναι μοναδικό διατηρεί σφραγιστικά αποτυπώματα διαφορετικών τύπων σφραγίδων και χρησιμεύει ως *terminus post quem* για την χρήση τους⁸⁵⁹. Από τον ίδιο χώρο προέρχονται 1 σφράγισμα πώματος αγγείου (*stopper /CMS V Suppl. 1A, 138*) και 2 *noduli* (*CMS V Suppl. 1A, 140, 145*). Τα σφραγίσματα πρέπει να προέρχονταν από ντουλάπι ή ράφι σε εσοχή του δωματίου, επομένως βρέθηκαν *in situ*. Στο δωμάτιο D βρέθηκαν πολύτιμα αντικείμενα ανάμεσα στα συνευρήματα, ενώ σε άλλα δωμάτια της οικίας βρέθηκαν 2 πινακίδες γραμμικής Α γραφής (δωμάτιο Ε) και δύο σφραγιδόλιθοι⁸⁶⁰.

Αν και η οικία Ι απέχει μόνο 140 μέτρα από το εύρημα της οδού Κατρέ, η απουσία αναρτημένων σφραγισμάτων και δισκίων εντάσσουν το σύνολο στην κατηγορία των συνόλων “με περιορισμένη σύνθεση” και οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ιδιωτική οικία, όπου λάμβανε χώρα ανεξάρτητη ιδιωτική διοίκηση⁸⁶¹. Βέβαια, η αποσπασματική ανασκαφή της περιοχής, δεδομένου ότι τα αρχιτεκτονικά ευρήματα βρίσκονται μέσα στον σύγχρονο αστικό ιστό, δεν επιτρέπουν τον άμεσο συσχετισμό των ευρημάτων που προέρχονται από διαφορετικές θέσεις.

Στην οδό Κανεβάρο βρέθηκε 1 σφράγισμα αντικειμένου (*CMS vs. 3, 103*)⁸⁶². Πρόκειται για την θέση στην οποία εντοπίστηκαν για πρώτη φορά στα Χανιά ενεπίγραφα δισκία και πινακίδες⁸⁶³. Αν και η παράσταση του σφραγιστικού αποτυπώματος φαίνεται να χρονολογείται στην ΥΜ Ι περίοδο, το ανασκαφικό περιβάλλον περιελάμβανε κυρίως ΥΜ ΙΙΙ Α ½ κεραμική, αλλά και ΥΜ Ι, ΜΜ και ΠΜ

⁸⁵⁸ Στο CMS V Suppl. 1A το σχήμα του πήλινου σφραγίσματος συγκαταλέγεται στα σφραγίσματα με επίπεδη βάση, όμως ο Παναγιωτόπουλος (2014, σ. 35) το κατατάσσει στα αντικείμενα τύπου *Riegel*. Ο Hallager (2016, σ. 386) το κατατάσσει στα σφραγίσματα με επίπεδη βάση, το θεωρεί μοναδικό και αναφέρει παρόμοιους τύπου σφραγίσματα από την Αγία Τριάδα και τον Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων της Κνωσού.

⁸⁵⁹ Ανάμεσα στις σφραγίδες που έχουν χρησιμοποιηθεί περιλαμβάνεται και ένας σφραγιδοκύλινδρος με ΥΜ Ι παράσταση που έχει αποτυπωθεί με πίεση και όχι με κύλιση, όπως συνηθιζόταν στην Εγγύς Ανατολή (Pini 2016, σ. 377). Ο Pini επισημαίνει την ομοιότητα του θέματος της σφραγίδας **CMS VS 1A, 133** με αυτή του χρυσού δαχτυλιδιού από την Αθηναϊκή Αγορά **CMS V, 173**).

⁸⁶⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 35.

⁸⁶¹ Schoep 1996, σ. 80. Schoep 1999a, 205-206 και πιν. 2. Schoep 2001a, 97. Τσαγκαράκη 2006, σ. 146, υποσημ. 205.

⁸⁶² CMS V S 3, σ. 205. Ο Pini (2016, σ. 379) αναφέρει ότι το σφράγισμα ήταν προσαρτημένο σε δέμα από δέρμα.

⁸⁶³ Hallager 1975, σ. 53. CMS VS 3, σ. 205, αρ. 103.

όστρακα (πιν. Α.4.1.13.iii)⁸⁶⁴. Το θέμα του σφραγιστικού αποτυπώματος είναι κοινό με εκείνο άλλου σφραγίσματος από το σύνολο της οδού Κατρέ (CMS V S 1A, 171)⁸⁶⁵.

Στην οδό Δασκαλογιάννη (εικ. Α.4.16.) ήρθε στο φώς σε ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ένα νεοανακτορικό οικοδομικό συγκρότημα που φαίνεται να είχε δημόσιο χαρακτήρα, αλλά και λατρευτική χρήση και καταστράφηκε στα τέλη της ΥΜ ΙΒ περιόδου⁸⁶⁶. Σε ανασκαφικό περιβάλλον που χρονολογείται στα τέλη της ΥΜ Β Ι περιόδου, στο κατώφλι (?) του «πολυθύρου» βρέθηκε 1 σφράγισμα πώματος αγγείου (CMS VS 3, 107).

Χαρακτηριστικά παραδείγματα μυκηναϊκής σφραγιστικής πρακτικής από τα Χανιά αποτελούν 1 σφράγισμα με δύο οπές (CMS V, 235) και 1 σφράγισμα πώματος αγγείου (*stopper*) με έξι σφραγιστικά αποτυπώματα προερχόμενα από δύο διαφορετικές σφραγίδες (CMS V Suppl. 1A, 147, 148)⁸⁶⁷. Το πρώτο προέρχεται από ασφαλώς χρονολογημένο ΥΜ ΙΙΑ1 περιβάλλον και ανήκει σε τύπο που είναι άγνωστος στο διοικητικό σύστημα της γραμμικής Α γραφής. Ο Hallager το θεωρεί το πρωιμότερο μυκηναϊκό σφράγισμα από την Κρήτη. Το δεύτερο βρέθηκε σε ανασκαφικό περιβάλλον ΥΜ ΙΙΙ Α1-2 περιόδου. Δύο ακόμα σφραγίσματα προέρχονται από ανασκαφικά στρώματα ΥΜ ΙΙΒ1 περιόδου από την περιοχή της πλατείας της Αγίας Αικατερίνης και συγκεκριμένα από δωμάτια του κτηρίου 1. Το πρώτο, σφράγισμα πώματος αγγείου με 10 αποτυπώματα ενός φακοειδούς σφραγιδολίθου (CMS V Suppl. 1A, 149) βρέθηκε στο δάπεδο του δωματίου C και το δεύτερο, απροσδιόριστο σφράγισμα (CMS V Suppl. 1A, 141) προέρχεται από το δωμάτιο G, στο ίδιο κτήριο⁸⁶⁸.

Αν και δεν εντοπίζονται κοινά σφραγιστικά αποτυπώματα ανάμεσα στα δύο σύγχρονα μεταξύ τους σύνολα, της οδού Κατρέ και της οικίας Α της Αγίας Αικατερίνης παρατηρούνται κοινά σφραγιστικά αποτυπώματα από τριτογενή αρχαιολογικά συμφραζόμενα που προέρχονται από την Πλατεία της Αγίας

⁸⁶⁴ CMS V S 3, σ. 205.

⁸⁶⁵ Pini 2016, σ. 379, υποσημ. 61.

⁸⁶⁶ CMS V S 3, σ. 205-206.

⁸⁶⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 103-104. (4 σφραγίσματα: 2 σφραγίσματα πωμάτων αγγείων (*stopper*), 1 σφράγισμα με δύο οπές, ένα απροσδιόριστο)

⁸⁶⁸ Panagiotopoulos 2014, σ. 103-104.

Αικατερίνης⁸⁶⁹. Αυτό συμβαίνει επειδή συχνά ΥΜ Ι σφραγίδες χρησιμοποιήθηκαν για να σφραγίσουν μεταγενέστερα σχήματα σφραγισμάτων που βρέθηκαν σε ΥΜ ΙΙ Α1 ανασκαφικό περιβάλλον⁸⁷⁰.

Όπως προαναφέρθηκε, το σύνολο των σφραγισμάτων της οδού Κατρέ θεωρείται ότι προέρχεται από αρχείο χωρίς αυτό να είναι δυνατό να συνδεθεί με συγκεκριμένο κτήριο. Τα ευρήματα των οικιών της Πλατείας Αγίας Αικατερίνης τεκμηριώνουν την γραφειοκρατική διαδικασία σε ιδιωτικές οικίες υποδηλώνοντας ενός είδους «ιδιωτική» διοίκηση και δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα στον ΥΜ ΙΒ οικισμό των Χανίων, ένα φαινόμενο χωρίς παράλληλο μέχρι σήμερα στην ΥΜ Ι Κρήτη⁸⁷¹.

4.1.10. ΦΑΙΣΤΟΣ

Τα Νεοανακτορικά σφραγίσματα της Φαιστού είναι πενιχρά σε σχέση με τα Παλαιοανακτορικά. Στην περίοδο αυτή αποδίδονται μόνο 35 σφραγίσματα⁸⁷². Η μόνη αξιόλογη συγκέντρωση σφραγισμάτων προέρχεται από το δωμάτιο 51 της δυτικής πτέρυγας και περιλαμβάνει 4 δισκία, 4 πιθανώς σφραγίσματα με επίπεδη βάση, έναν nodulus και ένα σφράγισμα αντικειμένου. Το δωμάτιο 51 λειτούργησε ως χώρος πρόσβασης για το δωμάτιο 54, του οποίου οι επιδεικτικά ζωγραφισμένοι τοίχοι και τα κινητά ευρήματα, συνηγορούν σε μια λατρευτική (θρησκευτική) λειτουργία. Στα περίξ του δωματίου 51 δωμάτια παρατηρούνται επίσης ίχνη διοικητικών δραστηριοτήτων⁸⁷³. 2 σφραγίσματα αντικειμένων και 1 ενεπίγραφο σφράγισμα με μία οπή ανάρτησης προέρχονται από το ανάκτορο (vano 10) και

⁸⁶⁹ Schoer 1996, σ. 80 σημ 41.βλ. CMS V, 236 με προέλευση από το Καστέλλι, CMS VS1A, 144, από την Πλατεία Αγίας Αικατερίνης, καθώς και CMS VS1A, 163 από το αρχείο της οδού Κατρέ. Η σφραγίδα αυτή επαναλαμβάνεται σε 20 δισκία από διαφορετικές ανασκαφές στο Καστέλλι (Hallager 2016, σ. 385). Σχετικά με τα σφραγιστικά αποτυπώματα που επαναλαμβάνονται σε σφραγίσματα προερχόμενα από διαφορετικές ανασκαφές στο Καστέλι Χανίων βλ. Pini 2016, σ. 379-380.

⁸⁷⁰ Pini 2016, σ. 381. Hallager 2016, σ. 385. Το φαινόμενο είναι γνωστό επίσης από την Κνωσό, την Πύλο και τη Θήβα.

⁸⁷¹ Hallager 2016, σ. 392.

⁸⁷² 11 δισκία, 8 noduli, 4 σφραγίσματα με επίπεδη βάση, 4 σφραγίσματα με μία οπή, 1 σφράγισμα με δύο οπές και 7 απροσδιόριστα (Panagiotopoulos 2014, σ. 36).

⁸⁷³ Panagiotopoulos 2014, σ. 36.

χρονολογούνται ανάμεσα στο τέλος της MM III και την YM IA περίοδο (εικ. A.4.22.)⁸⁷⁴.

4.1.11. ΚΟΜΜΟΣ

Από την θέση αυτή, η οποία παρουσιάζει σημαντική εμπορική δραστηριότητα κατά την YM III περίοδο⁸⁷⁵ εντοπίστηκαν 5 σφραγίσματα πωμάτων αγγείων στις οικίες που βρίσκονται στην κορυφή του λόφου (εικ. A.4.23.). Συγκεκριμένα στο δωμάτιο 3 της οικίας που είναι γνωστή με το όνομα *House with the Snake Tube* και βρισκόταν σε χρήση κατά την YM III B1 φάση, εντοπίστηκε 1 σφράγισμα πώματος ψευδόστομου αμφορέα. Μικρή βάθυνση στο ανώτερο μέρος του επιτρέπει να εκτιμήσουμε ότι είναι αποτύπωμα σφραγίδας με απροσδιόριστη παράσταση⁸⁷⁶.

Στο δωμάτιο 3 της πόλης που χρονολογείται στην YM III B περίοδο επίσης βρέθηκαν 4 σφραγίσματα πωμάτων αγγείων, τα οποία έκλειναν τα στόμια ψευδόστομων αμφορέων ή αποθηκευτικών αγγείων. Σε δύο από αυτά (αρ. 1525 και ίσως 1524) παρατηρούνται βαθύνσεις που, ενδεχομένως, οφείλονται σε επαναλαμβανόμενη αποτύπωση σφραγίδας χωρίς να μπορούμε να διακρίνουμε τα σφραγιστικά μοτίβα⁸⁷⁷.

⁸⁷⁴ Hallager 2010, σ. 207-208. Hallager 1996, σ. 25, Schoep 1997, σ. 29-65. 1996, σ. 75-85, και ιδιαίτερα σ. 76, εικ. 1. 2002, σ. 23, υποσημ. 51.

⁸⁷⁵ Shaw & Shaw 1996, σ. 430.

⁸⁷⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 104 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁸⁷⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 104. με προγενέστερη βιβλιογραφία. χρήση πήλινων «σφραγισμάτων» αγγείων με ή χωρίς σφραγιστικά αποτυπώματα έχει παρατηρηθεί και στην πόλη των Χανίων (Hallager 2016, σ. 388-389).

4.2. ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Κατά την ΥΕΧ η παρουσία πήλινων σφραγισμάτων και άλλων ενσφράγιστων αντικειμένων στα νησιά του Αιγαίου είναι περιορισμένη. Ένα σημαντικό σύνολο πήλινων σφραγισμάτων προέρχεται από τον οικισμό του Ακρωτηρίου της Θήρας. Ενεπίγραφα τεκμήρια Γραμμικής Α γραφής έχουν βρεθεί σε νησιωτικές θέσεις που θεωρούνται «μινωικές αποικίες»⁸⁷⁸.

4.2.1. ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΘΗΡΑΣ

Ο οικισμός του Ακρωτηρίου εντάσσεται στους κυκλαδικούς οικισμούς που θεωρούνται «εκμινωισμένοι», όμως φαίνεται ότι διατηρεί αμιγή κυκλαδικά χαρακτηριστικά. Ο οικισμός καλύφθηκε από την τέφρα του ηφαιστείου της Θήρας που εξερράγη γύρω στα 1630 ή 1500 π.Χ., ενώ τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μαρτυρούν προγενέστερη καταστροφή από σεισμό, μετά τον οποίο εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους του, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν ανθρώπινα θύματα μετά την ηφαιστειακή έκρηξη.

Παρά την καταστροφική της δράση, η ηφαιστειακή έκρηξη, είχε ως αποτέλεσμα τη διατήρηση πήλινων σφραγισμάτων. 73 ακέραια ή σχεδόν ακέραια σφραγίσματα βρέθηκαν στο δωμάτιο Δ 18β του κτηρίου Δέλτα (εικ. Α.4.24. και Α.4.28.). Με εξαίρεση 1 σφράγισμα με μία οπή και 1 με δύο οπές, τα υπόλοιπα είναι σφραγίσματα με επίπεδη βάση σε διάφορες παραλλαγές (πίν. Α.4.2. εικ. Α.4.27.)⁸⁷⁹. Το μοναδικό σφράγισμα αντικειμένου βρέθηκε στο δωμάτιο Δ 18α μαζί με πινακίδες της Γραμμικής Α γραφής μέσα σε ασάμινθο, σε χώρο που φυλάσσονταν αγγεία, ξύλινες κλίνες, καλάθια και κιβώτια⁸⁸⁰. Τέλος 1 *nodulus* βρέθηκε σε εξωτερικό χώρο

⁸⁷⁸ βλ. σχετικά Karnava 2008, σ. 377 κ.ε. Υπενθυμίζουμε ότι 1 δισκίο από την Αγία Ειρήνη της Κέας με πιθανό σφραγιστικό αποτύπωμα χρονολογείται στην πρώιμη φάση του οικισμού (MM III) και έχει περιληφθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο.

⁸⁷⁹ Αν και διατηρήθηκαν σε συνθήκες μεγάλης υγρασίας έχουν σωθεί σε καλή κατάσταση όπως όλα τα σφραγίσματα με επίπεδη βάση, γεγονός που προβληματίζει τους μελετητές σχετικά με το εάν τα σφραγίσματα αυτά θραύονταν για να αναγνωσθεί το περιεχόμενο του εγγράφου ή διατηρούνταν ανέπαφα. (Karnava 2019, σ. 94).

⁸⁸⁰ Karnava 2019, σ. 81-83, 85 και 258-332, όπου αναφέρονται αναλυτικά οι θέσεις και ο χρόνος εύρεσης των σφραγισμάτων και πώς από τα 58 σφραγίσματα που περιλαμβάνονταν στην αρχική δημοσίευση ο τελικός κατάλογος περιλαμβάνει 75 σφραγίσματα .

της πόλης, νότια της Ξεστής 2⁸⁸¹. Στο Ακρωτήρι βρέθηκαν επίσης δύο ενσφράγιστα υφαντικά βάρη και τμήμα ενσφράγιστου χείλους αγγείου⁸⁸². Όπως προαναφέραμε, τα περισσότερα σφραγίσματα βρέθηκαν στο δωμάτιο 18 του κτηρίου Δ, το οποίο χωρίζεται σε δύο μέρη (Δ18α και Δ18β. **εικ. Α.4.28.**). Δεν είναι βέβαιο εάν το δωμάτιο Δ18β ήταν η αρχική θέση των σφραγισμάτων, καθώς αυτά βρέθηκαν στην κοίτη του χειμάρρου της λάβας. Η οικία, στην οποία βρέθηκαν τα σφραγίσματα είναι η μικρότερη του τομέα Δέλτα⁸⁸³. Ο πηλός των σφραγισμάτων δεν είναι θηραϊκός και πιθανώς έχει κρητική προέλευση⁸⁸⁴.

Τα συνευρήματα των σφραγισμάτων στα δύο δωμάτια Δ 18 α και β εγείρουν πολλά ερωτήματα, καθώς το πρώτο βρέθηκε πλήρες αντικειμένων πολύτιμων και μη⁸⁸⁵, ενώ το δεύτερο σχεδόν κενό⁸⁸⁶. Φαίνεται ότι τα σφραγίσματα αυτά φυλάσσονταν σε περισσότερα του ενός ξύλινα κιβώτια, από τα οποία σώζονται χάλκινα καρφιά⁸⁸⁷. Αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι στο κτήριο Δ λάμβαναν χώρα οικονομικές συναλλαγές και διοικητικές πράξεις⁸⁸⁸, το δωμάτιο Δ18β προοριζόταν για προετοιμασία φαγητού⁸⁸⁹. Η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού αντικειμένων στο μικρό δωμάτιο Δ18α εκτιμάται ότι δεν είναι τυχαία και ερμηνεύεται ως προϊόν της μέριμνας που ελήφθη για την προσωρινή φύλαξη αντικειμένων σε χώρους που είχαν διατηρηθεί σε καλή κατάσταση, προκειμένου να εκκενωθούν και να

⁸⁸¹ Karnava 2019, σ. 95 - 99.

⁸⁸² Karnava 2019, σ. 334-336.

⁸⁸³ Ενδεχομένως το μικρό μέγεθος της οικίας συνετέλεσε στη διατήρησή της μετά τον σεισμό. (Karnava 2019, σ. 90-91).

⁸⁸⁴ Karnava 2008, σ. 378 και 381, όπου αναφέρεται ότι όλα τα σφραγίσματα του Ακρωτηρίου προέρχονται από πηλό της ίδιας κρητικής θέσης. Με βάση την τελευταία δημοσίευση ο πηλός των σφραγισμάτων διακρίνεται σε τρεις κατηγορίες, Α-С (Karnava 2019, σ. 195 και πιν. 3).

⁸⁸⁵ Εκτός από το σφράγισμα που βρέθηκε μέσα σε ασάμινθο μαζί με πινακίδες γραμμικής Α, στον χώρο εντοπίστηκαν και αρκετά πολύτιμα και μη αντικείμενα (αλαβάστρινος αμφορέας/ρυτό, χάλκινο μαχαίρι, μικρό μόνωτο δοχείο, μολύβδινο σταθμίο). Στο ίδιο σημείο η παρουσία τμημάτων ξύλινων επίπλων, καλαθιών και κουτιών διαπιστώνεται από τα κενά που δημιουργούνται στην ηφαιστιακή τέφρα που είχε γεμίσει το δωμάτιο. Εντυπωσιακή είναι η συγκέντρωση, εκτός από τα παραπάνω, μικρού αριθμού λίθινων αγγείων και ορισμένων μεταλλικών αντικειμένων, καθώς και 380 πήλινων αγγείων διαφορετικών τύπων και μεγεθών (Πολυχρονάκου - Σγουρίτσα 2000, 82-90).

⁸⁸⁶ (ΠΑΕ 1995, 127-130). Εκεί βρέθηκαν μόνο 5 καλάθια, δύο ασάμινθοι και ορισμένα κύπελα, μαζί με τα σφραγίσματα, ενώ ο χώρος διατηρεί ορισμένες μόνιμες εγκαταστάσεις προετοιμασίας φαγητού (Πολυχρονάκου - Σγουρίτσα 2000, 77-83).

⁸⁸⁷ Karnava 2019, σ. 90.

⁸⁸⁸ Boulotis 1998, σ. 408,410. στο Rougemont - Olivier 1998

⁸⁸⁹ Πολυχρονάκου - Σγουρίτσα 2000, σ. 77, 83. Karnava 2019, σ. 192.

επισκευαστούν άλλοι χώροι που είχαν πληγεί μετά το σεισμό που προηγήθηκε της ηφαιστειακής έκρηξης⁸⁹⁰.

Ο χαρακτηρισμός του γειτονικού δωματίου Δ 18β ως αρχείου κρίνεται επισφαλής, σύμφωνα με την Καρναβά⁸⁹¹, καθώς η περιορισμένη παρουσία ευρημάτων πλην των σφραγισμάτων δεν συνιστά επιχείρημα γι' αυτό. Επίσης, ο παραλληλισμός με τους χώρους III 5, 13 και 14 της Συνοικίας Μ (*Quartier Mu*) των Μαλίων που χαρακτηρίζονται ως αρχεία και βρέθηκαν κενοί άλλων ευρημάτων⁸⁹², προσκρούει σε ουσιαστικές διαφορές. Σύμφωνα με την Καρναβά, το δωμάτιο Δ 18β, σε αντίθεση με τους προαναφερθέντες χώρους της Συνοικίας Μ (*Quartier Mu*), δεν βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με την κύρια είσοδο του κτηριακού συγκροτήματος. Τέλος, το σύνολο δεν περιλαμβάνει διοικητικά τεκμήρια με υψηλές αριθμητικές καταχωρήσεις⁸⁹³.

Στα σφραγίσματα από το Ακρωτήρι διακρίνονται 19 διαφορετικές σφραγιστικές επιφάνειες, οι 16 εκ των οποίων σφραγίζουν σφραγίσματα με επίπεδη βάση. Τα περισσότερα σφραγιστικά αποτυπώματα προέρχονται από χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια υψηλής ποιότητας. Κυριαρχεί το αποτύπωμα σφραγιστικού δαχτυλιδιού με παράσταση ταυροκαθαψίων (**CMS VS 392, εικ. Α.4.25.**). Ανάμεσα στα σφραγίσματα υπάρχει μόνο ένας *nodulus*, ο οποίος, σύμφωνα με την Καρναβά, συνδέεται με τη διαδικασία ζύγισης, αφού βρέθηκε στο ίδιο κιβώτιο με μια ζυγαριά και σχετικό εξοπλισμό⁸⁹⁴. Από το σύνολο απουσιάζουν τα δισκία. Το μοναδικό σφράγισμα αντικειμένου που βρέθηκε στο Δωμάτιο Δ παρουσιάζει μια ακόμα μοναδικότητα, καθώς αποδεικνύει ότι σφραγίσματα αυτού του είδους μεταφέρονταν συνοδεύοντας τα αντικείμενα που ασφάλιζαν⁸⁹⁵. Το σύνολο των

⁸⁹⁰ Karnava 2008, 380. Nikolakopoulou 2003.

⁸⁹¹ Karnava 2008, 380. Ο Μπουλώτης υπέθεσε ότι τα σφραγίσματα σε συνδυασμό με τις πινακίδες της Γραμμικής Α γραφής είναι δυνατό να ανήκουν σε αρχείο, ενδεχομένως όχι το μόνο στον οικισμό (Boulotis 2008, σ. 72).

⁸⁹² Poursat 1990, σ. 27-28.

⁸⁹³ Για τον συσχετισμό των ευρημάτων με την πύλη βλ Driessen 1995, σ.70 εικ. 5.

⁸⁹⁴ Karnava 2019, σ. 90 και 114. Η αναγραφή αριθμητικών και υποδιαϊρέσεων σε *noduli* συνηγορεί σε αυτή την υπόθεση.

⁸⁹⁵ Karnava 2019, σ. 113.

σφραγισμάτων είναι κλειστό χρονολογικά και τοποθετείται στην πρωιμότερη φάση της ΥΜ Ι περιόδου⁸⁹⁶.

Η παρουσία αναρτημένων σφραγισμάτων συνηγορεί υπέρ του χαρακτηρισμού του συνόλου των σφραγισμάτων ως αρχείου⁸⁹⁷. Όμως, η απουσία δισκίων, καθώς και η ανυπαρξία κοινών σφραγιστικών τύπων σε σφραγίσματα με επίπεδη βάση και αναρτημένα σφραγίσματα που είναι απαραίτητοι στα αρχεία, αφήνει μετέωρη την ερμηνεία αυτή⁸⁹⁸. Η Καρναβά⁸⁹⁹ διερεύνησε το θέμα της συγκέντρωσης των σφραγισμάτων σε μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα. Διέκρινε ζεύγη σφραγιστικών αποτυπωμάτων (εικ. Α.4.25.) και ενέταξε τα σφραγίσματα σε δύο ομάδες ανάλογα με την κάθετη ή παράλληλη αποτύπωση της παράστασης της σφραγίδας σε σχέση με το νήμα που τύλιγε το έγγραφο. Οι παρατηρήσεις που προέκυψαν από την παραπάνω κατηγοριοποίηση σε σχέση με τα είδη του πηλού, στα οποία ανήκαν τα σφραγίσματα, έδειξε ότι δεν ήταν εύκολο να έχουν παραχθεί σε μικρό χρονικό διάστημα. Η παραπάνω έρευνα διέκρινε υπεύθυνους σφράγισης που σφράγιζαν μόνοι τους, αλλά και σε συνεργασία με άλλους και κατέταξε τους υπεύθυνους σφράγισης σε πρώτης και δεύτερης τάξης⁹⁰⁰.

Όπως προαναφέρθηκε, έχουν εντοπιστεί κοινά σφραγιστικά αποτυπώματα μεταλλικού δαχτυλιδιού (*Cnossian replica ring*) στην Αγία Τριάδα, το Σκλαβόκαμπο και το Ακρωτήρι⁹⁰¹. Τα ευρήματα του Ακρωτηρίου προηγούνται χρονικά των υπολοίπων. Αποδεικνύεται, επομένως, η σφραγιστική χρήση ενός τέτοιου

⁸⁹⁶ Karnava 2008, 379. Ένα αποτύπωμα με τεκτονικό μοτίβο (CMS VS3, 397) οφείλεται σε σφραγίδα προγενέστερη της ΥΜ Ι περιόδου (Karnava 2019, σ. 141-142).

⁸⁹⁷ Schoep 1996, σ. 78. Karnava 2019, σ.149.

⁸⁹⁸ Karnava 2019, σ.149. Αναφέρεται επίσης ότι το μοναδικό σφράγισμα με δύο οπές (N70) δεν διατηρεί το σφραγιστικό του αποτύπωμα.

⁸⁹⁹ Karnava 2019, σ. 194-200, εικ. 108, 111,. Η Καρναβά διέκρινε ζεύγη 9 διαφορετικών σφραγίδων, οι 3 εκ των οποίων αποτυπώνονται σε περισσότερα του ενός ζεύγη. Στη συνέχεια διαχωρίστηκαν τα σφραγίσματα σε δύο ομάδες. Η πρώτη περιελάμβανε μεγαλύτερου μεγέθους σφραγίσματα, στα οποία η παράσταση της σφραγίδας είχε αποτυπωθεί κάθετα στο νήμα πρόσδεσης του εγγράφου, ενώ στη δεύτερη ανήκαν μικρότερα σφραγίσματα, των οποίων η παράσταση είχε αποτυπωθεί παράλληλα στο νήμα. Παρατηρήθηκε ότι σφραγίσματα που προέρχονταν από τις δύο πρώτες κατηγορίες πηλού φέρουν κοινά σφραγιστικά αποτυπώματα, ενώ εκείνα που ανήκουν στην τρίτη κατηγορία δεν έχουν κοινές σφραγίδες με τα προηγούμενα.

⁹⁰⁰ Karnava 2019, σ. 203-210, εικ. 112, 113 και 115. Η Καρναβά (σ. 205), βάσει των παρατηρήσεων αυτών, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το σύστημα απλής σφράγισης (*Single Sealing System*) και το σύστημα πολλαπλής σφράγισης (*Multiple Sealing System*) ουσιαστικά αποτελούν ένα σύστημα.

⁹⁰¹ Karnava 2008, σ. 385 και σ. 386, υποσημ. 11. Doumas 2000, σ. 59. Karnava 2019, σ. 122, εικ. 66 και σ. 193, εικ. 106.

δαχτυλιδιού για περισσότερα από 50 χρόνια⁹⁰², ενώ ιδιαίτερη σημασία έχει η χρήση του εκτός Κρήτης.

4.3. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Μεγαλύτερα ή μικρότερα σύνολα σφραγισμάτων από διάφορες νεοανακτορικές θέσεις τεκμηριώνουν την ευρεία διάδοση της σφραγιστικής πρακτικής. Συχνά ανάμεσα στα συνευρήματα των πήλινων σφραγισμάτων, είτε αυτά προέρχονται από ανακτορικά συγκροτήματα είτε θέσεις με κεντρικό κτήριο είτε χωρίς κεντρικό κτήριο, συγκαταλέγονται πολύτιμα αντικείμενα, ενίοτε τελετουργικού χαρακτήρα⁹⁰³. Σε ορισμένες περιπτώσεις (Αγία Τριάδα, ανάκτορο Ζάκρου, Χανιά) η θέση εύρεσης των σφραγισμάτων γειτνιάζει με αρχιτεκτονική διαρρύθμιση Μινωικού Συστήματος Αιθουσών, το οποίο συσχετίζεται με πολυπληθείς συναθροίσεις⁹⁰⁴.

Παρατηρείται ότι συχνά τα πήλινα σφραγίσματα εντοπίζονται στο δυτικό τμήμα, των ανακτόρων (Μάλια, Ζάκρος), αλλά και των οικισμών (Γουρνιά) ή των οικιών (Τύλισος). Τα πολυπληθέστερα σύνολα σφραγισμάτων δεν προέρχονται από τα ανάκτορα, αλλά από οικίες, όπως την Έπαυλη της Αγίας Τριάδας και την Οικία Α στην Κάτω Ζάκρο. Οι διαφορές ως προς τα είδη των επικρατέστερων σφραγισμάτων (σφραγίσματα με μία οπή στην Αγία Τριάδα και σφραγίσματα με επίπεδη βάση στην Κάτω Ζάκρο) σχετίζονται ενδεχομένως με τη διαφορετική λειτουργία των χώρων εύρεσής τους⁹⁰⁵. Η παράλληλη σφραγιστική δραστηριότητα στο ανάκτορο και την οικία Α της Κάτω Ζάκρου παραπέμπει σε συσχετισμό με τους χώρους που λάμβαναν χώρα μεταγενέστερες μυκηναϊκές σφραγιστικές

⁹⁰² Η Καρναβά (Karnava 2019, σ. 192-193) υπολογίζει μια διαφορά 80 έως 120 ετών ανάμεσα στα σφραγίσματα της Θήρας και των κρητικών θέσεων.

⁹⁰³ Rehak & Younger 1995, 84-86. Hallager 1996 I, 68-69,77. Schoep 1997, 50, 62. Cadogan 1997, 101-102 και υποσημ. 14.

⁹⁰⁴ Hitchcock 2000, σ. 159-160, 165-167, 190.

⁹⁰⁵ Ευελπιστούμε ότι οι πληρέστερες δημοσιεύσεις που αναμένονται για τις δύο αυτές θέσεις, της Β. Montecchi για την Αγία Τριάδα και της Μ. Αναστασιάδου για την Κάτω Ζάκρο, θα παράσχουν περαιτέρω συμπεράσματα.

πρακτικές⁹⁰⁶. Παράλληλη σφραγιστική δραστηριότητα κατά τη Νεοανακτορική περίοδο εντός και εκτός ανακτόρου παρατηρείται και στην Κνωσό.

Στα προηγούμενα κεφάλαια επισημάνθηκε η εύρεση πήλινων σφραγισμάτων σε περιοχές που γειτνιάζαν με τις εισόδους των οικοδομικών συγκροτημάτων ή των οχυρώσεων. Το παράδειγμα της Ζάκρου είναι δυνατό να στοιχειοθετεί μια εξέλιξη που χαρακτηρίζεται από τη μεταφορά της σφραγιστικής δραστηριότητας ή τουλάχιστον του μεγαλύτερου μέρους της σε ανεξάρτητα κτήρια, εκτός των «ανακτορικών» συγκροτημάτων.

Ιδιαίτερης σημασίας είναι η ύπαρξη κοινών σφραγιστικών αποτυπωμάτων σε Νεοανακτορικές θέσεις της Κρήτης, αλλά και εκτός αυτής. Τα σφραγιστικά αποτυπώματα προέρχονται από τα λεγόμενα *Knossian Replica Rings* και τεκμηριώνουν ένα δίκτυο ανάμεσα με μινωικές και «εκμινωισμένες» θέσεις σε ευρύ χρονολογικό φάσμα (ΥΜ ΙΑ – ΥΜ ΙΒ).

Το πλήθος των πήλινων σφραγισμάτων, κατά τη Μετανακτορική περίοδο, είναι περιορισμένο στα Μάλια και τον Κομμό, ενώ η Κνωσός παραμένει, όπως θα δούμε παρακάτω (κεφάλαιο 5.) η σημαντικότερη θέση που παρουσιάζει έντονη σφραγιστική δραστηριότητα κατά την περίοδο της Μυκηναϊκής «κυριαρχίας». Τα σημαντικά ευρήματα των Χανίων, αν και δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί η ανασκαφή, αναμένεται να προσφέρουν περισσότερα στοιχεία στην έρευνα, καθώς αποτελούν «γέφυρα» ανάμεσα στο μινωικό και το μυκηναϊκό σφραγιστικό σύστημα και προέρχονται από πρόσφατες ανασκαφές με λεπτομερέστερη τεκμηρίωση.

⁹⁰⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 34.

4. 4. ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

4. 4. 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από τα τέλη της ΠΕ ΙΙ περιόδου και καθ' όλη τη διάρκεια της ΜΕΧ στην Ηπειρωτική Ελλάδα δεν μαρτυρείται εύρεση πήλινων σφραγισμάτων⁹⁰⁷. Τα πρωιμότερα πήλινα σφραγίσματα της ΥΕΧ στην Ηπειρωτική Ελλάδα χρονολογούνται στις αρχές της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου. Πήλινα σφραγίσματα έχουν εντοπιστεί σε 7 μυκηναϊκές θέσεις, την Πύλο, τη Θήβα, τις Μυκίνες, τη Μιδέα, την Τίρυνθα, το Μενελάειο και πρόσφατα, ένα σημαντικό σύνολο σφραγισμάτων, στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας⁹⁰⁸.

4.4.2. ΠΥΛΟΣ

Το μεγαλύτερο σύνολο πήλινων μυκηναϊκών σφραγισμάτων αριθμεί 167 σφραγίσματα και προέρχεται από την Πύλο⁹⁰⁹. Τα περισσότερα βρέθηκαν στο ευρύτερο περιβάλλον του κεντρικού ανακτορικού κτηρίου και όχι στο ίδιο το ανάκτορο (εικ. 4.4.30. πιν. Α.4.4.1. και 2.)⁹¹⁰. Η καταστροφή του ανακτόρου που χρονολογείται στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙ Γ αποτελεί *terminus ante quem* για τη χρονολόγησή τους⁹¹¹. Κυριαρχούν τα σφραγίσματα με δύο οπές⁹¹². Το ανάκτορο του Άνω Εγκλιανού είναι το μοναδικό, στο οποίο επιβεβαιώνεται ανασκαφικά η

⁹⁰⁷ Σφραγίδες εμφανίζονται στην Ηπειρωτική Ελλάδα στα τέλη της ΜΕΧ στους ταφικούς περιβόλους των Μυκηνών (Younger στο Cline 2010, σ. 329).

⁹⁰⁸ Επαναλαμβανόμενα αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας σε πίθο από την περιοχή Λιβανάτες Φθιώτιδας περιλαμβάνονται στο CMS (**VS.3.1.αφ. 73, σ. 143**). Η παράσταση (γρύπας) χρονολογείται στην ΥΕ Ι-ΥΕ ΙΙ και το ανασκαφικό περιβάλλον στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο. Πήλινο σφράγισμα με αποτυπώματα σχοινιών, αλλά χωρίς σφραγιστικό αποτύπωμα αναφέρεται από την Κολώνα της Αίγινας (Pluta 2011, σ. 201 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁹⁰⁹ Συνολικά 165 σφραγίσματα. 141 σφραγίσματα με δύο οπές. 7 *noduli*. 5 σφραγίσματα αντικειμένων. 1 σφράγισμα συνδυασμού, 1 ιδιαίτερου σχήματος 10 απροσδιόριστα σφραγίσματα.

⁹¹⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 57 και 189. Φαίνεται ότι η σφραγιστική δραστηριότητα ήταν περισσότερο διαδεδομένη σε κτήρια του περιβάλλοντος χώρου του ανακτόρου και όχι τόσο στο εσωτερικό του. Από τον πυρήνα του ανακτορικού συγκροτήματος προέρχονται μόνο 20 σφραγίσματα, τα περισσότερα από τα οποία βρέθηκαν συγκεντρωμένα στην περιοχή εισόδου (δωμάτιο αρχείου 7 και 8).

⁹¹¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 57.

⁹¹² Όσα σφραγίσματα με δύο οπές έχουν αετωματική πίσω επιφάνεια είναι συνήθως ενεπίγραφα. Τα θολωτά και πυραμιδόσχημα ενεπίγραφα σφραγίσματα αποτελούν εξαίρεση (Pini et al. 1997, σ. 57-58 και σ. 57 υποσημ. 21).

βραχυπρόθεσμη διατήρηση πήλινων εγγράφων στο αρχείο⁹¹³. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχουν τα 22 ενεπίγραφα σφραγίσματα, των οποίων η θεματική συνδέεται με το περιεχόμενο των πινακίδων της Γραμμικής Β γραφής⁹¹⁴.

4.4.2.1. Πήλινα σφραγίσματα από το ανάκτορο της Πύλου

4.4.2.1α. Δωμάτιο 1

Στην περιοχή του προθαλάμου του Προπύλου του ανακτόρου (δωμάτιο 1/εικ. Α.4.30. αρ. 1.) ήρθε στο φως 1 πυραμιδοειδές σφράγισμα με δύο οπές (πιν. Α.4.4.1⁹¹⁵), του οποίου η ακριβής θέση εύρεσης είναι άγνωστη⁹¹⁶. Στα συνευρήματα περιλαμβάνονταν αγγεία και πολύτιμα αντικείμενα, καθώς και 5 πινακίδες Γραμμικής Β γραφής με διάφορα θέματα (πιν. Α.4.4.1). Στον ΝΔ τοίχο του Προπύλου ανοίγεται θύρα προς τον προθάλαμο του κυρίως αρχείου⁹¹⁷.

4.4.2.1.β Αρχείο

Το αρχείο του ανακτόρου της Πύλου, στα νοτιοδυτικά του Προπύλου (εικ. Α.4.31.), αποτελείται από προθάλαμο (δωμάτιο 7) και κυρίως θάλαμο (δωμάτιο 8)⁹¹⁸. Περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό πινακίδων Γραμμικής Β γραφής και συνολικά 18 σφραγίσματα⁹¹⁹. Το δωμάτιο του κυρίως αρχείου (δωμάτιο 8) δεν έχει επικοινωνία με τον άξονα των αποθηκών στα ΒΔ, αλλά επικοινωνεί -μέσω του Προπύλου- μόνο με τον προθάλαμο του Μεγάρου και τον εξωτερικό του ανακτόρου χώρο (εικ. Α.4.30.

⁹¹³Φλούδα 2006, σ. 323 και σ. 220-221, πιν. 6 και 7.

⁹¹⁴ Η άποψη του Olivier που έκρινε ότι τα σφραγίσματα αυτά έχουν πολύ μικρή σημασία για την αποκατάσταση της μυκηναϊκής σφραγιστικής πρακτικής, επειδή βρέθηκαν σε προσωρινές ή τυχαίες θέσεις, φαίνεται ότι δεν ευσταθεί, τουλάχιστον για ένα μέρος των σφραγισμάτων της Πύλου (Panagiotopoulos 2014, σ. 189).

⁹¹⁵ Στον πίνακα ακολουθείται η αρίθμηση του καταλόγου Pini et al. 1997, η οποία διαφέρει από αυτή του CMS. Για τα σχήματα των σφραγισμάτων της Πύλου βλ. Pini et al. 1997, εικ. 1-4. Πίνακας τυπολογίας των σφραγίδων υπάρχει στο Pini et al. 1997, σ. 83 βλ. επίσης Panagiotopoulos 2014, σ. 57 και σ. 208-209.

⁹¹⁶ Pini et al. 1997, σ. 17, πιν. 11. Το σφραγιστικό αποτύπωμα φέρει παράσταση πάλης ζώων.

⁹¹⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 57, 58, εικ. 5.

⁹¹⁸ Panagiotopoulos 2014, σ. 58, εικ. 5.

⁹¹⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 58. Pluta 2011, σ. 197.

εικ. Α.4.31.)⁹²⁰. Το αρχείο καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της πυρκαγιάς που κατέκαψε ολόκληρο το ανάκτορο διατηρώντας τα πλήηνα διοικητικά τεκμήρια. Δεν ήταν ο μοναδικός αρχειακός χώρος και λειτουργούσε παράλληλα με άλλα δωμάτια - αρχεία στο Νοτιοδυτικό και το Βορειοανατολικό Κτήριο⁹²¹.

4.4.2.1.β i Δωμάτιο 7

Στον προθάλαμο του αρχείου της Πύλου (εικ. Α.4.30, αρ. 7. και Α.4.31.) βρέθηκαν 3 μη κανονικά σφραγίσματα με δύο οπές και μία πινακίδα Γραμμικής Β γραφής⁹²². Στη νότια γωνία υπήρχε ένας μεγάλος πίθος, ενώ στη δυτική βρέθηκαν καμένα οστά ζώων κοντά στον ΒΔ τοίχο, καθώς και πολυάριθμα αγγεία και όστρακα. Περίπου 300 πινακίδες Γραμμικής Β γραφής βρέθηκαν στο ΒΑ μισό του δωματίου, καθώς και ένα χάλκινο ξίφος και μια αιχμή δόρατος⁹²³.

4.4.2.1.β ii Δωμάτιο 8

Το κυρίως δωμάτιο του αρχείου ήταν προσβάσιμο από το εσωτερικό του προπύλου μέσω ανοίγματος στο ΒΑ τοίχο του. (εικ. Α. 4.30., αρ. 8. Α.4.31.). Ένα δεύτερο άνοιγμα στον ΝΑ τοίχο εξυπηρετούσε την επικοινωνία με το δωμάτιο 7. Από το δωμάτιο 8 προέρχονται 15 σφραγίσματα, χάλκινα, χρυσά και λίθινα αντικείμενα. Περίπου για τα μισά σφραγίσματα είναι βέβαιη η θέση εύρεσης⁹²⁴. Ανάμεσα σε αυτά 1 είναι κανονικό σφράγισμα με δύο οπές, ενεπίγραφο, 9 μη κανονικά σφραγίσματα, 3 σφραγίσματα αντικειμένων, 1 σφράγισμα συνδυασμού

⁹²⁰ Για την κατασκευή του αρχείου βλ. Pluta 1996-97, σ. 231-250. Για τον συσχετισμό με το αρχείο της Βόρειας Εισόδου του ανακτόρου της Κνωσού βλ. κεφ. Κνωσός, σ. ...

⁹²¹ Φλούδα 2006, σ. 324 - 325.

⁹²² Η πινακίδα προσδιορίζει την καλλιεργήσιμη γη 14 προσώπων. Τα σφραγίσματα φέρουν όλα αποτυπώματα μεταλλικών δαχτυλιδιών, το πρώτο (αρ. κατ. 20) με παράσταση πάλης ανάμεσα σε άνδρες και λιοντάρια, το δεύτερο (αρ. κατ. 3) με παράσταση πομπής τριών ανδρικών μορφών και το τρίτο (αρ. κατ. 56) ένα σφραγιστικό αποτύπωμα σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης (γρύπας ή σφίγγα). Προέρχονται από διαφορετικό χρώμα πηλού (Pini et al. 1997, σ. 11, πιν. 7, σ. 3, πιν. 1, σ. 33-34, πιν. 26. Panagiotopoulos 2014, σ. 58-59). Δεν έχει υπάρξει μέχρι σήμερα ανάλυση του πηλού των σφραγισμάτων της Πύλου. Το γεγονός ότι σφραγίσματα με το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα προέρχονται από διαφορετικό πηλό αποτελεί θέμα που πρέπει να ερευνηθεί περαιτέρω. (βλ. σχετικά Flouda 2000, 214). Παράδειγμα αποτελούν τα σφραγίσματα που φέρουν αποτυπώματα των πιο δραστήριων υπευθύνων σφράγισης (αρ. 39, 40 και 41), τα οποία προέρχονται από διαφορετικό πηλό (βλ. Pini et al. 1997, σ. 22-29, αρ. 39, 40 και 41).

⁹²³ Panagiotopoulos 2014, σ. 58-59.

⁹²⁴ Panagiotopoulos 2014, σ. 59-60.

και 1 απροσδιόριστο σφράγισμα (πιν. Α.4.4.1.)⁹²⁵. Ο πηλός των σφραγισμάτων ποικίλει⁹²⁶. Κατά μήκος των ΝΑ –ΝΔ και ΒΔ τοίχων του, σε χαμηλό θρανίο, βρέθηκαν περίπου 150 πινακίδες προερχόμενες από κιβώτια ή καλάθια τοποθετημένα σε ράφια ή κρεμασμένα στον τοίχο. Οι επιγραφές του μοναδικού ενεπίγραφου σφραγίσματος εντοπίζονται σε πινακίδες του αρχείου, ενώ ταυτίζεται ο ίδιος γραφέας⁹²⁷.

4.4.2.1.β iii Η χρήση των πήλινων σφραγισμάτων στο αρχείο της Πύλου

Η κατηγοριοποίηση των σφραγισμάτων του αρχείου ανάλογα με το είδος τους, τον βαθμό διατήρησής τους, το είδος της σφραγίδας που είχε χρησιμοποιηθεί και τη γειτνίασή τους ή μη με πινακίδες Γραμμικής Β γραφής οδήγησε τον Παναγιωτόπουλο σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα ⁹²⁸. Τα σφραγίσματα χαρακτηρίζονται ως ενεργά ή μη ενεργά κατά τη διάρκεια της καταστροφής, αφού ορισμένα ήταν άθικτα και ενδεχομένως αναρτημένα ακόμα στα αντικείμενα που σφράγιζαν, ενώ άλλα είχαν πιθανώς απορριφθεί⁹²⁹. Τα πρώτα ήταν στενά συνδεδεμένα με τις αποθηκευμένες στο αρχείο πινακίδες και έφεραν σφραγιστικά αποτυπώματα μεταλλικών δαχτυλιδιών υψηλής ποιότητας⁹³⁰, υποδηλώνοντας ότι οι υπεύθυνοι σφράγισης κατείχαν υψηλή θέση στη διοικητική ιεραρχία του ανακτόρου⁹³¹. Ανάμεσα σε αυτά, σφραγίσματα αντικειμένων και συνδυασμού, καθώς και το μοναδικό ενεπίγραφο κανονικό σφράγισμα με δύο οπές. Το σφράγισμα συνδυασμού διατηρεί πιθανώς αποτυπώματα καλαθιού και ενισχύει την υπόθεση ότι το είδος αυτό των σφραγισμάτων προοριζόταν για τη σφράγιση

⁹²⁵Panagiotopoulos 2014, σ. 60. Pini et al. 1997, σ. 18, πιν. 13.

⁹²⁶Pini et al. 1997, αρ. καταλόγου: **8, 11, 21 Α και Β, 22, 23 Α, Β και C, 28, 32, 38 Α και Β, 75, 84 και 93**).

⁹²⁷Panagiotopoulos 2014, σ. 60, 189. Η μία πλευρά του σφραγίσματος φέρει το αποτύπωμα ενός αμυγδαλόσχημου σφραγιδολίθου από σκληρό λίθο με την παράσταση ενός ελαφιού και ενός σκύλου σε ιπτάμενο καλπασμό και *supra sigillum* το ιδεόγραμμα *152, πάνω στο οποίο είναι χαραγμένο το σημείο *WI*. Η δεύτερη πλευρά φέρει τη λέξη *a-pu-do-si*. Ο γραφέας του σφραγίσματος μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα με τον γραφέα 2 που εντοπίζεται στη σειρά πινακίδων της σειράς Ma.

⁹²⁸ Panagiotopoulos 2014, σ. 189-190.

⁹²⁹ Χρησιμοποιείται ο χαρακτηρισμός «άθικτα» και όχι «ακέραια» για να δείξουμε ότι η κατάσταση διατήρησης δεν οφείλεται στην τυχαία διάσωση των σφραγισμάτων μέσα στο έδαφος, αλλά στο γεγονός ότι δεν είχαν υποστεί εσκεμμένη θραύση από τους υπευθύνους του αρχείου.

⁹³⁰ **αρ. κατ. 3,8,11,20,21 Α και Β, 22, 23 Α –C, 38 Α και Β.**

⁹³¹Panagiotopoulos 2014, σ. 191. βλ. επίσης Flouda 2010, σ. 65, 80 και Pluta 2011, σ. 197.

καλαθιών με πινακίδες⁹³². Ο κοινός γραφέας του ενεπίγραφου σφραγίσματος και των πινακίδων της σειράς Ma τεκμηριώνει τη στενή συνεργασία γραφέα και υπευθύνου σφράγισης⁹³³. Τρία μη κανονικά σφραγίσματα με δύο οπές που διατηρούνται άθικτα, σε αντίθεση με ότι συμβαίνει συνήθως, βρέθηκαν σε άμεση σχέση με πινακίδες που διατηρούν οπή διέλευσης νήματος, ενισχύοντας την υπόθεση ότι δεν ήταν αναρτημένα μόνο σε εμπορεύματα, αλλά και σε πινακίδες⁹³⁴. Τέλος, τα σφραγίσματα που ήταν αποσπασματικά διατηρημένα έφεραν σφραγιστικά αποτυπώματα φακοειδών σφραγιδολίδων και μεταλλικού δαχτυλιδιού μέτριας ποιότητας και είχαν προφανώς υποστεί σκόπιμη θραύση πριν την καταστροφή του ανακτόρου. Επομένως, δεν ήταν ενεργά κατά τη διάρκεια της καταστροφής. Ο μικρός αριθμός τους σημαίνει ενδεχομένως ότι η χρήση τους ήταν βραχυχρόνια και περιστασιακή⁹³⁵. Προσθέτουμε μια τελευταία παρατήρηση σχετικά με τον πηλό των σφραγισμάτων που παρουσιάζει σχετική ομοιομορφία ως προς την ομάδα των μη κανονικών σφραγισμάτων, αλλά πλήρη ανομοιομορφία ως προς τα υπόλοιπα σφραγίσματα⁹³⁶.

4.4.2.1.γ. Δωμάτιο 24

Το δωμάτιο 24, συνολικού εμβαδού 20,80 τ.μ., βρίσκεται στα ΒΔ της αίθουσας του θρόνου. Τις τέσσερις πλευρές του περιέτρεχε πλατύ θρανίο. Κατά την

⁹³² Σχετικά με τη θεωρία σφράγισης καλαθιών με πινακίδες και τις διατυπωμένες αντιρρήσεις βλ. Pini et al. 1997, σ. 93, 94, 120 και Panagiotopoulos 2014, σ. 190. Σχετικά με την πιθανή χρήση αυτών των σφραγισμάτων στη διαδικασία καταγραφής δεδομένων στις πινακίδες βλ. Pluta 2011, σ. 198.

⁹³³ Panagiotopoulos 2014, σ. 191.

⁹³⁴ Panagiotopoulos 2014, σ. 190. Palaima 1988, σ. 98. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η συνύπαρξη μιας ακόμα πινακίδας της ίδιας σειράς (Eb 1176) με ένα άθικτο μη κανονικό σφράγισμα με δύο οπές στον προθάλαμο του Προπύλου του ανακτόρου. Η πινακίδα φέρει οπή διέλευσης νήματος, όπως όλες οι πινακίδες της σειράς Eb και καταγράφει τη μίσθωση ενός δημοσίου (?) οικοπέδου σε ένα πρόσωπο ονομαζόμενο du-ni-jo. (Panagiotopoulos 2014, σ. 191). Θα μπορούσε ενδεχομένως το κείμενο της πινακίδας να επιβεβαιώνεται με την επισυναπτόμενη σφραγίδα του ιδιώτη που αποδεχόταν το συμφωνητικό, όπως συνέβαινε στους ελληνιστικούς χρόνους με την αποτύπωση των σφραγίδων των συμβαλλομένων μερών στον πάπυρο καταγραφής του συμβολαίου.

⁹³⁵ Panagiotopoulos 2014, σ. 190. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί η εύρεση ενός από αυτά τα σφραγίσματα (**αρ. κατ. 84**) στην περιοχή εισόδου του δωματίου 7.

⁹³⁶ Η παρατήρηση πραγματοποιήθηκε από τη γράφουσα με βάση τα στοιχεία που δίδονται στο: Pini et al. 1997, σ. 6, 12-14, 16, 18-19, 21-22, 41, 44, 46.

τελική φάση χρήσης του ανακτόρου, ήταν άμεσα προσβάσιμο από το εξωτερικό⁹³⁷ (εικ. Α.4.30., αρ. 24). Στα ευρήματα του δωματίου περιλαμβάνονται 11 πίθοι⁹³⁸, αγγεία μετάγγισης και πόσεως, καθώς και 1 ενεπίγραφο κανονικό σφράγισμα με δύο οπές (πιν. Α.4.4.1.) χωρίς ακριβή θέση εύρεσης⁹³⁹. Το σφράγισμα φέρει *supra sigillum* το μονόγραμμα *AREPA* (αλοιφή/ λάδι για επάλειψη) που το συνδέει με τη σειρά πινακίδων Fr που αφορούν καταγραφές λαδιού και βρίσκονται στο γειτονικό δωμάτιο 23. Οι χώροι 23 και 24 ερμηνεύθηκαν ως αποθήκες λαδιού. Από το ίδιο δωμάτιο προέρχεται μια διάτρητη ενεπίγραφη πήλινη ετικέτα (*clay label*)⁹⁴⁰, η οποία βρέθηκε πίσω από τον πίθο 11 σε άμεση γειτνίαση με το πέρασμα για τον ΒΑ διάδρομο. Εκτιμάται ότι η παραμονή των πήλινων σφραγισμάτων στο δωμάτιο 24 ήταν μικρής διάρκειας⁹⁴¹. Το σφράγισμα, πιθανώς, συνόδευε μια παράδοση λαδιού⁹⁴².

4.4.2.2. Πήλινα σφραγίσματα έξω από το ανάκτορο της Πύλου

4.4.2.2.2. Βορειοανατολικό κτήριο (*Northeastern Building*)

Η οικοδόμηση του Βορειοανατολικού κτηρίου χρονολογείται στην ύστερη ΥΕ III Β περίοδο και συμπίπτει χρονικά με την κατασκευή χώρων που αύξησαν την

⁹³⁷ Φλούδα 2006, σ. 262.

⁹³⁸ Σχετικά με τη λειτουργία της αποθήκης βλ. Shelmerdine 1985, σ. 99. Pini et al. 1997, σ. 139-140. Flouda 2000, σ. 234. Φλούδα 2006, σ. 263. Επίσης Panagiotopoulos 2014, σ. 60 και 58, εικ. 5, σ. 59, εικ. 6.

⁹³⁹ Αν και η Φλούδα αναφέρει ότι εντοπίστηκε πάνω σε θρανίο αριστερά της εισόδου από το δωμάτιο 23, μια θέση που υποδηλώνει απόρριψη του σφραγίσματος μετά την παραλαβή του εμπορεύματος, ο Παναγιωτόπουλος επισημαίνει ότι η ακριβής θέση του σφραγίσματος δεν είναι γνωστή. (Panagiotopoulos 2014, σ. 60. Φλούδα 2006, σ. 263). Στο Pini et al. 1997, σ. 33) δεν αναφέρεται ακριβής θέση εύρεσης.

⁹⁴⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 60, 189. Η Φλούδα (2006, σ. 263-264) την αναφέρει ως δισκοειδές σφράγισμα που φέρει μόνο επιγραφή και όχι σφραγιστικό αποτύπωμα. βλ. επίσης Blegen & Rawson 1966, σ. 140, εικ. 420. Ventris & Chadwick 1973, σ. 537. Palaima 1988, σ. 168. Πρόκειται για μία από τις δύο ενεπίγραφες «αναρτημένες ετικέτες»/ *étiquettes suspendues* που βρέθηκαν στο Πυλιακό ανάκτορο (Olivier στο Pini et al. 1997 σ. 80). Η επιγραφή της πήλινης ετικέτας από το δωμάτιο 24 (*a2-wo-di-jo-no*) δεν μπορεί να ερμηνευθεί με βεβαιότητα. Ο Olivier θεώρησε ότι πρόκειται για ένα ανθρωπωνύμιο σε γενική πτώση (Στο Pini et al. 1997, σ. 72).

⁹⁴¹ Pluta 2011, σ. 191.

⁹⁴² Panagiotopoulos 2014, σ. 189. Ο χώρος προοριζόταν μάλλον για τη συγκέντρωση εισερχομένων ποσοτήτων λαδιού ή αρωματικών ελαίων, παρά για διανομή αρωματικού ελαίου (Φλούδα 2006, σ. 263-264), όπου επισημαίνεται ότι η αρωματοποιία ήταν δραστηριότητα αποκεντρωμένη και απομακρυσμένη από το ανάκτορο, επειδή έπρεπε να έχει άμεση πρόσβαση σε αρωματικά φυτά και άνθη και μάλιστα σε μεγάλες ποσότητες αυτών.

αποθηκευτική ικανότητα του ανακτόρου ⁹⁴³. Είναι πρόχειρη κατασκευή που συνδέεται άμεσα με το ανάκτορο, καθώς έχει άνοιγμα προς τη Νότια Πύλη του και την πλατεία που διαμορφώνεται μπροστά της. Δεν είναι τυχαίο ότι η οικοδόμησή του έπεται της κατάργησης του Ανατολικού Προπύλου του ανακτόρου. Εξυπηρετούσε, πιθανώς, τη διαχείριση εργατικού προσωπικού και κυρίως τη συγκέντρωση, καταγραφή και προσωρινή αποθήκευση αγαθών⁹⁴⁴.

Το κτήριο αποτελείται από δύο πτέρυγες στο βόρειο ήμισυ του, ανάμεσα στις οποίες διαμορφώνεται ένας διάδρομος (εικ. Α. 4.32.). Ήταν μονώροφο, επομένως τα περισσότερα σφραγίσματα βρέθηκαν σε αρχικές θέσεις⁹⁴⁵. Ένα σύνολο 59 σφραγισμάτων, το μεγαλύτερο στην Πύλο, χαρακτηρίζεται από καλά τεκμηριωμένη αρχαιολογική συνάφεια. Τα ενεπίγραφα σφραγίσματα έχουν αδιαμφισβήτητη σχέση με τις πινακίδες και τα ευρήματα από το ίδιο κτήριο, ενώ κοινά σφραγιστικά αποτυπώματα επιτρέπουν διασταυρώσεις ανάμεσα στα διαφορετικά δωμάτια του κτηρίου⁹⁴⁶.

4.4.2.2.α. Διάδρομος 95

Στον διάδρομο 95 (εικ. Α.4.32. αρ. 95), στο βόρειο τμήμα του κτηρίου, βρέθηκε 1 κανονικό σφράγισμα με δύο οπές, χωρίς να είναι γνωστή η ακριβής θέση εύρεσής του, ανάμεσα σε πολυάριθμα αντικείμενα που σώζονται κυρίως σε αποσπασματική κατάσταση (πιν. Α.4.4.2.)⁹⁴⁷. 17 επιπλέον σφραγίσματα βρέθηκαν στα θυραία

⁹⁴³ Φλούδα 2006, σ. 330. Την ίδια χρονική περίοδο χρονολογούνται η *Αποθήκη Οίνου* και η αποθήκη 27. Το ΒΑ κτήριο έχει ενδεχομένως δύο οικοδομικές φάσεις (Nelson 2001, σ. 212-215). Έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες για τη λειτουργία του κτηρίου, η αποθηκευτική χρήση του, η λειτουργία του ως εργαστηρίου μεταλλουργίας, χώρου συναρμολόγησης βιοτεχνικών ειδών, αρμάτων και κατεργασίας δερμάτων, η χρήση του δωματίου 100 ως οπλοθήκης, αλλά και ο αναδιανεμητικός χαρακτήρας του κτηρίου με βάση τα έγγραφα τεκμήρια (Φλούδα 330-333 με προγενέστερη βιβλιογραφία), ενώ έχει θεωρηθεί ότι το κτήριο εμπεριείχε και ιερό στο δωμάτιο 93 (Blegen & Rawson 1966, σ. 301).

⁹⁴⁴Flouda 2000, σ. 222-232, 234-238. Hofstra 2000, σ. 281-297. Επίσης Φλούδα 2006, σ. 332-333.

⁹⁴⁵ Φλούδα 2006, σ. 334.

⁹⁴⁶Panagiotopoulos 2014, σ. 61, εικ. 8 και 59, εικ. 6 και σ. 192.

⁹⁴⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 61. Όμως η Φλούδα (2006, 334) αναφέρει πέντε ανεπίγραφα σφραγίσματα από τον διάδρομο 95, τα οποία μάλλον προέρχονται από το θυραίο άνοιγμα του δωματίου 97 βάσει του αριθμού ευρητηρίου. Στο Pini et al. 1997, σ. 98 πιν. 3 δεν αναφέρονται σφραγίσματα αποκλειστικά από το δωμάτιο 97). Η Φλούδα (2006, σ. 336) αναφέρει τη δυσκολία υπολογισμού του ακριβούς αριθμού των σφραγισμάτων από τα θυραία ανοίγματα των δωματίων

ανοίγματα, 1 σφράγισμα ανάμεσα στον διάδρομο και το δωμάτιο 96 και 16 σφραγίσματα στο θυραίο άνοιγμα ανάμεσα στον διάδρομο και το δωμάτιο 97 (πιν. Α.4.4.2)⁹⁴⁸. Με εξαίρεση 1 θολωτό *nodulus*, 1 σφράγισμα με δύο οπές και 1 απροσδιόριστο σφράγισμα, τα υπόλοιπα ανήκουν στο είδος των μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές (πιν. Α.4.4.2). Τα 15 σφραγίσματα και ο *nodulus* από την περιοχή του διαδρόμου 95 αποτελούν ένα ομοιογενές σύνολο⁹⁴⁹. Προέρχονται από φακοειδείς σφραγιδολίθους υψηλής ποιότητας, είναι όλα ανεπίγραφα και κατά μεγάλο μέρος είναι σκόπιμα θραυσμένα. Τα 14 σφραγίσματα από το θυραίο άνοιγμα προς το δωμάτιο 97 φέρουν σφραγιστικά αποτυπώματα τριών μόνο διαφορετικών σφραγίδων, οι οποίες σφραγίζουν δέκα, τρεις και μία φορά η καθεμία. Το μοναδικό σφράγισμα του διαδρόμου (αρ. κατ. 39 Α) είναι άθικτο και προέρχεται από μεταλλικό δαχτυλίδι, τα σφραγιστικά αποτυπώματα του οποίου εντοπίζονται και σε άλλα σφραγίσματα⁹⁵⁰.

Τα σφραγίσματα με αρ. κατ. 41 Α-Μ, με εξαίρεση τριών εξ αυτών, προέρχονται από τον ίδιο πηλό. Ο πηλός των σφραγισμάτων από το θυραίο άνοιγμα του δωματίου 97 μπορεί να διακριθεί σε τρεις ή τέσσερις κατηγορίες. Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι σφραγίσματα από τον ίδιο χώρο, σφραγισμένα με την ίδια σφραγίδα, προέρχονται από διαφορετικό πηλό⁹⁵¹.

4.4.2.2.β. Δωμάτιο 96

Στο μικρό δωμάτιο 96 (εικ. Α.4.32. αρ. 96) βρέθηκε 1 πήλινο σφράγισμα που ανήκει στην κατηγορία των μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές και ανοικτή

96 και 97 λόγω προβλημάτων της δημοσίευσης. Στη δημοσίευση των σφραγισμάτων της Πύλου (Pini et al. 1997 πιν. 3) αποδίδονται 5 σφραγίσματα και ένας *nodulus* στον διάδρομο 95 (αρ. κατ. 29, 39 Α, 69 Α, 69 Β, 69 C και 76).

⁹⁴⁸Panagiotopoulos 2014, σ. 61.

⁹⁴⁹ Πρόκειται για σφραγίσματα που προέρχονται από τα δύο θυραία ανοίγματα του διαδρόμου προς το δωμάτιο 96 (αρ. κατ. 29) και 97 (αρ. κατ. 41 Α-Μ, 69 Α-Κ, 76): Panagiotopoulos 2014, σ. 61 και 192. Σχετικά με τη χρήση του *nodulus*, τύπου σφραγίσματος που έδινε δικαίωμα παραλαβής στον κάτοχό του, φαίνεται ότι είχε φυλαχθεί για να τεκμηριώσει την έξοδο κάποιου αγαθού από το κτήριο (Pini 1997, σ. 59-60. Φλούδα 2006, σ. 335). Σχετικά με τη χρήση των *noduli* ως αποδεικτικών ελέγχου, ταυτότητας ή δοκιμών βλ. Müller στο Pini et al. 1997, σ. 59. Οι *noduli* στην Πύλο είναι όλοι ανεπίγραφοι (ό.π. σ. 59).

⁹⁵⁰ Η παράσταση της σφραγίδας είναι χωρισμένη σε δύο ζωφόρους και περιλαμβάνει γρύπες και θαλάσσιο τοπίο. Για τη σημασία της παράστασης και τη σύνδεσή της με τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ανακτόρου θα γίνει λόγος παρακάτω. (Panagiotopoulos 2014, σ. 192).

⁹⁵¹ Βάσει των δεδομένων από το: Pini et al. 1997, σ. 26-29.

πίσω επιφάνεια (πιν. Α.4.4.2.). Το σφραγιστικό αποτύπωμα μοιάζει με αυτό του σφραγίσματος που βρέθηκε στην περιοχή του θυραίου ανοίγματος προς τον διάδρομο 95. Ο χώρος προοριζόταν πιθανότατα για την αποθήκευση αγαθών, υπόθεση που ενισχύει το είδος του πήλινου σφραγίσματος⁹⁵².

4.4.2.2.2.γ. Δωμάτιο 97

Το δωμάτιο 97 (εικ. Α.4.32. αρ. 97), στο βόρειο πέρας του κτηρίου, είναι ανοιχτό προς τον διάδρομο 95, στην περιοχή που βρέθηκαν τα σφραγίσματα⁹⁵³. Τα ευρήματα του δωματίου (πιν. Α.4.4.2.), το μεγάλο εύρος του, οι δύο πινακίδες Γραμμικής Β γραφής που βρέθηκαν εκεί, σε συνδυασμό με ένα στρώμα απανθρακωμένων υλών, υποδηλώνουν ότι ο χώρος είχε ενδεχομένως χρησιμοποιηθεί για τη φύλαξη αγαθών από φθαρτά υλικά⁹⁵⁴.

4.4.2.2.2.δ. Δωμάτιο 98

Βρίσκεται στο ΒΑ τομέα του Βορειοανατολικού κτηρίου (*Northeastern Building*) (εικ. Α.4.32. αρ. 98)⁹⁵⁵. Παχύ στρώμα από απανθρακωμένα οργανικά υλικά στο δάπεδο υποδηλώνει ότι τη στιγμή της καταστροφής ήταν αποθηκευμένα πολυάριθμα προϊόντα ή τέχνηρα από φθαρτά υλικά⁹⁵⁶. Χάλκινα αντικείμενα είχαν μετατραπεί σε άμορφη μάζα, ενώ αιχμές από οψιανό και πυριτόλιθο, διάφορα λίθινα τέχνηρα και τουλάχιστον 30 αγγεία βρίσκονταν στο δάπεδο του δωματίου, κυρίως στο ΒΑ μισό του⁹⁵⁷. 18 πήλινα σφραγίσματα με δύο οπές, τα 5

⁹⁵²Πήλινα αγγεία, απολείσματα οψιανού και πυριτόλιθου περιλαμβάνονται στα συνευρήματα. Ημικυκλική εσοχή στον ΝΔ τοίχο έχει ερμηνευθεί ως θέση ραφιών, ερμαρίου ή θρανίου. Panagiotopoulos 2014, σ. 62 και σ. 61, εικ. 8. Φλούδα 2006, σ. 334. Hofstra 2000, σ. 66-67.

⁹⁵³Panagiotopoulos 2014, σ. 62 και σ. 61, εικ. 8.

⁹⁵⁴Bendall 2003, σ. 205, πιν. 4.

⁹⁵⁵Blegen & Rawson 1966, σ. 314 κ.ε. Palaima 1988a, σ. 152 κ.ε. Bendall 2003, σ. 187.

⁹⁵⁶Flouda 2000, σ. 222.

⁹⁵⁷Panagiotopoulos 2014, σ. 62. Τα αγγεία δεν συνιστούν ομοιογενές σύνολο, αλλά τα ανοικτά αγγεία παραπέμπουν σε σκεύη που χρησιμοποιούνταν σε γεύματα. (Hofstra 2000, σ. 69-70. Bendall 2003, σ. 188, πιν. 1. Φλούδα 2006, σ. 337).

ενεπίγραφα⁹⁵⁸ βρέθηκαν σε τέσσερις διαφορετικές περιοχές του δωματίου (εικ. A.4.33.)⁹⁵⁹. Φέρουν 17 διαφορετικά σφραγιστικά αποτυπώματα (μη εντατική σφραγιστική πρακτική), ένα εκ των οποίων (αρ. κατ. 40) επαναλαμβάνεται και σε άλλους χώρους⁹⁶⁰. Όλα τα σφραγίσματα είναι άθικτα, ακόμα και τα 11 μη κανονικά, ανεπίγραφα, που συνθέτουν το μεγαλύτερο μέρος, ενισχύοντας την υπόθεση ότι ήταν ακόμα αναρτημένα σε αντικείμενα κατά τη διάρκεια της καταστροφής⁹⁶¹.

Τα 4 από τα 5 ενεπίγραφα σφραγίσματα (εξαίρεση αποτελεί το υπ' αρ. κατ. 10) ανήκουν στον τύπο των κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές και συνιστούν ανομοιογενή ομάδα, καθώς διαφέρουν ως προς τα σφραγιστικά αποτυπώματα και το περιεχόμενο των επιγραφών⁹⁶². Σχετική ομοιότητα παρουσιάζει ο πηλός των τριών εκ των πέντε ενεπίγραφων σφραγισμάτων (αρ. κατ. 40 A, 42, και 10)⁹⁶³. Σε μικρή απόσταση από τα δύο σφραγίσματα της εισόδου βρέθηκε πινακίδα Γραμμικής Β γραφής (Sa 1313)⁹⁶⁴. Οι επιγραφές των σφραγισμάτων δεν βοηθούν

⁹⁵⁸ Αρ. κατ. 42,40 A, 10,51, 45 / WΓ 1325-1329. Από τα 18 σφραγίσματα που αναφέρουν ο Blegen και ο Palaima ταυτίστηκαν στην τελική δημοσίευση των σφραγισμάτων μόνο 16 (αρ. κατ. 2, 5, 10, 25, 40A/WΓ 1326, 42/WΓ 1325, 45/1329, 51/1328, 58, 59, 60, 70A, 70B, 71, 79A, 90).

⁹⁵⁹ Blegen & Rawson 1966, σ. 317. Palaima 1988a, εικ. 19. Panagiotopoulos 2014, σ. 63. Στη βόρεια γωνία του δωματίου βρέθηκαν 3 ενεπίγραφα σφραγίσματα (αρ. κατ 40A, 10, 51 = WΓ 1326-1328). Αν και δεν έχουν συνάφεια μεταξύ τους, τεκμηριώνουν σχέσεις με άλλα δωμάτια του κτηρίου και μπορούν να θεωρηθούν ομάδα, λόγω των ομοιοτήτων του με ομάδα σφραγισμάτων από την οικία των Σφιγγών στις Μυκήνες. (Palaima 1988a, σ. 156 κ.ε. Flouda 2000, σ. 223. Bendall 2003, σ. 209, 215, 221. Panagiotopoulos 2014, σ. 63. και 193). Μια δεύτερη μικρότερη ομάδα 3 ανεπίγραφων σφραγισμάτων βρέθηκε στην περιοχή της εισόδου. Ταυτίζονται μόνο τα δύο (αρ. κατ. 2/μη κανονικό και 25/κανονικό). Την τρίτη ομάδα, κοντά στην είσοδο αποτελούν δύο σφραγίσματα και μια τέταρτη περίπτωση στο κέντρο του δωματίου σε μεγάλη έκταση κοντά σε ένα αποσπασματικά διατηρημένο αγγείο. Μόνο για τα δύο ενεπίγραφα σφραγίσματα είναι δυνατή η ταύτιση της θέσης εύρεσης, τα υπ' αρ. κατ. 42 (WΓ 1325) και WΓ 1329 βρέθηκαν στα ΝΔ της εισόδου, ενώ άλλα 11 γύρω από ένα αγγείο περίπου στο μέσο του δωματίου (εικ. 4.4.4. και 4.4.3. αρ. 98 (για τα ενεπίγραφα)).

⁹⁶⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 64 και 192. Ένα δεύτερο σφραγιστικό αποτύπωμα εντοπίζεται σε δύο ακόμα σφραγίσματα με άγνωστο ανασκαφικό περιβάλλον.

⁹⁶¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 193.

⁹⁶² Panagiotopoulos 2014, σ. 62- 64 και 192-193. Επίσης (ό.π. σ. 64) αναφέρονται 5 ανεπίγραφα κανονικά σφραγίσματα με δύο οπές (αρ. κατ. 5,25,60, 70 A και B) και 6 ανεπίγραφα μη κανονικά σφραγίσματα με δύο οπές (αρ. κατ. 2,58, 59, 71,79A, 90). Από το δωμάτιο 98, αλλά και από το γειτονικό του 99 προέρχονται τα περισσότερα ενεπίγραφα σφραγίσματα της Πύλου (Flouda 2000, σ. 219. Pluta 2011, σ. 191-192).

⁹⁶³ Με βάση τα δεδομένα από: Pini et al. 1997, σ. 5,6, 24, 29, 30, 32.

⁹⁶⁴ Panagiotopoulos 2014, σ. 63 - 64. Με βάση το χέρι του γραφέα και του περιεχομένου της, η πινακίδα Sa 1313 συνδέεται με ένα ομοιογενές σύνολο 5 σφραγισμάτων (WΓ 1330-1334) από το παρακείμενο δωμάτιο 99. Η πινακίδα σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις ανήκει στην ομάδα των

στον προσδιορισμό της λειτουργίας του χώρου. Επιτρέπουν μόνο να υποθέσουμε, με βάση το περιεχόμενο της πινακίδας, ότι ήταν εργαστήριο ή αποθήκη επισκευής τροχών αρμάτων⁹⁶⁵.

4.4.2.2.ε. Δωμάτιο 99

Είναι το μεγαλύτερο και σημαντικότερο δωμάτιο του Βορειοανατολικού Κτηρίου (*Northeastern Building*), βάσει εμβαδού και ευρημάτων (εικ. Α.4.32.αφ. 99). Στο δάπεδό του υπάρχουν τουλάχιστον 11 πλατείς λίθοι, των οποίων η λειτουργία είναι άγνωστη⁹⁶⁶. Στον χώρο αποδίδεται αποθηκευτική χρήση. Κατά μήκος των μακρών τοίχων του αποκαθίστανται ξύλινα ράφια, στα οποία θα ήταν τοποθετημένες πινακίδες Γραμμικής Β γραφής (50 συνολικά βρέθηκαν στον χώρο)⁹⁶⁷ και τα πολυάριθμα αγγεία. Στο δωμάτιο υπήρχαν χάλκινα, μολύβδινα και λίθινα τέχνηρα και ίσως το κεφάλι πήλινου ειδωλίου⁹⁶⁸.

Πήλινα σφραγίσματα βρέθηκαν στο ΒΔ μισό του δωματίου. Ενώ οι Blegen και Rawson⁹⁶⁹ αναφέρουν 17 πήλινα σφραγίσματα από το δωμάτιο 99, στη δημοσίευση των σφραγισμάτων της Πύλου⁹⁷⁰ αναφέρονται μόνο 9 σφραγίσματα,

πινακίδων των αρμάτων από το αρχείο της Πύλου, οι οποίες έχουν γραφεί από τον γραφέα 26. Το γεγονός ότι η Sa 1313 είναι η μοναδική πινακίδα της σειράς που βρέθηκε εκτός αρχείου οδήγησε τον Palaima στην υπόθεση ότι οι πινακίδες αυτής της σειράς γράφτηκαν στο δωμάτιο 98 και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στο αρχείο για αποθήκευση (Panagiotopoulos 2014, σ. 63-64 και 193. Palaima 1988, σ., 156-157. Flouda 2000, σ. 223).

⁹⁶⁵Panagiotopoulos 2014, σ. 193-194. Την θεωρία ενισχύουν τα πολυάριθμα ευρήματα από χαλκό, τα οποία μπορούν να ερμηνευθούν ως εξαρτήματα για τροχούς ή άρματα.

⁹⁶⁶Panagiotopoulos 2014, σ. 64.

⁹⁶⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 65-66 και 195. Οι πινακίδες βρέθηκαν συγκεντρωμένες σε τέσσερα διαφορετικά σημεία του δωματίου. Παρατηρούνται κοινές θεματικές κατηγορίες ανά θέση εύρεσης. Φαίνεται ότι οι Μυκηναίοι υπάλληλοι κατέτασσαν τις πινακίδες ανάλογα με τη θεματική τους κατηγορία.

⁹⁶⁸ Blegen & Rawson 1966, σ. 318-323, εικ. 315-316. Bendall 2003, σ. 201, εικ. 12-13, Φλούδα 2006, σ. 337. Panagiotopoulos 2014, σ. 64. Στα ευρήματα περιλαμβάνονταν αποθηκευτικά αγγεία, ψευδόστομοι αμφορείς, υπολείμματα χάλκινων τεχνουργημάτων, σμίλες από χαλκό, αποσπασματικά σωζόμενα αντικείμενα από μολύβδο, ορεία κρύσταλλο, οψιανό, στεατίτη, δύο αιχμές βελών από πυριτόλιθο και ίσως το κεφάλι από ένα πήλινο ειδώλιο. Ανάμεσα στα πολυάριθμα θραύσματα αγγείων διακρίνονται πρόχοι, αμφορείς, κρατήρες, μικκύλες κύλικες, και κύπελα.

⁹⁶⁹ Blegen & Rawson 1966, σ. 321 κ.ε. Τελικά από τα 17 σφραγίσματα δημοσιεύουν τα 14. Ο Palaima αναφέρει 15 σφραγίσματα (Palaima 1988, σ. 159, εικ. 20). Σχετικά με θραύσματα σφραγισμάτων που αποδίδονται στο Βορειοανατολικό κτήριο (*Northeastern Building*) βλ. Panagiotopoulos 2014, σ. 64, υποσημ. 493.

⁹⁷⁰Pini et al.1997, σ. 11, 22-24. Panagiotopoulos 2014, σ. 64.

τα οποία με μία εξαίρεση (*nodulus* με αετωματική ράχη), ανήκουν στην κατηγορία των κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές και αετωματική πίσω επιφάνεια (πιν. Α.4.4.2.). Φέρουν αποτυπώματα από τέσσερις μόνο διαφορετικές σφραγίδες, τρία μεταλλικά δαχτυλίδια και ένα φακοειδή σφραγιδόλιθο. Δύο σφραγίδες σφραγίζουν μόνο μία φορά (αρ. κατ. 19,80), οι δύο άλλες επαναλαμβάνονται έξι φορές (αρ. κατ. 39 B-G, 40 B) και περιλαμβάνονται στις περισσότερες δραστήριες σφραγίδες στο κτήριο⁹⁷¹. Όλα τα σφραγίσματα με αποτυπώματα του σφραγιστικού δαχτυλιδιού αρ. 39 είναι ενεπίγραφα. (εικ. Α.4.34.). Το θέμα της σφραγίδας αρ. 19 μοιάζει με δύο ίδια σφραγιστικά αποτυπώματα στο αρχείο του ανακτόρου (αρ. κατ. 20 και 21)⁹⁷². Τα σφραγίσματα του δωματίου 99 εντοπίστηκαν συγκεντρωμένα σε τρεις θέσεις⁹⁷³.

Τα 6 ενεπίγραφα σφραγίσματα του δωματίου 99, βάσει των σφραγιστικών τους αποτυπωμάτων, των επιγραφών και των ταυτισμένων γραφών, σχετίζονται με σφραγίσματα άλλων δωματίων του Βορειοανατολικού κτηρίου (*Northeastern Building*)⁹⁷⁴. 5 ενεπίγραφα σφραγίσματα φέρουν το σφραγιστικό αποτύπωμα υπ' αρ. κατ. 39, ενώ το έκτο το υπ' αρ. κατ. 40, το οποίο αποτυπώνεται και στο ενεπίγραφο σφράγισμα Wr 1326 από το γειτονικό δωμάτιο 98. 4 σφραγίσματα (αρ. κατ. 39 B, C D, F / Wr 1331-1334) αποτελούν ομοιογενές υποσύνολο που θα μπορούσε να καθορίζει τη διοικητική δράση του υπευθύνου της σφραγίδας με αρ. 39. Παρά τη θεματική ομοιογένεια και την αναγραφή της λέξης *ο-ρα* που

⁹⁷¹ Το υπ' αρ. κατ. 39 εντοπίζεται μια ακόμα φορά στο δωμάτιο 95, ενώ το υπ' αρ. κατ. 40, δέκα φορές στο Βορειοανατολικό κτήριο (*Northeastern Building*) με παραδείγματα από τα δωμάτια 98, 99 και 100. Τα σφραγιστικά τους αποτυπώματα ανήκουν στις πιο ασυνήθιστες παραστάσεις της μυκηναϊκής γλυπτικής και φέρουν θέματα που εντοπίζονται στον διάκοσμο του ανακτόρου της Πύλου (δαπέδου και τοίχων). Στο δωμάτιο 99 εντοπίζονται τα περισσότερα παραδείγματα του σφραγιστικού αποτυπώματος 39 (Pini et al. 1997, 22-24).

⁹⁷² Panagiotopoulos 2014, σ. 64 και 194.

⁹⁷³ Panagiotopoulos 2014, 61, εικ. 8, θέση Α,Β,Σ Μια συγκέντρωση προέρχεται από τον βορειοδυτικό τοίχο. Εδώ βρέθηκαν σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Palaima τρία ενεπίγραφα και 8 ανεπίγραφα σφραγίσματα (Palaima 1988a, σ. 157 εικ. 29 και 159. Panagiotopoulos 2014, σ. 65), πιθανώς τα υπ' αρ. κατ. 39 C, G και E / Wr 1333, 1458 και 1459 (Pini et al. 1997, 22 - 24). Το υπ' αρ. κατ. 39 B / Wr 1334 βρέθηκε στη δυτική γωνία μαζί με μια ομάδα 13 πινακίδων των σειρών Αη, Qα και Uβ (Panagiotopoulos 2014, σ. 65, και 61, εικ. 8, θέση C). Δύο επιπλέον ανεπίγραφα σφραγίσματα κοντά στη Βόρεια γωνία του δωματίου δεν είναι δυνατό να ταυτιστούν (Panagiotopoulos 2014, σ. 195).

⁹⁷⁴ Flouda 2010, σ. 70 κ.ε., ιδιαιτ. 73. Panagiotopoulos 2014, σ. 194 και σ. 201, εικ. 58.

χαρακτηρίζει συγκεκριμένο τύπο συναλλαγής⁹⁷⁵, δεν είναι σαφές εάν ο συγκεκριμένος υπεύθυνος σφράγισης ενεπλέκετο σε διαφορετικές διοικητικές δραστηριότητες στο κτήριο ή εάν τα ενεπίγραφα σφραγίσματα με το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα σχετίζονται με την ίδια διοικητική πράξη⁹⁷⁶.

4.4.2.2.2.στ. Δωμάτιο 100

Το δωμάτιο βρίσκεται στη ΝΑ γωνία του Βορειοανατολικού κτηρίου (*Northeastern Building*) και σώζεται κατά το ΒΑ ήμισυ (εικ. 4.32, αρ. 100). 1 μόνο ανεπίγραφο κανονικό σφράγισμα με δύο οπές (αρ. κατ. 40 C) βρέθηκε στο βόρειο τμήμα του δωματίου με το σφραγιστικό αποτύπωμα αρ. 40⁹⁷⁷. Σε στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά στη Β. γωνία του δωματίου βρέθηκαν πολυάριθμα μικροαντικείμενα από πολύτιμα υλικά, 500 αιχμές βελών και όστρακα πίθων και αποθηκευτικών αγγείων⁹⁷⁸.

4.4.2.2.2.ζ. Ο ρόλος των σφραγισμάτων του Βορειοανατολικού κτηρίου (*Northeastern Building*) και η λειτουργία του

Η συγκέντρωση διαφόρων δραστηριοτήτων στο Βορειοανατολικό κτήριο (*Northeastern Building*) οδήγησε τους μελετητές στη διατύπωση διαφόρων υποθέσεων για τη χρήση του. Αρχικά, θεωρήθηκε ότι το κτήριο λειτουργούσε και

⁹⁷⁵ Panagiotopoulos 2014, σ. 64-65. Ο όρος ο-ρα σήμαινε την ανάληψη/ανάθεση υποχρεωτικής εργασίας επί ενός ήδη κατασκευασμένου αντικειμένου ή την πάχυνση των ζώων με σκοπό τη σφαγή (Φλούδα 2006, σ. 341 με παλαιότερη βιβλιογραφία). Ως προς την ερμηνεία των ιδεογραμμάτων των ζώων στα σφραγίσματα της Πύλου επικρατεί η ίδια διάσταση απόψεων που προαναφέρθηκε για τα αντίστοιχα θηβαϊκά. Δεν συμφωνούν οι μελετητές για το εάν πρόκειται για ζωντανά ζώα ή για τα δέρματά τους (βλ. Panagiotopoulos 2014, σ. 195. Melena 1972, σ. 29 κ.ε. Melena 1983, σ. 280, Tegvey 1984, σ. 71, Anm 22. Palmer 1990, σ. 170. Flouda 2000, σ. 224. Olivier στο Pini et al. 1997, σ. 75. Aravantinos 1990, σ. 164. Bendall 2003, 214).

⁹⁷⁶ Palaima 2000a, σ. 264 κ.ε.. Φλούδα 2006, σ. 341. Panagiotopoulos 2014, σ. 194-195.. Pluta 2011, σ. 193.

⁹⁷⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 66. Η ίδια σφραγίδα εντοπίζεται σε 10 συνολικά σφραγίσματα, εκ των οποίων μόνο δύο είναι ενεπίγραφα (ένα από το δωμάτιο 98/ Wr 1326 και ένα δεύτερο από το δωμάτιο 99/ Wr 1330 (Panagiotopoulos 2014, 66 σ. και 196.)

⁹⁷⁸ Στο στρώμα καταστροφής περιλαμβάνονταν ελεφαντοστέινα θραύσματα με εγχάρκτη διακόσμηση, θραύσματα χρυσών φύλλων, χάλκινο εργαλείο, θραύσματα από χάλκινα τέχνηρα, οψιανό και πολυάριθμα όστρακα πίθων και αποθηκευτικών αγγείων. Πιστεύεται ότι οι 500 θραυσμένες χάλκινες αιχμές βελών αρχικά ήταν τοποθετημένες στο ίδιο δοχείο. (Panagiotopoulos 2014, σ. 66).

ως εργαστήριο και ως ανεξάρτητος ανακτορικός διοικητικός κόμβος διαχείρισης αφιερωμένος στις υποθέσεις του ιερού που τοποθετείται στον χώρο 93⁹⁷⁹, υπόθεση που δεν τεκμηριώνεται⁹⁸⁰. Οι Φλούδα και Bendall επιχειρηματολόγησαν εναντίον της εργαστηριακής λειτουργίας του κτηρίου. Η πρώτη ⁹⁸¹ υπέθεσε ότι ήταν ένα δευτερεύον κέντρο επεξεργασίας προϊόντων και αποθήκευσής τους, μια θέση διαχείρισης με εποχικό χαρακτήρα σε διάφορους τομείς, ενώ η δεύτερη ⁹⁸², επισημαίνοντας τη σχέση του περιεχομένου των πινακίδων με τον στρατιωτικό τομέα, απέδωσε λειτουργία ανάλογη με εκείνες της Οπλοθήκης της Κνωσού και του κτηρίου των οδών Επαμεινώνδου και Δημοκρίτου στη Θήβα.

Οι πολυάριθμες σχέσεις που εντοπίζονται ανάμεσα σε σφραγίσματα του ίδιου δωματίου ή διαφορετικών δωματίων, ιδιαίτερα από τα δωμάτια 98 και 99 διαγράφουν μια σύνθετη, αλλά ευέλικτη διοικητική δραστηριότητα. Οι σχέσεις ανάμεσα στους τρεις πιο δραστήριους υπεύθυνους σφράγισης και τους δύο γραφείς μπορούν να εξηγηθούν από την άμεση γειντίαση των περιοχών ευθύνης τους (εικ. 4.4.34.) Το κτήριο πιθανώς αποτελούσε έδρα διαχείρισης, αλλά και βιοτεχνικής δραστηριότητας, η οποία περιοριζόταν στην ολοκλήρωση ή την επισκευή αντικειμένων. Η πρόταση ερμηνείας του κτηρίου ως αναδιανεμητικού σταθμού εμφανίζεται ασφαλέστερη⁹⁸³.

4.4.2.2.3. Αποθήκη Οίνου (*Wine Magazine*)

Το κτήριο, μεγάλων διαστάσεων, χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Β2 περίοδο και βρίσκεται στα βορειοανατολικά του κεντρικού ανακτορικού συγκροτήματος. Ο άξονάς του αποκλίνει σημαντικά από το προσανατολισμό των άλλων κτηρίων, ενώ η είσοδός του, στη ΒΔ πλευρά του, δεν έχει άμεση πρόσβαση προς το ανάκτορο, διαρρύθμιση που χρήζει ιδιαίτερης ερμηνείας⁹⁸⁴ (εικ. Α.4.30 αρ. 104,105). Η ονομασία

⁹⁷⁹ Tegye 1984, σ. 65 κ.ε. Lurack 2008, σ. 131 κ.ε. Η απόδοση των παραγωγικών δραστηριοτήτων στη θρησκευτική σφαίρα στηρίχθηκε σε αντίστοιχα παραδείγματα, κυρίως από την Ανατολή, αλλά και στις αναφορές των πινακίδων που βρέθηκαν στο κτήριο.

⁹⁸⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 197-199.

⁹⁸¹ Φλούδα 2006, σ. 347-349. Flouda 2000, σ. 219 κ.ε.

⁹⁸² Bendall 2003, σ. 226. Φλούδα 2006, σ. 349. Panagiotopoulos 2014, σ. 199.

⁹⁸³ Panagiotopoulos 2014, σ. 199-201 και σ. 201, εικ. 58.

⁹⁸⁴ Panagiotopoulos 2014, σ. 66 και 67, εικ. 10, 11. Φλούδα 2006, σ. 144.

Αποθήκη Οίνου (*Wine Magazine*), βασίζεται στην επικρατέστερη υπόθεση για τη χρήση του⁹⁸⁵. Αποτελείται από προθάλαμο (104) και κυρίως θάλαμο (105).

Στο κτήριο βρέθηκαν περίπου 50 πήλινα σφραγίσματα⁹⁸⁶, τα 14 στην είσοδο του προθαλάμου⁹⁸⁷. Το δωμάτιο 105 είχε περίπου 25 πίθους και εσοχές για 10 ακόμα αποθηκευτικά αγγεία, τα οποία βρίσκονταν εκατέρωθεν της εισόδου, καθώς και σε τρεις παράλληλες σειρές διευθετημένες κατά το διαμήκη άξονά του (εικ. Α. 4.35.)⁹⁸⁸. 36 πήλινα σφραγίσματα, 23 μη κανονικά με δύο οπές, 9 κανονικά με δύο οπές, καθώς και 4 (ή 5) *noduli*⁹⁸⁹ (πιν. Α.4.4.2.) βρέθηκαν συγκεντρωμένα σε 4 ομάδες. Τα περισσότερα ευρήματα ήταν συγκεντρωμένα στην περιοχή της εισόδου⁹⁹⁰.

⁹⁸⁵Panagiotopoulos 2014, σ. 68 και 202. Ο χώρος διαθέτει πίθους συνολικής χωρητικότητας 4680-6300 λίτρων (Panagiotopoulos 2014, σ. 68. Blegen & Rawson 1966, σ. 345). Δεν έχει πραγματοποιηθεί ανάλυση του περιεχομένου των πίθων, το οποίο σύμφωνα με τους ανασκαφείς ήταν μια μελανή ουσία, επομένως δεν αποκλείεται να χρησίμευε για την αποθήκευση ειδών διατροφής (Φλούδα 2006, σ. 144). Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι χρησίμευε ως αποθήκη τροφίμων του ανακτόρου, τόσο για τη διοργάνωση συμποσίων, όσο και για καθημερινή χρήση (Φλούδα 2006, σ. 144. Palmer 1994, σ. 165). Μόνο 4 από τα ενεπίγραφα σφραγίσματα φέρουν *supra sigillum* το ιδεόγραμμα του οίνου. Τα 3 προέρχονται από το δωμάτιο 105 (Wr 1358-1360) και αποτελούν ένα εντυπωσιακά ομογενές σύνολο. Φέρουν *supra sigillum* επιγραφές με το ιδεόγραμμα του οίνου (VIN), το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα και βρέθηκαν όλα μπροστά από τον πίθο 1. Σε δύο περιπτώσεις το ιδεόγραμμα συνδυάζεται με μία άλλη λέξη στην πλευρά β ή γ. Αυτό αποδίδει την εργασία τους σε δύο διαφορετικούς γραφείς. Το τέταρτο ενεπίγραφο σφραγίσμα (Wr1361) φέρει επίσης *supra sigillum* το ιδεόγραμμα του οίνου (VIN), διακρίνεται από τα άλλα ως προς το σφραγιστικό αποτύπωμα και βρέθηκε πίσω από τον πίθο 6. Οι δύο λέξεις (*me-ri-ti-jo* και *e-ti-wa-[no]*) που εντοπίζονται σε συνδυασμό με το ιδεόγραμμα του οίνου είναι δύσκολο να ερμηνευθούν. Έχει θεωρηθεί ότι πρόκειται για ονόματα προσώπων που όριζαν την παράδοση, είναι όμως πιθανότερο να είναι ποιοτικά επίθετα που δίνουν πληροφορίες σχετικά με το είδος του κρασιού (Panagiotopoulos 2014, σ. 203-204 με προγενέστερη βιβλιογραφία)

⁹⁸⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 66. Πρόκειται για το μεγαλύτερο σύνολο σφραγισμάτων συγκρινόμενο με άλλους χώρους του ανακτόρου. Παρατηρείται αναντιστοιχία ως προς τον αριθμό των σφραγισμάτων. Ο Παναγιωτόπουλος αναφέρει 50, η Φλούδα (2006, σ. 147) αναφέρει 52, ενώ ο Pluta (2011, σ. 190) αριθμεί 48.

⁹⁸⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 66. Στο δωμάτιο βρέθηκαν όστρακα αγγείων διαφόρων σχημάτων.

⁹⁸⁸ Panagiotopoulos 2014, σ. 66 και 68, επίσης σ. 67, εικ. 10 και 11. Φλούδα 2006, σ. 144, 145. Θραύσματα πίθων στο ΒΔ τοίχο σε αυτή τη θέση επιτρέπουν την αποκατάσταση και άλλων πίθων. Ενδεχομένως ορισμένοι πίθοι ή αποθηκευτικά αγγεία είχαν αφαιρεθεί πριν από την καταστροφή του δωματίου.

⁹⁸⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 68. Pini et al. 1997, σ. 32, 33, 40, 43. Οι *noduli* προέρχονται ανά δύο από όμοιο πηλό.

⁹⁹⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 68. Πρόκειται για πολυάριθμα αγγεία και όστρακα καθώς και μικρά αντικείμενα από οψιανό, πυριτόλιθο, στεατίτη και κορναλίνη, αλλά και ορισμένα πήλινα πηνία - «βάρη». Επίσης Φλούδα 2006, σ. 146, όπου αναφέρονται ακόμη 2 σφραγιδόλιθοι από το κοσκίνισμα του χώματος της ανασκαφής και επισημαίνεται ότι τα αντικείμενα που ερμηνεύθηκαν από τους ανασκαφείς ως «βάρη» ήταν 10 διάτρητες πήλινες μάζες ψημένες από την πυρκαγιά (Φλούδα ό.π. υποσημ. 412 και The Palace of Nestor 1, σ. 345).

Με βάση τις θέσεις εύρεσης των σφραγισμάτων στην *Αποθήκη Οίνου* διακρίνονται τρεις διαφορετικοί τύποι διοικητικών δραστηριοτήτων⁹⁹¹.

1. Τα 14 σφραγίσματα του προθαλάμου 104 είναι όλα ανεπίγραφα και σκόπιμα θραυσμένα, επομένως μη ενεργά την ώρα της καταστροφής του κτηρίου. Δύο ζεύγη⁹⁹² φέρουν σφραγιστικά αποτυπώματα από τα ίδια σφραγιστικά δαχτυλίδια. Τα σφραγίσματα ήταν πιθανότατα αναρτημένα σε ασκούς κρασιού και αφαιρέθηκαν προτού μεταφερθεί το κρασί των ασκών στους πίθους⁹⁹³. Η Palmer υπέθεσε ότι είχαν φυλαχθεί προσωρινά στην είσοδο ως μέσα ελέγχου για την καταγραφή της παράδοσης στις ανακτορικές λογιστικές εγγραφές⁹⁹⁴. Δεν είχαν απορριφθεί, επειδή, πιθανότατα, η απομάκρυνσή τους από τα αντικείμενα είχε πραγματοποιηθεί λίγο πριν την καταστροφή του κτηρίου⁹⁹⁵.
2. Στο εσωτερικό του δωματίου 105, μπροστά από τον πίθο 1, βρέθηκαν 5 σφραγίσματα άθικτα με το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα. Τα τρία είναι ενεπίγραφα⁹⁹⁶. Η κατάσταση διατήρησης και η θέση εύρεσής τους δείχνουν ήταν ακόμα διοικητικά ενεργά λίγο πριν την καταστροφή τεκμηριώνοντας μια από τις τελευταίες διοικητικές δραστηριότητες⁹⁹⁷. Είναι πιθανότερο να κρέμονταν από ασκούς που βρίσκονταν μπροστά από τους πίθους, παρά να είχαν πέσει από ανώτερο όροφο⁹⁹⁸. Αν και φέρουν κοινό σφραγιστικό αποτύπωμα (**αρ. κατ. 31**), διακρίνονται δύο διαφορετικοί γραφείς⁹⁹⁹ και διαφορετικός πηλός¹⁰⁰⁰. Επίσης η τεχνοτροπία της σφραγίδας θεωρείται «αρχαϊκή»¹⁰⁰¹. Επομένως, παρατηρείται χρονική ή χωρική απόσταση ως

⁹⁹¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 202.

⁹⁹² **αρ. κατ. 14 A-B και 65 A-B**. Δεν φέρουν όμως το ιδεόγραμμα του οίνου, επομένως δεν είναι βέβαιο ότι σφράγιζαν δοχεία κρασιού (Φλούδα 2006, σ. 147. Palmer 1994, σ. 156.).

⁹⁹³ Panagiotopoulos 2014, σ. 202.

⁹⁹⁴ Palmer 1994, σ. 156.

⁹⁹⁵ Panagiotopoulos 2014, σ. 203.

⁹⁹⁶ **αρ. κατ. 31 B/PY Wτ 1359, 31 C / PY Wτ 1360 και 31E / PY Wτ 1358**.

⁹⁹⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 202 -203.

⁹⁹⁸ Palmer 1994, σ. 156. Blegen & Rawson 1966, εικ. 256. Panagiotopoulos 2014, σ. 203.

⁹⁹⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 203.

¹⁰⁰⁰ Pini et al. 1997, **αρ. κατ. 31 B, C, E**.

¹⁰⁰¹ Pluta 2011, σ. 191. Palaima 2000, σ. 225.

προς την σφραγισή τους και πιθανότατα δεν ανήκουν στην ίδια διοικητική διαδικασία¹⁰⁰².

3. Το μεγαλύτερο μέρος των υπολοίπων 31 σφραγισμάτων (ομάδες 2-4. εικ. A.4.35. και A.4.36.¹⁰⁰³) βρέθηκε πίσω από τους πίθους στη νότια γωνία του δωματίου 105 επάνω ή μέσα στην υπάρχουσα τοιχοποιία. Η Palmer θεώρησε ότι ήταν κρεμασμένα στον τοίχο ή σε ράφια ή τοποθετημένα σε κόγχες και ότι είχαν φυλαχθεί για έλεγχο¹⁰⁰⁴. Ο Palaima επεσήμανε την αδυναμία πρόσβασης πίσω από τους πίθους και υπέθεσε ότι τα σφραγίσματα έπεσαν από ανώτερο όροφο, χωρίς όμως να υπάρχουν σαφείς ενδείξεις¹⁰⁰⁵. Η σκόπιμη θραύση των σφραγισμάτων, ο ανομοιογενής χαρακτήρας τους, ίσως λόγω της μεταξύ τους χρονικής απόστασης, αλλά και η απρόσιτη θέση τους την ώρα της καταστροφής δείχνει ότι ήταν διοικητικώς ανενεργά και ότι είχαν πιθανώς απορριφθεί εκεί, επειδή δεν είχαν περαιτέρω χρήση. Μόνο 2 κανονικά σφραγίσματα με το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα (αρ. κατ. 1A και B), το ένα εκ των οποίων φέρει *supra sigillum* το ιδεόγραμμα του οίνου (VIN / αρ. κατ. 1 A / Wr 1361) και οι *noduli* είχαν ενεργό ρόλο την ώρα της καταστροφής¹⁰⁰⁶.

Τα σφραγίσματα της *Αποθήκης Οίνου* αποτελούν τυπικό παράδειγμα «μη εντατικής σφραγιστικής πρακτικής». Τα 48 σφραγίσματα που καταγράφονται στον κατάλογο της δημοσίευσης προέρχονται από 39 διαφορετικές σφραγίδες. Μόνο 6

¹⁰⁰²Panagiotopoulos 2014, σ. 202-203. βλ. σχετικά Φλούδα 2006, σ. 150.

¹⁰⁰³ Στη νότια γωνία του δωματίου 105 βρέθηκαν τα σφραγίσματα σε τέσσερες ομάδες. 5 σφραγίσματα, 3 εκ των οποίων ενεπίγραφα, βρέθηκαν γύρω από τον πίθο 1 (ομάδα 1), 2 πίσω από τους πίθους 1 και 2 μπροστά από τον εγκάρσιο τοίχο που χωρίζει το δωμάτιο 105 από το δωμάτιο 104 (ομάδα 2), τα 22 υπόλοιπα σφραγίσματα, ανάμεσα στα οποία και το μοναδικό παράδειγμα χωρίς επιγραφή ή σφραγιστικό αποτύπωμα, πίσω από τους πίθους 3 και 4, κοντά ή επάνω στον ΝΑ τοίχο (ομάδα 3) και 7 σφραγίσματα πίσω από τον πίθο 6 πάνω στο ΝΑ τοίχο (ομάδα 4). (εικ. 4.4.7.β) Η ακριβής θέση των 2 υπολοίπων σφραγισμάτων δεν είναι γνωστή (Panagiotopoulos 2014, 68 και 67, εικ. 10 και 11. Φλούδα 2006, σ. 148). Τα σφραγίσματα της ομάδας 1 μπορούν να χωριστούν σε δύο υποομάδες. Τρία σφραγίσματα βρέθηκαν μπροστά από τον πίθο 1 (αρ. κατ. 31 A, B, E), τα δύο επόμενα (αρ. κατ. 31 D,C) κοντά στην είσοδο του δωματίου. (Panagiotopoulos 2014, σ. 68).

¹⁰⁰⁴Palmer 1994, σ. 156 κ.ε.

¹⁰⁰⁵Palaima 1988, σ. 162. Panagiotopoulos 2014, σ. 203.

¹⁰⁰⁶Panagiotopoulos 2014, σ. 203.

σφραγίδες χρησιμοποιούνται συχνότερα από μια φορά¹⁰⁰⁷. Τα σφραγίσματα που φέρουν τα σφραγιστικά αποτυπώματα αυτών των σφραγίδων αποτελούν ένα ομοιογενές σύνολο ως προς το σχήμα και τη θέση εύρεσης και είναι πιθανό να εκπροσωπούν μια όμοια, αν όχι την ίδια, γραφειοκρατική δράση. Η σφραγίδα με τις περισσότερες επαναλήψεις (**αρ. κατ. 31**) εντοπίζεται σε τρία από τα 4 ενεπίγραφα σφραγίσματα, ενώ διακρίνεται ένα μεταλλικό δαχτυλίδι (**αρ. κατ. 1**), επειδή το σφραγιστικό του αποτύπωμα συνδυάζεται με το ιδεόγραμμα του οίνου¹⁰⁰⁸.

Η Palmer¹⁰⁰⁹ με βάση τον μεγάλο αριθμό των σφραγίδων που εμφανίζονται μόνο μία φορά απέδωσε τη σφράγιση σε ανεξάρτητους ιδιοκτήτες γης, οι οποίοι στο πλαίσιο μιας φορολογικής υποχρέωσης παρέδιδαν απευθείας στο ανάκτορο μέρος της παραγωγής τους. Θεώρησε ανακτορικό υπάλληλο μόνο τον πιο δραστήριο υπεύθυνο σφράγισης (**αρ. κατ. 31**). Ο Παναγιωτόπουλος επανεξετάζοντας τη θεωρία της Palmer, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι υπεύθυνοι σφράγισης της *Αποθήκης Οίνου (Wine Magazine)* δεν ήταν ιδιώτες, αλλά ανακτορικοί υπάλληλοι. Το κτήριο δεν θα μπορούσε να αποτελεί την κεντρική αποθήκη της ανακτορικής παραγωγής κρασιού, αλλά ένα «κελάρι» για τις ανάγκες του ανακτόρου¹⁰¹⁰.

4.4.2.2.4. Νοτιοδυτική περιοχή

Από τη νοτιοδυτική περιοχή του ανακτόρου προέρχονται περίπου 20 πήλινα σφραγίσματα (**πιν. Α.4.4.2**), ανάμεσα στα οποία 3 ενεπίγραφα¹⁰¹¹. Τα περισσότερα σφραγίσματα προέρχονται από την περιοχή έξω από το ΝΔ τοίχο του ΝΔ κτηρίου, η

¹⁰⁰⁷ Η σφραγίδα **αρ. 31** έχει αποτυπωθεί 5 φορές, οι 1,14, 63, 65, 102 από 2 φορές η καθεμία. Οι υπόλοιπες 33 είχαν χρησιμοποιηθεί από μία φορά. (Panagiotopoulos 2014, σ. 68 και 204). Ο Pluta αναφέρει 40 σφραγίδες (Pluta 2011, σ. 190. Krzyszkowska 2005, σ. 295). Σχετικά με την αντιστοιχία της ονομασίας των σφραγισμάτων από την *Αποθήκη Οίνου* βάσει της αρίθμησης των Pini, Palmer και CMS βλ. Panagiotopoulos 2014, σ. 206, πιν. 7. Pini et al. 1997, σ. 114-118.

¹⁰⁰⁸ Panagiotopoulos 2014, σ. 204-205.

¹⁰⁰⁹ Palmer 1994, σ. 161, 163, 194. Palmer 1995, σ. 278. Panagiotopoulos 2014, σ. 205.

¹⁰¹⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 205-208.

¹⁰¹¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 69. Όλα προέρχονται από δευτερεύουσα θέση. Θεωρείται πιθανό ότι τα **Wr 1416 (αρ. κατ. 15)** και **Wp 1415 (αρ. κατ. 7)** είχαν μετατοπισθεί από το αρχαιακό συγκρότημα, ενώ το **W 1374 (αρ. κατ. 24)** σχετίζεται με τις σειρές πινακίδων Ae και La που αναφέρονται στην υφαντική παραγωγή, λειτουργία που αποδίδεται στο ΝΔ κτήριο. Οι πινακίδες προέρχονται από τον άνω όροφο του δωματίου 6 του κεντρικού κτηρίου και χρονολογούνται σε φάση πρωιμότερη της τελικής καταστροφής, χρονολόγηση που μπορεί να αποδοθεί και στο σφράγισμα. (Φλούδα 2006, σ. 329. Palaima 1988, σ. 162-166. Shelmedrine 1998-1999, σ. 309, no 4.).

οποία εκτείνεται από τη δυτική γωνία του δωματίου 81 μέχρι τον εξωτερικό τοίχο του δωματίου 62 (εικ. Α.4.30.). Μόνο δύο (αρ. κατ. 4 και 34) έχουν γνωστή θέση εύρεσης¹⁰¹². Από τη νότια περιοχή του διαδρόμου 61 προέρχεται τελικά ένα αποσπασματικά διατηρημένο σφράγισμα (αρ. κατ. 98)¹⁰¹³.

4.4.2.2.5. Επιφανειακά ευρήματα

Κοντά στο φυλάκιο του αρχαιολογικού χώρου, στην περιοχή της ανασκαφής του Άνω Εγκλιανού βρέθηκε 1 κανονικό, ενεπίγραφο και στις τρεις πλευρές του, σφράγισμα με δύο οπές. Προέρχεται προφανώς από τη περιοχή του Βορειοανατολικού κτηρίου (*Northeastern Building*)¹⁰¹⁴. Το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα φέρουν και άλλα 2 ανεπίγραφα σφραγίσματα από την περιοχή έξω από Βορειοανατολικό κτήριο (*Northeastern Building*). Η απόσταση ανάμεσα στις δύο θέσεις εύρεσης, καθώς και η αβέβαιη αρχαιολογική συνάφεια δεν ευνοεί συσχετισμούς¹⁰¹⁵.

4.4.2.3. Σφραγιστική πρακτική στην Πύλο – Γενικά συμπεράσματα

Τα 165 σφραγίσματα φέρουν μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα το καθένα και προέρχονται από 114 διαφορετικές σφραγίδες. Οι 97 από αυτές αποτυπώνονται μόνο μία φορά. 17 σφραγίδες σφραγίζουν περισσότερα από ένα σφραγίσματα, 4 όμως μόνο από αυτές έχουν παραγάγει μεγάλο αριθμό σφραγισμάτων (πιν. Α.4.4.3.). Έχουμε, επομένως *μη εντατικό σφραγιστικό σύστημα*. Τα σφραγίσματα με το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα προέρχονται πάντοτε από το

¹⁰¹² Πρόκειται για ένα κανονικό σφράγισμα με δύο οπές (αρ. κατ. 4) που βρέθηκε σε αποθήκη απορριμμάτων με κεραμικής και μικρά αντικείμενα. Φέρει σφραγιστικό αποτύπωμα τριών ανδρικών μορφών προς αριστερά (πομπή) και είναι ανεπίγραφο. Από το βόρειο τμήμα, έξω από τα δωμάτια 81, 80, 74, 65 και αμέσως ΝΑ του τελευταίου δωματίου, προέρχεται ένα μεμονωμένο σφράγισμα με το σφραγιστικό αποτύπωμα σκινης θηλασμού (αρ. κατ. 34).

¹⁰¹³ Panagiotopoulos 2014, σ. 210.

¹⁰¹⁴ Panagiotopoulos 2014, σ. 69. Σύμφωνα με μια ανάγνωση, το ιδεόγραμμα WA του σφραγίσματος ως σύντμηση του επιθέτου wa-na-ka-te-ro σύμφωνα με τη θεωρία των Shelmedrine και Bennet, υποδηλώνει μια άμεση συμμετοχή του άνακτος ή του περιβάλλοντός του σε αυτή τη συναλλαγή. Η άποψή τους ότι η σφραγίδα του σφραγίσματος προέρχεται από τη βασιλική σφραγίδα, δεν είναι ιδιαίτερα εύλογη (σύμφωνα με τον Παναγιωτόπουλο ό. π. σ. 196).

¹⁰¹⁵ Panagiotopoulos 2014, σ. 196.

ίδιο ή από γειτονικά δωμάτια, επομένως, η αρμοδιότητα των υπευθύνων σφράγισης περιοριζόταν σε ένα συγκεκριμένο διοικητικό τομέα¹⁰¹⁶.

Διακρίνονται δύο κατηγορίες σφραγίδων¹⁰¹⁷. Στην πρώτη εντάσσονται σφραγίδες υψηλής ποιότητας, συνήθως μεταλλικά δαχτυλίδια, που έχουν παραγάγει μεγάλο αριθμό σφραγισμάτων, συνήθως ενεπίγραφων. Αυτά είναι άθικτα¹⁰¹⁸ και είχαν διατηρηθεί είτε για λόγους ελέγχου είτε επειδή ήταν ακόμα αναρτημένα στα εμπορεύματα κατά τη διάρκεια της καταστροφής¹⁰¹⁹. Η υψηλή ποιότητα των σφραγίδων και η ταύτιση κοινών γραφών σε σφραγίσματα και πινακίδες οδηγούν στην υπόθεση ότι οι συγκεκριμένοι υπεύθυνοι σφράγισης διέμεναν στο ανάκτορο¹⁰²⁰. Στη δεύτερη και πολυπληθέστερη κατηγορία ανήκουν κυρίως φακοειδείς σφραγιδόλιθοι, μέτριας ποιότητας που έχουν παραγάγει ανεπίγραφα σφραγίσματα, σκόπιμα θραυσμένα¹⁰²¹. Αυτά πιθανώς συνόδευαν αγαθά που προορίζονταν να παραδοθούν στο ανάκτορο, επομένως οι υπεύθυνοι αυτών των σφραγίδων εργάζονταν στη γύρω περιοχή¹⁰²².

4.4.3. ΜΥΚΗΝΕΣ

Στις Μυκήνες, όπως και στην Πύλο, τα περισσότερα σφραγίσματα ήρθαν στο φως εκτός του ανακτορικού κέντρου, σε περιοχές λιγότερο ή περισσότερο

¹⁰¹⁶Panagiotopoulos 2014, σ. 208-209 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁰¹⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 209-210.

¹⁰¹⁸ Στις σφραγίδες αυτές συγκαταλέγονται οι υπ' αρ. κατ. 39 και 40, καθώς και οι υπ' **αρ. κατ. 1,7,10,24,31,32,37,12,20, 21 και 38**. (Panagiotopoulos 2014, σ. 209).

¹⁰¹⁹ Αυτό συνέβαινε πιθανότατα στην περίπτωση των 5 σφραγισμάτων του πίθου 1 της Αποθήκης Οίνου (*Wine Magazine*) καθώς και αρκετών σφραγισμάτων από τα δωμάτια 98 και 99 του Βορειοανατολικού κτηρίου (*Northeastern Building*) (Panagiotopoulos 2014, σ. 209-210).

¹⁰²⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 210. Στην περίπτωση που τα σφραγίσματα αυτά ήταν αναρτημένα στα αγαθά κατά τη διάρκεια της καταστροφής ο Παναγιωτόπουλος δίνει τρεις εξηγήσεις: Είτε συνόδευαν προϊόντα που έρχονταν από τα περίχωρα στο ανάκτορο (κεντρομόλος κίνηση) είτε προορίζονταν για παράδοση από το ανακτορικό κέντρο σε άλλη θέση, η οποία δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ λόγω της καταστροφής του ανακτόρου (φυγόκεντρος κίνηση) είτε ότι σφράγιζαν αποθηκευμένα προϊόντα (στατική κατάσταση). Μεμονωμένα ευρήματα επιβεβαιώνουν καθεμία ξεχωριστά από τις υποτιθέμενες δραστηριότητες, τα ανασκαφικά δεδομένα όμως δεν επιτρέπουν να επιλεγεί ανεπιφύλακτα μια από τις τρεις υποθέσεις.

¹⁰²¹ Müller στο Pini et al. 1997, σ. 60 και 118. Panagiotopoulos 2014, σ. 209, όπου η εικονογραφία αυτών των σφραγίδων χαρακτηρίζεται "βουκολική".

¹⁰²² Αυτά τα πρόσωπα, όπως δείχνει το παράδειγμα της Αποθήκης Οίνου (*Wine Magazine*), δεν ήταν ιδιώτες, αλλά εκπρόσωποι του ανακτόρου. Τα σφραγίσματα των δύο προαναφερθέντων παραδειγμάτων (Βορειοανατολικό κτήριο (*Northeastern Building*) και Αποθήκη Οίνου (*Wine Magazine*)) μπορούν πιθανότατα να συσχετιστούν τόσο με την ανακτορική, όσο και με την επαρχιακή υπαλληλική τάξη βάσει της εικονογραφίας των σφραγίδων τους (Panagiotopoulos 2014, σ. 210).

απομακρυσμένες από αυτό. Σε εννέα διαφορετικές θέσεις βρέθηκαν 44 πήλινα σφραγίσματα (πιν. Α.4.4.3.) που χρονολογούνται ανάμεσα στην ΥΕ ΙΙΙ Β1 και τα μέσα της ΥΕ ΙΙΙ Β2 περιόδου¹⁰²³.

4.4.3.1. Πήλινα σφραγίσματα από την ακρόπολη των Μυκηνών

Στην ακρόπολη βρέθηκαν 10 σφραγίσματα σε τρεις διαφορετικές θέσεις, τα 8 εκ των οποίων στην περιοχή της Οικίας της Ακροπόλεως (εικ. Α.4.37.)¹⁰²⁴.

4.4.3.1.α *Rhyton Well*.

Στα ΝΔ του Μεγάρου, σε χώρο είναι γνωστός με την ονομασία *Rhyton Well* (εικ. Α.4.37.)¹⁰²⁵, ήρθε στο φως 1 *nodulus* με αετωματική πίσω επιφάνεια (πιν. Α.4.4.3.). Τα συνευρήματα χρονολογούνται στην ΥΕ Ι-ΙΙ και την ΥΕ ΙΙΙ Β περίοδο. Ο *nodulus* συνδέεται με την κεραμική της ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου, όμως δεν βρισκόταν *in situ*¹⁰²⁶.

4.4.3.1.β. Το θρησκευτικό κέντρο

Το θρησκευτικό Κέντρο, στη νότια κλιτύ της ακρόπολης (εικ. Α.4.37. και Α.4.38.), ήταν προσιτό μέσω μιας κεκλιμένης αναβάθρας. Τα 8 σφραγίσματα από το θρησκευτικό Κέντρο (πιν. Α.4.4.3.) προέρχονται από το ΒΔ τομέα της περιοχής της Οικίας της Ακροπόλεως, ενός συγκροτήματος που απαρτίζεται από επτά διαδοχικές στενές αρχιτεκτονικές μονάδες¹⁰²⁷.

4.4.3.1.β.ι. Οικία Ακροπόλεως

Έξω από την ΒΔ είσοδο του δωματίου 1 της Οικίας της Ακροπόλεως βρέθηκε 1 ενεπίγραφο κανονικό σφράγισμα με δύο οπές και αετωματική πίσω επιφάνεια

¹⁰²³Panagiotopoulos. 2014 σ. 72. Αναλυτικός πίνακας με τα σφραγίσματα των Μυκηνών ανά θέση εύρεσης (Müller et al. 1998, σ. 53, πιν. 3). Στα 44 σφραγίσματα περιλαμβάνονται 22 σφραγίσματα πωμάτων αγγείων, 17 σφραγίσματα με δύο οπές, 3 σφραγίσματα αντικειμένων, 1 *nodulus* και 1 σφράγισμα με μία οπή.

¹⁰²⁴Panagiotopoulos. 2014, σ. 72.

¹⁰²⁵ Η ονομασία δόθηκε λόγω της εύρεσης ενός ΥΕ Ι ρυτού σε σχήμα ταυροκεφαλής.

¹⁰²⁶Panagiotopoulos. 2014, σ. 72,74. Müller et. al. 1998, σ. 17. Pluta 2011, σ. 210. Το σφραγιστικό του αποτύπωμα δείχνει σύνθεση δύο βοοειδών και δύο πτηνών, τα οποία πλαισιώνουν μια στήλη.

¹⁰²⁷Panagiotopoulos 2014, σ. 74.

(πιν. Α.4.4.3.) που προέρχεται πιθανότατα από ανώτερο όροφο του κτηρίου. Φέρει σφραγιστικό αποτύπωμα με σαφή λατρευτική σημασία και *supra sigillum* το αταύτιστο ιδεόγραμμα (*109)¹⁰²⁸. Σχετίζεται ίσως με πινακίδα από την περιοχή του *Ιερού Κέντρου* που καταλογογραφεί τα ίδια φυσικά προϊόντα για πρόσωπα και θεότητες (*pro-ti-ni-ja* και *si-to-ro-ti-ni-ja*)¹⁰²⁹. Δεν είναι βέβαιο εάν η παράδοση που εξυπηρετεί το συγκεκριμένο σφράγισμα είναι ίδια με αυτή που αναφέρεται στην πινακίδα ούτε εάν η *Οικία της Ακροπόλεως* ήταν ο τελικός προορισμός του σφραγισμένου προϊόντος ή ένας ενδιάμεσος σταθμός¹⁰³⁰. Φαίνεται όμως ότι το *Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών* είχε σημαντικό ρόλο στην κυκλοφορία των προϊόντων, η οποία σχετιζόταν με θέματα λατρείας. Την κυκλοφορία εξυπηρετούσαν οι κεκλιμένες αναβάθρες που είχαν δημιουργηθεί για την μετακίνηση εμπορευμάτων από την κεντρική περιοχή της ακρόπολης στο *Θρησκευτικό Κέντρο* και ανάμεσα στα πολυάριθμα κτήριά του, άρα προοριζόνταν όχι μόνο για τελετουργικούς, αλλά και για πρακτικούς σκοπούς¹⁰³¹.

4.4.3.1.β.ii. Νότια Οικία

Η Νότια Οικία, ένα πολυώροφο συγκρότημα, κτίστηκε με το παράρτημά της σε ανεξάρτητο άνδηρο κατά την ΥΕ III B1 και καταστράφηκε από πυρκαγιά κατά την ΥΕ III B2 φάση. Η φωτιά διατήρησε τα πήλινα διοικητικά τεκμήρια, όμως ελάχιστα εντοπίστηκαν *in situ* δυσχεραίνοντας οποιαδήποτε ερμηνεία¹⁰³². Στο ΥΕ III B2 δωμάτιο 11 του παραρτήματος της *Νότιας Οικίας* (εικ. Α.4.38.) βρέθηκαν 2 ανεπίγραφα σφραγίσματα συνδυασμού και 1 μη κανονικό σφράγισμα με δύο σπές

¹⁰²⁸Müller et. al. 1998, σ. 21. Panagiotopoulos 2014, σ. 74 και 211. Το σφράγισμα φέρει σφραγιστικό αποτύπωμα ενός φακοειδούς σφραγιδολίθου από μαλακό λίθο με την παράσταση «Ποτνίου θηρών».

¹⁰²⁹Panagiotopoulos 2014, σ. 211. Σχετικά με την ερμηνεία του ιδεογράμματος(*109) βλ. Killen 1992, σ. 366 κ.ε. Melena 1983, σ. 95. Pluta 2011, σ. 209.

¹⁰³⁰Εάν το προϊόν *109 έφτασε σφραγισμένο στην οικία της ακροπόλεως και στη συνέχεια παραδόθηκε στον γραφέα, ο οποίος, αφού αξιολόγησε τα στοιχεία από το σφράγισμα τα μετέφερε στην πινακίδα, τότε προορισμός του προϊόντος ήταν η οικία της Ακροπόλεως. Αν όμως το σφράγισμα και η πινακίδα αναφέρονται σε δύο διαφορετικά στάδια, τότε η οικία της Ακροπόλεως δεν ερμηνεύεται ως προορισμός, αλλά ως ένας ενδιάμεσος σταθμός. Το σφράγισμα πρέπει να αποχωρίστηκε από το προϊόν κατά την άφιξή του στην οικία της Ακροπόλεως, ενώ το προϊόν είτε αποθηκεύτηκε προσωρινά είτε απεστάλη αργότερα στον τόπο λατρείας. Η πινακίδα κατέγραψε το δεύτερο στάδιο της εν λόγω κυκλοφορίας εμπορευμάτων (Panagiotopoulos 2014, σ. 211-212).

¹⁰³¹Panagiotopoulos 2014, σ. 211-212.

¹⁰³²Φλούδα 2006, σ. 98. Για τη χρονολόγηση και τις οικοδομικές φάσεις του κτηρίου βλ. French 2002, σ. 83 Taylour 1981, σ. 9,35. Ιακωβίδης 2003, σ. 120.

(πιν. Α.4.4.3.), μαζί με διακοσμητικά στοιχεία από υαλόμαζα, σε τμήμα του δαπέδου που είχε διατηρηθεί μόνο στο ανατολικό άκρο του δωματίου. Ο χώρος ήταν προσβάσιμος μόνο από ανώτερο όροφο και θεωρείται αποθήκη¹⁰³³. Με βάση τα αποτυπώματα στην πίσω επιφάνεια των σφραγισμάτων εκτιμάται ότι το αρ. κατ. 2B σφράγιζε το στόμιο δοχείου από φθαρτό υλικό¹⁰³⁴ και το σφράγισμα με αρ. κατ. 2Α ένα κιβώτιο, ενώ παράλληλα χρησίμευαν και ως ετικέτες. Το μη κανονικό σφράγισμα (αρ. κατ. 3) φέρει στην πίσω επιφάνειά του αποτύπωμα ταινίας¹⁰³⁵.

4.4.3.1.β.iii. Οικία των Ειδώλων

Δύο σφραγίσματα, 1 ανεπίγραφο κανονικό σφράγισμα με δύο οπές και 1 μη κανονικό σφράγισμα με δύο οπές (πιν. Α.4.4.3.), βρέθηκαν στην περιοχή εισόδου και πλησίον της ΒΑ γωνίας του δωματίου 19, ενός μικρού χώρου που αναφέρεται ως ναός (ιερό) ή Οικία των Ειδώλων (εικ. Α.4.39.).¹⁰³⁶ Το κτήριο ερμηνεύεται ως θησαυροφυλάκιο, με παράλληλο λατρευτικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με τη θεωρία του Μυλωνά, εξυπηρετούσε, ως αποθηκευτικός χώρος, τη λειτουργία του ιερού¹⁰³⁷. Η θέση εύρεσης των δύο σφραγισμάτων με δύο οπές ενισχύει τις ενδείξεις ότι η σφράγιση των αγαθών αποσκοπούσε στην προστασία όχι μόνο κατά τη μεταφορά, αλλά και κατά την παράδοση¹⁰³⁸.

4.4.3.1.β.iv. Μέγαρο

Στο ΥΕ ΙΙΙ Β2 δωμάτιο ΙΙ του Μεγάρου (εικ. Α.4.38.) βρέθηκε 1 σφράγισμα με δύο οπές και 1 σφράγισμα με μία οπή (πιν. Α.4.4.3). Τα ευρήματα προέρχονται από

¹⁰³³ Panagiotopoulos 2014, σ. 74. Στο δωμάτιο υπάρχουν εσοχές για 8 έως 10 πίθους.

¹⁰³⁴Müller et. al. 1998, σ. 7,9, 18-19. Φλούδα 2006, σ. 100-101. Müller στο Pini et al. 1997, σ. 55. Müller 2002, σ. 51.

¹⁰³⁵Φλούδα 2006, σ. 101. Müller et al. 1998, σ. 21-22, εικ.1 (αναφέρεται ως σφράγισμα με ανοιχτή πίσω επιφάνεια)

¹⁰³⁶Στα συνευρήματα περιλαμβάνονται πήλινα ειδώλια και αγγεία, τράπεζες προσφορών, ένας λύχνος και πολύτιμα μικροαντικείμενα, ορισμένα εισηγμένα, κεραμεική των μέσων της ΥΕ ΙΙΙΒ και 4 σφραγίδες (Panagiotopoulos 2014, σ. 74).

¹⁰³⁷ Μυλωνάς 1977, σ. 22 κ.ε. Panagiotopoulos 2014, σ. 74-76 και 212.

¹⁰³⁸Panagiotopoulos 2014, σ. 212. Ενδείξεις υπάρχουν στην Κνωσό και τη Θήβα.

τον ανώτερο χώρο του ισογείου. Η σύνθεση των ευρημάτων, υποδηλώνει πιθανώς την ύπαρξη ενός εργαστηρίου¹⁰³⁹.

4.4.3.1.γ. Οικία των Κιόνων

Σε υπόγειο δωμάτιο της *Οικίας των Κιόνων*, κάτω από το χώρο του ισογείου U3, (εικ. Α.4.40. και 4. πιν. Α.4.4.3) βρέθηκε σφραγίσμα χωρίς διακριτό σφραγιστικό αποτύπωμα στο στόμιο ενός ψευδόστομου αμφορέα¹⁰⁴⁰.

4.4.3.2. Πήλινα σφραγίσματα έξω από την ακρόπολη των Μυκηνών

Σε πέντε οικίες περιοχή έξω από την ακρόπολη των Μυκηνών βρέθηκαν πήλινα σφραγίσματα(εικ. Α.4.37.). Οι τρεις πρώτες, γειτονικές μεταξύ τους, στα νότια του Ταφικού Περιβόλου Β, ανήκουν στο οικοδομικό συγκρότημα που είναι γνωστό ως *Ivory House*. Η χρονολόγησή τους τοποθετείται στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙ Β1 περιόδου¹⁰⁴¹. Σφραγίσματα βρέθηκαν επίσης στην *Οικία ΙΙ*, στον λόφο της Παναγίας και στην *Οικία Πέτσα*.

4.4.3.2.α. Το συγκρότημα Ivory House (Συνοικία του Λαδεμπόρου)

Το συγκρότημα περιλαμβάνει συνολικά τέσσερες οικίες. Μόνο στις τρεις (*Οικία του Λαδεμπόρου*, την *Οικία των Ασπίδων* και την *Οικία των Σφιγγών* /εικ. Α.4.41.) βρέθηκαν πήλινα σφραγίσματα. Ήταν ένας από τους σημαντικότερους κόμβους οικονομικής δραστηριότητας των Μυκηνών με αρμοδιότητα κυρίως τη διαχείριση και την κυκλοφορία τεχνέργων και λιγότερο την πρωτογενή παραγωγή τους¹⁰⁴². Η *Δυτική οικία*, στην οποία βρέθηκαν μόνο πινακίδες Γραμμικής Β γραφής, ήταν ισόγειο οικοδόμημα του τύπου των «οικιών με διάδρομο». Ήταν ιδιωτική οικία, ιδιαίτερης κατασκευής, σε θέση που υποδεικνύει ότι ο οικοδεσπότης είχε υπό

¹⁰³⁹Panagiotopoulos 2014, σ. 76, εικ. 16. Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνεται κεραμική, ελεφαντοστό, ψήφοι και δόντια κάπρου.

¹⁰⁴⁰Panagiotopoulos 2014, σ. 76-77.

¹⁰⁴¹Panagiotopoulos 2014, σ. 77.

¹⁰⁴²Tournavitu 1995, σ 190 κ.ε., 213 κ.ε., 233 κ.ε. Ένας τεράστιος αριθμός ελεφαντοστέινων γλυπτών αντικειμένων (περίπου 18700 τεμάχια) και 300 λίθινα αντικείμενα μεταξύ των οποίων 130 λίθινα αγγεία, τα περισσότερα από τα οποία προέρχονται από την Οικία των Ασπίδων, περίπου 850 αντικείμενα από φαγεντιανή και τέλος 56 πινακίδες γραμμικής Β γραφής παρέχουν σαφείς ενδείξεις για το σημαντικό ρόλο του συγκροτήματος (Panagiotopoulos 2014, σ. 212-213).

τον έλεγχό του τις τρεις άλλες οικίες και τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα σε αυτές¹⁰⁴³.

4.4.3.2.α.ι. Οικία Λαδεμπόρου

Η λεγόμενη *Οικία του Λαδεμπόρου* (Α.4.41 αρ.1.) βρίσκεται στα ανατολικά της *Δυτικής Οικίας*, από την οποία χωριζόταν μέσω περάσματος. Είναι η κεντρική από τις τρεις οικίες του συγκροτήματος και μεταγενέστερη της *Δυτικής Οικίας* και της *Οικίας των Ασπίδων*. Κατασκευάστηκε κατά την ΥΕ III Β1 περίοδο και καταστράφηκε από πυρκαγιά στα μέσα της ΥΕ III Β περιόδου¹⁰⁴⁴. Αποτελείτο από δύο πτέρυγες, οι οποίες δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Η δυτική πτέρυγα αποκαθίσταται ως μεγαροειδής μονάδα¹⁰⁴⁵. Στο βόρειο πέρας του διαδρόμου της οικίας ήρθαν στο φως 32 ψευδόστομοι αμφορείς (ΥΕ III Β1 περιόδου) και 18 σφραγίσματα πωμάτων αγγείων (πιν. Α.4.4.3), ορισμένα εκ των οποίων βρέθηκαν στις προχοές των αγγείων. Έφεραν επαναλαμβανόμενα σφραγιστικά αποτυπώματα χωρίς επιγραφές¹⁰⁴⁶, ενώ 5 από αυτά δεν είχαν κανένα σφραγιστικό αποτύπωμα¹⁰⁴⁷.

Στο γειτονικό και, προσβάσιμο μέσω του διαδρόμου, δωμάτιο Ι βρέθηκαν εσοχές για συνολικά 11 πίθους. Σύμφωνα με τις αρχαιολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες, στην *Οικία του Λαδεμπόρου* συγκεντρώνονταν διάφορες λειτουργίες. Ήταν ιδιωτική οικία, όπως η *Δυτική Οικία*, προσωρινή αποθήκη λαδιού που έπρεπε να αναδιανεμηθεί ή να μεταφερθεί, αλλά και έδρα ενός διοικητικού οργάνου,

¹⁰⁴³Panagiotopoulos 2014, σ. 213. Φλούδα 2006, σ. 66-70. Tournavitou 1995, σ. 4-9. Το περιεχόμενο των πινακίδων της Γραμμικής Β γραφής αναφέρεται σε ονόματα και δραστηριότητες.

¹⁰⁴⁴French 1962, σ. 32. French 1967, σ. 151-153, 168-177, 182-184.

¹⁰⁴⁵Φλούδα 2006, σ. 75.

¹⁰⁴⁶ Πινακίδα που βρέθηκε στην ίδια οικία φέρει το ιδεόγραμμα του ελαίου (ΜΥ Fo 101) και αναφέρεται στη διανομή ποσοτήτων αρωματικού ελαίου. Μια οριστική απάντηση στην ερώτηση σχετικά με το περιεχόμενο των ψευδόστομων αμφορέων θα έδινε μια ειδική ανάλυση, η οποία εκκρεμεί. (Panagiotopoulos 2014, σ. 77) σχετικά με το περιεχόμενο της πινακίδας βλ. Φλούδα 2006, 77 με προγενέστερη βιβλιογραφία. Οι αμφορείς περιείχαν λιπαρή ουσία, πιθανώς λάδι (Φλούδα 2006, 78). Μόνο ένας αμφορέας είναι ενεπίγραφος. Σύμφωνα με τη Φλούδα η επαναλαμβανόμενη σφράγιση των πωμάτων πιθανότατα είχε σκοπό να εμποδίσει την παραβίαση από μη εξουσιοδοτημένα άτομα, αλλά και να διατηρήσει έστω και ένα αποτύπωμα της σφραγιστικής επιφάνειας μετά το σπάσιμό τους.

¹⁰⁴⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 77, 215. Ο Pini (Müller et. al. 1998, σ. 30-33, αρ. κατ. 15-22) υπέθεσε ότι και τα πώματα, τα οποία δεν έφεραν αποτυπώματα σφραγίδων ενδεχομένως είχαν αρχικά σφραγισθεί.

υπεύθυνου για τον έλεγχο της παραγωγής μαλλιού¹⁰⁴⁸. Τα 18 σφραγίσματα της *Οικίας του Λαδεμπόρου* αποτελούν μέχρι σήμερα τη μεγαλύτερη συγκέντρωση σφραγισμάτων πωμάτων στη Μυκηναϊκή Ελλάδα. Παράλληλα παρέχουν ενδείξεις για τη χρήση μυκηναϊκών σφραγισμάτων στο πλαίσιο μιας διατοπικής μεταφοράς αγαθών¹⁰⁴⁹. Οι αμφορείς έχουν αποδεδειγμένα κρητική προέλευση, ο πηλός των πωμάτων ενδέχεται να προέρχεται από την Κρήτη ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, την Ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ οι σφραγίδες που χρησιμοποιήθηκαν είναι Ελλαδικής τεχνοτροπίας¹⁰⁵⁰. Όποια και αν ήταν η μορφή αυτής της δραστηριότητας, τεκμηριώνεται η κίνηση αγαθών μέσω ενός κλειστού συστήματος κυκλοφορίας¹⁰⁵¹.

4.4.3.2.α.ii. *Οικία των Ασπίδων*

Η ανέγερση της *Οικίας των Ασπίδων* (εικ. Α.4.41. αρ.2.) ανάγεται στην πρώιμη ΥΕ III Β περίοδο και προηγείται πιθανότατα της *Οικίας του Λαδεμπόρου*¹⁰⁵². Η ιδιαιτερότητα της αρχιτεκτονικής της μορφής, αλλά και ο χαρακτήρας των πολυάριθμων, ενίοτε πολύτιμων, ευρημάτων της¹⁰⁵³ υποδηλώνουν κτήριο με εξειδικευμένη εργαστηριακή και αποθηκευτική χρήση, στο οποίο όμως δεν λάμβανε χώρα πρωτογενής παραγωγή¹⁰⁵⁴. Η *Οικία των Ασπίδων* δεν ήταν ούτε ιδιωτική

¹⁰⁴⁸ Panagiotopoulos 2014, σ. 77, 215. Εάν υπήρχε κάποια σχέση ανάμεσα στους δύο τομείς παραγωγής (λάδι και μαλλί) δεν είναι δυνατό να ειπωθεί με σαφήνεια.

¹⁰⁴⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 215-217. Müller et al. 1998, σ. 12-13.

¹⁰⁵⁰ Müller et al. 1998, σ. 13.

¹⁰⁵¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 216. Δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για τη μυκηναϊκή σφραγιστική πρακτική στον τομέα των εμπορικών συναλλαγών. Βλ. επίσης Müller 2005, σ. 785-786 και Pini 2005, σ. 782-783.

¹⁰⁵² Φλούδα 2006, σ. 288. French 1965, σ. 185-192.

¹⁰⁵³ Από διάφορες θέσεις του κτηρίου, κυρίως το δυτικό δωμάτιο, προέρχονται πολυάριθμα ελεφαντοστέινα γλυπτά αντικείμενα, λεπτότεχνα λίθινα αγγεία, επτά αγγεία από φαγεντιανή αιγυπτιακής τεχνοτροπίας και τρία αιγυπτιακά αλάβαστρα. Σύμφωνα με τη θέση εύρεσης το πολύτιμο σύνολο των ευρημάτων του δυτικού δωματίου βρισκόταν αρχικά είτε στον ανώτερο όροφο είτε σε ράφια στο ισόγειο. Το σημαντικότερο αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό αυτού του δωματίου είναι ένα θρανίο, το οποίο εκτείνεται κατά μήκος του δυτικού του τοίχου. Ο Wace υπέθεσε ότι τα ανάγλυφα τεμάχια από ελεφαντοστό είχαν χρησιμοποιηθεί για να επενδύσουν κουτιά ή πολυτελή έπιπλα που βρίσκονταν στον όροφο. Από το ίδιο δωμάτιο προέρχεται μια πινακίδα γραμμικής Β γραφής (X 508), της οποίας η αρχική θέση, εάν δηλαδή προερχόταν από το ισόγειο ή τον άνω όροφο, δεν είναι γνωστή (Panagiotopoulos 2014, σ. 79. Tournavitou 1995, σ. 18 με προγενέστερη βιβλιογραφία).

¹⁰⁵⁴ Φλούδα 2006, σ. 288. Τουρναβίτου 1996, σ. 38. Η Τουρναβίτου παρατήρησε ότι τα ημιτελή αντικείμενα ήταν αριθμητικά εξαιρετικά περιορισμένα και έφτασε στο δικαιολογημένο συμπέρασμα ότι το κτήριο αυτό, όπως και τα γειτονικά του (*Οικία Σφιγγών* και *Οικία Λαδεμπόρου*), σε αντίθεση με

οικία ούτε είχε σχέση με τη λατρεία. Η λειτουργία της σχετιζόταν λιγότερο με αυτή ενός εργαστηρίου και κυρίως με αυτή ενός σταθμού μεταφόρτωσης για βιοτεχνικά προϊόντα. Ήταν κόμβος εισαγωγής ή εξαγωγικού εμπορίου των Μυκηνών¹⁰⁵⁵. Στην ΒΑ περιοχή της οικίας (τομέας VII) βρέθηκε 1 σφράγισμα συνδυασμού (πιν. Α.4.4.3)¹⁰⁵⁶, σε ανασκαφικό περιβάλλον των μέσων της ΥΕ III Β περιόδου. Το σφράγισμα ήταν πιθανώς προσαρτημένο στην άνω επιφάνεια ενός ανάγλυφου αντικειμένου από μέταλλο, ίσως ενός πολύτιμου αντικειμένου ή αγγείου. Η άποψη του Wace ότι το σφράγισμα είχε χρησιμοποιηθεί για να ασφαλίσει κιβώτιο ή καλάθι με πινακίδες, δε φαίνεται να ευσταθεί¹⁰⁵⁷.

4.4.3.2.α.iii. Οικία των Σφιγγών

Η χρονολογούμενη στα μέσα της ΥΕ III Β περιόδου οικία βρίσκεται ακριβώς νότια της *Οικίας του Λαδεμπόρου* (εικ. Α.4.41. αρ.3.) . Είναι το τελευταίο κτήριο που ανηγέρθη στο συγκρότημα. Η διαρρύθμιση είναι χαρακτηριστική εκείνης των «οικιών με κεντρικό διάδρομο»¹⁰⁵⁸. Εκεί βρέθηκαν 7 ενεπίγραφα κανονικά σφραγίσματα με δύο σπές, 1 ανεπίγραφο μη κανονικό σφράγισμα με δύο σπές, καθώς και 1 σφράγισμα πώματος αγγείου(πιν. Α.4.4.3). Όλα τα ενεπίγραφα σφραγίσματα βρέθηκαν στο υπόγειο του κτηρίου, στην περιοχή εισόδου του δωματίου 1 μαζί με πήλινα αγγεία¹⁰⁵⁹. Βρίσκονταν ανάμεσα σε απανθρακωμένα υλικά που προερχόταν πιθανότατα από την κατάρρευση των ξύλινων ραφιών, επάνω στα οποία βρίσκονταν τα αντικείμενα που ασφάλιζαν τα σφραγίσματα και

τη *Συνοικία των Καλλιτεχνών* (Artisans' Quarter) δεν είχαν ρόλο πρωτογενούς παραγωγής μέσα στην Ακρόπολη.

¹⁰⁵⁵ Tournavitou 1995, σ. 287. Φλούδα 2006, σ. 288-299. Panagiotopoulos 2014, σ. 214. Η αναφορά παράδοσης προϊόντος στη θήβα στη μοναδική πινακίδα Γραμμικής Β γραφής (X 508), καθώς και τα τοπικά ή εισηγμένα πολύτιμα αντικείμενα ενισχύουν την υπόθεση αυτή.

¹⁰⁵⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 79 (σφράγισμα συνδυασμού) και 214 (σφράγισμα αντικειμένου). Η Φλούδα (2006, σ. 291, εικ. 97) θεωρεί ότι είναι ένα σύνηθες σφράγισμα με δύο σπές ανάρτησης, το οποίο χαρακτηρίστηκε σφράγισμα συνδυασμού, επειδή διατηρεί στην πίσω επιφάνειά του αποτύπωμα ενός αντικειμένου, στο οποίο ίσως είχε πιεσθεί τυχαία. Βλ. επίσης Müller et. al. 1998, σ. 9 και 23.

¹⁰⁵⁷ Φλούδα 2006, σ. 292. Wace 1958, σ. 13. Panagiotopoulos 2014, σ. 79. Tournavitou 1995, σ. 18 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁰⁵⁸ Φλούδα 2006, σ. 203 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁰⁵⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 77-78 Στο δωμάτιο 1, στην ίδια θέση που βρέθηκαν τα ενεπίγραφα σφραγίσματα, εντοπίστηκαν 165 πήλινα αγγεία, κύλικες κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τους, περίπου 4600 ελεφαντοστέινα θραύσματα, καθώς και άλλα αντικείμενα από διάφορα υλικά.

τα οποία κήκων κατά τη διάρκεια της πυρκαγιάς. Ανήκουν όλα στην κατηγορία των σφραγισμάτων με δύο οπές και αετωματική πίσω επιφάνεια¹⁰⁶⁰. Το κοινό σφραγιστικό τους αποτύπωμα (πότνιος θηρών), η κοινή θεματική των σύντομων επιγραφών τους (ονομασίες αγγείων), καθώς και η ταύτιση κοινού γραφέα με την πινακίδα Ue 611 από την ίδια οικία, που καταλογογραφεί αγγεία, αποτελούν ένδειξη ότι πρόκειται για ομοιογενές σύνολο. Ενδέχεται να είχαν συνοδεύσει ως ετικέτες αγγεία που μεταφέρθηκαν στο δωμάτιο 1¹⁰⁶¹. Δεν είναι βεβαίως δυνατό να υποστηριχθεί με ασφάλεια εάν σφραγίσματα και πινακίδα αναφέρονται στην ίδια παράδοση αγαθών¹⁰⁶². Είναι πιθανό να σχετιζονταν με την προετοιμασία ενός συμποσίου, στο πλαίσιο του οποίου τα αγγεία που αναφέρονται σε πινακίδες και σφραγίσματα είχαν υποστηρικτικό ρόλο¹⁰⁶³.

Τα δύο ανεπίγραφα σφραγίσματα από την *Οικία των Σφιγγών* φέρουν διαφορετικά σφραγιστικά αποτυπώματα (παραστάσεις ζώων) και προέρχονται από σφραγίδες κατώτερης τεχνοτροπίας¹⁰⁶⁴. Το πρώτο (αρ. κατ. 23) βρέθηκε κοντά στην περιοχή εύρεσης των ενεπίγραφων σφραγισμάτων. Το δεύτερο (αρ. κατ. 25) προέρχεται από το δωμάτιο 6¹⁰⁶⁵.

Η Οικία των Σφιγγών ήταν πιθανώς ιδιωτική οικία με αποθηκευτικούς ή εργαστηριακούς χώρους στο υπόγειο και διοικητική λειτουργία στο ισόγειο¹⁰⁶⁶. Παράλληλα υπήρξε κέντρο μεταφόρτωσης κεραμεικής χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο τα αναφερόμενα στα σφραγίσματα αγγεία να μην ήταν μόνο από πηλό, αλλά και από άλλα υλικά¹⁰⁶⁷.

Τα τέσσερα κτήρια του συγκροτήματος του *Ivory House*, αν και βρίσκονταν έξω από την ακρόπολη, ήταν οργανικό μέρος της ανακτορικής διοίκησης.

¹⁰⁶⁰Panagiotopoulos 2014, σ. 77 και σ. 213. Η Φλούδα (2006, σ. 204) τα χαρακτηρίζει τριεδρικά αναρτημένα σφραγίσματα με αετωματική πίσω επιφάνεια.

¹⁰⁶¹Müller et. al. 1998, σ. 34-39. Η πινακίδα Ue 611 από την *Οικία των Σφιγγών* καταλογογραφεί επίσης αγγεία (Pluta 2011, σ. 211 και 216 για την ενδεχόμενη χρήση των σφραγισμάτων ως ετικετών στα ράφια που αποθηκεύονταν αγγεία). Για τις σχέσεις των αγγείων που αναφέρονται στα σφραγίσματα και εκείνων που αναφέρονται στις πινακίδες βλ. Panagiotopoulos 2014, σ. 77-78 και σ. 213-214 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁰⁶²Panagiotopoulos 2014, σ. 77-78 και σ. 213-214.

¹⁰⁶³Pluta 2011, σ. 214 και 218, υποσημ. 503.

¹⁰⁶⁴Panagiotopoulos 2014, σ. 77, 213.

¹⁰⁶⁵Panagiotopoulos 2014, σ. 77-78 και 213.

¹⁰⁶⁶Panagiotopoulos 2014, σ. 213.

¹⁰⁶⁷Tournavitu 1995, σ. 264. Panagiotopoulos 2014, σ. 214.

Τουλάχιστον οι δύο από τις τέσσερις οικίες (*Οικία Λαδεμπόρου και Δυτική Οικία*) παρουσιάζουν συνδυασμό λειτουργιών: Ήταν ιδιωτικές οικίες ιδιαίτερου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και μεθόδου κατασκευής, έδρες διοικητικών οργάνων και διέθεταν εργαστήρια ή αποθήκες. Δεν ήταν «ιδιωτικές επιχειρήσεις», αλλά λειτουργούσαν ως χώροι διεκπεραίωσης υποθέσεων της κεντρικής διοίκησης. Ήταν κατοικίες ανακτορικών υπαλλήλων με παράλληλη λειτουργία γραφείου ή αποθήκης της ανακτορικής διαχείρισης¹⁰⁶⁸. Άλλωστε διακρίνονται σαφέστατα από τις οικίες στο λόφο της Παναγίας, όπου διέμεναν άνθρωποι χαμηλότερης κοινωνικής τάξης.

4.4.3.2.β. Οικία II στον λόφο της Παναγίας

Η Οικία II στον λόφο της Παναγίας (εικ. Α.4.42.) ανήκει σε συγκρότημα τριών οικιών που απέχει περίπου 400 μέτρα από την Ακρόπολη των Μυκηνών και δημιουργήθηκε με συνεχείς προσθήκες κατασκευών σε έναν αρχικό πυρήνα, κατά την ΥΕ III Β περίοδο ¹⁰⁶⁹. Η αποθηκευτική χρήση των περισσότερων χώρων της οικίας II αμφισβητείται¹⁰⁷⁰. 3 κανονικά σφραγίσματα με δύο οπές (πιν. Α.4.4.3.) προέρχονται από το δωμάτιο 15 της ΥΕ III Β1-2 οικίας. Η θέση εύρεσής τους δείχνει ότι αρχικά βρίσκονταν στον όροφο του κτηρίου. Στο ίδιο δωμάτιο βρέθηκαν αγγεία και ένα πήλινο ειδώλιο ταύρου¹⁰⁷¹. Δύο σφραγίσματα (αρ. κατ. 27 Β, 28) βρίσκονταν ανάμεσα στα θραύσματα μιας υδρίας, το τρίτο (αρ. κατ. 27 Α) βρέθηκε κοντά στον ψευδόστομο αμφορέα που εντοπίστηκε στον χώρο. Το υπ' αρ. κατ. 28 είναι ενεπίγραφο¹⁰⁷². Δεν μπορεί να υποστηριχθεί αν η οικία II ήταν ο προορισμός ή ο

¹⁰⁶⁸Panagiotopoulos 2014, σ. 216 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁰⁶⁹Προηγήθηκε η ανέγερση της οικίας I, ακολούθησε η οικία II και στη συνέχεια η οικία III. Το συγκρότημα έχει ερμηνευθεί ως έδρα ενός γένους που διευρύνθηκε σταδιακά Φλούδα 2006, σ. 85-86 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁰⁷⁰ Γενικά για το κτήριο βλ. Φλούδα 2006, σ. 84-92 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁰⁷¹ Ένας αμφορέας, μια υδρία με απανθρακωμένες φακές, ένας ψευδόστομος αμφορέας, ορισμένα θραύσματα σκύφων, φιάλες, ένας ακόμα αμφορέας και άλλα μη ταυτισμένα αγγεία περιλαμβάνονται στα συνευρήματα (Panagiotopoulos 2014, σ. 79).

¹⁰⁷² Φέρει και στις δύο πλευρές το ακρωνύμιο Α (αταύτιστο προϊόν) και τη λέξη a-pe-we-de, η οποία σχετίζεται με τοπωνύμιο και στην όψη β του σφραγίσματος συνοδεύει σφραγιστικό αποτύπωμα με παράσταση πόσιος θηρών. Για τη σφράγιση έχει χρησιμοποιηθεί σφραγιδόλιθος από σκληρό λίθο, ενώ η εγχάραξη είναι μέτριας ποιότητας, (Τα δύο άλλα σφραγίσματα (27Α και Β) , αν και δεν βρέθηκαν το ένα δίπλα στο άλλο, φέρουν την ίδια σφραγίδα με παράσταση ταυροκαθαψίων. Panagiotopoulos 2014, σ. 79, 216).

τόπος προέλευσης της παράδοσης¹⁰⁷³. Η εύρεση πήλινων σφραγισμάτων σε ιδιωτική οικία στην πόλη των Μυκηνών, η οποία πιθανότατα δεν ανήκει στην επικράτεια της ανακτορικής διοίκησης, είναι μεγάλης σημασίας¹⁰⁷⁴. Αν και εξετάζεται το ενδεχόμενο τα σφραγίσματα να συνδέονται με οικιακή διαχείριση, η εύρεση ενεπίγραφου σφραγίσματος συνηγορεί υπέρ μιας ανακτορικής προέλευσης, αφού δεν υπάρχουν ενδείξεις για χρήση της γραφής εκτός ανακτόρων¹⁰⁷⁵.

4.4.3.2.γ. Οικία Πέτσα

Το κτήριο βρίσκεται στη βόρεια κλιτύ του λόφου της κάτω πόλεως των Μυκηνών (εικ. Α.4.43.). Οικοδομήθηκε κατά την πρώιμη ΥΕ ΙΙΙ Α2 φάση και καταστράφηκε από πυρκαγιά στα τέλη της ίδιας περιόδου. Είναι σημαντικό κτήριο, επειδή οι συνθήκες καταστροφής του επέτρεψαν τη διατήρηση κλειστών ανασκαφικών συνόλων, αλλά και λόγω της υψηλής ποιότητας των ευρημάτων του ¹⁰⁷⁶. Αυτά περιλαμβάνουν πινακίδες Γραμμικής Β γραφής που αντιπροσωπεύουν το πρωιμότερο μέχρι σήμερα σύστημα μυκηναϊκής διαχείρισης της Ηπειρωτικής Ελλάδας¹⁰⁷⁷. 2 σφραγίσματα πωμάτων αγγείων βρέθηκαν σε λάκκο άγνωστης λειτουργίας, υστερότερης φάσης που περιέχει κυρίως ΥΕ ΙΙΙ Β κεραμική. Τα σφραγίσματα είναι αδημοσίευτα (πιν. 4.4.3.)¹⁰⁷⁸.

¹⁰⁷³Panagiotopoulos 2014, σ. 79, 216. Σύμφωνα με την άποψη του Pini, η επιγραφή προηγήθηκε της σφράγισης.

¹⁰⁷⁴Mylonas-Shear, 1987, σ. 148.

¹⁰⁷⁵Panagiotopoulos σ. 116-117. Είναι πιθανό τα σφραγίσματα να σφράγιζαν προϊόντα που προέρχονταν από το ανάκτορο και με κάποιο τρόπο βρέθηκαν στην οικία, στο πλαίσιο μιας ανταλλαγής ή ανταμοιβής.

¹⁰⁷⁶Φλούδα 2006, σ. 188. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται σπαράγματα τοιχογραφιών, έγχρωμα κονιάματα, αιγυπτιακό *cartouche*.

¹⁰⁷⁷ Φλούδα 2006, σ. 288. Shelton 2002/2003.

¹⁰⁷⁸ Panagiotopoulos 2014, σ. 80. Shelton 2004, σ. 181. Krzyszkowska 2005, σ. 284. Shelton 2002/2003, σ. 387 κ.ε.

4.4.3.2.δ. Περιοχή του κτηρίου του Κυκλωπείου Αναλήμματος

Από την περιοχή του κτηρίου του Κυκλωπείου Αναλήμματος, στα βορειοανατολικά της ακρόπολης και άγνωστο ανασκαφικό περιβάλλον, προέρχεται 1 ανεπίγραφο σφραγίσμα με δύο οπές (πιν. Α.4.4.3. / εικ. Α.4.43.)¹⁰⁷⁹.

4.4.3.3. Συμπεράσματα

Όπως και στην Πύλο, τα περισσότερα πήλινα σφραγίσματα στις Μυκήνες προέρχονται από οικίες γύρω από το ανακτορικό κέντρο, περισσότερο ή λιγότερο απομακρυσμένες από το Μέγαρο που χαρακτηρίζονται από συνδυασμό λειτουργιών. Επιβεβαιώνονται τα τρία πρότυπα διοικητικών δραστηριοτήτων που διατύπωσε ο Παναγιωτόπουλος για την Πύλο. Το «στατικό πρότυπο» εκπροσωπούν τα τρία σφραγίσματα από το δωμάτιο 19 της *Οικίας των Ειδώλων*, τα οποία αποσκοπούν στην αποτροπή της μη εξουσιοδοτημένης πρόσβασης κατά την αποθήκευση. Τα ενεπίγραφα σφραγίσματα της *Οικίας της Ακροπόλεως* αντικατοπτρίζουν μία «κεντρομόλο διαδικασία» διακίνησης αγαθών, που παραδίδονταν στο ανακτορικό κέντρο. Τα τρία σφραγίσματα από την οικία II στο λόφο της Παναγίας μπορούν να συσχετισθούν με μια «φυγόκεντρη κίνηση» αγαθών, καθώς εκτιμάται ότι προέρχονται από θέση της κεντρικής διοίκησης. Το ομοιογενές σύνολο των 7 ενεπίγραφων σφραγισμάτων της *Οικίας των Σφιγγών* παρουσιάζει διοικητική σχέση με πινακίδα Γραμμικής Β γραφής. Τα ενσφραγίστα πώματα από την *Οικία του Λαδεμπόρου* αποτελούν μοναδικό ως προς τον αριθμό εύρημα στην Ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ τεκμηριώνουν τη χρήση μυκηναϊκών σφραγισμάτων στο πλαίσιο μεταφοράς αγαθών πέρα από την επικράτεια των Μυκηνών, αλλά και σχέσεις και συναλλαγές με την Κρήτη¹⁰⁸⁰.

4.4.4. ΘΗΒΑ

Οι ανασκαφικές εργασίες στη Θήβα έφεραν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στον λόφο της Καδμείας, στα οποία βρέθηκαν πήλινα σφραγίσματα και

¹⁰⁷⁹Panagiotopoulos 2014, σ. 80. Το σφραγιστικό αποτύπωμα εικονίζει πομπή ανδρών. Σύμφωνα με την Φλούδα, είναι πολύ πιθανό η αρχική θέση του σφραγίσματος να ήταν η *Οικία του Οινεμπόρου* (Φλούδα 2006, σ. 64).

¹⁰⁸⁰Panagiotopoulos 2014, σ. 217.

τα οποία πιθανότατα ανήκουν σε ανακτορικό συγκρότημα (εικ. Α.4.44.α). που αποκαλύπτεται σταδιακά, καθώς οι ανασκαφικές εργασίες βρίσκονται σε εξέλιξη. Τα περισσότερα σφραγίσματα ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών, οι οποίες όμως, παρά τον επείγοντα χαρακτήρα τους, πραγματοποιήθηκαν σχετικά πρόσφατα, με σύγχρονες μεθόδους τεκμηρίωσης, γεγονός που καθιστά σημαντικότερα τα ευρήματα που προέρχονται από αυτές (εικ. Α.4.44.β.). Ιδιαίτερη σημασία προσδίδει στα σφραγίσματα της Θήβας το γεγονός ότι είναι ενεπίγραφα σε πολύ μεγάλο ποσοστό¹⁰⁸¹.

4.4.4.1. Ανατολική κλιτύς λόφου Καδμείας, Κτήριο III (Οικόπεδο Δ. Λιάγκα, οδός Οιδίποδος)

Στην ανατολική κλιτύ του λόφου της Καδμείας, στην περιοχή που τοποθετούνται οι Ομολώιδες Πύλες (εικ. Α.4.44.α, αρ. 6 και 7β/εικ. Α.4.44. αρ. 4), βρέθηκε οικοδομικό συγκρότημα εργαστηριακού κυρίως χαρακτήρα που χρονολογείται μεταξύ της ΥΕ III Β1 και της ΥΕ III Β2 περιόδου. Απαρτιζόταν από τρία κτήρια που είχαν καταστραφεί δύο φορές από πυρκαγιά, όπως αποδεικνύουν δύο στρώματα καταστροφής, στα τέλη της ΥΕ III Β1 και τα τέλη της ΥΕ III Β2. Ένα σύνολο 60 πήλινων σφραγισμάτων (πιν. Α.4.4.4.) βρέθηκε στο δωμάτιο Ζ2 του κτηρίου III¹⁰⁸². Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα υπολογίζεται ότι πρέπει αρχικά να ήταν πολύ περισσότερα¹⁰⁸³. Προέρχονται από το δυτικό και νότιο τμήμα του δωματίου που είχε διαστάσεις 2,25 x 3,70 μ. και ήταν συγκεντρωμένα σε ένα τμήμα έκτασης περίπου 2,80 τ.μ. Το κτήριο καταστράφηκε στα τέλη της ΥΕ III Β1

¹⁰⁸¹Aravantinos 1984, σ. 43. Φλούδα 2006, 151-152 και 152, υποσημ. 440. Τα τελευταία έτη πραγματοποιείται συστηματική ανασκαφή στη Θήβα (Αραβαντινός 2013, Αραβαντινός 2016).

¹⁰⁸²Πιττερός 1983, σ. 132 κ.ε. Aravantinos 1987, σ. 18. Aravantinos et al. 2006 b, σ. 239 κ.ε. Panagiotopoulos 2014, σ. 70. Φλούδα 2006, σ. 157. Σχετικά με τον καταστροφικό σεισμό που έπληξε τη Θήβα στα τέλη της ΥΕ III Β2 βλ. Aravantinos, et. al. 2001, σ. 18-19.

¹⁰⁸³Piteros et. al. 1990, σ. 105. Στο ίδιο δωμάτιο βρέθηκαν λίθινα και οστέινα εργαλεία, ένα λίθινο και πολυάριθμα πήλινα σκεύη (κύλικες, σκύφοι, στάμνοι, πιθαμοφορείς, ψευδόστομοι αμοφορείς, μία αρύταινα και κεραμική καθημερινής χρήσεως), ειδώλια τύπου Τ, Φ και Ψ, θραύσματα πλακιδίων από ελεφαντόδοντο, κομβία από στεατίτη, κομμάτια τετηγμένου μολύβδου, θραύσματα οψιανού, κελύφη από κοχύλια, τα οποία σχετίζονται με την εργαστηριακή χρήση του χώρου, καθώς και τρεις γραφίδες από οστό (Panagiotopoulos 2014, σ. 70. Φλούδα 2006, σ. 157).

περιόδου¹⁰⁸⁴. Τα σφραγίσματα δεν ήταν πεσμένα από τον ανώτερο όροφο, αλλά είχαν φυλαχθεί στο χώρο που βρέθηκαν, συγκεντρωμένα ίσως σε αγγείο που βρισκόταν πάνω σε ράφι ή κρεμασμένα στον τοίχο. Φαίνεται ότι δεν βρίσκονταν πολύ μακριά από τα εμπορεύματα που είχαν συνοδεύσει¹⁰⁸⁵.

Τα 56 από τα 60 σφραγίσματα ανήκουν στον τύπο των κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές ανάρτησης¹⁰⁸⁶ και, με εξαίρεση 4, είναι ενεπίγραφα (THWu 44-99). Απουσιάζουν οι *noduli*. 28 σφραγίσματα διατηρούνται περισσότερο ή λιγότερο ακέραια, ενώ τα υπόλοιπα 28 αποσπασματικά. Τα σφραγιστικά αποτυπώματα προέρχονται από 23 διαφορετικές σφραγίδες ή σφραγιστικά δαχτυλίδια¹⁰⁸⁷. Μία σφραγίδα επαναλαμβάνεται επτά φορές, τέσσερες σφραγίδες από πέντε φορές η καθεμία, τέσσερις άλλες σφραγίδες από τρεις φορές η καθεμία, έξι σφραγίδες από δύο φορές η καθεμία και οκτώ σφραγίδες εμφανίζονται μόνο μία φορά¹⁰⁸⁸. Κάθε σφράγισμα φέρει μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα και ένα ή περισσότερα σημεία της Γραμμικής Β¹⁰⁸⁹. Το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα συνδυάζεται με διαφορετικούς γραφείς¹⁰⁹⁰. Τα σφραγίσματα περιλαμβάνουν 167 συλλαβογράμματα, 61 ιδεογράμματα, 4 αριθμητικά ψηφία, πιθανώς 1 σημείο

¹⁰⁸⁴Piteros et al.1990, σ. 105, anm 11.Panagiotopoulos 2014, σ. 70. Φλούδα 2006, σ. 157. (Σχετικά με τη χρονολόγηση στην ΥΕ ΙΙΙ Β2 βλ. Dakouri-Hild 2005, n.13. Σχετικά με την πιθανότητα χρονολόγησης των σφραγισμάτων στην ΥΕ ΙΙΙ Β2 βλ. Pluta 2011, σ. 176, υποσημ. 413. Aravantinos et al. 2006b, σ. 240.

¹⁰⁸⁵Piteros et al. 1990, σ. 171. Aravantinos 1984, σ. 47. Aravantinos 1987, σ. 18.

¹⁰⁸⁶Οι Πιτερός, Melena, Olivier και Αραβαντινός χαρακτηρίζουν τα σφραγίσματα πρισματικά με τρεις όψεις (τριεδρικά) με λίγες εξαιρέσεις (Piteros et al. 1990, σ. 105. Aravantinos 1990, σ. 151). Επισημαίνουν την ομοιομορφία που παρατηρείται ως προς τις πινακίδες και τα σφραγίσματα της ηπειρωτικής Ελλάδας, ανεξαρτήτως προέλευσης (Πύλος, Μυκίνες, Θήβα) και χρονολόγησης (μέσα 13^{ου} αι. π.Χ ή τέλη 13^{ου} αι. π.Χ.). Θεωρείται ότι η παραγωγή της Ηπειρωτικής Ελλάδας χαρακτηρίζεται από ομοιογένεια (*unité continentale*), σε αντίθεση με την ποικιλία που χαρακτηρίζει την κρητική παραγωγή (*diversité crétoise*). Η απουσία επιγραφών στα τέσσερα σφραγίσματα οφείλεται ενδεχομένως στην αποσπασματική κατάσταση διατήρησής τους (Piteros et. al. 1997, σ. 114.).

¹⁰⁸⁷Panagiotopoulos 2014, σ. 70 – 71: Τα θέματα των σφραγίδων εικονίζουν πάλη ζώων ή ζώα, άνδρες και ζώα, λατρευτικές σκηνές, αγώνες με ταύρους και «εραλδικές σκηνές».μάχες ζώων, [(μοτίβα A,C,F,M,P,W), εικόνες ζώων (D,L,O,Q,R,U), άνδρες και ζώα (G-I,K,V) λατρευτικές σκηνές (B,E) αγώνες με ταύρους (J,T) και «εραλδικές σκηνές» (S)].

¹⁰⁸⁸Piteros et. al. 1990, σ. 108. Panagiotopoulos 2014, σ. 222. Αναλυτικά για τις σφραγίδες και τους γραφείς, αλλά και για τη σημασία των επιγραφών ως προς την αποκατάσταση διοικητικών λειτουργιών βλ. Panagiotopoulos 2014, σ. 219-231.

¹⁰⁸⁹Piteros et al. 1990, σ. 133.

¹⁰⁹⁰Piteros et al. 1990, σ. 171.

ελέγχου και 4 υποδιαιρέσεις¹⁰⁹¹. Οι επιγραφές προέρχονται από τουλάχιστον 10 διαφορετικούς γραφείς και -με μόνο μία εξαίρεση- είναι όλες *supra sigillum*¹⁰⁹². Συγκεκριμένοι γραφείς συνεργάζονται αποκλειστικά με συγκεκριμένους υπευθύνους σφράγισης¹⁰⁹³.

Τα ενεπίγραφα σφραγίσματα της Θήβας αποτελούν το μεγαλύτερο ομοιογενές σύνολο ενεπίγραφων σφραγισμάτων που προέρχονται από μυκηναϊκή θέση. Το ποσοστό τους αγγίζει το 50% του συνόλου των ενεπίγραφων διατηρημένων μυκηναϊκών σφραγισμάτων¹⁰⁹⁴. Με βάση το περιεχόμενο των επιγραφών, τα σφραγίσματα από το δωμάτιο Z2 αποτελούσαν «πιστοποιητικά» που συνόδευαν ζωντανά ζώα κατά τη διάρκεια της μεταφοράς τους από τις περιοχές κτηνοτροφικής παραγωγής μέχρι το διοικητικό κέντρο. Σε κάθε ζώο αντιστοιχούσε ένα σφράγισμα που έφερε το ιδεόγραμμα που το συμβόλιζε¹⁰⁹⁵. Οι περιοχές προέλευσης των ζώων ταυτίζονται με θέσεις της Θηβαϊκής υπαίθρου, αλλά και θέσεις της Εύβοιας¹⁰⁹⁶.

Η ανεύρεση τριών γραφίδων στο δωμάτιο Z2 οδήγησε στην υπόθεση ότι εκεί ενδεχομένως λάμβανε χώρα η μεταφορά των δεδομένων των σφραγισμάτων στις πινακίδες αποτελώντας παράδειγμα ενεργού Μυκηναϊκής γραφειοκρατικής δραστηριότητας¹⁰⁹⁷. Η θέση του κτηρίου στην περιοχή των πυλών της πόλης, μόνο πέντε μέτρα από το τείχος και ίσως κοντά σε πύργο, συνάδει με χώρο συλλογής

¹⁰⁹¹Piteros et al. 1990, σ. 134.

¹⁰⁹²Σχετικά με το περιεχόμενο των επιγραφών, την ταξινόμησή τους και τις πληροφορίες που παρέχουν: Panagiotopoulos 2014, σ. 70 – 71 και 219-220. Piteros et al. 1990, σ. 105. Aravantinos 1987, σ. 19-20.

¹⁰⁹³ Pluta 2011, σ. 178.

¹⁰⁹⁴ Ο Αραβαντινός αναφέρει ότι από τα 107 συνολικά ενεπίγραφα μυκηναϊκά σφραγίσματα τα 55 προέρχονται από τη Θήβα (Aravantinos 1987, σ. 16-17). Στον αριθμό αυτό πρέπει να προστεθούν, 1 ακόμη ενεπίγραφο σφράγισμα από τη Θήβα (Panagiotopoulos 2014, σ. 70-71) και τα 4 ενεπίγραφα σφραγίσματα της Μιδέας, τα οποία, όταν δημοσιεύθηκε το άρθρο του Αραβαντινού (1987), δεν είχαν έρθει ακόμα στο φως.

¹⁰⁹⁵ Piteros et al. 1990, σ. 183-184.

¹⁰⁹⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 219-220. Στις επιγραφές περιλαμβάνονται δύο τοπωνύμια της Νότιας Εύβοιας, Αμάρυνθος και Κάρυστος. Σχετικά με τις διαφορετικές θεωρίες ερμηνείας των ιδεογραμμάτων, εάν δηλαδή αναφέρονταν σε ζωντανά ζώα ή δέρματα ζώων, καθώς και τη σχέση των επιγραφών των σφραγισμάτων με την πυλιακή πινακίδα Un 138, βλ. Panagiotopoulos 2014, σ. 220 και 230-231. με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁰⁹⁷Piteros et al.1990, σ. 107.

προϊόντων με προορισμό το ανάκτορο¹⁰⁹⁸. Τα σφραγίσματα πιθανότατα ήταν αρχικά αναρτημένα πάνω στα ζώα¹⁰⁹⁹. Η απουσία των *noduli* δεν ευνοεί τη διατύπωση υπόθεσης σχετικά με τη μεταφορά των σφραγισμάτων από εξουσιοδοτημένο πρόσωπο¹¹⁰⁰. Η συγκέντρωση των ζώων προοριζόταν πιθανώς για γιορτή που περιελάμβανε θυσία¹¹⁰¹.

4.4.4.2. Λόφος Καδμείας, Δυτική κλιτύς (Οικόπεδο Χριστοδούλου).

Το οικόπεδο Χριστοδούλου βρίσκεται ακριβώς βόρεια του οικοπέδου Λιάγκα (εικ. Α.4.44.β, αρ. 5). Το 1983, ήρθε στο φως 1 ανεπίγραφο κανονικό αναρτημένο σφράγισμα (πιν. Α.4.4.4.) σε ΥΕ III Β2 ανασκαφικό στρώμα¹¹⁰².

4.4.4.3. Λόφος Καδμείας. (Οικόπεδο Κορντάτζη). (εικ. Α.4.44.β, αρ. 3)

Σε κτήριο που καταστράφηκε από πυρκαγιά στην ύστερη ΥΕ III Α2 περίοδο βρέθηκε 1 ανεπίγραφο κανονικό σφράγισμα με δύο οπές (πιν. Α.4.4.4.). Προέρχεται από αποθέτη κεραμικής και ελεφαντοστέινων αντικειμένων που βρίσκεται στα ανατολικά του οικοπέδου. Το ακριβές ανασκαφικό περιβάλλον είναι άγνωστο¹¹⁰³.

4.4.4.4. Λόφος Καδμείας, Νέο Καδμείο/Δωμάτιο «Θησαυρού» (Οικόπεδο Τζώρτζη)

Στη γωνία των οδών Πινδάρου και Αντιγόνης είχαν ανασκαφεί στο παρελθόν δύο ισόγειοι χώροι γνωστοί με τις ονομασίες «Δωμάτιο του Θησαυρού» και «Δωμάτιο των Πίθων» (εικ. Α.4.44.β.αρ.1). Τα αποτελέσματα των τελευταίων ανασκαφών απέδειξαν ότι οι χώροι αυτοί εντάσσονται στο κεντρικό ανακτορικό συγκρότημα των Θηβών (εικ. Α.4.45.)¹¹⁰⁴. Στο δάπεδο της δεύτερης φάσης του

¹⁰⁹⁸Piteros et al. 1990, σ. 184. Panagiotopoulos 2014, σ. 220. όπου αναπαρίσταται η υποτιθέμενη διαδικασία εισαγωγής των σφραγισμάτων στο ανάκτορο.

¹⁰⁹⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 220.

¹¹⁰⁰βλ. σχετικά Aravantinos 1990, σ. 166.

¹¹⁰¹ Piteros et al. 1990, σ. 184. Pluta 2011, σ. 177-178.

¹¹⁰² Panagiotopoulos 2014, σ. 71. CMS V Suppl. 1B, σ. 354, αρ. 356. Το σφράγισμα προέρχεται από φακοειδή σφραγιδόλιθο με παράσταση λεόντων και ανάμεσά τους κεφαλή βοοειδούς.

¹¹⁰³ Panagiotopoulos 2014, σ. 71. Φέρει αποσπασματικά διατηρημένη παράσταση πάλης ζώων. Η ταύτιση της προέλευσης του σφραγίσματος βασίζεται στην αποθήκευσή του στο Μουσείο της Θήβας στο ίδιο κιβώτιο με ελεφαντοστέινα αντικείμενα.

¹¹⁰⁴ Φλούδα 2006, σ. 158. Αραβαντινός ΑΔ 52 (1997) Χρονικά Β1, σ. 362-363, σχ. 2, πιν. 145γ. Aravantinos 2005, σ. 254. Αραβαντινός 2013, σ. 150 κ.ε.. Αραβαντινός 2016, σ. 230 κ.ε.

«Δωματίου του Θησαυρού» βρέθηκαν 6 πήλινα σφραγίσματα (πιν. Α.4.4.4.), ένας φακοειδής σφραγιδόλιθος από υαλόμαζα με παράσταση τετραπόδου (CMS V Suppl. 3, Nr. 368) και μία πινακίδα γραμμικής Β γραφής (U^p 432)¹¹⁰⁵. Πολυάριθμα μυκηναϊκά και ανατολικής προέλευσης πολύτιμα αντικείμενα προέρχονται από άλλες ανασκαφές στο ίδιο δωμάτιο¹¹⁰⁶.

Τρία από τα σφραγίσματα ανήκουν στον τύπο των κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές και είναι ενεπίγραφα (πιν. Α.4.4.4.)¹¹⁰⁷. Είναι σημαντικά λόγω των αναφερομένων σε αυτά προϊόντων¹¹⁰⁸. Τα υπόλοιπα σφραγίσματα ανήκουν στον τύπο των αναρτημένων σφραγισμάτων με ανοιχτή πίσω επιφάνεια (πιν. Α.4.4.4.)¹¹⁰⁹. Το CMS V Suppl. 3, 2. 370 πρέπει να συνόδευε ένα ογκώδες αντικείμενο και δεν αποκλείεται να είχε πέσει από τα ράφια που πιθανότατα βρίσκονταν στον τοίχο, αφού λίγα εκατοστά κάτω από το σφράγισμα βρέθηκαν τμήματα απανθρακωμένων ξύλων¹¹¹⁰.

Το Δωμάτιο του Θησαυρού θεωρείται ότι είχε λειτουργήσει παράλληλα προς το Παλαιό Καδμείο κατά την ΥΕ ΙΙΙ Β1 περίοδο. Ο Αραβαντινός υπέθεσε ότι λειτούργησε μετά την καταστροφή του Παλαιού Καδμείου στην αρχή της ΥΕ ΙΙΙ Β1,

¹¹⁰⁵Panagiotopoulos 2014, σ. 71, Φλούδα 2006, σ. 160-161. Η πινακίδα σχετίζεται με τη διανομή ενός υγρού προϊόντος σε επτά απροσδιόριστους παραλήπτες, τα ονόματα των οποίων δεν απαντούν σε άλλα θηβαϊκά έγγραφα.

¹¹⁰⁶Panagiotopoulos 2014, σ. 72-73, Aravantinos 2001, σ. 89-90. Στα πολύτιμα αντικείμενα περιλαμβάνονταν σφραγιδοκύλινδροι (βλ. Koranias 2008) και προκατασκευασμένα τεμάχια κασιτικής – βαβυλωνιακής προέλευσης, τα περισσότερα από *lapis lazuli*.

¹¹⁰⁷ Από τα ενεπίγραφα σφραγίσματα το CMS V Suppl. 3, 369 φέρει σφραγίδα με παράσταση ταυροκαθαψίων (?) και επιγραφές και στις δύο όψεις, η μία εκ των οποίων είναι *supra sigillum*. Τα δύο άλλα ενεπίγραφα αναρτημένα σφραγίσματα (CMS V Suppl. 3, 372 (TH Wu 430) και CMS V Suppl. 3, 371 (TH Wu 431) φέρουν το καθένα μία σύντομη επιγραφή *supra sigillum*. Τα σφραγίσματα με δύο οπές και ανοιχτή πίσω επιφάνεια φέρουν μοτίβο Πόσιος θηρών (CMS V Suppl. 3, 370/1.2) και βοοειδούς (CMS V Suppl. 3, 373).

¹¹⁰⁸ Στο CMS V Suppl. 3, 371 (TH Wu 431) υπάρχει πάνω στο σφραγιστικό αποτύπωμα το ιδεόγραμμα *CAP*, η ερμηνεία του οποίου είναι προβληματική. Panagiotopoulos 2014, σ. 72 και 219, όπου γίνεται εκ νέου αναφορά στην ερμηνεία των ιδεογραμμάτων που αφορούν σε ζώα ή σε δέρματα ζώων (βλ. ανωτέρω οικόπεδο Λιάγκα). Ο Αραβαντινός (2001, σ. 91) παρατηρεί ότι το CMS V Suppl. 3, 369/ Wu 429 που φέρει παράσταση ταυροκαθαψίων, έχει στην πίσω επιφάνειά του αποτύπωμα δέρματος, ενώ το DI που περιλαμβάνεται στην επιγραφή ερμηνεύεται ως διφθέρα, δηλαδή κατεργασμένο δέρμα.

¹¹⁰⁹Panagiotopoulos 2014, σ. 72.

¹¹¹⁰Φλούδα 2006, σ. 160. Αν και είναι πολύ πιθανό ο θησαυρός να βρισκόταν στον ανώτερο όροφο, ενδείξεις για την ύπαρξη ραφιών στον ισόγειο χώρο ενισχύουν την πιθανότητα τα σφραγίσματα να προέρχονταν από τα ράφια αυτά (Aravantinos 2001, σ. 97).

υπόθεση που ενίσχυσαν τα αποτελέσματα των ανασκαφών¹¹¹¹. Η καταστροφή του δωματίου χρονολογείται στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙ Β2 περιόδου, είναι δηλαδή σύγχρονη με την καταστροφή των οικοδομημάτων της Οδού Πελοπίδου και της γειτονικής Οπλοθήκης, κτηρίων που φαίνεται ότι ανήκαν στην ανακτορική διοίκηση και στα οποία βρέθηκαν πινακίδες γραμμικής Β γραφής¹¹¹².

4.4.4.5. Λόφος Καδμείας – Αρχείο Ανακτόρου/ Εργαστήριο επεξεργασίας μαλλιού (συμβολή οδών Επαμεινώνδου και Μεταξά)

Σε ανεξάρτητο οικοδομικό συγκρότημα αποτελούμενο από τρεις επιμήκεις χώρους (εικ. Α.4.44.β, αρ. 2), σε ισόγειο κτήριο, βρέθηκαν 10 πήλινα πώματα αποθηκευτικών σκευών, 1 εκ των οποίων ενσφράγιστο, καθώς και δίσκος με αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας¹¹¹³. Το πήλινο πώμα (πιν. Α.4.4.4.) φέρει τουλάχιστον 10 αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας¹¹¹⁴. Ο χώρος ερμηνεύθηκε αρχικά ως αρχείο λόγω της εύρεσης μιας ομοιογενούς ομάδας 17 πινακίδων, όμως έχει στοιχεία αποθηκευτικού και εργαστηριακού χαρακτήρα και σήμερα ταυτίζεται με εργαστήριο επεξεργασίας μαλλιού¹¹¹⁵. Το περιεχόμενο των πινακίδων υποδηλώνει ότι προοριζόταν για την παραλαβή, αποθήκευση και διαχείριση ακατέργαστου μαλλιού¹¹¹⁶.

¹¹¹¹Aravantinos 2001, σ. 98. Φλούδα 2006, σ. 164.

¹¹¹²Φλούδα 2006, σ. 164, 166, 304 κ.ε. Arantino et al. 2002, σ. 16.

¹¹¹³Φλούδα 2006, σ. 318: έχει υποτεθεί ότι τα αποτυπώματα στον δίσκο αποτελούσαν εγγύηση της ποιότητας του προϊόντος (μαλλιού) εκ μέρους των ανακτορικών ελεγκτών. Ο Σπυρόπουλος (Spyropoulos 1975, σ. 53, εικ. 16, πιν. XXIII, 101, 101^α) υπέθεσε ότι τα σφραγιστικά αποτυπώματα του δίσκου αποτελούσαν δοκίμια (δοκιμαστικές αποτυπώσεις) της σφραγίδας, πριν να πραγματοποιηθεί η τελική σφράγιση των ετικετών που έφεραν οι δέσμες του μαλλιού. Για την ενδεχόμενη σχέση της κατεργασίας και της ζύγισης του μαλλιού με τα τάλαντα στην προνομισματική κοινωνία βλ. Nicolet 2006, σ. 7-8.

¹¹¹⁴ Φέρει παράσταση *Ποτνίου θηρών*. Το σφράγισμα προέρχεται από δωμάτιο με πολλούς ψευδόστομους αμφορείς και άλλα αγγεία (Panagiotopoulos 2014, σ. 73).

¹¹¹⁵ Φλούδα 2006, σ. 315 με προγενέστερη βιβλιογραφία, στην οποία γίνεται συσχετισμός ανάμεσα στο χώρο του Θηβαϊκού αρχείου και της δυτικής πτέρυγας του ανακτόρου της Κνωσού, όπου βρέθηκαν οι πινακίδες καταγραφής μαλλιού στις εκεί αποθήκες.

¹¹¹⁶Shelmedrine 1997a, σ. 387-389. Spyropoulos 1975, σ. 26, 53. Φλούδα 2006, σ. 316, 318.

4.4.4.6. Λόφος Καδμείας – Οικία Κάδμου

Στις ανασκαφές της Οικίας του Κάδμου το 1911 βρέθηκε 1 σφράγισμα αντικειμένου ή συνδυασμού (πιν. Α.4.4.4.)¹¹¹⁷. Η ανασκαφική συνάφεια είναι άγνωστη. Ανήκει στον δισκοειδή τύπο και φέρει στην πίσω επιφάνειά του αποτύπωμα δεμένου «πακέτου» από δέρμα ή περγαμηνή¹¹¹⁸.

4.4.4.7. Η σημασία των ενεπίγραφων σφραγισμάτων της Θήβας

Οι επιγραφές των σφραγισμάτων, άλλοτε παρέχουν στοιχειώδεις πληροφορίες (είδος του ζώου), άλλοτε σύνθετες (τον προμηθευτή των αγαθών ή τη διοικητική πράξη), και επιτρέπουν συγκρίσεις με το περιεχόμενο των πινακίδων. Η διανομή των ζώων πραγματοποιείται σε συνδυασμό με τουλάχιστον τρεις διοικητικούς μηχανισμούς (o-ra, qe-te-o, qe-te-a, a-ro-do-ke). Τα 60 σφραγίσματα του κτηρίου III αντικατοπτρίζουν ένα ευρύτερο φάσμα δραστηριοτήτων που σχετίζεται με τη διαχείριση των ζώων¹¹¹⁹. Το γεγονός ότι τα εισερχόμενα αγαθά προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές του διοικητικού κέντρου σε συνδυασμό με την ύπαρξη τουλάχιστον δέκα γραφείων σε περιφερειακές θέσεις, αλλά και περισσότερων των είκοσι προσώπων που κατείχαν ή χρησιμοποιούσαν χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια ή πολύ καλής ποιότητας σφραγίδες, αποδεικνύει ότι το ανάκτορο της Θήβας ασκούσε εντατικό έλεγχο σε εξαρτώμενα εδάφη, μια διοικητική οργάνωση χωρίς παράλληλο ανάμεσα στα μυκηναϊκά ανάκτορα¹¹²⁰.

4.4.5. ΜΙΔΕΑ

4.4.5.1. Ακρόπολη Μιδέας, περιοχή της Δυτικής Πύλης

Στην περιοχή της Δυτικής Πύλης της ακρόπολης της Μιδέας (εικ. Α.4.46. αρ.1) ήρθε στο φως ένα μεγάλο κτηριακό συγκρότημα εσωτερικά του τείχους, με

¹¹¹⁷Στο **CMS VS 1B, 354** χαρακτηρίζεται λανθασμένα ως σφράγισμα με επίπεδη βάση. Οι νεώτεροι μελετητές το κατατάσσουν στα σφραγίσματα αντικειμένων (Panagiotopoulos 2014, σ. 72, υποσημ. 574) ή τα σφραγίσματα συνδυασμού (Φλούδα 2006, σ. 304).

¹¹¹⁸Το σφραγιστικό αποτύπωμα προέρχεται από σφραγιστικό δαχτυλίδι και εικονίζει δύο βοοειδή εκατέρωθεν δέντρου (Panagiotopoulos 2014, σ. 72. Krzyszkowska 2005, σ. 282. Hallager 2005a, σ. 252).

¹¹¹⁹Panagiotopoulos 2014, σ. 231.

¹¹²⁰Aravantinos 1987, σ. 19-20. Panagiotopoulos 2014, σ. 231.

εργαστηριακούς και αποθηκευτικούς χώρους. Σε στρώμα καταστροφής ΥΕ ΙΙΙΒ(?) περιόδου, στο δωμάτιο VI b βρέθηκε 1 ενεπίγραφο κανονικό σφράγισμα με δύο οπές και αετωματική πίσω επιφάνεια (εικ. Α.4.48. / πιν. Α.4.4.5.) και *supra sigillum* το ιδεόγραμμα GRA (σιτάρι)¹¹²¹. Στην ανασκαφή του δωματίου VIb και του γειτονικού του VIa που επικοινωνούσαν μεταξύ τους¹¹²², βρέθηκαν πολλά σφονδύλια, τα οποία σε συνδυασμό με το θέμα του σφραγιστικού αποτυπώματος (αράχνη/ εικ. Α.4.19.), οδήγησαν στην υπόθεση ότι λάμβανε χώρα ανταλλαγή υφασμάτων και σιταριού ή μερίδων σιταριού για τη συντήρηση του προσωπικού που απασχολείτο στην υφαντουργία¹¹²³. Είναι όμως πιθανότερο το σφράγισμα να υποδεικνύει παράδοση σιταριού για φύλαξη στον χώρο VIb¹¹²⁴.

4.4.5.2. Ακρόπολη Μιδέας, ΝΔ κλιτύς

Το κτηριακό συγκρότημα στη ΝΔ κλιτύ της ακρόπολης περιλαμβάνει οικοδομήματα που διαμορφώνονται εκατέρωθεν του δρόμου στα βόρεια της Δυτικής Πύλης, κτισμένα σε άνδηρο. Καταστράφηκαν από σεισμό και πυρκαγιά στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΒ 2 ή στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙ Γ περιόδου. Οι ανασκαφείς απέδωσαν εργαστηριακή λειτουργία στους χώρους του συγκροτήματος, οι ενδείξεις όμως για την αποθήκευση διατροφικών αγαθών είναι ισχυρότερες¹¹²⁵. 1 ενεπίγραφο κανονικό σφράγισμα με δύο οπές και αετωματική πίσω επιφάνεια βρέθηκε μεταξύ των δωματίων I-V (παραπλεύρως του δωμ. VII) (εικ. Α.4.46. αρ. 2 / πιν. Α.4.4.5.). Το σφράγισμα προέρχεται από ΥΕ ΙΙΙ Β2 ανασκαφικό στρώμα και σχετίζεται με δύο φακοειδείς σφραγιδολίθους¹¹²⁶.

¹¹²¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 80. Φλούδα 2006, σ. 133. Εκτιμάται ότι τα σφραγίσματα αρχικά πρέπει να ήταν πολύ περισσότερα. Ο περιορισμένος αριθμός των διατηρημένων σφραγισμάτων οφείλεται στη διάβρωση της πλαγιάς, όπως στις Μυκήνες και την Τίρυνθα (Pluta 2011, σ. 202).

¹¹²² Σχετικά με τη διαρρύθμιση των χώρων και το περιεχόμενό τους, το οποίο προδίδει μια πολυδιάστατη λειτουργία βλ. Φλούδα 2006, σ. 132-133.

¹¹²³ Demakoroulou et al. 1997-1998, σ. 68.

¹¹²⁴ Η εύρεση δύο σφραγιδολίθων υποδεικνύει την ύπαρξη γραφειοκρατικής δραστηριότητας (Φλούδα 2006, σ. 133-134). Οι σφραγιδολίθοι βρέθηκαν στα δωμάτια VIa και VIb. Ένας ενεπίγραφος ψευδόστομος αμφορέας κρητικής προέλευσης ενισχύει τη σημασία του χώρου.

¹¹²⁵ Demakoroulou et al. 2003, σ. 11, εικ. 2,21 (εργαστηριακή χρήση). Φλούδα 2006, σ. 134 (αποθηκευτική χρήση).

¹¹²⁶ Οι σφραγιδολίθοι έχουν αρ. ευρετηρίου **CMS V Suppl. 3, 235 και Ναύπλιον AM 2818 γ**. Το σφράγισμα φέρει σφραγιστικό αποτύπωμα με την παράσταση μάχης ζώων και είναι ενεπίγραφο και στις τρεις πλευρές. Οι ανασκαφείς υπέθεσαν ότι το σφράγισμα έπεσε από ανώτερα άνδηρα,

4.4.5.3. Ακρόπολη Μιδέας, χαμηλό ανάλημμα

Στο συγκρότημα του Μεγάρου (δωμάτιο VII) βρέθηκαν 3 κανονικά σφραγίσματα με δύο οπές (εικ. Α.4.46, αρ. 3 και Α.4.47.). Ο χώρος παρουσιάζει ιδιαίτερη αρχιτεκτονική, όμως του αποδίδεται και αποθηκευτική χρήση με βάση τα ευρήματα¹¹²⁷. Το πρώτο σφράγισμα (CMS V Suppl. 3, 239), με δύο οπές και θολωτή πίσω επιφάνεια, προέρχεται από ΥΕ III Β στρώμα καταστροφής και ήταν πιθανώς πεσμένο από ανώτερο όροφο¹¹²⁸. Σε μεταγενέστερη (επίσης ΥΕ III Β) φάση του δωματίου χρονολογούνται 2 ενεπίγραφα σφραγίσματα με δύο οπές και αετωματική πίσω επιφάνεια. Το πρώτο (CMS V Suppl. 3, 240/ MI Wv 5) βρέθηκε ανάμεσα σε κατάλοιπα διαλυμένων ωμοπλίνθων ή διαταραγμένου δαπέδου, σε στρώμα καταστροφής ΥΕ III Β2 περιόδου, και πιθανότατα δεν ήταν *in situ*¹¹²⁹. Το δεύτερο (CMS V Suppl. 3, 238 / Wv 1), προέρχεται από διαταραγμένο στρώμα που αντιστοιχούσε πιθανότατα στην ΥΕ III Β φάση του χώρου¹¹³⁰.

σύμφωνα όμως με τη Φλούδα, αποτελούσε τμήμα των κατά χώραν ευρημάτων (Φλούδα 2006, σ. 135 και 137-138. Panagiotopoulos 2014, σ. 80). Το σφράγισμα φέρει *supra sigillum* την επιγραφή *ο-ρα*, ενώ στην τρίτη πλευρά του αναφέρεται το πρόσωπο, στο οποίο απεστάλη στο Μέγαρο (*a3-so-ni-jo* και *me-ka-ro-de*) το συνοδευόμενο με το σφράγισμα αγαθό.

¹¹²⁷ Φλούδα 2006, σ. 124. Panagiotopoulos 2014, σ. 80. Walberg 1998b, σ. 176. Ο χώρος έφερε κεντρικό στήριγμα οροφής και ήταν διακοσμημένος με κονίαμα. Περιείχε ειδώλια και όστρακα γραπτής και ακόσμητης κεραμικής, καθώς και θραύσματα πύθων που καθόρισαν την ερμηνεία του.

¹¹²⁸ Panagiotopoulos 2014, σ., 80, Φλούδα 2006, σ. 124. Walberg 1996-1997, σ. 133-134, πιν. IC, ID. Το σφράγισμα φέρει ένα σφραγιστικό αποτύπωμα με παράσταση αιγοειδούς και είναι ανεπίγραφο.

¹¹²⁹ Φλούδα 2006, σ. 125-126 και σ. 125, υποσημ. 334 με προγενέστερη βιβλιογραφία. Φέρει μια δύσκολα αναγνωρίσιμη εικόνα και είναι ενεπίγραφο και στις δύο πλευρές (CMS V Suppl. 3, 240/ MI Wv 5). Φέρει το ιδεόγραμμα *130 OLE *supra sigillum* και τη γενική πτώση ανδρικού ονόματος (*pa-zo-jo*) στη μία από τις δύο άλλες επιφάνειές του (Panagiotopoulos 2014, 80). Και τα δύο σφραγίσματα του δωματίου VII τεκμηριώνουν την παράδοση ελαιολάδου.

¹¹³⁰ Το δυσανάγνωστο σφραγιστικό αποτύπωμα εικονίζει πιθανότατα ένα τετράποδο. Δύο όψεις είναι ενεπίγραφες, η μία με το ιδεόγραμμα του ελαιολάδου (*130 OLE) και η άλλη με τη λέξη *ro-zo* που δεν έχει ερμηνευθεί, αλλά φαίνεται ότι δήλωνε το τοπωνύμιο προέλευσης ή το πρόσωπο που παρέδιδε δοχείο με λάδι (Panagiotopoulos 2014, σ. 80, 82. Φλούδα 2006, σ. 125 και σ. 125 υποσημ. 332. Demakourou et al. 1994, σ. 38-39, εικ. 58,60, 41. Walberg 1998a, σ. 41-42.). Ο Pluta (2011, σ. 202-203) θεωρεί ότι οι επιγραφές των πήλινων σφραγισμάτων MI Wv 1 και MI Wv 5 (*ro-zo* και *pa-zo-jo* αναφέρονται στον ίδιο όνομα προσώπου και ότι η διαφορά οφείλεται σε λανθασμένη απόδοση του σημείου από τον γραφέα)

4.4.6. ΤΙΡΥΝΘΑ

Από την ακρόπολη της Τίρυνθας προέρχονται μόνο 2 σφραγίσματα πωμάτων αγγείων (**πιν. Α.4.4.6./ εικ. Α.4.50.**)¹¹³¹. Σε οικία ύστερης ΥΕ ΙΙΙ Γ περιόδου στην Κάτω Ακρόπολη (δωμάτιο 106, 106^α) βρέθηκε 1 σφράγισμα πώματος αγγείου (ψευδόστομου αμφορέα), το οποίο φέρει συνολικά οκτώ σφραγιστικά αποτυπώματα φακοειδούς σφραγιδολίθου (**CMS V Suppl. 1B 427**). Η ακριβής θέση εύρεσης είναι άγνωστη ¹¹³². Ένα δεύτερο σφράγισμα πώματος με εννέα σφραγιστικά αποτυπώματα του ίδιου φακοειδούς σφραγιδολίθου προέρχεται από την κάτω πόλη της Τίρυνθας. Ανήκει σήμερα σε ιδιωτική συλλογή (**CMS V Suppl. 1B nr. 427**). Το κτήριο χρησίμευε παράλληλα ως κατοικία, εργαστήριο και αποθηκευτικός χώρος¹¹³³. Η ανεύρεση, κοντά σε εστία τετηγμένου μολύβδου, μιας από τις πολλές γραφίδες της Κάτω Ακρόπολης, εκτός του ότι επιβεβαιώνει την γραφειοκρατική δραστηριότητα στην περιοχή, συνιστά μοναδικό τεκμηριωμένο παράδειγμα συνδυασμού εργαστηριακής και γραφειοκρατικής δραστηριότητας βάσει των έως σήμερα δεδομένων¹¹³⁴.

4.4.7. ΜΕΝΕΛΑΕΙΟΝ

Σε μυκηναϊκό κτηριακό συγκρότημα, στο Μενελάειον (**εικ. Α.4.51.**), βρέθηκε 1 σφράγισμα πώματος αγγείου με εννέα σφραγιστικά αποτυπώματα ενός φακοειδούς σφραγιδολίθου με την παράσταση δύο τετραπόδων (**CMS V Suppl. 1B, 348γ**). Σημαντική παρατήρηση αποτελεί η αποτύπωση φύλλων αμπελιού στο κατώτερο μέρος του ενσφράγιστου πώματος ¹¹³⁵. Το εύρημα χρονολογείται πιθανότατα στην ΥΕ ΙΙΙ Β2¹¹³⁶. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν 2 ακόμα σφραγίσματα πωμάτων χωρίς σφραγιστικό αποτύπωμα, ένας ασκός και τρεις κρατήρες. Τα

¹¹³¹ Ο περιορισμένος αριθμός σφραγισμάτων από την ακρόπολη της Τίρυνθας ίσως οφείλεται στη διάβρωση του εδάφους της πλαγιάς. Η διατήρηση των σφραγισμάτων πωμάτων αγγείων ενδεχομένως οφείλεται στο μεγαλύτερο μέγεθος αυτού του τύπου σε σχέση με τους υπόλοιπους τύπους σφραγισμάτων (Pluta 2011, σ. 205).

¹¹³² Το σφραγιστικό αποτύπωμα (**CMS V Suppl. 1B, 427**) εικονίζει ένα ταύρο με κεφάλι γυρισμένο προς τα πίσω και ένα κλαδί. Σχετικά με την ιδιαιτερότητα της χρονολόγησης του στρώματος βλ. Krzyszkowska 2005, σ. 300.

¹¹³³ Panagiotopoulos 2014, σ. 82-83, εικ. 25.

¹¹³⁴ Φλούδα 2006, σ. 121.

¹¹³⁵ Dawkins 1909/1910. σ. 7, εικ. 1.BSA 16 σ. 9-10

¹¹³⁶ Pluta 2011, σ. 201.

αγγεία και προφανώς τα δύο σφραγίσματα πωμάτων προέρχονται από ένα τρίτο δωμάτιο στα ανατολικά, στο νότιο τμήμα του κτηρίου ή στην είσοδο του κεντρικού διαδρόμου. Η καταστροφή του κτηρίου χρονολογείται στα τέλη της ΥΕ III Β. Βάσει της κάτοψης του κτηρίου και της κεραμεικής πρόκειται για ιδιωτική οικία¹¹³⁷.

4.4.8. ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Οι πρόσφατες ανασκαφές του Μυκηναϊκού ανακτόρου στη θέση «Άγιο Βασίλειο», στο Ξηροκάμπι Λακωνίας, έφεραν στο φως ένα νέο αρχείο πινακίδων Γραμμικής Β γραφής, πήλινων «ετικεττών» και σφραγισμάτων¹¹³⁸. Τα ευρήματα εντοπίστηκαν σε χώρο περίπου 2 τμ, στη Δυτική Στοά του οικοδομήματος, στα δυτικά της Κεντρικής Αυλής του (εικ. Α.4.52.). Περιλαμβάνονταν σε στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά και ήταν πεσμένα από τον ανώτερο όροφο. Η πτώση των ευρημάτων τεκμηριώνεται ανασκαφικά, αφού βρέθηκαν επάνω και ανάμεσα σε τμήματα δαπέδου, του οποίου αποκαθίσταται η κατασκευή¹¹³⁹. Με βάση την κεραμική, η καταστροφή χρονολογείται στα τέλη της ΥΕ IIIA2 ή πολύ νωρίς στις αρχές της ΥΕ IIIB περιόδου¹¹⁴⁰. Οι ανασκαφές έχουν φέρει στο φως μέχρι σήμερα 79 θραύσματα πινακίδων και 13 πήλινα σφραγίσματα¹¹⁴¹. Η «κανονική» τυπολογία των διοικητικών τεκμηρίων αποδεικνύει ότι ήδη στις αρχές της ΥΕ IIIB περιόδου το διοικητικό σύστημα των «Τρίτων Ανακτόρων», σύμφωνα με τον Πετράκη¹¹⁴², είχε πλήρως αναπτυχθεί.

4.4.9. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η συγκέντρωση των μυκηναϊκών σφραγισμάτων στο ευρύτερο περιβάλλον των ανακτορικών κέντρων τεκμηριώνει αποκεντρωμένη σφραγιστική δραστηριότητα, ιδιαίτερα στην Πύλο και τις Μυκήνες, για τις οποίες τα δεδομένα είναι πληρέστερα. Με εξαίρεση την *Αποθήκη Οίνου* της Πύλου και τις

¹¹³⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 83. Krzyszkowska 2005, σ. 299.

¹¹³⁸ Βασιλογάμβρου 2013, σ. 107-108. Βασιλογάμβρου 2016, σ. 155,157,158,162-163.

¹¹³⁹ Στρώμα πηλού αποτελούσε το υπόστρωμα του δαπέδου, ενώ το κυρίως δάπεδο ήταν κατασκευασμένο από κονίαμα και βότσαλα (Βασιλογάμβρου 2016, σ. 157).

¹¹⁴⁰ Βασιλογάμβρου 2013, σ. 108.

¹¹⁴¹ Βασιλογάμβρου 2016, σ. 157. Δυστυχώς δεν υπάρχει ακόμη πλήρης δημοσίευση.

¹¹⁴² Petrakis 2017, σ. 73.

απομακρυσμένες οικίες του λόφου της Παναγίας και την Οικία Πέτσα στις Μυκήνες, οι χώροι στους οποίους παρατηρείται σφραγιστική δραστηριότητα βρίσκονται σε περιοχές με άμεση πρόσβαση στο ανάκτορο ή την ακρόπολη. Ο χώρος με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση σφραγισμάτων στη Θήβα απέχει ελάχιστα από τις πύλες της πόλης.

Τα κύρια είδη των πήλινων μυκηναϊκών σφραγισμάτων (κανονικά και μη κανονικά σφραγίσματα με δύο οπές), η κατάσταση διατήρησής τους, η ποιότητα των σφραγίδων που έχουν αποτυπωθεί σε αυτά και οι σχέσεις τους με τις πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής, που συνήθως εντοπίζονται ανάμεσα στα συνευρήματα, επιτρέπουν μια σειρά παρατηρήσεων. Στην Πύλο είναι δυνατή η διάκριση ανάμεσα σε ενεργά ή μη ενεργά σφραγίσματα τη χρονική στιγμή της καταστροφής. Επισημαίνονται διασταυρώσεις ανάμεσα σε υπευθύνους σφράγισης και γραφείς, καθώς και κατηγοριοποίηση των υπευθύνων σφράγισης σε περισσότερο ή λιγότερο δραστήριους, αλλά και σε εκείνους που διέμεναν στο ανάκτορο και εκείνους που δραστηριοποιούνταν στην ύπαιθρο. Στις Μυκήνες ένοικοι ιδιωτικών οικιών, ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής, φαίνεται ότι ήταν εξουσιοδοτημένοι με διοικητικές ευθύνες εκτός ανακτόρου.

Το σημαντικότερο όλων, όμως, είναι ότι μέσω των σφραγισμάτων, των επιγραφών τους και του περιεχομένου των πινακίδων τεκμηριώνονται σχέσεις τόσο με θέσεις απομακρυσμένες που οριοθετούν την επικράτεια των μυκηναϊκών ανακτόρων (Θήβα), όσο και σχέσεις μεταξύ ανακτόρων διαφορετικών περιοχών (Μυκήνες και Θήβα). Οι εισηγμένοι από την Κρήτη αμφορείς στις Μυκήνες και τη Μιδέα και τα ενσφράγιστα πώματά τους υποδηλώνουν μεγαλύτερης εμβέλειας διατοπικές σχέσεις και συναλλαγές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΚΝΩΣΟΣ

Ιδιαίτεροι λόγοι επέβαλαν την εξέταση και παρουσίαση των πήλινων σφραγισμάτων της Κνωσού σε ξεχωριστό κεφάλαιο. Η θέση αυτή έχει αποδώσει μεγάλο αριθμό πήλινων σφραγισμάτων που ξεπερνούν τα 1000¹¹⁴³. Επιπλέον, η σφραγιστική δραστηριότητα στην Κνωσό τεκμηριώνεται από την ΠΜ ΙΙΙ περίοδο και ως την τελική καταστροφή του ανακτόρου. Τα περισσότερα σφραγίσματα φαίνεται ότι προέρχονται από τη φάση της τελικής καταστροφής του ανακτόρου¹¹⁴⁴. Τα σφραγίσματα των προγενέστερων περιόδων συνήθως δεν προέρχονται από αδιατάρακτα ανασκαφικά στρώματα ή δεν ανήκουν σε γνωστό ανασκαφικό περιβάλλον λόγω της διαδοχής των αρχιτεκτονικών φάσεων και την ελλιπή ανασκαφική τεκμηρίωση. Πολλές φορές, πρωιμότεροι σφραγιστικοί τύποι είτε έχουν αποτυπωθεί σε μεταγενέστερα είδη σφραγισμάτων είτε έχουν εντοπιστεί σε μεταγενέστερα ανασκαφικά στρώματα.

Γενικότερα προβλήματα χρονολόγησης των φάσεων του ανακτόρου δυσχεραίνουν τη χρονολόγηση των σφραγισμάτων, όπως για παράδειγμα η ακριβής έναρξη της Νεοανακτορικής Περιόδου στην Κνωσό, αλλά και η απουσία ΥΜ ΙΒ διοικητικών τεκμηρίων σε αντίθεση με τη συνήθη χρονολόγηση των υπολοίπων συνόλων νεοανακτορικών σφραγισμάτων της Κρήτης¹¹⁴⁵. Αβέβαιη παραμένει επίσης η χρονολόγηση της τελικής καταστροφής του ανακτόρου¹¹⁴⁶.

Σημαντικά σύνολα σφραγισμάτων από την Κνωσό, όπως αυτά του Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων (*North end of Long Corridor/"Hieroglyphic Deposit"*), αλλά και το σύνολο από τα Θησαυροφυλάκια του Ιερού (*Temple Repositories*) ανήκουν, όπως φαίνεται, σε μεταβατικές φάσεις, αφού, αφ' ενός μεν, παρουσιάζουν μια εξέλιξη που δεν αποτυπώνεται σε αντίστοιχα σύνολα από την Κρήτη με σαφή χρονολόγηση, αφ' ετέρου δε, εμπεριέχουν ετερόκλητα στοιχεία καθιστώντας την Κνωσό θέση – μήτρα για τη γέννηση και την ανάπτυξη σφραγιστικών πρακτικών¹¹⁴⁷.

¹¹⁴³ Popham & Gill 1995, σ. 6.

¹¹⁴⁴ Popham & Gill 1995.

¹¹⁴⁵ Τσαγκαράκη 2006, σ. 117-119 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹¹⁴⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 83 και 85.

¹¹⁴⁷ Petrakis 2017.

5.1. ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

5.1.1. Μεμονωμένα πήλινα σφραγίσματα Προανακτορικής και Παλαιοανακτορικής περιόδου

Στο παρελθόν είχε θεωρηθεί ότι τα δύο σφραγίσματα αντικειμένων που βρέθηκαν σε οικία κάτω από την Δυτική Αυλή του μεταγενέστερου ανακτόρου της Κνωσού (εικ. Α.5.1. και Α.5.4. αρ. 1) ήταν τα πρωιμότερα πήλινα σφραγίσματα στην Κρήτη, καθώς είχαν βρεθεί σε ανασκαφικό στρώμα ΠΜ ΙΙΑ περιόδου¹¹⁴⁸. Η νεώτερη έρευνα όμως ανέτρεψε την υπόθεση αυτή¹¹⁴⁹. Το ανασκαφικό στρώμα, στο οποίο εντοπίστηκαν, φαίνεται ότι ήταν διαταραγμένο, ενώ τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των σφραγιστικών τους τύπων αποδίδονται πλέον σε μεταγενέστερη φάση, καθώς το ένα εκ των δύο εκτιμάται ότι ανήκει στην ΜΜ ΙΙ περίοδο.

Η έρευνα των συντακτών του CMS δεν χρονολογεί κανένα από τα προανακτορικά σφραγίσματα της Κνωσού πριν την ΠΜ ΙΙΙ περίοδο, βάσει τεχνοτροπικών κριτηρίων. Η ακριβής απόδοση των σφραγισμάτων στην Προανακτορική ή την πρώιμη Παλαιοανακτορική περίοδο καθίσταται ιδιαίτερα δυσχερής, όχι μόνο λόγω των ελλιπών ανασκαφικών δεδομένων, αλλά και επειδή σφραγίσματα με προανακτορικούς τύπους εντοπίζονται σε παλαιοανακτορικά ανασκαφικά στρώματα. Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους προανακτορικά και παλαιοανακτορικά πήλινα σφραγίσματα της Κνωσού εξετάζονται από κοινού στην παρούσα μελέτη. Άλλοι λόγοι είναι οι εξής: Πρόκειται συνήθως για μεμονωμένα ευρήματα, τα οποία σπάνια αποτελούν σύνολα και επομένως δεν συμβάλλουν ιδιαίτερα στην «αποκρυπτογράφηση» της σφραγιστικής πρακτικής. Τέλος, τα περισσότερα ανήκουν στα σφραγίσματα αντικειμένων (εικ. Α.5.2.), ενώ δεν περιλαμβάνονται μεταγενέστερα είδη σφραγισμάτων, όπως για παράδειγμα τα μνηοειδή σφραγίσματα που είναι συνήθη στον Αποθέτη

¹¹⁴⁸ Πρόκειται για τα CMS II 8, Add.1 και Add. 2, ένα θραύσμα σφραγίσματος αντικειμένου και ένα θραύσμα σφραγίσματος πώματος αγγείου (stopper). Wilson D. E. The Early Minoan II A West Court House at Knossos, Ph.D. Dissertation, University of Cincinnati 1984, σ. 131 ff. Wilson 1994, σ. 37. Schoep 2005, σ. 284. Στο Vlasaki & Hallager 1995, πιν. 1 αναφέρονται με τις ενδείξεις: SF 10033 και SF 211.

¹¹⁴⁹ CMS II 8, σ. 5.

Ιερογλυφικών Τεκμηρίων, ο οποίος χρονολογείται στα τέλη της Παλαιοανακτορικής περιόδου. Επιπλέον, η διάκριση ανάμεσα στην Προανακτορική και την Παλαιοανακτορική περίοδο συνίσταται στην ύπαρξη ή την απουσία κεντρικού ή «ανακτορικού» κτηρίου, όμως η «διοικητική» δραστηριότητα στην οποία εμπλέκονται τα σφραγίσματα δεν συνδέεται απαραίτητα με την ύπαρξη κεντρικού κτηρίου¹¹⁵⁰. Τέτοιο κτήριο κατά την Προανακτορική περίοδο στην Κνωσό δεν τεκμηριώνεται ανασκαφικά, αλλά δεν μπορεί να αποκλειστεί η ύπαρξή του, καθώς έχουν εντοπιστεί οικοδομικά κατάλοιπα του τέλους της περιόδου που δεν φαίνεται να έχουν οικιακό χαρακτήρα¹¹⁵¹.

Τα περισσότερα προανακτορικά και παλαιοανακτορικά σφραγίσματα από την Κνωσό που περιλαμβάνονται στο *CMS* δεν έχουν γνωστή θέση εύρεσης. Μεμονωμένα ευρήματα προέρχονται από δέκα περίπου χώρους του ανακτόρου (πίν. Α.5.1)¹¹⁵². Εκτός από τα δύο προαναφερθέντα σφραγίσματα που βρέθηκαν κάτω από τη Δυτική Αυλή, σφραγίσματα ξύλινων βυσμάτων (ερμαρίων, θυρών και ενδεχομένως δερμάτινων δοχείων (*Stöpselplomben*) εντοπίστηκαν στην ΝΑ Αίθουσα του Πεσσού (*South-East Pillar Basement ή Room*. εικ. Α.5.4. αρ. 2), στην νότια πλευρά της Βασιλικής οδού (*Royal Road*. εικ. Α.5.4. αρ. 3)¹¹⁵³ και στην Αίθουσα του Ελαιοτριβείου (*Olive Press Room*. εικ. Α.5.4., αρ. 5). Από τον τελευταίο χώρο προέρχονται 8 σφραγίσματα αυτού του είδους, τα οποία βρέθηκαν μαζί με 1 σφράγισμα αντικειμένου και, σύμφωνα με την Παναγιωτάκη¹¹⁵⁴, ασφάλιζαν πώματα αγγείων και αποτελούν ομοιογενή ομάδα που χρονολογείται ανάμεσα στην ΠΜ ΙΙΙ και τη ΜΜ ΙΙ Α/Β περίοδο. Ορισμένα από τα σφραγίσματα βρέθηκαν σε ΜΜ ΙΑ ανασκαφικό περιβάλλον, όμως οι σφραγίδες που χρησιμοποιήθηκαν πρέπει να

¹¹⁵⁰ Schoep 2005, σ. 283 και 286.

¹¹⁵¹ Schoep 2005, σ. 283.

¹¹⁵² CMS ΙΙ 8, σ. 5-6. Schoep 2005, σ. 286. Οι τύποι και η χρονολόγηση των σφραγισμάτων στον πίνακα Α.4.2.1 έχουν συμπληρωθεί βάσει των δεδομένων του CMS ΙΙ 8, ενώ οι συνθήκες εύρεσής τους βάσει των δεδομένων που αναφέρει η Schoep (2005). Στο CMS ΙΙ 8 αναφέρονται συνολικά 20 σφραγίσματα, οι σφραγιστικοί τύποι των οποίων χρονολογούνται ανάμεσα στην ΠΜ ΙΙΙ και ΜΜ ΙΑ (CMS ΙΙ 8, 1-9, 12-17, 19, 23, 27-29), όμως μόνο τα 10 δηλώνονται με ακριβή θέση εύρεσης.

¹¹⁵³ Hood 1960, σ. 23, όπου αναφέρεται η εύρεση του σφραγίσματος σε ΜΜ ΙΒ ανασκαφικό στρώμα (βλ. επίσης Schoep 2005, σ. 286).

¹¹⁵⁴ Panagiotaki 1993a, σ. 39.

ήταν πρωιμότερες και να είχαν σφραγιστική χρήση για μεγάλο χρονικό διάστημα¹¹⁵⁵.

1 πυραμιδοειδής *nodulus* προέρχεται από την ΝΑ Αίθουσα του Πεσσού (*South-East Pillar Basement ή Room*) (εικ. Α.5.4.αρ.2) και πιθανώς 1 σφράγισμα με μία οπή¹¹⁵⁶. 3 *noduli* με το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα προέρχονται από τη ΝΔ γωνία του ανακτόρου (*South –West Palace Angle/ East end of Magazine A*. εικ. Α.5.4., αρ. 4) και ανήκουν πιθανότατα στην παλαιοανακτορική περίοδο¹¹⁵⁷. Τέλος 1 ακόμη *nodulus* βρέθηκε σε μια περιοχή εργαστηρίων, σε επίχωση κάτω από τη μεταγενέστερη Νοτιοδυτική Οικία (*S.W. House*. εικ. Α.5.4., αρ. 7). Στα συνευρήματα περιλαμβάνονται ένα θραύσμα με Γραμμική Α γραφή και MM II Α κεραμική. Το σφραγιστικό μοτίβο χρονολογείται με μεγάλη πιθανότητα στην MM II¹¹⁵⁸. Από την ίδια θέση αναφέρεται η εύρεση ενός σφραγίσματος καλαθιού, το οποίο όμως δεν εντοπίζεται στο CMS¹¹⁵⁹. 1 σφράγισμα αντικειμένου προέρχεται από την περιοχή στα νότια της Αίθουσας του Θρόνου (*Test-pit south of Throne Room*. εικ. Α.5.4. αρ. 10).

Σφραγίσματα απροσδιόριστου είδους, πιθανώς 2 ή 3, αναφέρονται με προέλευση την Αίθουσα της Λίθινης Δεξαμενής (*Room of the Stone Vats-Vat Room Deposit*. εικ. Α.5.4. αρ. 6) με συνευρήματα που χρονολογούνται στην MM IB περίοδο ή λίγο υστερότερα. Στην περιοχή “*North-West Kamares Area*” (εικ. Α.5.4. αρ. 8) αποδίδεται 1 σφράγισμα αντικειμένου, ενώ 1 ακόμα θεωρείται με επιφύλαξη ότι προέρχεται από την Ανατολική πτέρυγα (*Domestic Quarter*. εικ. Α.5.4. αρ. 9). Τα

¹¹⁵⁵ CMS II 8, σ. 6.

¹¹⁵⁶ Στον χώρο αυτό αποδίδονται δύο ακόμα σφραγίσματα, ένα σφράγισμα με μία οπή και πυραμιδοειδή πίσω επιφάνεια και ένα απροσδιόριστο σφράγισμα (πίν. Α.5.1.). Ένας ακόμη *nodulus* με δύο διαφορετικά σφραγιστικά αποτυπώματα (CMS II 8, 51 και 54) από τον ίδιο χώρο χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙ. Βάσει του ημερολογίου της ανασκαφής βρέθηκαν σε ανασκαφικό στρώμα μεγάλου πάχους, το οποίο περιελάμβανε κεραμική διαφόρων φάσεων. Τα CMS II 8, 7 και 19 προέρχονται από MM I σφραγίδες πιθανώς. Τα υπόλοιπα πρέπει να έφεραν σφραγίδες μεταγενέστερες της MM II περιόδου (CMS II 8, σ. 6). Για τη σημασία των σφραγισμάτων από τον χώρο αυτό βλ. Shoer 2005, σ. 286.

¹¹⁵⁷ Πρόκειται για τα CMS II 8, 374/1-3 (HMs 1100, HMs 1100a και KSM P87/C/8). Τα δύο πρώτα βρέθηκαν σε στρώμα που χρονολογήθηκε από τον Hood στην MM IB-II A, ενώ το τελευταίο βρέθηκε το 1987 σε έρευνα του Colin MacDonald σε MM IB ανασκαφικό περιβάλλον. Στυλιστικά χρονολογούνται πιθανότατα μεταξύ MM IB και MM II (CMS II 8, σ. 5 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹¹⁵⁸ CMS II 8, σ. 6.

¹¹⁵⁹ Schoer 2005, σ. 286, όπου αναφέρεται ότι τα δύο σφραγίσματα βρέθηκαν σε MM ΙΙΑ ανασκαφικό περιβάλλον μαζί με ένα ενεπίγραφο δελτάριο με οπή ανάρτησης (*clay label*).

τελευταία χρονολογούνται στην Προανακτορική περίοδο (πίν. Α.4.2.1). Η Schoep¹¹⁶⁰ αναφέρει επιπλέον ένα ΠΜ ΙΙΙ σφράγισμα πώματος αγγείου, στο οποίο είχαν αποτυπωθεί δύο διαφορετικές σφραγίδες και το οποίο προέρχεται από την περιοχή στα νότια του ανακτόρου (*South Front House*), έξω από την περιοχή του μεταγενέστερου ανακτόρου (εικ. Α.5.3.). 4 σφραγίσματα χρονολογούνται στην ΜΜ ΙΙ ή στην ΜΜ ΙΙ-ΙΙΙ βάσει εικονογραφικών κριτηρίων, 1 *nodulus* από τον διάδρομο της Οικίας των Πινακίδων (*Corridor of the House Tablets*. εικ. Α.5.4. αρ. 11), 1 σφράγισμα πώματος αγγείου (*stopper*) από το νεκροταφείο των Κάτω Γυψάδων (εικ. Α.5.4. αρ. 12), 1 ακόμη *nodulus* από την Αποθήκη 4 (*Magazine 4*. εικ. Α.5.4. αρ. 13) και 1 σφράγισμα σε πίθο από την Αποθήκη Πίθων με Μετάλλια (*Magazine of the Medallion Pithoi*. εικ. Α.5.4. αρ. 14).

Παρά τον αποσπασματικό χαρακτήρα των πρώιμων σφραγισμάτων και την αδυναμία ενταξής τους σε ακριβές ανασκαφικό και χρονολογικό πλαίσιο, η εύρεσή τους στην Κνωσό, επιτρέπει τη διατύπωση ορισμένων παρατηρήσεων. Τα περισσότερα σφραγίσματα ανήκουν στον τύπο των σφραγισμάτων αντικειμένων. Εξαιρέση αποτελούν οι 5 *noduli*, εκ των οποίων μόνο ένας ανήκει στην Προανακτορική περίοδο και το 1 σφράγισμα με μία οπή από την ΝΑ Αίθουσα του Πεσσού (*South-East Pillar Room*), είδος που κυριαρχεί κατά τη Νεοανακτορική περίοδο. Το σύστημα πολλαπλής σφράγισης, σύνηθες στην Παλαιοανακτορική Φαιστό και το Μοναστηράκι, επιβεβαιώνεται σε ένα σφράγισμα από την οικία της Δυτικής Αυλής, αλλά και σε ένα σφράγισμα πώματος αγγείου (*stopper*) από το νεκροταφείο των Κάτω Γυψάδων. Ο πηλός των σφραγισμάτων της οικίας της Δυτικής Αυλής δεν είναι εγχώριος και για τον λόγο αυτό η Schoep¹¹⁶¹ υπέθεσε ότι τα σφραγίσματα ασφάλιζαν δώρα που προέρχονταν από άλλες περιοχές, χωρίς να αποκλείεται η χρήση της σφράγισης σε άλλους τομείς και δραστηριότητες.

Η εύρεση σφραγισμάτων κατά την ΠΕΧ στην ηπειρωτική Ελλάδα συνδυάζεται με την ύπαρξη κεντρικών κτηρίων και τον ρόλο που αυτά επιτελούσαν στο πλαίσιο μιας συγκεντρωτικής αναδιανεμητικής διοίκησης. Σύμφωνα με την

¹¹⁶⁰ Schoep 2005, σ. 286. Hood & Kenna 1973 σ. 103-106. Το σφράγισμα ταυτίζεται με το CMS II 8, 6 (HMs 1099) από το νότιο άκρο του ανακτόρου (*South Edge of Palace*), όμως στο CMS δεν αναφέρονται δύο σφραγιστικά αποτυπώματα.

¹¹⁶¹ Schoep 2005, σ. 284.

Schoep¹¹⁶², στην Κνωσό δεν είναι δυνατό να τεκμηριωθεί τέτοιου είδους συσχετισμός, καθώς είναι πιθανότερο ότι τα ευρήματα είχαν σχέση με τον ρόλο των “ελίτ” έξω από το ανάκτορο. Η ΠΜ Ι, ΠΜ ΙΙΑ και ΠΜ ΙΙΒ κεραμική που προέρχεται από ανασκαφικά στρώματα που βρίσκονται κάτω από το ανάκτορο, αλλά και έξω από αυτό, περιλαμβάνει αγγεία πόσεως και οδηγεί στο συμπέρασμα ότι εκτεταμένες τελετουργικές πρακτικές λάμβαναν χώρα εκείνη την εποχή, στις οποίες εντάσσονταν οινοποίηση και γεύματα¹¹⁶³. Αυτού του τύπου οι διοργανώσεις προϋποθέτουν μια στοιχειώδη κοινωνική σύνθεση χωρίς απαραίτητα να εκλαμβάνονται ως ένδειξη παρουσίας κεντρικής εξουσίας¹¹⁶⁴. Οι Day και Wilson¹¹⁶⁵ απέδωσαν σε ένα πιθανό ΠΜ κεντρικό κτήριο κάτω από το ανάκτορο περισσότερο τελετουργική, παρά οικονομική λειτουργία.

5.1.2 Αποθέτης Ιερογλυφικών Τεκμηρίων (North end of Long Corridor / "Hieroglyphic Deposit".)

Το σύνολο των ευρημάτων του Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων (*North end of Long Corridor ("Hieroglyphic Deposit")*) στο εξής ΑΙΤ/ΗΔ, αν και παρουσιάζει προβλήματα ως προς την ομοιογένεια και τη χρονολόγησή του, δίνει την καλύτερη εικόνα για το παλαιοανακτορικό διοικητικό σύστημα, καθώς τοποθετείται χρονολογικά, πιθανότατα, στα τέλη της Παλαιοανακτορικής περιόδου.

Το εύρημα ήρθε στο φως το 1900, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Evans, σε στενό τετράγωνο χώρο κάτω από το κλιμακοστάσιο που βρίσκεται στην Δυτική Πτέρυγα του ανακτόρου, στο ΒΑ άκρο του Μακρού Διαδρόμου των αποθηκών (*Long Corridor*), στα ανατολικά των αποθηκών 16-18 (εικ. Α.5.4.αφ.15/εικ. Α.5.5.). Στον χώρο αυτό βρέθηκαν 102 διοικητικά τεκμήρια, όχι μόνο πήλινα σφραγίσματα, ένα σύνολο αρχειακού χαρακτήρα που συνιστά «θησαυρό». Πρόκειται για το μεγαλύτερο αριθμό διοικητικών τεκμηρίων Κρητικής

¹¹⁶² Schoep 2005, 290.

¹¹⁶³ Schoep 2005, 284. Day & Wilson 1999, 43.

¹¹⁶⁴ Schoep 2005, 284-285.

¹¹⁶⁵ Day και Wilson 1999, 2002.

Ιερογλυφικής γραφής στην Κνωσό¹¹⁶⁶. Από τα 40 συνολικά σφραγίσματα, τα 11 μόνο αποδίδονται με βεβαιότητα στον αποθέτη, τα υπόλοιπα 22 αποδόθηκαν από τον Evans και ακόμα 6 από τους συντάκτες του CMS¹¹⁶⁷. Στο CMS έχουν καταχωρηθεί 31 μηνοειδή σφραγίσματα, 1 *nodulus* με πυραμιδοειδή επιφάνεια, 10 σφραγίσματα με επίπεδη βάση, 1 σφράγισμα με μία οπή σε σχήμα πυραμίδας και 1 σε αναρτημένο σφράγισμα με ανοικτή πίσω επιφάνεια (βλ. πιν. Α.5.2). Σε 13 μηνοειδή σφραγίσματα έχουν αποτυπωθεί δύο διαφορετικές σφραγίδες, ορισμένες εκ των οποίων επαναλαμβάνονται δύο φορές, ενώ σε ορισμένα επαναλαμβάνεται η ίδια σφραγίδα δύο φορές. 7 σφραγίσματα με επίπεδη βάση σε σχήμα οριζόντιου δίσκου φέρουν από ένα μόνο σφραγιστικό αποτύπωμα, ενώ το μοναδικό σφράγισμα με επίπεδη βάση σε σχήμα κάθετου δίσκου φέρει δύο διαφορετικά σφραγιστικά αποτυπώματα. 2 σφραγίσματα με επίπεδη βάση ιδιαίτερου σχήματος φέρουν μεγαλύτερο αριθμό διαφορετικών σφραγιστικών αποτυπωμάτων, το πρώτο επτά και το δεύτερο τρία σφραγιστικά αποτυπώματα (πιν. Α.5.2. εικ. Α.5.6.ε).

Τα περισσότερα μηνοειδή σφραγίσματα είναι ενεπίγραφα¹¹⁶⁸. Πολλές φορές φαίνεται ότι φέρουν αποτυπώματα δύο διαφορετικών όψεων μιας πρισματικής σφραγίδας¹¹⁶⁹. Ένα τουλάχιστον από τα σφραγιστικά αποτυπώματα κάθε σφραγίσματος προέρχεται από ιερογλυφική σφραγίδα¹¹⁷⁰. Η «πολλαπλή σφράγιση» φαίνεται ότι αποτελεί συνήθη πρακτική στον ΑΙΤ/ΙΔ, διαφέρει όμως από το σύστημα “εντατικής σφράγισης” της Φαιστού¹¹⁷¹. Τα σφραγίσματα αντικειμένων απουσιάζουν από τον αποθέτη της Κνωσού, ενώ τα σφραγιστικά αποτυπώματα προέρχονται είτε από σφραγίδες με επιγραφές της Κρητικής Ιερογλυφικής γραφής είτε από σφραγίδες με φυσιοκρατικά μοτίβα, καθώς

¹¹⁶⁶ Evans, 1900-1901, σ. 41. Gill, 1965, σ. 66. Ο Evans αναφέρει δύο αποθέτες, έναν κύριο και ένα μικρότερο ανεξάρτητο αποθέτη. Αναλυτικότερα σχετικά με τις θέσεις εύρεσης των σφραγισμάτων βλ. Schoep 2001b, σ. 145 κ.ε. Ο ακριβής αριθμός των ευρημάτων δεν είναι σαφής, καθώς παραμένει άγνωστο ποια σφραγίσματα βρέθηκαν εκεί και ποια στις γειτονικές αποθήκες (αποθήκες 4,12,13). βλ. αναλυτικότερα Τσαγκαράκη 2006, σ. 126 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹¹⁶⁷ CMS II 8, σ. 6.

¹¹⁶⁸ Μόνο 4 από αυτά δεν φέρουν επιγραφή (Pini 1990, σ. 41).

¹¹⁶⁹ Pini 1990a, 41 και σ. 42, πιν. 4.

¹¹⁷⁰ Schoep 2001b, σ. 156. Schoep 2005, 287. Weingarten 1995, 287, 307.

¹¹⁷¹ Weingarten 1995, σ. 302 και σ. 310, πιν. 1. Στη Φαιστό μικρός αριθμός σφραγίδων έχει χρησιμοποιηθεί για τη σφράγιση πολλών σφραγισμάτων.

εκλείπουν πλέον οι σφραγίδες με γεωμετρικά μοτίβα. Τέλος, εμφανίζεται ένας νέος τύπος σφραγίσματος, το σφράγισμα με επίπεδη βάση¹¹⁷².

Η μελέτη των ευρημάτων του ΑΙΤ/HD έχει εγείρει πλήθος συζητήσεων σε ό,τι αφορά στην ακριβή θέση εύρεσης των διοικητικών τεκμηρίων, την ομοιογένεια του συνόλου, αλλά και την χρονολόγησή του, την οποία δυσχεραίνει επιπλέον η απουσία κεραμεικής. Είναι ασαφής η σχέση του ευρήματος με το κλιμακοστάσιο, το οποίο πιθανώς κατασκευάστηκε πριν την απόθεση¹¹⁷³. Το γεγονός ότι τα σφραγίσματα βρέθηκαν σε υψηλό επίπεδο στον αποθέτη οδηγεί στο συμπέρασμα είτε ότι σχημάτιζαν αρχείο *in situ* είτε ότι ήταν πεσμένα από τον πρώτο όροφο του κτηρίου. Η εύρεση ΜΜ ΙΙΙ οστράκων σε δοκιμαστική τομή κάτω από το κλιμακοστάσιο ενδεχομένως παρέχει ένδειξη για τη χρονολόγηση του αποθέτη¹¹⁷⁴.

Όμως η χρονολόγηση των ευρημάτων είναι περισσότερο σύνθετη υπόθεση. Αρχικά εξαρτάται από το γενικότερο θέμα της έναρξης της Νεοανακτορικής περιόδου στην Κνωσό, η οποία σύμφωνα με τον MacDonald τοποθετείται στην ΜΜ ΙΙΒ¹¹⁷⁵. Επομένως, ο αποθέτης εντάσσεται στην Παλαιοανακτορική περίοδο¹¹⁷⁶. Ένα δεύτερο ζήτημα σχετίζεται με την χρονολόγηση των σφραγίδων που έχουν χρησιμοποιηθεί, η οποία τοποθετείται ανάμεσα στην ΜΜ ΙΙ και την ΜΜ ΙΙΙ¹¹⁷⁷. Οι Gill και Pini¹¹⁷⁸, λαμβάνοντας υπ' όψη τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των

¹¹⁷² Weingarten 1995, σ. 302, υποσημ. 20, όπου αναφέρεται και ένας τύπος μνηοειδούς σφραγίσματος που όμως έχει εφαρμοσθεί σε δερμάτινες ταινίες συνιστώντας πιθανότατα έναν ενδιάμεσο τύπο ανάμεσα στα μνηοειδή και τα σφραγίσματα με επίπεδη βάση. Πρόκειται για το HMS 132 (με τα σφραγιστικά αποτυπώματα (CMS II 8, 39, 82, 117, 353, 611), το οποίο βάσει του CMS χαρακτηρίζεται ως σφράγισμα με επίπεδη βάση ειδικού σχήματος (βλ. πίνακα Α.4.3).

¹¹⁷³ Αν και στην Εγγύς Ανατολή μαρτυρείται απόρριψη διοικητικών τεκμηρίων κάτω από δάπεδα και κλιμακοστάσια, στη μινωική Κρήτη δεν τεκμηριώνεται τέτοια πρακτική (Schoep 2001b, σ. 147).

¹¹⁷⁴ Schoep 2001 b, σ. 146-147.

¹¹⁷⁵ MacDonald 2002, σ. 36.

¹¹⁷⁶ Τσαγκαράκη 2006, σ. 126-127 με προγενέστερη βιβλιογραφία (Gill 1965, σ. 66. Pini 1990, σ. 39/Weingarten 1994a, σ. 179 και υποσημ. 28,29/Weingarten 1995, σ. 292. Olivier 1994, σ. 164. Hallager 1996 I, σ. 57. Schoep 1999 b, σ. 267). Επίσης Weingarten 1994a, σ. 177-181.

¹¹⁷⁷ Ο Evans αρχικά χρονολόγησε τον αποθέτη στις αρχές της ΜΜ ΙΙΙ βάσει τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών των σφραγιστικών αποτυπωμάτων, αργότερα όμως τον συνέδεσε με την καταστροφή του πρώτου ανακτόρου και τον χρονολόγησε στο τέλος της ΜΜ ΙΙ (Evans SM I, 19-22, 143 και PM I, 272). Ο Pini (1990, σ. 37-46) χρονολόγησε στην ΜΜ ΙΙΙ. Ο Yule τον τοποθέτησε στην ΜΜ ΙΙ Β βάσει εικονογραφικών κριτηρίων (Yule σ. 1978, 1-7. Yule 1980, σ. 215-219). Ο Kenna (CS σ. 38), χρονολόγησε στην ΜΜ ΙΙ Β/ΙΙΙ Α και ο Reich (1970, σ. 407) θεώρησε τα ευρήματα του αποθέτη της Κνωσού σύγχρονα με τα αντίστοιχα του Ιερογλυφικού Αποθέτη των Μαλίων. Σχετικά με τις προτεινόμενες χρονολογήσεις βλ. Schoep 2001b, σ. 147 και σ. 148, πιν. 1.

¹¹⁷⁸ Gill 1965, σ. 66. Pini 1990 σ. 39.

διοικητικών τεκμηρίων του αποθέτη (χρώμα πηλού, συνθήκες καύσης, διατήρηση επιφάνειας) αμφισβήτησαν την ομοιογένειά του. Ισχυρό επιχείρημα κατά της ομοιογένειας στοιχειοθετούν οι πληροφορίες των ημερολογίων ανασκαφής του Evans, βάσει των οποίων φαίνεται ότι αποδόθηκαν στον αποθέτη ευρήματα από τις γειτονικές αποθήκες¹¹⁷⁹.

Τα σφραγιστικά αποτυπώματα διακρίθηκαν σε δύο κατηγορίες βάσει τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών¹¹⁸⁰. Στην πρώτη εντάχθηκαν πρωιμότερα γεωμετρικά, μη φυσιοκρατικά, μοτίβα, ενώ στη δεύτερη περισσότερο εξελιγμένα φυσιοκρατικά μοτίβα προερχόμενα από κυρτές σφραγιστικές επιφάνειες MM III χρονολόγησης (εικ. Α.5.6, α και γ.)¹¹⁸¹.

Η ομοιογένεια του αποθέτη ετέθη επίσης υπό εξέταση ως προς την σύνθεση των ειδών των πήλινων σφραγισμάτων που περιέχει, αλλά και ως προς την γραφή, αφού φαίνεται ότι, ενώ κυριαρχεί η Κρητική Ιερογλυφική γραφή, εντοπίζονται πρώιμα στοιχεία του συστήματος της Γραμμικής Α¹¹⁸². Η σύγκριση του ΑΙΤ/ΙΔ με τους *Ιερογλυφικούς* Αποθέτες του ανακτόρου των Μαλίων και της

¹¹⁷⁹ Πρόκειται για ευρήματα προερχόμενα από τις αποθήκες 4,12 και 13. (Τσαγκαράκη 2006, σ. 126. Schoep 2001 b, σ. 145. Weingarten 1995, σ. 292).

¹¹⁸⁰ Pini 1990 σ. 43.

¹¹⁸¹ Ο Pini αρχικά εξέφρασε αμφιβολίες σχετικά με το εάν τα υστερότερα σφραγιστικά αποτυπώματα αποτελούσαν αρχικά μέρος του αποθέτη, ενώ διατυπώνοντας μια δεύτερη και πιθανότερη υπόθεση αναρρωτήθηκε μήπως το σύνολο των σφραγισμάτων συγκεντρώθηκε κατά τη διάρκεια μακράς χρονικής περιόδου και ανήκει σε ένα είδος «θησαυρού» (Pini 1990, σ. 43). Η Schoep (2001b, σ. 148) εκτίμησε ότι η παρουσία κοινού σφραγιστικού αποτυπώματος σε ένα μνηοειδές και ένα σφράγισμα με επίπεδη βάση (CMS II 8, 79), αλλά και η παρουσία ενός αναρτημένου σφραγίσματος στον ΑΙΤ/ΙΔ, τύπου σφραγίσματος που εντοπίζεται στο MM ΙΒ αρχείο του Πετρά συνιστούν επιχειρήματα για τη χρονολόγηση των ευρημάτων στη MM ΙΙ. Παράλληλα εξέφρασε την αντίθεσή της ως προς την άποψη του Pini σχετικά με την μακρά διάρκεια συγκέντρωσης των σφραγισμάτων, επειδή -από διοικητικής άποψης- φαίνεται αδύνατο να έχουν συγκεντρωθεί σε τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα, ώστε να αντικατοπτρίζουν την εξέλιξη της σφραγιστικής εικονογραφίας, αφού συνήθως ήταν πρόσκαιρα τεκμήρια που απορρίπτονταν, όταν ολοκληρωνόταν η λειτουργία, για την οποία προορίζονταν. Η άποψη αυτή μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση, καθώς αρχεία που διατηρούσαν πήλινα σφραγίσματα για χρονικό διάστημα ενός αιώνα ή και περισσότερο, έχουν διατηρηθεί σε μεταγενέστερους χρόνους, όπως το αρχείο της Καλλιπόλεως (ελληνιστικών χρόνων), βλ. Πάντος 1985, σ. 18. Μια ισχυρότερη απόδειξη για τη μακρά χρήση σφραγίδων παρέχει το σφραγιστικό αποτύπωμα CMS II 8, 84 που προέρχεται από MM ΙΙ σφραγίδα τύπου "*petschaft*", ενώ εντοπίστηκε σε μυκηναϊκό στρώμα (βλ. παρακάτω σ. 37).

¹¹⁸² Παρατηρήθηκε ότι, αν και ο κύριος όγκος των πήλινων σφραγισμάτων ανήκουν στον τύπο των μνηοειδών και φέρουν σφραγιστικά αποτυπώματα και εγχάρακτα σημεία που συνδέονται με το σύστημα της Κρητικής Ιερογλυφικής γραφής, νέοι τύποι σφραγισμάτων κάνουν την εμφάνισή τους, ενώ αταύτιστα ενεπίγραφα τεκμήρια του αποθέτη ενδέχεται να εντάσσονται στο σύστημα της Γραμμικής Α γραφής. (βλ. σχετικά Weingarten 1995, σ. 287-310. Petrakis 2017, σ. 80-92 με συγκεντρωμένη προγενέστερη βιβλιογραφία).

Συνοικίας Μ (*Quartier Mu*), τα παλαιοανακτορικά σφραγίσματα της Φαιστού, το Ιερογλυφικό Αρχείο του Πετρά, αλλά και τον ΥΜ Ι αποθέτη των Θησαυροφυλακίων του Ιερού της Κνωσού (*Temple Repositories*) σκιαγραφεί τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του και τον εντάσσει σε μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στην Παλαιοανακτορική και την Νεοανακτορική περίοδο¹¹⁸³.

Στην τελική δημοσίευση των σφραγισμάτων της Κνωσού οι συντάκτες του *CMS*, επανεξετάζοντας το θέμα, βάσει εικονογραφικών κριτηρίων, τύπων σφραγίδων που χρονολογούνται στα τέλη της ΜΜ και τις αρχές της ΥΜ περιόδου και λαμβάνοντας υπ' όψη την παρουσία υστερότερων ειδών σφραγισμάτων (σφραγισμάτων με επίπεδη βάση), αλλά και τη χρήση της Γραμμικής Α γραφής, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι ΜΜ ΙΙ ιερογλυφικές σφραγίδες χρησιμοποιήθηκαν στην Κνωσό ως κειμήλια¹¹⁸⁴. Θεώρησαν επίσης ότι η χρήση αυτών των σφραγίδων δεν αποτελεί τεκμήριο κοινών πρακτικών με τους αντίστοιχους ΜΜ ΙΙ αποθέτες στα Μάλια και τον Πετρά. Άλλωστε ο Αποθέτης Ιερογλυφικών Τεκμηρίων του ανακτόρου των Μαλίων, όπου συνυπάρχουν με βεβαιότητα στοιχεία των δύο συστημάτων γραφής τοποθετείται στην ΜΜ ΙΙΒ περίοδο¹¹⁸⁵.

Η απουσία σφραγισμάτων αντικειμένων αποτελεί εξέλιξη σε σχέση με το τη Φαιστό και το Μοναστηράκι, ενώ η κυριαρχία των μηνοειδών και η εμφάνιση των σφραγισμάτων με επίπεδη βάση και των αναρτημένων σφραγισμάτων, αλλά και η εγκατάλειψη της εντατικής σφραγιστικής πρακτικής, τεκμηριώνουν σφράγιση για διαφορετικές ανάγκες. Η ποικιλία σφραγιστικών τύπων και συνδυασμών σφραγίδων και επιγραφών, παρά το γεγονός ότι τεκμηριώνει την κοινή δράση υπευθύνων σφραγίδων – συνεργατών, καθιστά τα σφραγίσματα πλήρως διακριτά και μοναδικά υποστηρίζοντας την θεωρία της Weingarten ότι οι

¹¹⁸³ Συγκέντρωση των δεδομένων από τις διάφορες ΜΜ θέσεις εικονίζει ο πιν. 5 σ. 45 στο Pini 1990 βλ. επίσης Weingarten 1995, σ. 287-310. Petrakis 2017, σ. 80-92, όπου αποδίδονται στον ΑΙΤ/ΙΔ τα ιδιαίτερα εκείνα χαρακτηριστικά που οδήγησαν στη διαμόρφωση του διοικητικού συστήματος των Τρίτων Ανακτόρων.

¹¹⁸⁴ *CMS* ΙΙ 8, σ. 6-8.

¹¹⁸⁵ Pelon 1983, σ. 701-703. Τσαγκαράκη 2006, σ. 127-128.

υπεύθυνοι σφράγισης και γραφής δεν διέμεναν στο ανάκτορο, αλλά δραστηριοποιούνταν στην ύπαιθρο¹¹⁸⁶.

Κατ' επέκταση το ανάκτορο της Κνωσού, χωρίς να έχει την μορφή του κεντρικού πολιτικού, οικονομικού και θρησκευτικού κέντρου της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου, διέθετε στα τέλη της Παλαιοανακτορικής περιόδου μια «διοικητική» υποδομή που ευθυνόταν για αποθήκευση και διακίνηση αγαθών σε μια ευρύτερη περιοχή που ξεπερνούσε τα άμεσα περίχωρά του ¹¹⁸⁷. Η Weingarten ¹¹⁸⁸ βάσει της ποικιλομορφίας των σφραγισμάτων εντοπίζει 30 διαφορετικές περιοχές. Πιθανώς οι υπεύθυνοι σφράγισης ανήκαν σε διαφορετικές ομάδες (ελίτ) ή σε νοικοκυριά της περιοχής και τα σφραγίσματα ασφάλιζαν αγροτικά προϊόντα που μεταφέρονταν ως εισφορές στο ανάκτορο για κοινές εορταστικές τελετουργίες¹¹⁸⁹. Ενδέχεται όμως να ήταν καταγραφές εισφορών ή φόρων που εισέρχονταν στο ανάκτορο¹¹⁹⁰. Η ποικιλία των φορέων γραφής και σφράγισης του αποθέτη μαρτυρεί ένα σύνθετο λογιστικό και διοικητικό σύστημα¹¹⁹¹. Σε κάθε περίπτωση τα ευρήματα του ΑΙΤ/ΙΔ τεκμηριώνουν οικονομική δραστηριότητα στο ανάκτορο της Κνωσού στα τέλη της Παλαιοανακτορικής περιόδου¹¹⁹².

5.2. ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Ο ακριβής αριθμός των νεοανακτορικών πήλινων σφραγισμάτων από την Κνωσό δεν είναι γνωστός¹¹⁹³. Οι λόγοι που δυσχεραίνουν τον ακριβή προσδιορισμό του είναι σύνθετοι¹¹⁹⁴. Υπάρχουν αμφιβολίες σχετικά με την χρονολόγηση της έναρξης της Νεοανακτορικής Περιόδου στην Κνωσό, εάν δηλαδή αυτή αρχίζει στην

¹¹⁸⁶ Weingarten 1995, σ. 307-308.

¹¹⁸⁷ Schoep 2005, σ. 287.

¹¹⁸⁸ Weingarten 1995, σ. 308. Ενδεχομένως ο αριθμός είναι υπερβολικός, καθώς ο πηλός των μνηοειδών που κυριαρχούν στο σύνολο δεν παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία, αφού συνίσταται σε 4 μόνο διαφορετικούς τύπους (βλ. πιν. Α.4.2.3.).

¹¹⁸⁹ Schoep 2005, σ. 287.

¹¹⁹⁰ Weingarten 1995, σ. 308.

¹¹⁹¹ Καρναβά 2000, σ. 29.

¹¹⁹² Schoep 2005, σ. 288.

¹¹⁹³ Ο Παναγιωτόπουλος (Panagiotopoulos 2014, σ. 35) αναφέρει ότι από τη Νεοανακτορική Κνωσό προέρχονται 130 φορείς αποτυπωμάτων (55 *noduli*, 36 *packchenplomben*, 14 *schnurendplomben*) που μπορούν να ενταχθούν στο διοικητικό σύστημα της Γραμμικής Α'. Η Τσαγκαράκη εκτιμά ότι ο αριθμός των νεοανακτορικών σφραγισμάτων ανέρχεται στα 103 (Τσαγκαράκη 2006, σ. 120).

¹¹⁹⁴ Ο προβληματισμός αναπτύσσεται αναλυτικότερα από την Τσαγκαράκη (2006, σ. 117-119 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

MM IIIA ή την MM IIIB φάση. Το ανασκαφικό περιβάλλον ορισμένων πήλινων σφραγισμάτων παρουσιάζει ασάφειες που δεν επιτρέπουν την ασφαλή χρονολόγησή τους. Παρατηρείται απουσία ΥΜ ΙΒ επιχώσεων και κατ' επέκταση απουσία ΥΜ ΙΒ διοικητικών ενδείξεων στην Κνωσό και περιορισμένες αποθέσεις της ύστερης ΥΜ ΙΑ, γεγονός που δυσχεραίνει τη σύγκριση με άλλες νεοανακτορικές θέσεις που έχουν δώσει μεγάλο αριθμό ΥΜ ΙΒ πήλινων σφραγισμάτων (Ζάκρος, Αγία Τριάδα, Χανιά). Ανάλογη δυσκολία χρονολόγησης πήλινων σφραγισμάτων στην ΥΜ ΙΒ παρατηρείται στα ανάκτορα της Φαιστού και των Μαλίων¹¹⁹⁵.

Γενικότερα επικρατεί αμφιβολία για τον ρόλο του ανακτόρου της Κνωσού κατά την Νεοανακτορική περίοδο, καθώς τα δεδομένα περιορίζονται σε λίγες μόνο αποθέσεις που χρονολογούνται στην πρώιμη Νεοανακτορική περίοδο (MM IIIB/ΥΜ ΙΑ)¹¹⁹⁶. Το γεγονός ότι το ανάκτορο δεν καταστράφηκε από πυρκαγιά κατά το τέλος της ΥΜ ΙΒ, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη σε άλλες θέσεις της Κρήτης, και επομένως δεν διασώθηκαν στην Κνωσό πήλινα διοικητικά τεκμήρια, αποτελεί μια πρώτη εξήγηση της απουσίας πήλινων σφραγισμάτων. Ενδέχεται όμως το ανάκτορο της Κνωσού να βρισκόταν σε φάση επισκευών κατά την ΥΜ ΙΒ μετά από σεισμό¹¹⁹⁷ και η εξυπηρέτηση των οικονομικών και διοικητικών του λειτουργιών κατά την περίοδο αυτή να είχε μεταφερθεί στις γειτονικές Αρχάνες¹¹⁹⁸.

5.2.1 Θησαυροφυλάκια του Ιερού (*Temple Repositories*)

Τα *Θησαυροφυλάκια του Ιερού (Temple Repositories)*, στο εξής Θ.Ι./ETR βρίσκονται στη δυτική πτέρυγα του ανακτόρου, στο συγκρότημα του Κεντρικού Ανακτορικού Ιερού, σε χώρο με δύο μεγάλες ορθογώνιες κρύπτες (εικ. Α.5.7.αφ.1/Α.5.9.). Τα ευρήματα της ανατολικής κρύπτης αποτελούν το σημαντικότερο νεοανακτορικό εύρημα του ανακτόρου της Κνωσού¹¹⁹⁹. Τα πήλινα σφραγίσματα βρέθηκαν στο χαμηλότερο στρώμα της ανατολικής κρύπτης μαζί με

¹¹⁹⁵ Schoep 1999a, σ. 103, 205. Panagiotopoulos 2014, σ. 32.

¹¹⁹⁶ Τσαγκαράκη 2006, σ. 117 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹¹⁹⁷ Mac Donald 2002, σ. 53.

¹¹⁹⁸ Τσαγκαράκη 2006, σ. 118-119 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹¹⁹⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 35. CMS II 8, σ. 8 και Τσαγκαράκη 2006, σ.σ. 121, 123 με παλαιότερη βιβλιογραφία. Για την αρχική δημοσίευση βλ. BSA 9 (1902-3), σ. 38-93. Evans, *PM I* (1921) σ.σ. 463-524, 557, 620, 689-700.

μία ή δύο πινακίδες της Γραμμικής Α' γραφής¹²⁰⁰ και πολυάριθμα πολύτιμα αντικείμενα λατρευτικού χαρακτήρα¹²⁰¹. Η ανατολική κρύπτη (*East Temple Repository/ETR*) είχε αρχικά χρονολογηθεί είτε στην MM IIIB είτε στην ΥΜ ΙΑ, είτε μεταξύ MM IIIB και ΥΜ ΙΑ φάσεων¹²⁰². Η νεώτερη έρευνα χρονολογεί το σύνολο στην ΥΜ ΙΑ φάση, βάσει των τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών των σφραγιστικών αποτυπωμάτων, θεωρώντας ότι τα σφραγιστικά αποτυπώματα που παρουσιάζουν πρωιμότερα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά προέρχονται από σφραγίδες - κειμήλια¹²⁰³. Η απόθεση των πολύτιμων αντικειμένων και των διοικητικών τεκμηρίων φαίνεται ότι ήταν εσκεμμένη και επιμελημένη ενέργεια σε χρονική στιγμή που δεν εκπλήρωναν πλέον την αρχική τους λειτουργία¹²⁰⁴.

Ο ακριβής αριθμός των πήλινων σφραγισμάτων από τα *Θ.Ι./ETR* δεν είναι γνωστός. Κυμαίνεται ανάμεσα στα 81 και 89 σφραγίσματα¹²⁰⁵. Οι σφραγιστικές

¹²⁰⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 35 και Shoep 2005, σ. 288.

¹²⁰¹ Ειδώλια και λίθινες τράπεζες προσφορών.

¹²⁰² Η χρονολόγηση αυτή βασιζόταν κυρίως στην κεραμική και τα ακέραια αγγεία που βρέθηκαν συγκεντρωμένα στο ανώτερο στρώμα της συγκεκριμένης κρύπτης, πάνω δηλαδή από το στρώμα με τα σφραγίσματα. Δεν είναι βέβαιο εάν αυτά τα δύο διαφορετικά στρώματα εναποτέθηκαν την ίδια στιγμή ή σε διαδοχικές φάσεις (Τσαγκαράκη 2006, σ. 121, 123 με παλαιότερη βιβλιογραφία). Ο MacDonald (2002, σ. 39-41) μελετώντας τις αρχιτεκτονικές φάσεις του μνημείου χρονολογεί τις δύο κρύπτες στη MM IIIB.

¹²⁰³ Panagiotopoulos 2014, σ. 35. Ο Younger (1989, σ. 46 και σ.σ. 56-58) χρονολογεί τα εικονογραφικά μοτίβα των σφραγιστικών αποτυπωμάτων από την MM IIA-B έως την ΥΜ ΙΑ και ο Pini (1990, σ. 53) δέχεται αυτή την χρονολόγηση. βλ. και CMS II 8, σ. 21 και Panagiotaki 1999, σ. 136 κ.ε. ιδιαιτ. σ. 151 (για την χρονολόγηση της κεραμικής).

¹²⁰⁴ Εικάζεται ότι τα ευρήματα της κρύπτης διασώθηκαν από τα ερείπια μετά από καταστροφικό σεισμό και πυρκαγιά στο τέλος της MM IIIB, συλλέχθηκαν και φυλάχθηκαν εκεί. Τοποθετήθηκαν στην κρύπτη και καλύφθηκαν με δάπεδο από γύψινες πλάκες (Panagiotaki 1993 b, σ. 85-86. MacDonald 2002, σ. 40-41. Τσαγκαράκη 2006, σ. 123).

¹²⁰⁵ Panagiotaki 1995, σ. 724-728, πιν. I. Panagiotaki 1999, σ. 163-171 αρ. 223-181, όπου αναφέρονται 89 σφραγίσματα. βλ. επίσης Pini 1990 σ. 46-53, Tables 6-7: 83/84 σφραγίσματα. Weingarten 1989a, σ. 48-49 Appendix I, 50-51 Appendix II: 82/83 σφραγίσματα. Hallager 1999b II: 85 σφραγίσματα. Schoep 1997, σ. 32: 82/83 σφραγίσματα. Shoep 2005: 6 δισκία και 74 σφραγίσματα. Ο Παναγιωτόπουλος (2014, σ. 35) αναφέρει ότι από την ανατολική κρύπτη του Temple Repositories προέρχονται τουλάχιστον 81 φορές αποτυπωμάτων που θα μπορούσαν να αποδοθούν με βεβαιότητα στο σύνολο αυτό, περιλαμβανομένων 41 *noduli*, 30 σφραγισμάτων με επίπεδη βάση, 4 σφραγισμάτων με μία οπή ανάρτησης, τουλάχιστον 4 σφραγισμάτων με δύο οπές ανάρτησης (4+1 (?) στο CMS II 8, σ. 21), 1 σφράγισμα χείλους αγγείου(;) και 1 σφραγίσματος με δύο οπές ανάρτησης και ανοιχτή πίσω επιφάνεια. Στα τελευταία πρέπει να προστεθούν 6 δισκία. Στην δημοσίευση του *CMS II 8* περιελήφθησαν δύο ακόμα πήλινα σφραγίσματα, 1 δισκίο με τουλάχιστον δύο σφραγιστικά αποτυπώματα (*CMS II 8*, 534/ HMs 1626. KN Wa ή Wb) και 1 *nodulus* σε σχήμα πυραμίδας (*CMS II 8*, 235) που ταυτίστηκαν από τους συντάκτες του τόμου και αποδόθηκαν στον αποθέτη, ενώ δεν κατέστη δυνατό να αποδοθούν τα *CMS II 8*, 22 και 145, για τα οποία είχε διατυπωθεί η υπόθεση ότι ανήκαν στο Θησαυροφυλάκειο του Ιερού (για την παλαιότερη υπόθεση βλ. Τσαγκαράκη 2006, σ. 120, υποσημ. 120 με προγενέστερη βιβλιογραφία).

επιφάνειες που έχουν αποτυπωθεί στα σφραγίσματα (εικ. Α.5.9.) είναι κυκλικού ή ελλειψοειδούς περιγράμματος. Πολύ λίγες είναι ορθογώνιες ή προέρχονται από πρισματικές σφραγίδες, τύπους κοινούς στην MM II. Δυστυχώς οι σφραγίδες είναι πολύ ελαφρά πιεσμένες και δεν αφήνουν τα ίχνη του περιγράμματος, όπου όμως αυτό είναι ορατό παραπέμπει σε μεταλλικά δαχτυλίδια. Παρατηρείται ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα στους τύπους των σφραγίδων και των σφραγισμάτων. Συγκεκριμένες σφραγίδες έχουν χρησιμοποιηθεί για συγκεκριμένα είδη σφραγισμάτων (πίν. Α.5.3.). Ορισμένα δισκία έχουν σφραγιστεί από επίπεδες σφραγιστικές επιφάνειες πρισματικού τύπου σφραγίδων, ενώ η πλειονότητα των *noduli* φέρει μόνο τρία σφραγιστικά μοτίβα¹²⁰⁶. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι τα δισκία σφραγίζονται κυρίως από δύο συγκεκριμένες σφραγίδες¹²⁰⁷.

Αν και τα ευρήματα της ανατολικής κρύπτης δεν βρέθηκαν στην αρχική τους θέση, γεγονός που καθιστά αδύνατη κάθε προσπάθεια ανάλυσης και ανασύνθεσης των διοικητικών πράξεων¹²⁰⁸, ορισμένα στοιχεία είναι δυνατό να οδηγήσουν σε συμπεράσματα. Δύο από τα κυρίαρχα είδη (*noduli*, δισκία) δεν ήταν αναρτημένα ή προσαρμοσμένα σε αντικείμενα και θεωρείται ότι χρησίμευαν για καταγραφές¹²⁰⁹. Η Παναγιωτάκη¹²¹⁰ πιστεύει ότι οι *noduli* πρέπει να ήταν αποδείξεις, ενώ τα δισκία προοριζόταν πιθανότατα για την καταγραφή μιας συναλλαγής αγνώστου είδους, στην οποία εμπλέκονταν περισσότερα πρόσωπα/υπογραφές ή δίδονταν συμπληρωματικές πληροφορίες. Τα σφραγίσματα με επίπεδη βάση σφραγίζαν έγγραφα και τα αναρτημένα σφραγίσματα με μία οπή είχαν χρήση ασφάλισης ή ετικέτας. Το γεγονός ότι μια σειρά σφραγισμάτων φέρει σφραγιστικά αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας, αλλά

¹²⁰⁶ Weingarten 1989, 42, πιν. 2, σ. 43. Panagiotaki 1995, σ. 721.

¹²⁰⁷ Panagiotaki 1995, σ. 721. Σχετικά με τις look-alike σφραγίδες βλ. Weingarten 1989, 41-43. Επίσης για τις ομοιότητες των σφραγισμάτων με επίπεδη βάση από τα θησαυροφυλάκια του Ιερού με τα αντίστοιχα από το Ακρωτήρι της Θήρας ως προς το σχήμα και τον αριθμό των σφραγιστικών αποτυπωμάτων βλ. Hallager 2010, σ. 209. όπου η σφράγιση αυτού του τύπου σφραγίσματος από δύο διαφορετικές σφραγίδες εντάσσεται στο πλαίσιο της ΥΜ ΙΑ σφραγιστικής πρακτικής.

¹²⁰⁸ Panagiotopoulos 2014, σ. 35. Σύμφωνα με την Schoep (1997, σ. 32 και 58 table 1) πρόκειται για τριτογενή απόθεση.

¹²⁰⁹ Σύμφωνα με την Weingarten το 54% των σφραγισμάτων ανήκει στην κατηγορία των *noduli*. Αυτός ο τύπος σφραγίσματος διακρίνεται όχι μόνο επειδή παρουσιάζει τα πολυπληθέστερα παραδείγματα στον αποθέτη, αλλά και επειδή φέρει σφραγιστικά αποτυπώματα από κατόχους/χρήστες σφραγίδων που εντάσσονται στη διοικητική ελίτ (Weingarten 1989, 42).

¹²¹⁰ Panagiotaki 1995, σ. 723.

και η ομοιότητα του πηλού των σφραγισμάτων (βλ. πίν. Α.5.3.), συνηγορούν σύμφωνα με την Παναγιωτάκη, υπέρ μιας κεντρικής διοίκησης¹²¹¹.

Ο χαρακτήρας των σφραγισμάτων των Θ.Ι./Ε.Τ.Ρ. έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον των μελετητών ως προς το εάν αυτά εκπροσωπούν κοσμική ή θρησκευτική γραφειοκρατική οργάνωση¹²¹². Η Παναγιωτάκη¹²¹³, αν και επιχειρηματολογεί τόσο υπέρ όσο και κατά της λατρευτικής ή θρησκευτικής λειτουργίας των Θ.Ι./ ETR θεωρεί πιθανότερο ότι το περιεχόμενο των κρυπτών σχετίζεται με κάποιο ιερό, του οποίου την θέση προσδιορίζει ανάμεσα στον χώρο των Θησαυροφυλακίων του Ιερού και την *Αίθουσα των Πινακίδων των Αρμάτων* (*Chariot Tablets Room*). Ο MacDonald¹²¹⁴ συνεκτιμώντας την χωρητικότητα των κρυπτών και τον μεγάλο αριθμό κλειστών αγγείων που περιείχαν, αλλά και την εύρεσή τους πολύ κοντά στην Κεντρική Αυλή του ανακτόρου συσχετίζει το περιεχόμενο των κρυπτών με τις ανάγκες μιας μεγάλης συνάθροισης ανθρώπων που λάμβανε χώρα στην Κεντρική Αυλή. Η Τσαγκαράκη¹²¹⁵ θεωρεί ότι το θέμα πρέπει να παραμείνει ανοικτό, επειδή δεν είναι γνωστό εάν όλα τα ευρήματα της ανατολικής κρύπτης (διοικητικά τεκμήρια και πολύτιμα αντικείμενα) συνυπήρχαν και πριν την απόθεσή τους εκεί. Επομένως, δεν είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί με βεβαιότητα οποιοσδήποτε μεταξύ τους συσχετισμός. Θεωρεί όμως ότι η παρουσία *noduli*, δισκίων, σφραγισμάτων με επίπεδη βάση, αναρτημένων σφραγισμάτων σε συνδυασμό με την πινακίδα της Γραμμικής Α γραφής παραπέμπει σε *απόθεση με πλήρη σύνθεση* προερχόμενη από διοικητικό αρχείο. Τοποθετεί την προέλευση των διοικητικών τεκμηρίων στην Δυτική Πτέρυγα, στα ανατολικά των αποθηκών και δεν αποκλείει τον συσχετισμό τους με κάποιο ιερό. Τέλος, συνδέει τον

¹²¹¹ Σχετικά με τον πηλό των σφραγισμάτων βλ. πίνακα Α.4.2.3. και Panagiotaki 1995, 724-728, πιν. Ι και CMS II 8, πιν. 1-3.

¹²¹² Η Παναγιωτάκη (Panagiotaki 1995, 723) εξετάζει την πιθανότητα να σφράγιζαν δώρα σε ένα ιερό για την ενίσχυση της ταυτότητας του αποστολέα ή για να ασφαλίσουν τα αντικείμενα κατά τη διάρκεια της μεταφοράς ή της αποθήκευσής τους. Ενδεχομένως τα σφραγίσματα με επίπεδη βάση θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν αιτήσεις για ευλογία ή βοήθεια για τον λάτρη, του οποίου τα διακριτικά τοποθετούνταν επάνω ως σημεία αναφοράς. Υποθέτει ότι η πολλαπλή σφράγιση θα μπορούσε να δείχνει πολλαπλή δωρεά ή να επαναλαμβάνει πράξεις πίστης χωρίς να αποκλείει την πιθανότητα μια αυστηρή γραφειοκρατία, είτε ανακτορική είτε θρησκευτική, να αφορά μόνο συναλλαγές.

¹²¹³ Panagiotaki 1993, σ. 86. 1995, σ. 723. 1999, σ. σ. 148-151, 273-276.

¹²¹⁴ MacDonald 2002, σ. 40-41.

¹²¹⁵ Τσαγκαράκη 2006, σ. 124-125.

προβληματισμό για τον χαρακτήρα του αρχείου με την γενικότερη ασάφεια που επικρατεί σχετικά με την λειτουργία της Νεοανακτορικής διοίκησης, εάν δηλαδή αυτή συνδεόταν με το ιερατείο ή με κοσμική εξουσία¹²¹⁶.

Ωστόσο, η σημασία των σφραγισμάτων των *Θ.Ι. / ETR* παραμένει μεγάλη, επειδή, παρά τη μικρή χρονική απόσταση που τα χωρίζει από εκείνα του *Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων* στο ανάκτορο της Κνωσού, παρουσιάζουν προοδευτικά στοιχεία που καταδεικνύουν τις αλλαγές που έχουν προκύψει σε σχέση με το προηγούμενο παλαιοανακτορικό διοικητικό σύστημα ¹²¹⁷. Όμως, παρά τη φαινομενική ομοιογένεια του υλικού των ευρημάτων της ανατολικής κρύπτης και τη γενικότερη αποδοχή της χρονολόγησής της στην ΥΜ ΙΑ περίοδο, ορισμένα στοιχεία τεκμηριώνουν επιβίωση παλαιότερων πρακτικών¹²¹⁸. Το δισκίο ΚΝ Wc 23/HMs 342 φέρει σημείο γραφής που δεν έχει καταχωρηθεί ούτε στην Κρητική Ιερογλυφική ούτε στην Γραμμική Α γραφή¹²¹⁹. Η επαναμβανόμενη σφράγιση των δισκίων παραπέμπει σε πρακτικές που συνδέονται με τους Αποθέτες Ιερογλυφικών Τεκμηρίων της Κνωσού και των Μαλίων ¹²²⁰. Περιέργως, ένα μη κανονικό σφράγισμα με δύο οπές ανάρτησης και ανοιχτή πίσω επιφάνεια αποτελεί, ενδεχομένως, πρόδρομο τύπο των αντίστοιχων μυκηναϊκών σφραγισμάτων εντάσσοντας τα ευρήματα των *Θ.Ι./ ETR* στους αποθέτες διοικητικών τεκμηρίων που λειτουργούν ως “μήτρα” για την ανάπτυξη του Μυκηναϊκού διοικητικού συστήματος¹²²¹.

5.2.2. Μεμονωμένα Νεοανακτορικά πήλινα σφραγίσματα

Περιορισμένος αριθμός μεμονωμένων νεοανακτορικών πήλινων σφραγισμάτων έχει αναφερθεί από διάφορες θέσεις του ανακτόρου (πιν. Α.5.4./ εικ.

¹²¹⁶ Τσαγκαράκη 2006, σ. 125 και Schoep 1997, σ. 61-62, πιν. 3. Schoep 1996, σ. 79. Hallager 1996 I, σ. 77.

¹²¹⁷ Schoep 1999 a, 217-20. Weingarten 1989, 47.

¹²¹⁸ Weingarten 1989, 46-47.

¹²¹⁹ Petrakis 2017, 80 και 88-89 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹²²⁰ Petrakis 2017, 89 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹²²¹ Petrakis 2017, 90 - 91. Σχετικά με τις διοικητικές δομές των ευρημάτων της Ανατολικής κρύπτης και τον συσχετισμό τους με εκείνες της ΜΜ ΙΙ Β Φαιστού και των ΥΜ ΙΒ επιχώσεων άλλων μινωικών θέσεων βλ. Weingarten 1994 a, 181. Weingarten 1995, 309-310.

A.5.7.)¹²²². 1 σφράγισμα με μία οπή προέρχεται από το λεγόμενο *Καφενείο* (εικ. A.5.7, αρ. 2), 1 ενεπίγραφο δισκίο από τη *Βαθμιδωτή Στοά* (*Stepped Portico*, εικ. A.5.7. αρ. 3), 1 ακόμα σφράγισμα με μία οπή από την *Οπλοθήκη* (*Arsenal*, εικ. A.5.7. αρ. 4)). Το τελευταίο φέρει αποτύπωμα πρωιμότερης σφραγίδας, ενδεχομένως MM II χρονολόγησης. 1 ενεπίγραφο σφράγισμα με μία οπή προέρχεται από την *BA Οικία* (εικ. A.5.7. αρ. 7), ενώ με άγνωστη προέλευση καταχωρήθηκαν στο CMS II 8 δύο σφραγίσματα, 1 ενεπίγραφο σφράγισμα με μία οπή και 1 δισκίο με τρία σφραγιστικά αποτυπώματα από την ίδια σφραγίδα που είχαν αποδοθεί παλαιότερα με επιφύλαξη στα Θησαυροφυλάκια του Ιερού¹²²³. Δύο ακόμη σφραγίσματα με το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα, 1 ενεπίγραφο σφράγισμα με μία οπή με άγνωστη προέλευση και 1 απροσδιόριστου τύπου σφράγισμα χρονολογούνται στη Νεοανακτορική Εποχή. Το τελευταίο αποδίδεται με επιφύλαξη στην Ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου¹²²⁴. Στην ευρύτερη περιοχή της Κνωσού αποδίδεται 1 ενεπίγραφο νεοανακτορικό δισκίο με δύο σφραγιστικά αποτυπώματα (CMS X, 120) που βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή.

Αξίζει να σημειωθεί ένα ενεπίγραφο σφράγισμα με μία οπή σε σχήμα πυραμίδας (CMS II 8, 604), το οποίο ο Hallager¹²²⁵ χρονολόγησε στην YM I και το ταύτισε με «κλασικό τύπο» της YM IB περιόδου συγκρίνοντάς το με αντίστοιχα από την Αγία Τριάδα και τα Χανιά. Ο ίδιος μελετητής θεώρησε ως προέλευση του σφραγίσματος την ευρύτερη περιοχή έξω από το ανάκτορο, όπου οι ανασκαφές έφεραν στο φως τμήματα της πόλης που καταστράφηκαν από πυρκαγιά κατά την YM IB περίοδο και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η «κλασική» YM IB διοίκηση δεν

¹²²² Hallager 1996 I, σ. 56 κ.ε. Τσαγκαράκη 2006, σ. 120, υποσημ. 120. Panagiotopoulos 2014, σ. 35. Hallager 2010, σ. 206. Η κατάρτιση του πίνακα A.4.2.4. βασίστηκε στα δεδομένα των παλαιότερων δημοσιεύσεων, στα στοιχεία που αναφέρονται στο CMS (δημοσίευση κάθε σφραγίσματος στην έντυπη μορφή, συγκεντρωτικοί πίνακες (CMS II 8, 2, πιν. 1-3) και ηλεκτρονική μορφή: [https://arachne.uni-koeln.de/browser/index.php?view\[layout\]=siegel_set&&objektsiegel\[view\]\[page\]=0&xml=no&tracking=0&objektsiegel\[search\]\[CMSBand\]=II,8&objektsiegel\[match\]=exact.](https://arachne.uni-koeln.de/browser/index.php?view[layout]=siegel_set&&objektsiegel[view][page]=0&xml=no&tracking=0&objektsiegel[search][CMSBand]=II,8&objektsiegel[match]=exact.))

¹²²³ βλ. παραπάνω σ. 15, υποσημ. 63.

¹²²⁴ Hallager 2010, σ. 206, όπου αναφέρονται τα στοιχεία για το ανασκαφικό περιβάλλον των σφραγισμάτων.

¹²²⁵ Hallager 1996, σ. 58 υποσημ. 177. Το σημείο A 301 της Γραμμικής Α γραφής που φέρει το συγκεκριμένο σφράγισμα, είναι πολύ συνηθισμένο στην YM IB Αγία Τριάδα και στα Χανιά.

ήταν άγνωστη στην Κνωσό¹²²⁶. Δύο πήλινα σφραγίσματα που θεωρούνταν Νεοανακτορικά από τον Hallager, χρονολογήθηκαν από τους συντάκτες του CMS σε μεταγενέστερες φάσεις¹²²⁷. Ο πηλός των μεμονωμένων πήλινων νεοανακτορικών σφραγισμάτων από την Κνωσό δεν παρουσιάζει ομοιομορφία.

¹²²⁶ Ενδεχομένως υπάρχει μικρός αριθμός ΥΜ ΙΒ σφραγισμάτων στην Κνωσό (Weingarten 1991a, σ. 307).

¹²²⁷ Hallager 1996 II, 215 και Τσαγκαράκη 2006, σ. 120, υποσημ. 120. Πρόκειται για 1 δισκοειδή nodulus (CMS II 8 208/ MHs 312 MR II, 215) χωρίς γνωστή θέση εύρεσης και 1 επίσης δισκοειδή nodulus με δύο διαφορετικά σφραγιστικά αποτυπώματα (CMS II 8, 51 και 54 / OAM 1938.939) από την ΝΑ Αίθουσα του Πεσσού (*South-East Pillar Room*), τα οποία χρονολογήθηκαν από τους συντάκτες του CMS στην ΥΜ ΙΙ – ΙΙΙ Α1 και με επιφύλαξη στην ΥΜ ΙΙ ή την ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙ περίοδο αντίστοιχα. Δηλώνεται διαφορετική χρονολόγηση στην ηλεκτρονική μορφή του CMS και στην έντυπη μορφή του (CMS II 8, πιν. 3).

5.3. ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΚΝΩΣΟΣ

Όπως προαναφέρθηκε, ο μεγαλύτερος αριθμός των πήλινων σφραγισμάτων της Κνωσού προέρχονται από την περίοδο της μυκηναϊκής «κυριαρχίας». Στην θέση αυτή έχουν έρθει στο φως και τα περισσότερα πήλινα σφραγίσματα της Μυκηναϊκής εποχής τόσο από την Κρήτη, όσο και από την Ηπειρωτική Ελλάδα (εικ. Α.5.11.) Η χρονολόγησή τους αποτελεί δυσεπίλυτο πρόβλημα που δεν σχετίζεται αποκλειστικά με την ιδιαίτερη φύση του υλικού. Υπάρχει γενικότερη δυσκολία χρονολόγησης με βάση τα συνευρήματα των σφραγισμάτων για τους εξής λόγους: Συνήθως η ανασκαφική τεκμηρίωση είναι ελλιπής¹²²⁸. Η χρονολόγηση των πινακίδων που συχνά εντοπίζονται στους ίδιους χώρους με τα σφραγίσματα εξαρτάται από την χρονολόγηση της τελικής καταστροφής του ανακτόρου, ένα θέμα που παραμένει ανοικτό¹²²⁹. Τέλος, επικρατεί διάσταση απόψεων σχετικά με τη χρονολόγηση ορισμένων τυπολογικών και τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών της μυκηναϊκής κεραμικής από την Κνωσό, επομένως οι χρονολογικές διαφορές μεταξύ των συνόλων που περιέχουν σφραγίσματα είναι σχετικές. Η ύπαρξη κοινών σφραγιστικών αποτυπωμάτων σε σφραγίσματα που προέρχονται από διαφορετικούς χώρους του ανακτόρου δεν οδηγούν απαραίτητα σε κοινή χρονολόγηση, δεδομένης της μακροχρόνιας χρήσης των σφραγίδων από περισσότερες της μίας γενιές¹²³⁰. Επομένως, μεγάλο ποσοστό σφραγισμάτων από την μυκηναϊκή Κνωσό παραμένει μέχρι σήμερα αχρονολόγητο¹²³¹.

¹²²⁸ Στο CMS καταγράφονται 750 περίπου σφραγίσματα. Περίπου μόνο 380 από αυτά έχουν ακριβή ένδειξη των θέσεων εύρεσης (Panagiotopoulos 2014, σ. 85).

¹²²⁹ Σύμφωνα με τη μελέτη του Firth (2000/2001, σ. 260 κ.ε.) ο μεγαλύτερος αριθμός των πινακίδων και των σφραγισμάτων της Κνωσού χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΒ. Στο CMS (II 8 σ. 10) αναφέρεται ότι κανένα σφραγιστικό αποτύπωμα, βάσει εικονογραφικών κριτηρίων, δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια μετά την ΥΜ ΙΙΙΑ.

¹²³⁰ Ο αριθμός των κοινών σφραγιστικών αποτυπωμάτων συγκριτικά με το σύνολο των σφραγισμάτων είναι εντυπωσιακά μικρός (Firth 2000/2001, 263).

¹²³¹ Σχετικά με τα θέματα χρονολόγησης βλ. Panagiotopoulos 2014, σ. 83, 85 (με προγενέστερη βιβλιογραφία) και CMS II 8, σ. 16.

5.3.1. Δυτική πτέρυγα. Βόρειος και Νότιος τομέας

5.3.1.i. Δυτικές αποθήκες

Πήλινα σφραγίσματα εντοπίζονται στις αποθήκες της Δυτικής πτέρυγας μαζί με πινακίδες που έχουν ως θέμα τους κυρίως την υφαντουργία¹²³². Οι σχέσεις που τεκμηριώνονται ανάμεσα σε σφραγίσματα και πινακίδες παρέχουν τη δυνατότητα «ανασύστασης» τριών διαφορετικών αρχείων¹²³³. Κοινά σφραγιστικά αποτυπώματα σε σφραγίσματα των αποθηκών τεκμηριώνουν σχέσεις μεταξύ των αποθηκών, αλλά και άλλων χώρων εντός ή εκτός ανακτόρου¹²³⁴.

Συγκεκριμένα, από τις αποθήκες 4,8,9,10,11 και 15 προέρχεται μικρός αριθμός (17) πήλινων σφραγισμάτων, πεσμένων πιθανότατα από τον ανώτερο όροφο¹²³⁵. Από τα 15 πήλινα σφραγίσματα τα 9 πιθανότατα ανήκουν στον τύπο των μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές, 1 είναι σφράγισμα αντικειμένου (αποθήκη 11), 1 σφράγισμα με δύο οπές και ανοικτή πίσω επιφάνεια (αποθήκη 11), ενώ 2 ενεπίγραφα ανήκουν στον τύπο των κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές (αποθήκες 8 και 15). Από τα δύο που απομένουν, το 1 είναι απροσδιόριστο (CMS II 8, 229/2, αποθήκη 4), ενώ το δεύτερο δεν έχει περιληφθεί στο CMS, με αποτέλεσμα να γνωρίζουμε μόνο τον εικονογραφικό τύπο του σφραγιστικού αποτυπώματος που διατηρείται και σε άλλο σφράγισμα από τον ίδιο χώρο (αποθήκη 15), όχι όμως τον τύπο του συγκεκριμένου πήλινου σφραγίσματος¹²³⁶. Στον Δυτικό τοίχο, κοντά στην αποθήκη 3 βρέθηκε 1 σφράγισμα απροσδιόριστου τύπου, με το οποίο είναι πιθανό να σχετίζονται οι πινακίδες της αποθήκης 2 (πιν. Α.5.5 και εικ. Α.5.10.)¹²³⁷.

¹²³² Panagiotopoulos 2014, σ. 86 - 88. Χαρακτηριστική είναι η ανεύρεση 5 πίων στην αποθήκη 8 και 17 πίων στην αποθήκη 11, ενός φακοειδούς σφραγιδολίθου στην αποθήκη 9 και μιας πρόχου στην αποθήκη 10. Το περιεχόμενο των πινακίδων στις περισσότερες περιπτώσεις έχει ως θέμα την υφαντουργία και την καταγραφή μαλλιού, ενώ δευτερευόντως την αρωματοποιία, την καταγραφή αγγείων και τη διανομή σιταριού, ενώ σε δύο περιπτώσεις (αποθήκη 8 και 15) καταγράφεται ανθρώπινο δυναμικό. Το CMS II 8, 357 της αποθήκης 15 φέρει *supra sigillum* το ιδεόγραμμα του μαλλιού (Panagiotopoulos 2014, σ. 233-234 με προγενέστερη βιβλιογραφία).

¹²³³ Firth 2000/2001, σ.σ. 172, 232 κ.ε., Panagiotopoulos 2014, σ. 234.

¹²³⁴ Firth 2000/2001, σ. 262-264 και πιν. III.5. Panagiotopoulos 2014, σ. 88.

¹²³⁵ Panagiotopoulos 2014, σ. 86. Firth 1996/1997, σ. 38. Privitera 2010, σ. 91 κ.ε.

¹²³⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 86 - 87 και σ. 87 υποσημ. 677 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹²³⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 86. Popham-Gill 1995, σ. 8 κ.ε.(G1), CMS II 8, σ. 103.

5.3.1.ii. Νοτιοδυτική γωνία του ανακτόρου (South-West Corner),

Από την Νοτιοδυτική γωνία του ανακτόρου (*South-West Corner*), προέρχονται 2 σφραγίσματα με δύο οπές (εικ. Α.5.10, αρ. 1,2). Το πρώτο, μη κανονικό σφράγισμα με πυραμιδόσχημη πίσω επιφάνεια, προέρχεται από τον Διάδρομο της Τοιχογραφίας του Ρυτοφόρου (*Corridor of the Cupbearer Fresco*) και το δεύτερο, κανονικό σφράγισμα με δύο οπές, προέρχεται από την ΝΔ αίθουσα του πεσσού (*SW Pillar Room*), στα δυτικά του διαδρόμου της τοιχογραφίας του Ρυτοφόρου και είναι ενεπίγραφο¹²³⁸. Φέρει σφραγιστικό αποτύπωμα που εντοπίζεται και σε άλλες θέσεις του ανακτόρου¹²³⁹.

5.3.1.iii. Βόρειος τομέας

Βόρεια της *Αίθουσας των Ψευδόστομων Αμφορέων* (*Room of the Stirrup Jars*), στον *Βόρειο Τομέα του ανακτόρου* (*Northern Quarter*) βρέθηκαν 4 πήλινα σφραγίσματα που φέρουν το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα¹²⁴⁰. Τρία από αυτά ανήκουν στον τύπο των σφραγισμάτων με δύο οπές και αετωματική πίσω επιφάνεια και είναι ενεπίγραφα, ενώ ο τύπος του τέταρτου σφραγίσματος είναι απροσδιόριστος. Κάθε ένα προέρχεται από διαφορετικό είδος πηλού (πίν. Α.5.5.). Στα συνευρήματά τους περιλαμβάνονται πινακίδες γραμμικής Β γραφής¹²⁴¹.

Η περιοχή της Βόρειας εισόδου (*Northern Entrance Passage*) ερμηνεύεται ως το πιο σημαντικό κέντρο του διοικητικού μηχανισμού της Κνωσού, καθώς εκεί παρατηρείται μεγάλη συγκέντρωση πινακίδων Γραμμικής Β γραφής με θεματολογία που άπτεται όλων των τομέων της κνωσιακής διαχείρισης. Πρόκειται για εύρημα, το οποίο, λόγω της σύνθεσής του, αλλά και των διοικητικών πράξεων που καταγράφονται στα ενεπίγραφα διοικητικά τεκμήρια που το απαρτίζουν, παρουσιάζει μοναδική ομοιότητα με το “κεντρικό αρχείο” του ανακτόρου της Πύλου¹²⁴². Σε δύο θέσεις αυτής της περιοχής βρέθηκαν πήλινα σφραγίσματα. Σε άμεση γειτνίαση με το ανάγλυφο του ταύρου, στην ίδια θέση με ένα ενεπίγραφο

¹²³⁸ Panagiotopoulos 2014, σ. 86.

¹²³⁹ Firth 2000/2001, σ. 193.

¹²⁴⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 88. Το σφραγιστικό αποτύπωμα φέρει παράσταση ενός βοοειδούς, ενός φυτού και μιας οκτώσχημης ασπίδας.

¹²⁴¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 88. Firth 2000/2001, σ. 129, υποσημ. 101.

¹²⁴² Driessen 1999, σ. 225, Panagiotopoulos 2014, σ. 234.

πήλινο δελτάριο με οπή ανάρτησης (*clay label*), βρέθηκαν δύο σφραγίσματα, 1 σφράγισμα συνδυασμού που φέρει στην πίσω επιφάνειά του αποτυπώματα δοχείου από φθαρτό υλικό, πιθανότατα καλαθιού, και 1 θραύσμα σφραγίσματος με δύο οπές. Δύο ακόμα σφραγίσματα βρέθηκαν ανατολικά της *Αίθουσας του Σπειροειδούς Πλαισίου (Room of the Spiral Cornice)*, 1 σφράγισμα με δύο οπές και 1 σφράγισμα συνδυασμού. Φέρουν το σφραγιστικό αποτύπωμα μιας πολύ σημαντικής σφραγίδας (CMS II 8 498. εικ. Α.5.15.), αλλά ο πηλός τους διαφέρει. Από την ίδια περιοχή του ανακτόρου προέρχονται 1 σφράγισμα αντικειμένου, 1 απροσδιόριστο σφράγισμα και τέλος 1 σφράγισμα με δύο οπές (CMS II 8, 528/3) με σφραγιστικό αποτύπωμα που εντοπίζεται και στην Αποθήκη 4 και πιθανώς στην Ανατολική πτέρυγα (*Domestic Quarter*) (πιν. Α.5.5.)¹²⁴³.

5.3.1. iv. Αίθουσα της Τοιχογραφίας του Κοσμήματος (Room of the Jewel Fresco)

Στην Αίθουσα της Τοιχογραφίας του Κοσμήματος/ *Room of the Jewel Fresco* ή *Magazine of the Vase Tablets*), στο μέσο της Δυτικής πτέρυγας του ανακτόρου (εικ. Α.5.10.αφ.15.), αποδίδονται με μεγάλη πιθανότητα 12 σφραγίσματα από διαφορετικά είδη πηλού (πιν. Α.5.5.). Ανήκουν όλα στον τύπο των μη κανονικών σφραγισμάτων με ανοικτή ή πυραμιδοειδή πίσω επιφάνεια¹²⁴⁴. Βρέθηκαν κοντά σε πινακίδες που φυλάσσονταν σε κόγχη του νότιου πιθανότατα τοίχου και καταγράφουν προϊόντα που προορίζονταν για θεότητες ή ιερά¹²⁴⁵. Σύμφωνα με τον Firth¹²⁴⁶ τα σφραγίσματα προέρχονταν από νευραλγική θέση του άνω ορόφου, στην κορυφή του κλιμακοστασίου, που οδηγούσε από τους χώρους που βρίσκονταν επάνω από τις δυτικές αποθήκες προς την κεντρική αυλή. Οι συνδέσεις που

¹²⁴³ Panagiotopoulos 2014, σ. 88-89. Αξίζει να σημειωθεί ότι, με εξαίρεση το σφράγισμα συνδυασμού που βρέθηκε κοντά στο ανάγλυφο του ταύρου, το οποίο φέρει παράσταση ιστιοφόρου πλοίου (CMS II 8, 134), όλα τα υπόλοιπα σφραγιστικά αποτυπώματα από την περιοχή της Βόρειας Εισόδου έχουν ως θέμα ταύρους ή γενικότερα βοοειδή. (CMS II 8, 453/1: παράσταση καθήμενου ταύρου, CMS II 8, 498/1 και 2, όπου στο κατώτερο τμήμα της παράστασης εικονίζονται δύο ταύροι, CMS II 8, 230 με παράσταση σύλληψης-εξημέρωσης βοοειδών, CMS II 8, 528/3 με παράσταση δύο βοοειδών που τρέχουν, ενώ ακόμα και η απροσδιόριστη παράσταση CMS II 8, 320 εικονίζει ένα απροσδιόριστο τετράποδο).

¹²⁴⁴ Popham & Gill 1995, σ. 11 κ.ε. Firth 2000/2001, σ. 128 και 235. CMS II 8, σ. 104. Panagiotopoulos 2014, σ. 89.

¹²⁴⁵ Firth 2000/2001, σ. 233 κ.ε. (για το ανασκαφικό περιβάλλον).

¹²⁴⁶ Firth 2000/2001, σ. 235.

παρατηρούνται ανάμεσα στα διοικητικά τεκμήρια αυτού του χώρου και άλλων χώρων του ανακτόρου οδηγούν στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για κέντρο ελέγχου και συντονισμού των βασικών τομέων παραγωγής κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων της Κνωσού¹²⁴⁷.

5.3.1.v. Αίθουσα της Σφραγίδας του Πολεμιστή (Room of the Warrior Seal)

Πολυάριθμα σφραγίσματα αποδίδονται στην Αίθουσα της Σφραγίδας του Πολεμιστή (*Room of the Warrior Seal*) που γειτονεύει με την προηγούμενη. Μόνο 4 είναι δυνατό να ταυτιστούν με βεβαιότητα (πιν. Α.5.5.). Βρέθηκαν σε δύο ομάδες, στον βόρειο τοίχο και στην ΝΔ γωνία του δωματίου. Ανήκουν όλα στον τύπο των μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές, φέρουν διαφορετικά σφραγιστικά αποτυπώματα και προέρχονται από διαφορετικό πηλό ¹²⁴⁸. 2 επιπλέον σφραγίσματα με δύο οπές (CMS II 8 269/3 και 4) που φέρουν το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα με σφραγίσματα από την Αίθουσα της Τοιχογραφίας του Κοσμήματος (*Room of the Jewel Fresco*) αποδίδονται πιθανότατα σε μία από τις δύο τελευταίες αίθουσες¹²⁴⁹.

5.3.1.vi. Κεντρικό Ανακτορικό Ιερό (Central Palace Sanctuary)

Τα ημερολόγια της ανασκαφής αναφέρουν την εύρεση πήλινων σφραγισμάτων στον χώρο του Κεντρικού Ανακτορικού Ιερού¹²⁵⁰ (εικ. Α.5.10, αρ. 17). Ο αριθμός τους είναι απροσδιόριστος και η κατάσταση διατήρησής τους αποσπασματική¹²⁵¹. Προέρχονται από την τελευταία φάση χρήσης του χώρου (ΥΜ II-III Α;)¹²⁵². Τα περισσότερα βρέθηκαν στην περιοχή που ονομάστηκε από τον Evans *Τριμερές Ιερό*, ορισμένα στο επίπεδο του εδάφους στη ΝΑ γωνία και ορισμένα άλλα κατά μήκος του δυτικού τοίχου του ιερού¹²⁵³. Ήταν προφανώς

¹²⁴⁷ Firth 2000/2001, σ. 235. Panagiotopoulos 2014, σ. 234.

¹²⁴⁸ Popham & Gill 1995, σ. 11 κ.ε. CMS II 8, σ. 104. Panagiotopoulos 2014, σ. 89. βλ. επίσης πιν. Α.5.5.

¹²⁴⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 89.

¹²⁵⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 89.

¹²⁵¹ Evans 1935, σ. 596. Popham & Gill 1995, σ. 12. Panagiotaki 1999, σ. 269. Panagiotopoulos 2014, σ. 90.

¹²⁵² Panagiotopoulos 2014, σ. 89.

¹²⁵³ Evans 1928, σ. 808, εικ. 526. Panagiotaki 1999, σ. 238. Panagiotopoulos 2014, σ. 90.

πεσμένα από ανώτερο όροφο¹²⁵⁴. 6 από τα σφραγίσματα που είναι δυνατό να ταυτιστούν (πιν. Α.5.5.), ανήκουν στον τύπο των μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές και φέρουν όλα το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα μεταλλικού δαχτυλιδιού με την παράσταση της Θεάς των Ορέων (*Mother of the Mountains*. CMS II 8, 256, εικ. Α.5.15.). Προέρχονται όλα από τον ίδιο πηλό πλην ενός. Ενδεχομένως ένα από τα σφραγίσματα βρέθηκε στη λεγόμενη *Αίθουσα του Μεγάλου Πίθου* που γειτονεύει με το Τριμερές Ιερό στα δυτικά του. Στον ίδιο χώρο αποδίδεται πινακίδα που καταγράφει αγγεία με μέλι¹²⁵⁵.

5.3.1.vii. Αίθουσα των Πινακίδων των Αρμάτων (*Room of the Chariot Tablets*)

Από την *Αίθουσα των Πινακίδων των Αρμάτων* (*Room of the Chariot Tablets*. εικ. Α.5.10.αρ.22.) προέρχονται τουλάχιστον 10 ή 11 σφραγίσματα από τον ίδιο πηλό (πιν. Α.5.5.)¹²⁵⁶. Βρέθηκαν σε στρώμα τέφρας μαζί με πινακίδες, επτά χάλκινους μεντεσέδες και ξυλοκάρβουνα. Ο Evans θεώρησε ότι οι πινακίδες φυλάσσονταν σε σφραγισμένα ξύλινα κιβώτια στο υπόγειο¹²⁵⁷. Συγκεκριμένα, πρόκειται για 4 σφραγίσματα με δύο οπές (1 σφράγισμα με ανοικτή πίσω επιφάνεια, 1 θραυσμένο για την απομάκρυνση του νήματος, 1 ενεπίγραφο με αετωματική πίσω επιφάνεια και τέλος 1 ενεπίγραφο, με πυραμιδοειδή πίσω επιφάνεια)¹²⁵⁸, 4 σφραγίσματα με επίπεδη βάση, 1 σφράγισμα συνδυασμού και 1 απροσδιόριστο σφράγισμα¹²⁵⁹.

Τα ευρήματα της *Αίθουσας των Πινακίδων των Αρμάτων*, τόσο τα πήλινα σφραγίσματα όσο και οι πινακίδες έχουν εγείρει συζητήσεις σχετικά με την χρονολόγησή τους. Φαίνεται ότι η απόθεση χρονολογείται στα τέλη της ΥΜ II ή στις

¹²⁵⁴ Panagiotaki 1999, σ. 275.

¹²⁵⁵ Panagiotaki 1999, σ. 215. 268, αρ. 359. Firth 2000/2001, σ. 206 κ.ε (απόδοση στα Θησαυροφυλάκια του Ιερού) βλ. Panagiotopoulos 2014, σ. 90 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹²⁵⁶ 10 σφραγίσματα (CMS II 8, σ. 817, πιν. 2). 11 σφραγίσματα (Panagiotopoulos 2014, σ. 90).

¹²⁵⁷ Ο χώρος φιλοξενεί μία από τις εκτενέστερες ομάδες πινακίδων στο κνωσιακό ανάκτορο, οι οποίες αναφέρονται σε διάφορους τομείς ανακτορικής διαχείρισης. Κύριος θεματικός άξονας είναι οι κατάλογοι με προσωπικό του ανακτόρου, καθώς και η διανομή αλόγων και στρατιωτικού εξοπλισμού σε διάφορα πρόσωπα, τα οποία ήταν προφανώς μέλη της κνωσιακής αριστοκρατίας. Άλλες πινακίδες αναφέρουν ζώα, και φυσικά προϊόντα (Panagiotopoulos 2014, σ. 90).

¹²⁵⁸ CMS II 8, σ. 817, πιν. 2. Ο Παναγιωτόπουλος (Panagiotopoulos 2014, σ. 90) αναφέρει 5 σφραγίσματα με δύο οπές κανονικού (CMS II 8, 467) και μη κανονικού (CMS II 8, 138, 231, 481, 507) τύπου. Έχει περιληφθεί σε αυτά το υπ' αρ. CMS II 8, 481, το οποίο είναι απροσδιόριστο σφράγισμα.

¹²⁵⁹ CMS II 8, σ. 817, πιν. 2. Panagiotopoulos 2014, σ. 90. Ο Müller αποδίδει 1 ακόμα σφράγισμα με επίπεδη βάση στον αποθέτη. (CMS II 8, σ. 43).

αρχές της ΥΜ ΙΙΙ Α1. Οι πινακίδες θεωρούνται πρωιμότερες σε σχέση με τις υπόλοιπες του ανακτόρου της Κνωσού¹²⁶⁰. Τα εικονογραφικά μοτίβα των σφραγιστικών αποτυπωμάτων χρονολογούνται ανάμεσα στην ΥΜ Ι και την ΥΜ ΙΙΙ Α1 φάση. Τα τυπολογικά χαρακτηριστικά των σφραγισμάτων περιπλέκουν περισσότερο το θέμα της χρονολόγησης, καθώς το σύνολο περιλαμβάνει, σε ασυνήθιστα μεγάλο ποσοστό, σφραγίσματα με επίπεδη βάση, τύπο που εκπροσωπείται ελάχιστα στη Μυκηναϊκή περίοδο. Η παρουσία αυτών των σφραγισμάτων συνηγορεί υπέρ της πρώιμης χρονολόγησης, όμως η μεγάλη ομοιότητα που έχουν τα σφραγίσματα με δύο οπές της αίθουσας των πινακίδων των αρμάτων με τα αντίστοιχα της Πύλου (τέλη ΥΕ ΙΙΙ Β/ αρχές ΥΕ ΙΙΙ Γ) θέτει σε αμφισβήτηση μια τόσο πρώιμη χρονολόγηση¹²⁶¹. Υπό εξέταση ή αμφισβήτηση έχουν τεθεί τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την σύγκριση των δακτυλικών αποτυπωμάτων των πινακίδων από τον χώρο αυτό και άλλους χώρους του ανακτόρου, αλλά και από την εύρεση κοινών σφραγιστικών τύπων ανάμεσα στα σφραγίσματα διαφόρων χώρων του ανακτόρου, δεδομένου ότι η μεν ταύτιση των δακτυλικών αποτυπωμάτων δεν είναι βέβαιη¹²⁶², η δε χρονική διάρκεια χρήσης των σφραγίδων για σφραγιστικούς λόγους ξεπερνά αυτή της μιας μόνο γενιάς¹²⁶³.

5.3.1.viii. Αίθουσα της Κόγχης (*Room of the Niche*)

Τα σφραγίσματα που βρέθηκαν στην Αίθουσα της Κόγχης (*Room of the Niche*) (εικ. Α.5.10.αρ.19.) αποτελούν αδιατάρακτο σύνολο. Φαίνεται ότι είχαν εναποτεθεί εκεί μαζί με πινακίδες που σώθηκαν σε μικρά θραύσματα, και παρέμεναν στη θέση τους αρκετά χρόνια πριν την τελική καταστροφή του ανακτόρου, καθώς η κόγχη είχε αποκλειστεί από έναν εγκάρσιο τοίχο μεταγενέστερης κατασκευής¹²⁶⁴. Στον χώρο αυτό αποδίδονται με βεβαιότητα 4

¹²⁶⁰ Driessen 1990, 108 και Driessen 2000, ιδιαιτ. 10. 217 κ.ε.

¹²⁶¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 91 και 237, όπου αναφέρεται η παρατήρηση του Müller σχετικά με τους κόμπους των σφραγισμάτων με επίπεδη βάση και η χρονολόγηση του συνόλου μεταξύ ΥΜ Ι και ΥΜ ΙΙΙ Β περιόδου. Pini 1997 (επιμ.), σ. 82 κ.ε. CMS ΙΙ 8, σ. 8 κ.ε. Krzyszkowska 2005, σ. 228., Hallager 2005a, σ. 250, 252.

¹²⁶² Panagiotopoulos 2014, σ. 91.

¹²⁶³ Driessen 1997, σ. 125.

¹²⁶⁴ Firth 2000/2001, σ. 207. Panagiotopoulos 2014, σ.σ. 91 και 238.

συνολικά ενεπίγραφα σφραγίσματα (2 σφραγίσματα με δύο οπές και πυραμιδοειδή πίσω επιφάνεια, 1 κανονικό σφράγισμα με δύο οπές, 1 *nodulus*), ενώ 1 ακόμα ενεπίγραφος *nodulus* μπορεί να αποδοθεί πιθανώς στον ίδιο χώρο, καθώς φέρει κοινό σφραγιστικό αποτύπωμα με τον προηγούμενο¹²⁶⁵. Με εξαίρεση ένα μόνο σφράγισμα με δύο οπές και πυραμιδοειδή πίσω επιφάνεια, τα υπόλοιπα προέρχονται όλα από τον ίδιο πηλό (πίν. Α.5.5.). Η ιδιαιτερότητα αυτής της μικρής ομάδας σφραγισμάτων συνίσταται στο ότι και τα 5 σφραγίσματα είναι ενεπίγραφα. Αν και οι επιγραφές των τριών κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές είναι δυσανάγνωστες, οι *noduli* φέρουν το ίδιο ιδεόγραμμα και φαίνεται ότι είχαν χρησιμεύσει ως πληρεξούσιο για πρόσωπα που είχαν εργαστεί στο ανάκτορο¹²⁶⁶.

5.3.1.ix. Μεμονωμένα ευρήματα από την Δυτική Πτέρυγα (πιν. Α.4.5.5. εικ. Α.5.10)

Από τον Διάδρομο της Λίθινης Λεκάνης (*Corridor of the Stone Basin*) προέρχεται μια πήλινη σφραγίδα –«στάμπα» (*Tonstempel*) με σφραγιστικό αποτύπωμα, πιθανώς ΥΜ Ι χρονολόγησης, ενώ στην Ανατολική Θύρα της Αίθουσας του Λίθινου Τυμπάνου (*East doorway of the Room of the Stone Drum*) αποδίδεται ένα δισκοειδές σφράγισμα αντικειμένου ¹²⁶⁷. Στον Διάδρομο της Οικίας των Πινακίδων (*Corridor of the House Tablets*) βρέθηκε ένας *nodulus* με θολωτή πίσω επιφάνεια¹²⁶⁸. Από τον ίδιο χώρο προέρχονται περίπου 20 πινακίδες γραμμικής Β γραφής¹²⁶⁹. Στη ΒΑ γωνία της Αίθουσας των Βάσεων των Κιόνων (*Room of the Column Bases*) βρέθηκαν, μαζί με περισσότερες από 50 πινακίδες, 2 μη κανονικά σφραγίσματα με δύο οπές με το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα, προερχόμενα από τον ίδιο πηλό¹²⁷⁰. Από τα δυτικά του Προπύλου (*Cleaning west of Propylon*) προέρχεται 1 μη κανονικό σφράγισμα ¹²⁷¹.

¹²⁶⁵ Popham & Gill 1995, σ. 14. Firth 2000/2001, σ.σ. 114, 207. Panagiotopoulos 2014, σ.σ. 91 και 238, εικ. 27, 28).

¹²⁶⁶ Gill 1966, σ. 5. Panagiotopoulos 2014, σ. 238.

¹²⁶⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 91.

¹²⁶⁸ Popham & Gill 1995, σ. 14.

¹²⁶⁹ Firth 2000/2001, σ. 194 κ.ε. Panagiotopoulos 2014, σ. 92.

¹²⁷⁰ Ο Evans θεώρησε ότι τα σφραγίσματα σφράγιζαν ένα κιβώτιο από γύψο, του οποίου βρέθηκαν θραύσματα στην ίδια θέση. Ο τύπος όμως των σφραγισμάτων (σφραγίσματα με δύο οπές και πίσω επιφάνεια σε σχήμα πυραμίδας) δεν ενισχύουν αυτή τη θεωρία (Panagiotopoulos 2014, σ. 92).

¹²⁷¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 92.

5.3.2. Νοτιοδυτικό Υπόγειο (*South-West Basement*)

Πήλινα σφραγίσματα έχουν εντοπιστεί σε τουλάχιστον τρεις –γειτονικούς μεταξύ τους - χώρους αποθηκών στα νότια της κεντρικής αυλής (εικ. Α.5.10, αρ. 23-25). Η νεώτερη έρευνα χρονολογεί τα σφραγίσματα και τις πινακίδες αυτής της περιοχής στα τέλη της ΥΜ ΙΙΑ ή στην αρχή της ΥΜ ΙΙ Β θέτοντας ως *terminus post quem* την ΥΜ ΙΙ περίοδο¹²⁷². Ορισμένες από τις σφραγίδες που έχουν αποτυπωθεί είναι πρωιμότερης τεχνοτροπίας, όμως τα σχήματα των σφραγισμάτων χαρακτηρίζονται ως αποκλειστικά μυκηναϊκά, επομένως φαίνεται ότι ορισμένες σφραγίδες χρησιμοποιήθηκαν ως κειμήλια. Εκείνο που είναι ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι τεκμηριώνεται η χρήση παλαιότερων (μινωικών) σφραγίδων στην Μυκηναϊκή Κνωσό¹²⁷³. Τα πήλινα αυτά σφραγίσματα, οι πινακίδες, αλλά και η πήλινη *σφραγίδα-στάμπα* που βρέθηκε στην Αίθουσα της Πήλινης Σφραγίδας (Room of the Clay Signet) ήταν πεσμένα από ανώτερο όροφο στην περιοχή του Νοτιοδυτικού Υπογείου (*South-West Basement*). Ο Evans αναφέρει 38 σφραγίσματα, όμως στο CMS καταγράφονται μόνο 26¹²⁷⁴.

Τα περισσότερα σφραγίσματα (15) προέρχονται από την *Αίθουσα των Σφραγισμάτων* (*Room of the Seal Impressions*) (πίν. Α.5.5.). Με εξαίρεση ένα σφράγισμα αντικειμένου, τα υπόλοιπα ανήκουν όλα στον τύπο των μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές¹²⁷⁵. Μέσω δύο σφραγιστικών αποτυπωμάτων τεκμηριώνονται σχέσεις με άλλες περιοχές του ανακτόρου¹²⁷⁶.

Από την *Αίθουσα των Αιγυπτιακών Φασολιών οσπρίων* (*Room of the Egyptian Beans*)(εικ. Α.5.10.αρ.25.)¹²⁷⁷, προέρχονται τουλάχιστον 7 σφραγίσματα. Τα σφραγιστικά τους αποτυπώματα προέρχονται τουλάχιστον από 3 διαφορετικές σφραγίδες, δύο εκ των οποίων επαναλαμβάνονται σε δύο και τέσσερα

¹²⁷² Η χρονολόγηση δόθηκε από τους N. Momigliano και S. Hood. (Weingarten 1994γ, σ. 151. CMS II 8, σ. 10. Panagiotopoulos 2014, σ. 92).

¹²⁷³ Weingarten 1994γ, σ. 154-155.

¹²⁷⁴ Popham – Gill 1995, σ. 15 κ.ε. CMS II 8, σ. 10. Panagiotopoulos 2014, σ. 92.

¹²⁷⁵ Panagiotopoulos 2014, σ. 92-93.

¹²⁷⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 244, εικ. 60.

¹²⁷⁷ Ο χώρος θεωρήθηκε από τον Evans ως μέρος του *Lapidary's Workshop* (Panagiotopoulos 2014, σ. 93, Popham & Gill 1995, σ. 16. (η θέση δεν ταυτίζεται με το Εργαστήριο του Λιθοξόου στο: Αλεξίου 1964, πιν. ΚΘ', αρ. 55)

σφραγίσματα αντίστοιχα (πίν. Α.5.5.). Δύο σφραγίσματα συνδυασμού φέρουν την χαρακτηριστική παράσταση του θηλυκού σκύλου με το περιλαίμιο, η οποία επαναλαμβάνεται σε πολλά σφραγίσματα του ανακτόρου (CMS II 8, 287/1.2, εικ. Α.5.15.). Τα υπόλοιπα είναι μη κανονικά σφραγίσματα με δύο οπές.

3 μη κανονικά σφραγίσματα με δύο οπές αποδίδονται είτε στην Αίθουσα των Αιγυπτιακών οσπρίων (*Room of the Egyptian Beans*) είτε στην Αίθουσα των Σφραγισμάτων (*Room of the Seal Impressions*) (πίν. Α.5.5.). Από την Αίθουσα της πήλινης Σφραγίδας (*Room of the Clay Signet*) (εικ. Α.5.10.αφ.2.4) προέρχεται πήλινη σφραγίδα/ “στάμπα” (*Tonstempel*). Φέρει το αρνητικό αποτύπωμα ενός δαχτυλιδιού με λατρευτική παράσταση (CMS II 8, 268/7, εικ. Α.5.15.) που επαναλαμβάνεται σε πολλά σφραγίσματα, κυρίως σε σφραγίσματα συνδυασμού, από διάφορους χώρους του ανακτόρου. Από τον ίδιο χώρο προέρχεται μια μικρή ομάδα πινακίδων γραμμικής Β γραφής¹²⁷⁸.

Μέσω των δεδομένων των πινακίδων, των κοινών σφραγιστικών τύπων, αλλά και της χρήσης *look-alike* μεταλλικών δαχτυλιδιών για την σφράγιση, τεκμηριώνονται σχέσεις όχι μόνο των δωματίων του ΝΔ Υπογείου (*SW Basement*) με άλλους χώρους του ανακτόρου, ακόμα και εκτός ανακτόρου, όπως με την Οπλοθήκη, αλλά και με θέσεις απομακρυσμένες, όπως την Ζάκρο. Σφραγιστικό αποτύπωμα μεταλλικού δαχτυλιδιού με παράσταση σχεδόν ίδια με αυτή της πήλινης σφραγίδας- «στάμπας» (*replica ring*) που βρέθηκε στον ομώνυμο χώρο (*Room of the Clay Signet*), εντοπίζεται σε σφράγισμα με επίπεδη βάση ΥΜ ΙΒ χρονολόγησης από την οικία Α στην Κάτω Ζάκρο (CMS II 7, 8)¹²⁷⁹. Η θέση εύρεσης των σφραγισμάτων, η σπουδαιότητα και ιδιαιτερότητα των σφραγίδων που έχουν χρησιμοποιηθεί, αλλά και ο εντοπισμός τους, σε θέση διέλευσης ανάμεσα στη νότια είσοδο του ανακτόρου και την Κεντρική Αυλή καθιστούν τα ευρήματα αυτά μεγάλης σημασίας.

¹²⁷⁸ Panagiotopoulos 2014, σ. 93. Το περιεχόμενο των πινακίδων αφορά καταλόγους ανδρών, διανομή λαδιού, μικρή ποσότητα κριθαριού και κατάλογο προβάτων και ποσότητας μαλλιού.

¹²⁷⁹ Weingarten 1994γ, σ. 151-153. Panagiotopoulos 2014, σ. 93, υποσημ. 736 με συγκεντρωμένη παλαιότερη βιβλιογραφία.

5.3.3. Ανατολική Πτέρυγα

Τα περισσότερα σφραγίσματα της Ανατολικής Πτέρυγας του ανακτόρου δεν είναι δυνατό να συνδεθούν με ασφάλεια με συγκεκριμένα ανασκαφικά στρώματα, επομένως η ένταξή τους στο ανασκαφικό τους περιβάλλον και η χρονολόγησή τους καθίστανται προβληματικές. Από το τμήμα αυτό του ανακτόρου αναφέρονται περισσότερα από 200 σφραγίσματα, τα οποία προέρχονται από χώρους του άνω ορόφου που έπεσαν κατά τη διάρκεια της καταστροφής. Χαρακτηριστικό στοιχείο είναι ο μεγάλος αριθμός των ανεπίγραφων μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές που είναι σκόπιμα θραυσμένα, αλλά και η σφράγιση των μισών περίπου σφραγισμάτων από στενό κύκλο υπευθύνων σφράγισης¹²⁸⁰.

Συγκεκριμένα στην περιοχή του ανώτερου τμήματος του Ανατολικού – Δυτικού Διαδρόμου (*Upper East-West Corridor*. εικ. A.5.10, αρ. 34) βρέθηκε σφράγισμα απροσδιόριστου τύπου, με παράσταση λατρευτικής σκηνής (CMS II 8, 268. εικ. A.5.15.)¹²⁸¹. Στη θύρα, στη BA γωνία της Αίθουσας των Κινοστοιχιών (*Hall of Colonnades*. εικ. A.5.10, αρ. 32) όπου απολήγει το κατώτερο τμήμα του Ανατολικού – Δυτικού Διαδρόμου (*Lower East-West Corridor*) εντοπίστηκαν πινακίδες και πολυάριθμα σφραγίσματα, τόσο στο εσωτερικό του χώρου, όσο και στον ίδιο τον διάδρομο¹²⁸². Από αυτόν τον τομέα είναι δυνατό να ταυτιστούν με ακρίβεια περισσότερα από 40 σφραγίσματα (πίν. A.5.6.)¹²⁸³. Με την εξαίρεση ενός μόνο σφραγίσματος αντικειμένου ανήκουν στον τύπο των μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές και είναι όλα ανεπίγραφα. Πολλά σφραγιστικά αποτυπώματα επαναλαμβάνονται σε περισσότερα από ένα σφραγίσματα¹²⁸⁴, ένδειξη «εντατικής» σφραγιστικής πρακτικής¹²⁸⁵. Οι χρονολογήσεις των σφραγιστικών αποτυπωμάτων που μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα εντάσσονται ανάμεσα στην ΥΜ I και ΥΜ III A1. Στην περιοχή του Ανατολικού – Δυτικού Διαδρόμου (*East-West Corridor*)

¹²⁸⁰ Panagiotopoulos 2014, σ.σ. 94 και 238.

¹²⁸¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 94. CMS II 8, σ. 121.

¹²⁸² Firth 2000/2001, σ. σ. 136, 244 κ.ε. CMS II 8, σ. 107, 121.

¹²⁸³ Popham & Gill 1995, σ. 20.

¹²⁸⁴ CMS II 8, 242 (x8), CMS II 8, 402 (x7) CMS II 8, 183 & 250 (x3) CMS II 8, 345, 408 & 522 (x2)

¹²⁸⁵ Panagiotopoulos 2014, σ. 94-95 και 238.

φιλοξενείται τέλος ίσως η πιο ολοκληρωμένη ομάδα πινακίδων στο ανάκτορο της Κνωσού με θέμα πρόβατα και μαλλί¹²⁸⁶.

Από την περιοχή της εισόδου στα νότια της Αίθουσας των Κιονοστοιχιών (*Hall of the Colonnades*) προέρχεται απροσδιόριστος αριθμός σφραγισμάτων¹²⁸⁷. Στο CMS II 8 περιλαμβάνονται μόνο 13 με βέβαιο ανασκαφικό περιβάλλον. Φέρουν σφραγιστικά αποτυπώματα από 5 μόνο διαφορετικές σφραγίδες που χρονολογούνται ανάμεσα στην MM III και YM I/II περίοδο¹²⁸⁸. Τα ταυτισμένα σφραγίσματα ανήκουν στον τύπο των μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές, με εξαίρεση ένα σφράγισμα συνδυασμού (CMS II 8, 109/1) που φέρει αποτυπώματα καλαθιού που ενδεχομένως περιείχε πινακίδες¹²⁸⁹. Ο πηλός των σφραγισμάτων παρουσιάζει σχετική ομοιομορφία (πίν. A.5.6.).

Στην περιοχή του Landing on Grand Staircase (εικ. A.5.10, αρ. 33) βρέθηκαν τουλάχιστον 50 ανεπίγραφα σφραγίσματα ανάμεσα στα ερείπια ενός δαπέδου πεσμένου από τον ανώτερο όροφο¹²⁹⁰. Κυριαρχούν τα μη κανονικά σφραγίσματα με δύο οπές, τα οποία τις περισσότερες φορές έχουν θολωτή ή ανοικτή πίσω επιφάνεια. Δύο εξαιρέσεις ανήκουν στον τύπο των σφραγισμάτων συνδυασμού ενώ ένα ακόμα είναι ενδεχομένως σφράγισμα αντικειμένου¹²⁹¹. Τόσο ο πηλός των σφραγισμάτων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία (πίν. A.5.6.). Πέντε θέματα εντοπίζονται σε περισσότερα από ένα σφραγίσματα, δηλαδή οι συγκεκριμένοι

¹²⁸⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 94-95.

¹²⁸⁷ Popham & Gill 1995, σ. 20. Firth 2000/2001, σ. 139. Panagiotopoulos 2014, σ. 95.

¹²⁸⁸ CMS II 8, 109/1-9, CMS II 8, 276/1-3, CMS II 8, 232, 719, 287

¹²⁸⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 95. Η περιοχή της εισόδου νότια του Hall of the Colonnades ορίζεται από τα ημερολόγια ανασκαφής του Mackenzie ως θέση εύρεσης της πινακίδας As 1516 (Great Tablet), στην οποία αναφέρονται άνδρες από 3 περιοχές (μία εκ των οποίων η Κνωσός). Από την ίδια περιοχή προέρχεται μη προσδιορισμός αριθμός πήλινων δελταρίων με οπή ανάρτησης (*clay labels*) που ενδεχομένως είχαν χρησιμοποιηθεί ως ετικέτες σε προϊόντα (Panagiotopoulos 2014, σ. 241 με προγενέστερη βιβλιογραφία)

¹²⁹⁰ Popham & Gill 1995, σ. 17, 19 κ.ε. 43 κ.ε. Palmer 1963, σ. 138.

¹²⁹¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 95, όπου αναφέρεται ότι το CMS II 8, 194 μπορεί να ταυτιστεί με σφράγισμα με μία οπή. Στην έντυπη έκδοση του CMS II 8, το συγκεκριμένο σφράγισμα χαρακτηρίζεται ως σφράγισμα με δύο οπές χωρίς να εντάσσεται σε συγκεκριμένη υποκατηγορία, ενώ στην ηλεκτρονική μορφή ([https://arachne.uni-koeln.de/browser/index.php?view\[layout\]=siegel_item&objektsiegel\[item\]=193&objektsiegel\[thumb_item\]=0](https://arachne.uni-koeln.de/browser/index.php?view[layout]=siegel_item&objektsiegel[item]=193&objektsiegel[thumb_item]=0).) χαρακτηρίζεται με επιφύλαξη ως σφράγισμα με μία οπή.

υπεύθυνοι σφράγισης σφραγίζουν περίπου τα μισά από τα σφραγίσματα του συνόλου¹²⁹².

Από την περιοχή της Ξύλινης Κλίμακας (*Wooden Staircase*) προέρχονται πολυάριθμα σφραγίσματα, από τα οποία ταυτίζονται τουλάχιστον 62. Κυριαρχούν δύο διαφορετικά είδη πηλού (πίν. Α.5.6.)¹²⁹³. Σχετίζονται με κεραμική ΥΜ ΙΙΙ Α1 περιόδου¹²⁹⁴. Όλα τα σφραγίσματα είναι ανεπίγραφα και τα περισσότερα ανήκουν στον τύπο των μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές, Στο σύνολο αυτό ανήκουν μόνο 2 σφραγίσματα αντικειμένων, ενώ στην ίδια ομάδα αποδίδεται και το υπ' αρ. **CMS II 8, 243** που φέρεται να προέρχεται από χώρο που δηλώθηκε από τον Έβανς ως Περιοχή των Σφραγίδων των Δαιμόνων (*Corridor of the Daemon Seals*) επειδή 19 σφραγίσματα, περίπου το 1/3 των σφραγισμάτων, φέρουν σφραγιστικό αποτύπωμα με την παράσταση ενός μινωικού δαίμονα και ενός μειξογενούς όντος (**CMS II 8, 200**)¹²⁹⁵. Μόνο 15 σφραγίσματα φέρουν σφραγιστικά αποτυπώματα που εντοπίζονται μόνο μία φορά, συνήθως τα ίδια σφραγιστικά αποτυπώματα επαναλαμβάνονται σε διαφορετικά σφραγίσματα¹²⁹⁶, επομένως εφαρμόζεται εντατική σφραγιστική πρακτική¹²⁹⁷ (πίν. Α.5.6.)

Μια μεγάλη συγκέντρωση σφραγισμάτων που χαρακτηρίζεται ως Αποθέτης των Αρχείων (*Archives Deposit*) τοποθετείται στο ανώτερο σκαλοπάτι της Ξύλινης Κλίμακας (*Wooden Staircase*), βάσει των πληροφοριών του Evans (εικ. Α.5.10, αρ. 31)¹²⁹⁸. Στο CMS II 8 κατέστη δυνατό να ταυτιστούν μόνο 13 σφραγίσματα από τον χώρο, τα 9 εκ των οποίων ανήκουν στον τύπο των μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές, ενώ στο ίδιο σύνολο περιλαμβάνονται 3 σφραγίσματα συνδυασμού και 1 σφράγισμα χείλους αγγείου (πίν. Α.5.6.). Ο πηλός των σφραγισμάτων δεν παρουσιάζει ομοιομορφία. 24 ακόμα σφραγίσματα

¹²⁹² **CMS II 8, 366** (x8)/ **CMS II 8, 306, 521** (x 4) / **CMS II 8, 254,443** (x2), βλ. επίσης Panagiotopoulos 2014, σ.σ. 95 και 240.

¹²⁹³ Popham & Gill 1995, σ. 20 κ.ε. Firth 2000/2001, σ. 133. CMS II 8, σ. 106. Panagiotopoulos 2014, σ. 95.

¹²⁹⁴ Popham 1997, σ. 378. Panagiotopoulos 2014, σ. 95.

¹²⁹⁵ Panagiotopoulos 2014, σ. 95-96.

¹²⁹⁶ **CMS II 8, 405** x9, **CMS II 8, 110 και 503** x5/ **CMS II 8, 410** και **532** x3 και **CMS II 8, 383** και **389** x2.

¹²⁹⁷ Panagiotopoulos 2014, σ. 240.

¹²⁹⁸ Evans 1935, σ. 596 κ.ε. Hood – Taylour 1981, σ. 23. Popham & Gill 1995, σ. 18, 21 κ.ε. Panagiotopoulos 2014, σ 96.

ταυτίζονται από την περιοχή αυτή. Ως θέση εύρεσής τους θεωρείται η Ξύλινη Κλίμακα και το γραφείο του Γραμματέως (*Wooden Staircase and Secretaries' Bureau*)¹²⁹⁹. Τα περισσότερα σφραγίσματα ανήκουν στον τύπο των μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές με μοναδική εξαίρεση ένα σφράγισμα συνδυασμού (*CMS II 8, 53*)¹³⁰⁰. Μια χαρακτηριστική παράσταση δύο σκύλων εκατέρωθεν βωμού (*CMS II 8, 326*) επαναλαμβάνεται σε 19 σφραγίσματα, τα 15 εκ των οποίων προέρχονται από τον ίδιο πηλό. Μόνο 5 σφραγίσματα φέρουν άλλα σφραγιστικά αποτυπώματα¹³⁰¹.

Μικρότερες συγκεντρώσεις σφραγισμάτων ή μεμονωμένα σφραγίσματα αποδίδονται στους παρακάτω χώρους της Ανατολικής πτέρυγας του ανακτόρου: Στην Αίθουσα του Λίθινου Θρανίου (*Room of the Stone Bench*) βρέθηκε 1 σφράγισμα συνδυασμού, το οποίο φαίνεται να σχετίζεται με ένα Νεοανακτορικό σφράγισμα με επίπεδη βάση¹³⁰². Από την περιοχή του Μεγάρου της Βασίλισσας (*Queen's Megaron*) προέρχονται τουλάχιστον 6 σφραγίσματα¹³⁰³. Μόνο 1 σφράγισμα συνδυασμού (*CMS II 8, 161*) περιλαμβάνεται σε αυτό το σύνολο, 3 μη κανονικά και 2 κανονικά σφραγίσματα με δύο οπές¹³⁰⁴. 3 μόνο σφραγίσματα προέρχονται από το ίδιο είδος πηλού (πιν. Α.5.6.). Τα σφραγίσματα βρέθηκαν μαζί με πινακίδες και ΥΜ ΙΙΒ αγγεία σε ανασκαφικό στρώμα που βρισκόταν κάτω από ένα μεταγενέστερο τοίχο στο ανατολικό κιγκλίδωμα του λουτρού¹³⁰⁵. Αξίζει να αναφερθεί το σφραγιστικό αποτύπωμα (*CMS II 8, 161. εικ. Α.5.15.*) με την παράσταση θαλάσσιου τοπίου που μπορεί να συγκριθεί με τον εικονογραφικό διάκοσμο του Μεγάρου της Βασίλισσας¹³⁰⁶.

¹²⁹⁹ CMS II 8, σ. 106 και 119. Popham – Gill 1995, σ. 21 και 45. Panagiotopoulos 2014, σ. 96.

¹³⁰⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 96.

¹³⁰¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 96 και 240.

¹³⁰² Popham & Gill 1995, σ. 21. (R 100, 101). CMS II 8, σ. 106. Panagiotopoulos 2014, σ. 96, υποσημ. 760. Πρόκειται για το **CMS II 8, 209** και το νεοανακτορικό σφράγισμα **CMS II 8, 125**).

¹³⁰³ Popham & Gill 1995, σ. 21. (R 102 - 106). Panagiotopoulos 2014, σ. 96 και 238.

¹³⁰⁴ Panagiotopoulos 2014, σ. 96.

¹³⁰⁵ CMS II 8, σ. 106. Firth 2000/2001, σ.σ. 136,137, 250 κ.ε. Panagiotopoulos 2014, σ. 96.

¹³⁰⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 238: Αν και στην φάση καταστροφής του ανακτόρου, ο χώρος χρησίμευε ως αποθήκη δομικών υλικών, δεν μπορεί να αποφευχθεί η διατύπωση της υπόθεσης ότι ο υπεύθυνος της σφραγίδας με το «ανακτορικό» θέμα διέμενε στην περιοχή του ανακτόρου. Το παράδειγμα μπορεί να παραλληλιστεί με το μοναδικό για τη μυκηναϊκή σφραγιστική εικονογραφική παράδοση σφραγιστικό αποτύπωμα με την παράσταση ενός ανδρικού χεριού που κρατά κρίνο (**CMS II 8, 285**).

Από την περιοχή της Μυστικής Κλίμακας (*Secret Staircase*) προέρχεται πιθανώς 1 μη κανονικό σφράγισμα με δύο οπές και ανοικτή πίσω επιφάνεια¹³⁰⁷. Στον χώρο που αναφέρεται ως Διάδρομος των πινακίδων των ξιφών (*Corridor of the Sword Tablets*), στο νότιο τμήμα της Ανατολικής πτέρυγας, ήρθε στο φως μια απόθεση πινακίδων στον ίδιο χώρο με τουλάχιστον 3 σφραγίσματα που δεν περιελήφθησαν στο CMS (πίν. Α.5.6.)¹³⁰⁸.

Στα βόρεια του Ιερού των Διπλών πελέκεων (*Shrine of the Double Axes*) βρέθηκαν 4 μη κανονικά σφραγίσματα και 2 απροσδιόριστα σφραγίσματα με διαφορετικό σφραγιστικό αποτύπωμα το καθένα. Ένα σφραγιστικό αποτύπωμα (CMS II 8, 268. εικ. Α.5.15.) έχει εντοπιστεί και σε σφράγισμα από άλλο χώρο του ανακτόρου¹³⁰⁹. Παρατηρείται σχετική ομοιομορφία στον πηλό των σφραγισμάτων (πίν. Α.5.6.).

Στο βόρειο τμήμα της ανατολικής πτέρυγας (Αυλή του λίθινου στομίου/Court of the Stone Spout), βρέθηκαν 2 μη κανονικά σφραγίσματα από διαφορετικό είδος πηλού το καθένα (πίν. Α.5.6.)¹³¹⁰. Από την ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου (East Hall Borders Deposit) προέρχεται ενδεχομένως 1 ακόμα σφράγισμα απροσδιόριστου τύπου. Σύμφωνα με τις περιγραφές του Έβανς, φέρει την παράσταση CMS II 8, 529 που εντοπίζεται σε σφράγισμα και από άλλη περιοχή του ανακτόρου, δεν είναι όμως σαφές εάν πρόκειται για το CMS II 8, 529/ 2 ή 3¹³¹¹.

¹³⁰⁷ Popham & Gill 1995, σ. 21. (R 107). Panagiotopoulos 2014, σ. 96-97.

¹³⁰⁸ Popham & Gill 1995, σ. 23. CMS II 8, σ. 117. Firth 2000/2001, σ. 246 κ.ε. Panagiotopoulos 2014, σ. 97.

¹³⁰⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 97.

¹³¹⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 97.

¹³¹¹ Panagiotopoulos 2014, σ. 97.

5.3.4. Πήλινα σφραγίσματα εκτός ανακτόρου

5.3.4. i. Μικρό Ανάκτορο (*Little Palace*)

Το Μικρό Ανάκτορο (εικ. Α.5.12.α.) έχει χαρακτηριστεί ως ένας από τους σημαντικότερος “δορυφόρους” του ανακτόρου της Κνωσού¹³¹². Αν και αναφέρεται μεγάλος αριθμός πήλινων σφραγισμάτων από τους χώρους του, υπολογίζονται περίπου 140 σφραγίσματα, μόνο 20 έχουν ταυτιστεί με βεβαιότητα και έχουν καταγραφεί στους καταλόγους του CMS¹³¹³. Θεωρείται το δεύτερο μεγαλύτερο σύνολο πήλινων σφραγισμάτων της Κνωσού μετά τα σφραγίσματα της Δυτικής πτέρυγας¹³¹⁴. Οι Ε. και Β. Hallager¹³¹⁵ συνέδεσαν τα σφραγίσματα με κεραμική ΥΜ ΙΙ Β περιόδου και τα χρονολόγησαν στα μέσα της περιόδου. Η Χατζάκη¹³¹⁶ τα συσχέτισε αποκλειστικά με κεραμική ΥΜ ΙΙ Α2 περιόδου.

Η προσπάθεια της ταύτισης των πήλινων σφραγισμάτων που είναι δυνατό να αποδοθούν στο Μικρό Ανάκτορο και η ανασύνθεση του συνόλου βασίστηκε σε δύο καταλόγους. Ο πρώτος συντάχθηκε από τον Evans και ο δεύτερος από την Gill ¹³¹⁷. Ο Παναγιωτόπουλος ¹³¹⁸ προχώρησε σε συνδυαστική μελέτη των παρατηρήσεων των παραπάνω μελετητών και των καταλόγων του CMS, καθώς και σε ταυτίσεις, όπου αυτό ήταν δυνατό. Με βάση το πρόσφατο αυτό έργο παραθέτουμε τα δεδομένα των ευρημάτων από το Μικρό Ανάκτορο, ενώ στον πίνακα Α.5.7. παρατίθενται επιπλέον στοιχεία βάσει των καταλόγων της Gill και του CMS. Με βάση τα παραπάνω, πήλινα σφραγίσματα από το Μικρό Ανάκτορο (εικ. Α.5.12.β) έχουν αποδοθεί στους παρακάτω χώρους του:

Από τις δύο πτέρυγες της κλίμακας (Αίθουσα 32 /*Main Staircase*) προέρχονται τουλάχιστον 5 ταυτισμένα σφραγίσματα με διάφορα σφραγιστικά

¹³¹² Panagiotopoulos 2014, 97.

¹³¹³ Popham & Gill 1995, σ. σ. 24, 50. Hallager & Hallager 1999, σ. 309. Hatzaki 2005, σ. 180. Panagiotopoulos 2014, 97. CMS II 8, σ. 812, πιν. 2.

¹³¹⁴ Hatzaki 2005, 183.

¹³¹⁵ Hallager & Hallager 1999, σ. 315. Panagiotopoulos 2014, σ. 97.

¹³¹⁶ Hatzaki 2005, σ. 201-202 (επίσης σ.σ. 81 κ.ε., 107, 118, και 120).

¹³¹⁷ Η Χατζάκη (Hatzaki 2005, σ. 180 – 181 και σ. 182-183, πιν. 5.3) αποτυπώνει αναλυτικά το πρόβλημα της ταύτισης των σφραγισμάτων του Μικρού Ανακτόρου, αφού τα περισσότερα από αυτά βρέθηκαν κατεστραμμένα. Αναφέρει ότι στο άρθρο της Gill (Gill 1965, 85-91) ο κατάλογος περιλαμβάνει 116 σφραγιστικά αποτυπώματα από το Μικρό Ανάκτορο, αν και φαίνεται ότι ο αριθμός αυτός είναι πολύ μεγαλύτερος. Από αυτά μόνο 51 είχαν αποτυπωθεί σχεδιαστικά από τον Evans (PM IV. σ. 605-606), ο οποίος δημοσίευσε έναν κατάλογο μόνο 46 σφραγισμάτων.

¹³¹⁸ Panagiotopoulos 2014 σ. 97 κ.ε., σ. 240-241 και 242.

αποτυπώματα. Από την γειτονική προς τα βόρεια περιοχή (Αίθουσα 25 / *Stairs North Landing*) προέρχονται τουλάχιστον 7 απροσδιόριστα σφραγίσματα. Σε αυτό το σύνολο μπορούν ενδεχομένως να ενταχθούν ορισμένα ακόμα σφραγίσματα. Στα συνευρήματα περιλαμβάνεται μια σφραγίδα από στεατίτη. Από το ανατολικό τμήμα της Αίθουσας 22 (*Cup Room*) προέρχονται 2 σφραγίσματα, ενώ από την Αίθουσα 19 (*Room of the Fetish*) προέρχονται τουλάχιστον 14 σφραγίσματα, με διαφορετικό σφραγιστικό αποτύπωμα το καθένα. Από τα τελευταία μόνο τρία αναφέρονται στο CMS και ανήκουν στην κατηγορία των σφραγισμάτων με δύο οπές. Το σχήμα τους δεν διαφέρει καθόλου από τα σφραγίσματα του ανακτόρου της Κνωσού και της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Από την μικρή Αίθουσα 20 (*Room South of Shrine*), στα δυτικά της Αίθουσας 19, προέρχονται ίσως 5 σφραγίσματα¹³¹⁹.

Από την Αίθουσα 24 στα νότια του *Room of the Fetish* προέρχονται τουλάχιστον 16 σφραγίσματα, τρία εκ των οποίων φέρουν το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα. Ένα είναι με βεβαιότητα ενεπίγραφο. Τα υπόλοιπα φέρουν διαφορετικά σφραγιστικά αποτυπώματα. Τα τρία σφραγίσματα που έχουν περιληφθεί στο CMS ανήκουν στον τύπο των σφραγισμάτων με δύο οπές¹³²⁰. Αξίζει να σημειωθεί η χρήση σφραγίδας MM II χρονολόγησης σε σφράγισμα με δύο οπές και ανοικτή πίσω επιφάνεια (CMS II 8, 84, εικ. A.5.15.). Το σφραγιστικό αποτύπωμα προέρχεται από σφραγίδα τύπου «*petschaft*» και φέρει επιγραφή στην Κρητική Ιερογλυφική γραφή¹³²¹.

Από την Αίθουσα 18 (*Corridor by Shrine*) προέρχονται τουλάχιστον 6 σφραγίσματα. Δύο μόνο φέρουν το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα. Η Gill αποδίδει στον χώρο αυτό μια ομάδα τουλάχιστον 13 σφραγισμάτων, για τα οποία ο Evans αναφέρει ως προέλευση τον χώρο στα δυτικά του Μεγάρου (*Room West of Megaron? balustrade*). Σφραγιστικά αποτυπώματα επαναλαμβάνονται σε περισσότερα του ενός σφραγίσματα. Από την περιοχή του Μεγάρου (Αίθουσες 8 και 9) στα δυτικά και ΝΔ της αίθουσας 18 προέρχεται μια ακόμα ομάδα 7

¹³¹⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 98. Από τα σφραγίσματα του δωματίου 20 μόνο ένα έχει περιληφθεί στο CMS II 8 (αρ. 328).

¹³²⁰ Panagiotopoulos 2014, σ. 100.

¹³²¹ Hatzaki 2005, σ. 181.

σφραγισμάτων που είναι πολύ πιθανό να προέρχονται από την ίδια περιοχή του άνω ορόφου με τα προηγούμενα 13 σφραγίσματα ¹³²².

Από την αίθουσα 12 (*Room North of Shrine*) προέρχονται 10 σφραγίσματα. Δύο μόνο φέρουν ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα. Τα υπόλοιπα φέρουν διαφορετικά σφραγιστικά αποτυπώματα, καθώς και τη μοναδική παράσταση ενός αλόγου πάνω σε ιστιοφόρο με τρεις κωπηλάτες (CMS II 8, 133/1, εικ. Α.5.15.). Τα σφραγίσματα που καταγράφονται στο CMS από το σύνολο αυτό ανήκουν στον τύπο των μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές¹³²³.

Ένα ακόμα σφράγισμα με δύο οπές και ανοικτή πίσω επιφάνεια (CMS II 8, 240) βρέθηκε στην αίθουσα 13 (*Under door W. of shrine N.S. Room*, ΒΔ της αίθουσας 17 (*Fetish Shrine*)). Το σφραγιστικό αποτύπωμα εικονίζει λατρευτική σκηνή. Ένας απροσδιόριστος αριθμός σφραγισμάτων προέρχεται από την Αίθουσα του περιστυλίου (*Hall of the Peristyle*) και το *Fetish Shrine*. Η Χατζάκη αποδίδει εδώ 24 σφραγίσματα από τον κατάλογο της Gill (U1-24)¹³²⁴.

Τα υπόλοιπα σφραγίσματα από το μικρό Ανάκτορο δεν έχουν καμία βέβαιη ανασκαφική συνάφεια. Στο CMS II 8, περιλαμβάνονται 6 ακόμα πήλινα σφραγίσματα και 1 πήλινη σφραγίδα-«στάμπα» ή κωνοειδές ενσφράγιστο πηνίο, χωρίς ακριβές σημείο εύρεσης (πιν. Α.5.7.)¹³²⁵. Στο Μικρό Ανάκτορο, εκτός των σφραγισμάτων, αποδίδονται με βεβαιότητα 8 πινακίδες με καταλόγους ζώων και ανδρών¹³²⁶.

Οι E. & B. Hallager¹³²⁷ στην προσπάθειά τους να προσδιορίσουν τις αρχικές θέσεις, στις οποίες βρίσκονταν τα σφραγίσματα, πριν πέσουν από τον ανώτερο όροφο, πρότειναν τρία σύνολα-συγκεντρώσεις επιχειρώντας να αποδώσουν τις αρχικές αποθέσεις. Το πρώτο σύνολο εντοπίζεται στην περιοχή της Αίθουσας 32 (*Main Staircase*), το δεύτερο σε χώρο του ορόφου πάνω από την περιοχή των

¹³²² Panagiotopoulos 2014, σ. 100.

¹³²³ Panagiotopoulos 2014, 1σ. 00-101.

¹³²⁴ Hatzaki 2005, σ. 184, πιν. 5.4.

¹³²⁵ Ανάμεσα στα θέματα που συνήθως είναι παραστάσεις ζώων, περιλαμβάνονται η παράσταση «Επιστροφής από το κυνήγι» (CMS II 8, 238) και η παράσταση CMS II 8, 275 με δύο μορφές (γυναικεία και ανδρική) εκατέρωθεν τριποδικού λέβητα. Panagiotopoulos 2014, σ. 101.

¹³²⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 101.

¹³²⁷ Hallager & Hallager 1999, σ. 309.

Αιθουσών 32, 19 (*Main Staircase*, του *Room of the Fetish*) και των γειτονικών Αιθουσών 22, 24 και Αίθουσας του περιστυλίου (*Cup Room*, *Room Southwest of the Room of the Fetish*, *Room South of the Room of the Fetish*, *Hall of the Peristyle*) και τέλος το τρίτο σε χώρο του ορόφου πάνω από την περιοχή των Αιθουσών 8,9,18 και 20 (*Fetish Shrine*, *Corridor by Shrine*, *Megaron & Room North of Shrine*)¹³²⁸.

Στη συντριπτική τους πλειονότητα τα πήλινα σφραγίσματα από το Μικρό Ανάκτορο ανήκουν στην κατηγορία των μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές που βρέθηκαν σκόπιμα σπασμένα¹³²⁹. Φέρουν όλα από ένα μόνο σφραγιστικό αποτύπωμα, όπως και εκείνα της Δυτικής πτέρυγας του Ανακτόρου¹³³⁰. Ένα μόνο, αποσπασματικά διατηρημένο, ανήκει, σύμφωνα με την Χατζάκη¹³³¹ στην κατηγορία των σφραγισμάτων συνδυασμού. Ακολουθείται μη εντατική σφραγιστική πρακτική. Επομένως, εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι υπεύθυνοι για την σφράγιση δεν διέμεναν στο ανάκτορο¹³³². Επίσης, το γεγονός ότι τα σφραγίσματα ανήκουν κατά πλειοψηφία στον τύπο των μη κανονικών σφραγισμάτων με δύο οπές που ήταν σκόπιμα θραυσμένα δείχνει ότι στους χώρους του Μικρού Ανακτόρου λάμβανε χώρα αποσφράγιση και ενδεχομένως αποθήκευση των εισερχομένων προϊόντων¹³³³. Σε κάθε περίπτωση μπορεί να υποτεθεί ότι το κτήριο ήταν η έδρα ενός ανακτορικού διοικητικού οργάνου ή ακόμα και η κατοικία ενός υψηλόβαθμου αξιωματούχου. Η εγγύτητα του κτηρίου σε σχέση με το ανάκτορο παραπέμπει στο συγκρότημα του *Ivory House* στις Μυκήνες ή στην ΥΜ Ι οικία Α στην Κάτω Ζάκρο¹³³⁴.

¹³²⁸ Panagiotopoulos 2014, σ. 101 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹³²⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 97.

¹³³⁰ Hatzaki 2005, σ. 183.

¹³³¹ Hatzaki 2005, σ. 183.

¹³³² Hatzaki 2005, σ. 183.

¹³³³ Hatzaki 2005, σ. 183.

¹³³⁴ Panagiotopoulos 2014, σ. 240.

5.3.4.ii. Ανεξερεύνητο Μέγαρο (*Unexplored Mansion*)

Ως επιφανειακό εύρημα δηλώνεται 1 κανονικό σφράγισμα με δύο οπές και αετωματική πίσω επιφάνεια, άριστης διατήρησης, από το Ανεξερεύνητο Μέγαρο (εικ. Α.5.13, αρ. 2), εκτός του ανακτόρου της Κνωσού (πιν. Α.5.8.)¹³³⁵.

5.3.4.iii. Οπλοθήκη (*Arsenal ή Armoury*)

Στην Οπλοθήκη, στην βόρεια πλευρά της Βασιλικής οδού (εικ. Α.5.13, αρ. 1.), σύμφωνα με τα ανασκαφικά ημερολόγια, βρέθηκαν 13 σφραγίσματα. Στο CMS II 8 αναφέρονται μόνο 10. Ορισμένα από τα σφραγίσματα εντοπίστηκαν μαζί με πινακίδες Γραμμικής Β γραφής στην αποθήκη 2, όπου φαίνεται ότι ήταν πεσμένα από ανώτερο όροφο¹³³⁶. Φέρουν σφραγιστικά αποτυπώματα μόνο από 3 διαφορετικές σφραγίδες, πρακτική ασυνήθιστη στο μυκηναϊκό σφραγιστικό σύστημα¹³³⁷. Από το δάπεδο του διαδρόμου που διασχίζει τα δωμάτια των αποθηκών προέρχονται επιπλέον σφραγίσματα, με τα αποτυπώματα των δύο εκ των τριών σφραγίδων. Βρέθηκαν μαζί με απανθρακωμένα κατάλοιπα χάλκινων μεντεσέδων από ξύλινο κιβώτιο, το οποίο τα περιείχε μαζί με πολυάριθμες αιχμές βελών¹³³⁸. Ανήκουν όλα στον τύπο των σφραγισμάτων με δύο οπές, με δύο μόνο εξαιρέσεις (σφραγίσματα συνδυασμού) (πιν. Α.5.8.). Τρία από αυτά τα σφραγίσματα με το σφραγιστικό αποτύπωμα CMS II 8, 305 είναι ενεπίγραφα, τα δύο φέρουν επιγραφή *supra sigillum*. Οι πινακίδες καταγράφουν κυρίως στρατιωτικό εξοπλισμό, ενώ άλλες πινακίδες αναφέρονται σε αγαθά που αρχικά θα ήταν αποθηκευμένα στον χώρο¹³³⁹. Τα ενεπίγραφα σφραγίσματα και οι πινακίδες από την Οπλοθήκη συνδέονται με αντίστοιχα ευρήματα από χώρους του ανακτόρου¹³⁴⁰.

¹³³⁵ CMS II 8, σ. 8. Krzyszkowska 2005, σ. 226. Panagiotopoulos 2014, σ. 101.

¹³³⁶ CMS II 8, σ. 107. Panagiotopoulos 2014, σ. 101.

¹³³⁷ Panagiotopoulos 2014, σ.235

¹³³⁸ CMS II 8, σ. 107. Panagiotopoulos 2014, σ. 101 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹³³⁹ Panagiotopoulos 2014, σ. 101-102.

¹³⁴⁰ Ιδιαίτερα συνδέονται με την περιοχή του Νοτιοδυτικού Υπογείου (*South-West Basement*) και του Διαδρόμου των Πινακίδων των ξιφών (*Corridor of the Sword Tablets*) Weingarten 1994 γ, 154. Firth 2000/2001, σ. 253. Panagiotopoulos 2014, σ. 235-237.

5.3.4.iv. «Βασιλικός Τάφος» στα Ισόπατα

Μια ιδιαίτερη σφραγιστική πρακτική τεκμηριώνουν τα 12 σφραγίσματα από τον βασιλικό τάφο στα Ισόπατα (εικ. Α.5.13.αρ.3). Στο CMS II 8 περιλαμβάνονται μόνο 7. Σύμφωνα με τον Evans¹³⁴¹ προέρχονται από διαταραγμένο στρώμα στο ανατολικό άκρο του προθαλάμου του τάφου. Φέρουν όλα το ίδιο σφραγιστικό αποτύπωμα με παράσταση ταύρου, κάτω από τον οποίο εικονίζεται τρέχουσα σπείρα (CMS II 8, 475. εικ. Α.5.15.). Είναι όλα σφραγίσματα αντικειμένων, οι σφραγίδες έχουν αποτυπωθεί με εξαιρετική ευκρίνεια, ενώ τα σφραγίσματα παρουσιάζουν ιδιαίτερα ίχνη καύσης¹³⁴². Ο Evans¹³⁴³ υπέθεσε ότι σφράγιζαν την είσοδο του τάφου, αν και δεν μαρτυρείται παρόμοια σφραγιστική πρακτική ούτε στην Μυκηναϊκή εποχή ούτε κατά την ΥΜ περίοδο. Τα σφραγίσματα είναι πιθανότατα σκόπιμα θραυσμένα κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους. Επομένως αποδεικνύουν επαναλαμβανόμενη σφράγιση και αποσφράγιση ανά τακτά χρονικά διαστήματα. Ενδεχομένως, σφράγιζαν νεκρικές προσφορές που προσκομίζονταν σε δοχεία από φθαρτά υλικά, τα οποία δεν διασώθηκαν¹³⁴⁴.

5.3.4.v. Ζαφέρ Παπούρα. Τάφος 56

Ο Evans αναφέρει την εύρεση 1 σφραγίσματος στη νότια πλευρά του θαλάμου του τάφου 56 (εικ. Α.5.13. αρ. 4)¹³⁴⁵. Υπάρχουν αμφιβολίες για την ταύτιση με το ακέραιο μη κανονικό σφράγισμα CMS II 8, 431, που διατηρεί απασπασματικά το σφραγιστικό του αποτύπωμα και φαίνεται να έχει υποβληθεί σε συνθήκες ισχυρής καύσης. Δεν είναι βέβαιο εάν το σφράγισμα ασφάλιζε αντικείμενο που βρισκόταν στον τάφο¹³⁴⁶.

¹³⁴¹ Evans 1935, σ. 562. CMS II 8, σ. 22, 37, 108. Panagiotopoulos 2014, σ. 102.

¹³⁴² CMS II 8, σ. 22. Panagiotopoulos 2014, σ. 102.

¹³⁴³ Evans 1935, σ. 563. Η ερμηνεία στηρίζεται σε αντίστοιχα αιγυπτιακά παραδείγματα.

¹³⁴⁴ Panagiotopoulos 2014, σ. 103.

¹³⁴⁵ Evans 1905, σ. 67. Popham & Gill 1995, σ. 28, 41 κ.ε. Krzyszkowska 2005, σ. 226. Το σφράγισμα βρέθηκε απέναντι από μία σαρκοφάγο και έναν ψευδόστομο αμφορέα.

¹³⁴⁶ Panagiotopoulos 2014, σ. 102.

5.4. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η σφραγιστική δραστηριότητα στην Κνωσό είναι συνεχής από την ΠΜ ΙΙΙ περίοδο τουλάχιστον και μέχρι την τελική καταστροφή του ανακτόρου. Ακόμα και εάν δεν προέρχονται από τη θέση αυτή τα πρωιμότερα μινωικά σφραγίσματα στην Κρήτη, η σημασία των ευρημάτων παραμένει τεράστια, καθώς μέσω αυτών είναι δυνατό να παρακολουθηθεί η εξέλιξη της μινωικής σφραγιστικής πρακτικής.

Τα περισσότερα πήλινα σφραγίσματα της Προανακτορικής και Παλαιοανακτορικής περιόδου είναι διάσπαρτα και μεμονωμένα. Δύο σημαντικά σύνολα, τα οποία αποτελούν αποθέσεις, σηματοδοτούν μεταβατικές φάσεις και τεκμηριώνουν την εξέλιξη της σφραγιστικής πρακτικής λειτουργώντας ως «σταθμοί» σε χρονικές περιόδους που δεν υπάρχουν παράλληλά τους στην Κρήτη. Η αμφίβολη χρονολόγησή τους συνδυάζεται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Στον Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων που σηματοδοτεί το τέλος της Παλαιοανακτορικής περιόδου, παρατηρείται η σταδιακή εγκατάλειψη της εντατικής σφράγισης και η ευρεία εφαρμογή της πολλαπλής σφράγισης, η χρήση συγκεκριμένων σφραγίδων ανά είδος σφραγίσματος, αλλά και η σφράγιση δύο διαφορετικών σχημάτων/ειδών σφραγισμάτων από την ίδια σφραγίδα σε μία μόνο περίπτωση (πιν.Α.5.2.). Στον αποθέτη της Ανατολικής Κρύπτης των Θησαυροφυλακίων του Ιερού (πρώιμη Νεοανακτορική περίοδος) τεκμηριώνεται συσχετισμός ανάμεσα σε συγκεκριμένα σφραγιστικά αποτυπώματα και συγκεκριμένα είδη σφραγισμάτων, ενώ διακρίνονται ορισμένοι υπεύθυνοι σφράγισης ως περισσότερο δραστήριοι (πιν.Α.5.3.). Άλλωστε, και στους δύο αποθέτες παρατηρούνται χαρακτηριστικά που τους εντάσσουν στις θέσεις που δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του μυκηναϊκού διοικητικού συστήματος¹³⁴⁷.

Η Μυκηναϊκή περίοδος της Κνωσού χαρακτηρίζεται από διασπορά των πήλινων σφραγισμάτων σε διάφορες θέσεις του ανακτόρου και εκτός αυτού. Λόγω της ιδιαίτερης ιστορίας του ανακτόρου τεκμηριώνεται σφραγιστική δραστηριότητα σε χρονικές περιόδους, κατά τις οποίες δεν έχει εντοπιστεί σε άλλες θέσεις.

¹³⁴⁷ Petrakis 2017, σ. 90-91.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τα ευρήματα της Αίθουσας των Πινακίδων των Αρμάτων, τα οποία περιλαμβάνουν τα υστερότερα παραδείγματα σφραγισμάτων με επίπεδη βάση. Κοινά σφραγιστικά αποτυπώματα, αλλά και χρήση *look alike* δαχτυλιδιών τεκμηριώνουν σχέσεις ανάμεσα στους χώρους του ανακτόρου, αλλά και εκτός αυτού (εικ. Α.5.16), αλλά ακόμα και με θέσεις εκτός Κνωσού, όπως με τη Ζάκρο¹³⁴⁸. Επιστροφή στην εντατική σφράγιση παρατηρείται στην Ανατολική πτέρυγα. Διακρίνονται οι περισσότερο δραστήριοι υπεύθυνοι σφράγισης, αλλά μεγαλύτερη σημασία έχει η έντονη σφραγιστική δραστηριότητα σε κτήρια εκτός ανακτόρου (Μικρό Ανάκτορο, Οπλοθήκη, Ανεξερεύνητο Μέγαρο), καθώς και η ύπαρξη σφραγισμάτων σε ταφικό περιβάλλον.

¹³⁴⁸ Υπενθυμίζουμε το κοινό σφραγιστικό αποτύπωμα στο ΝΔ Υπόγειο (SW Basement), την Οπλοθήκη, αλλά και τη Ζάκρο.

ΜΕΡΟΣ Β' ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΠΗΛΙΝΑ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτόρων ακολούθησε η διακοπή της χρήσης σφραγίδων, καθώς έπαψαν να λειτουργούν οι μηχανισμοί εκείνοι που εξυπηρετούσε η σφράγιση. Οι κοινωνικοί σχηματισμοί κατά τους “Σκοτεινούς αιώνες” είναι μικρής κλίμακας, ενώ παρατηρείται επιστροφή σε μια οικονομία αυτάρκειας και κατάρρευση των δικτύων ανταλλαγών της Εποχής του Χαλκού¹³⁴⁹. Σφραγίδες της Εποχής του Χαλκού διατηρούνται ως κειμήλια και εντοπίζονται σε τάφους ως κτερίσματα, τόσο σε υπομινωικές ταφές όσο και σε ταφές αρχαϊκών χρόνων διατηρώντας την ανάμνηση της σφραγιστικής πρακτικής και αποτελώντας έμπνευση για νέα σφραγιστική παραγωγή¹³⁵⁰. Οι πρωιμότερες σφραγίδες των ιστορικών χρόνων στον Ελλαδικό χώρο έχουν βρεθεί σε τάφο «επιφανούς Αθηναίας» στη βόρεια κλιτύ του Αρείου Πάγου στην Αθήνα και χρονολογούνται στα μέσα του 9^{ου} αι. π.Χ.¹³⁵¹, ενώ σφραγίδες εμπνευσμένες από την Ανατολή, αλλά και την ελληνική τέχνη εντοπίζονται στην Κρήτη και τη Νότια Ελλάδα, όμως η σφραγιστική τους χρήση δεν τεκμηριώνεται¹³⁵². Από τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. αναφέρονται λίθινες σφραγίδες σε ιερά της Βορειοανατολικής Πελοποννήσου, ενώ σφραγίδες από ελεφαντόδοντο έφεραν στο φως οι ανασκαφές στο Ηραίο της Περαχώρας και το Ηραίο του Άργους, καθώς και στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Λακωνία που χρονολογούνται ανάμεσα στα 700 και 600 π.Χ.¹³⁵³. Το πρώτο σφράγισμα σε πηλό εντοπίστηκε στο ιερό της Περαχώρας και προέρχεται από

¹³⁴⁹ Snodgrass 2000, σ. 2 κ.ε.

¹³⁵⁰ Betts 1997, σ. 62 με παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. επίσης Κορρές 1971, σ.σ. 413 και 455-472.. Βλ. επίσης Anastasiadou 2018α, σ. 355-367.

¹³⁵¹ Zwierlein 2007, σ. 26.

¹³⁵² Boardman 2001, σ. 75.

¹³⁵³ Zwierlein 2007, σ. 30

ελεφαντοστέινη σφραγίδα¹³⁵⁴. Στον 7^ο αι. π.Χ. χρονολογείται ενσφράγιστη κεραμική από την Κόρινθο¹³⁵⁵.

Αν και η τέχνη της σφραγιδολυφίας φαίνεται ότι αναπτύχθηκε συστηματικά κατά την διάρκεια των αιώνων που προαναφέρθηκαν, πήλινα σφραγίσματα δεν έχουν ιδιαίτερα διατηρηθεί από την εποχή των πόλεων - κρατών¹³⁵⁶. Η διατήρησή τους βέβαια είναι τυχαία και οφείλεται σε καταστροφή από πυρκαγιά, όμως πιθανότατα δεν είναι αυτός ο λόγος της ανυπαρξίας πήλινων σφραγισμάτων εκείνη την εποχή. Φαίνεται ότι η πρακτική δεν ήταν ιδιαίτερος διαδεδομένη ή οι διαδικασίες που εξυπηρετούσε σε παλαιότερες εποχές διεκπεραιώνονταν με άλλες μεθόδους¹³⁵⁷. Λίθινες αρχαϊκές σφραγίδες χρησιμοποιούνταν κυρίως ως φυλαχτά και δεν είχαν σφραγιστική χρήση¹³⁵⁸. Στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. χρονολογούνται τα πρωιμότερα πήλινα σφραγίσματα του αρχείου της Καρχηδόνας, ενώ από τη Μεγάλη Ελλάδα, τον ναό C του Σελινούντα στη Σικελία, διασώζεται αρχείο, τα πρωιμότερα σφραγίσματα του οποίου χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.

Τα περισσότερα αρχεία πήλινων σφραγισμάτων που έχουν σωθεί χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους (πίν. Β.1). Στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., μετά την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, η επαφή με τους λαούς της Ανατολής και της Αιγύπτου επηρέασε ενδεχομένως τους Έλληνες¹³⁵⁹. Δεν είναι βέβαια δυνατό να ειπωθεί με βεβαιότητα εάν η εφαρμογή συγκεκριμένων σφραγιστικών συνηθειών οφείλεται στους Έλληνες ή τους λαούς της Ανατολής¹³⁶⁰.

¹³⁵⁴ Zwierlein 2007, σ. 27. βλ. επίσης Perachora II A, 112 και Boardmann 2001, σ. 114, όπου αναφέρεται ότι το σφράγισμα αποτελεί αποτύπωμα μιας ελεφαντοστέινης σφραγίδας σε πηλό που υπέστη όπτηση και αφιερώθηκε στο ιερό. Η ερμηνεία του ευρήματος είναι δύσκολη. Μπορεί να αποτελούσε απλά ένα αφιέρωμα ευτελούς αξίας ή την προσφορά ενός χαράκτη σφραγίδων.

¹³⁵⁵ Felsch 1990, σ. 313. Ο μεγαλύτερος αριθμός σφραγίδων της γεωμετρικής εποχής προέρχεται από πελοποννησιακά εργαστήρια βλ. Spier 1990, σ. 108 και Papadopoulos 1994. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για την Πελοπόννησο βλ. Μακρυπόδη 2018, σ. 655-656.

¹³⁵⁶ Rostovtzeff 1932, σ. 12.

¹³⁵⁷ Στον Όμηρο (Η, 175) αναφέρεται σήμανση κλήρων (κλήρον ἔσημήναντο ἕκαστος)

χωρίς να αναφέρεται το υλικό πάνω στο οποίο πραγματοποιήθηκε η σήμανση, ενώ δεν αποκλείεται η χρήση ξύλινων εγχάρακτων συμβόλων (σφαιρία Δίων Κάσσιος LXVI Virioutet 1995, σ. 321 και 347 (σφαιρία), επίσης Σβορώνος 1898, σ. 80).

¹³⁵⁸ Boardman 1997, σ. 79.

¹³⁵⁹ Posner 1972, σ. 117 και 118-119

¹³⁶⁰ Rostovtzeff 1932, σ.15.βλ. επίσης Posner 1972, σ. 142.

Φαίνεται ότι την ευρεία χρήση σφραγίδων ενίσχυε ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας των ελληνιστικών κρατών και οι επαφές που αναπτύχθηκαν ανάμεσα σε απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές.

Τέσσερα μόνο αρχεία πήλινων σφραγισμάτων έχουν έρθει στο φως σε ελληνικό έδαφος (Κάλλιον, Δήλος, Γίτανα και Πέλλα) και αυτά παρουσιάζονται διεξοδικότερα παρακάτω. Σε αρκετές όμως άλλες θέσεις του ελληνορωμαϊκού κόσμου έχουν βρεθεί αρχεία πήλινων σφραγισμάτων που παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τις σφραγιστικές συνήθειες διαφορετικών περιοχών και εποχών, υπό την κυριαρχία είτε των μοναρχών των ελληνιστικών βασιλείων είτε των Ρωμαίων ηγεμόνων. Πολλά από αυτά τα αρχεία είχαν μεγάλη διάρκεια ζωής και συνέχισαν τη λειτουργία τους ακόμα και όταν λάμβανε χώρα αλλαγή εξουσίας. Σε αυτά πολλές φορές διακρίνονται, εκτός από τις σφραγίδες ιδιωτών, δημόσιες σφραγίδες πόλεων που χρησιμοποιούνταν για επίσημες υποθέσεις ή για να σφραγίσουν και να ασφαλίσουν τη δημόσια περιουσία. Σπάνια οι πάπυροι διατηρούνται μαζί με τα σφραγίσματά τους. Σημαντικές πληροφορίες για το περιεχόμενο των παπύρων δίνουν ευρήματα κυρίως από την Αίγυπτο, όπου οι συνθήκες ευνοούν τη διατήρηση του παπύρου. Εκεί έχουν σωθεί πάπυροι που φέρουν ακέραια τα σφραγίσματά τους¹³⁶¹. Το περιεχόμενο των παπύρων που σφράγιζαν οι ρύποι των αρχείων ήταν διοικητικού ή νομικού περιεχομένου, αφορούσαν σε αγοραπωλησίες, συμβόλαια, διαθήκες, φορολογικές εισπράξεις και απαλλαγές¹³⁶².

Παρουσιάζουμε εν συντομία τα σημαντικότερα σωζόμενα αρχεία πήλινων σφραγισμάτων υστεροκλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων για τα οποία σημειώνουμε περισσότερα δεδομένα στον **πιν. Β.1**.¹³⁶³

¹³⁶¹ Boardman 1997, σ. 79. Ακέραιοι πάπυροι με τα σφραγίσματά τους έχουν βρεθεί στην Ελεφαντίνη, στην Αίγυπτο, και στην έρημο της Ιουδαίας (Wadi Daliya) Invernizzi 2003. Vandoirpe 1996,

¹³⁶² Herbert 2013, σ. 210.

¹³⁶³ Συγκεντρωμένα στοιχεία για αρχεία και «θησαυρούς» σφραγισμάτων βλ. Plantzos 1999, σ. 22-32, όπου αναφέρονται και σύνολα με γνωστή προέλευση διασκορπισμένα σε διάφορα Μουσεία. Προσθέτουμε επίσης 6 ρύπους που βρίσκονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και προέρχονται από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου (Boussac 1989, σ. 325-334). Στον πίνακα 4.1. υπάρχει ενδεικτική βιβλιογραφία για κάθε θέση.

Στους υστεροκλασικούς χρόνους χρονολογείται το αρχείο που βρέθηκε στα ερείπια του ναού C στην ακρόπολη του Σελινούντα. Χαρακτηρίζεται ως δημόσιο αρχείο. Χρονολογείται μεταξύ των ετών 409 και 250 π.Χ., Περιλαμβάνει 688 σφραγίσματα παπύρων με ένα έως τρία σφραγιστικά αποτυπώματα και θέματα που αντλούνται από τους μύθους του Ηρακλή. Στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. χρονολογούνται τα πρωιμότερα σφραγίσματα του δημοσίου αρχείου της Καρχηδόνας, του οποίου η καταστροφή έλαβε χώρα κατά την πτώση της πόλης στα χέρια των Ρωμαίων το 164 π.Χ. Περιελάμβανε περίπου 4.000 σφραγίσματα. Στον ελλαδικό χώρο έχουν εντοπιστεί αρχεία στην Καλλίπολη, την Δήλο, τα Γίτανα και την Πέλλα, για τα οποία θα γίνει εκτενέστερη παρουσίαση παρακάτω. Ένα μεγάλο δημόσιο αρχείο (11.000-14.000 σφραγισμάτων) βρέθηκε στην Πάφο κάτω από το δάπεδο ρωμαϊκής οικίας.

Στην Κυρήνη εντοπίστηκε αρχείο με 4000 σφραγίσματα παπύρων που χρονολογείται ανάμεσα στην 1^ο αι. π.Χ. και τον 1^ο αι. μ.Χ. Στο Εντφού το αρχείο φυλασσόταν σε πίθο, δυστυχώς όμως τα πήλινα σφραγίσματα, ως προϊόντα παράνομης ανασκαφής, διασκορπίστηκαν. Επίσης σε αγγείο φυλάσσονταν και οι πάπυροι από την Ελεφαντίνη της Αιγύπτου (εικ.Β.2.β) που διατηρήθηκαν ανέπαφοι με τα σφραγίσματά τους παρέχοντας σημαντικές πληροφορίες για τη σφραγιστική εποχή και τις συνήθειες της εποχής. Από το Φαγιούμ της Αιγύπτου σώζονται, εκτός από τα σφραγίσματα παπύρων, σφραγίσματα αντικειμένων που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους και τεκμηριώνουν την διατήρηση της παλιάς συνήθειας σφράγισης κιβωτίων και θυρών με πηλό.

Πήλινα σφραγίσματα παπύρων διασκορπισμένα στο εμπόριο προέρχονται από τις πόλεις Δολίχη, Αρταχάτη και Νικόπολη της Συρίας. Από την Uruk προέρχεται σημαντικό αρχείο που συνδυάζει περσικές και ελληνικές σφραγιστικές πρακτικές. 61 πήλινα σφραγίσματα προέρχονται από την Αγορά της Παλμύρας, ενώ 2043 πήλινα σφραγίσματα εντοπίστηκαν σε δημόσιο κτήριο στο Kedesh (Ισραήλ). Από την Σελεύκεια επί τον Τίγρητα προέρχονται περισσότερα από 30.000 πήλινα σφραγίσματα προερχόμενα από τρία αρχεία που χρονολογούνται ανάμεσα στο 294 π.Χ. και το 141 π.Χ.. Στην Αλεξάνδρεια της Ισσοῦ βρέθηκαν σφραγίσματα παπύρων ελληνιστικών – ρωμαϊκών χρόνων κάτω από δάπεδο ιδιωτικής οικίας., ενώ στο

Ζεύγμα εντοπίστηκαν σφραγίσματα παπύρων στην Αγορά και σε ιδιωτικές οικίες ρωμαϊκών χρόνων. Τέλος, δύο σύνολα πήλινων σφραγισμάτων συνδέονται με ταφικό περιβάλλον (Ουρ και Μάμπις Δεκαπόλεως).

B.1. ΣΧΗΜΑΤΑ/ΕΙΔΗ ΠΗΛΙΝΩΝ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΩΝ

6.1.1. Πήλινα σφραγίσματα Παπύρων

6.1.1.α. Τύπος 1

Τα σφραγίσματα αυτής της πρώτης κατηγορίας αναγνωρίστηκαν πολύ νωρίς από τους Rostovtzeff και McDowell¹³⁶⁴. Πρόκειται για ένα κύλινδρο από πηλό τυλιγμένο γύρω από τον παπυροκύλινδρο που ήταν δεμένος με μάλλινο νήμα ή νήμα από ίνες παπύρου. Το σφράγισμα αυτό έφερε αποτυπώματα πολλών διαφορετικών σφραγίδων (εικ. B.1). Πολλές φορές στο εσωτερικό του διακρίνονται ίχνη των νημάτων που έδεναν τον πάπυρο. Ο Rostovtzeff ονόμασε το είδος αυτό σφράγισμα – φάκελο (*“envelope” sealing*) και έκρινε ότι πρόκειται για τα μόνα σφραγίσματα παπύρων που μπορούμε να ονομάζουμε *bullae*.¹³⁶⁵ Δεν αποκλείεται να υπήρχε μια μικρή ετικέτα με το περιεχόμενο του εγγράφου κρεμασμένη στο άκρο του παπύρου ή της περγαμηνής¹³⁶⁶.

Τα σφραγίσματα αυτού του τύπου διατηρούνται σπάνια, επειδή το είδος των εγγράφων που σφράγιζαν δεν φυλασσόταν για αρχειακούς λόγους. Ευρήματα από την Αίγυπτο, όπου πάπυροι που φέρουν τέτοιου είδους σφραγίσματα έχουν διατηρηθεί ακέραιοι με τα σφραγίσματά τους, μας δίνουν πληροφορίες για το είδος των εγγράφων που σφραγιζόνταν με τη συγκεκριμένη μέθοδο¹³⁶⁷.

Στα είδη των εγγράφων που σφραγιζόνταν με αυτή την κατηγορία σφραγισμάτων εντάσσονται επιστολές, οι ρωμαϊκές διαθήκες, χρησιμοδοτικές επιστολές, ιδιωτικές συμφωνίες και έγγραφα που ενέπιπταν σε θρησκευτικούς κανονισμούς και σφραγιζόνταν από τους ιερείς. Στην περίπτωση των επιστολών η αποτύπωση της σφραγίδας γινόταν στο μέσο του παπυροκυλίνδρου, στο σημείο που συγκρατούνταν οι άκρες των νημάτων που έδεναν τον πάπυρο, ενώ στα δεξιά ή και στα αριστερά γραφόταν η διεύθυνση του παραλήπτη¹³⁶⁸.

¹³⁶⁴ Rostovtzeff 1932 και Mc Dowell, 1935.

¹³⁶⁵ Herbert 2013, σ. 210.

¹³⁶⁶ Posner 1972, σ. 132, 133. Rostovtzeff 1932, σ. 24.

¹³⁶⁷ Vandorpe 1996, σ. 240-246.

¹³⁶⁸ Vandorpe 1996, σ. 241.

Οι ρωμαϊκές διαθήκες παρέχουν πληθώρα στοιχείων, επειδή τόσο ο διαθέτης όσο και οι έξι ή επτά μάρτυρες που σφραγίζαν (*σφραγισταί*), περιγράφουν τις σφραγίδες τους στο τέλος της διαθήκης, ορισμένες φορές με πολύ μεγάλη ακρίβεια. Μια τέτοια διαθήκη ονομαζόταν *διαθήκη επί σφραγίδων* και όταν ανοιγόταν έπρεπε οι μάρτυρες – είτε οι ίδιοι, είτε μέσω εκπροσώπων που αναγνώριζαν τη σφραγίδα τους- να είναι παρόντες, ώστε να πιστοποιήσουν την αυθεντικότητα και το απαραβίαστο της σφραγίδας¹³⁶⁹.

Στην κατηγορία των εγγράφων που σφραγιζόταν ολόκληρος ο πάπυρος ανήκουν, σύμφωνα με ευρήματα από την Αίγυπτο, χρησιμοδοτικές επιστολές που φέρουν το αποτύπωμα της σφραγίδας του ικέτη, ιδιωτικές συμφωνίες ανάμεσα σε ιδιώτες, παρουσία μάρτυρα, συνήθως για οικονομικές οφειλές, καθώς και κανονισμοί που αφορούσαν σε θρησκευτικές ποινές και έφεραν τη σφραγίδα του ιερέα¹³⁷⁰.

Πήλινα σφραγίσματα παπύρου που περιβάλλουν ολόκληρο το έγγραφο δεν έχουν εντοπιστεί στην Ελλάδα.

6.1.1.β. Τύπος 2

Στον δεύτερο τύπο κατατάσσονται τα σφραγίσματα παπύρων που ονομάστηκαν από τον Rostovtzeff ‘μετάλλια’ (*medaillons*) και από τον McDowell ‘κυρτά προσαρτημένα σφραγίσματα’ (*convex appended sealings*). Αυτά διαμορφώνονταν από έναν σβώλο νωπού πηλού, τον οποίο εφάρμοζαν πάνω στο νήμα που συγκρατούσε τον τυλιγμένο πάπυρο ή την περγαμηνή, και στη συνέχεια αποτύπωναν τη σφραγίδα πάνω σε αυτόν (εικ. Β.2.α,β,γ.). Τα σφραγίσματα αυτά διατηρούνται καμμένα και συνήθως φέρουν στην πίσω όψη τα ίχνη του παπύρου ή της περγαμηνής που αποτεφρώθηκε, αλλά πολλές φορές και τις σπές ή τα ίχνη των νημάτων που έδεναν τον πάπυρο¹³⁷¹. Πολύ συχνά διατηρούν και δακτυλικά

¹³⁶⁹ Σχετικά με τη διαδικασία σφράγισης και αποσφράγισης διαθηκών στη Ρωμαϊκή Αίγυπτο βλ. Vandorpe 1996, σ. 243-245. Επίσης σ. 247 και υποσημ. 90, όπου αναφέρεται η χρήση ίδιας λέξης για να δηλωθεί η σφραγίδα και το σφραγιστικό αποτύπωμα. Οι επίσημοι όροι που χρησιμοποιούνται στους παπύρους για το σφραγιστικό αποτύπωμα είναι *γλύμμα* και *επίσημον*.

¹³⁷⁰ Vandorpe 1996, σ. 245-246.

¹³⁷¹ Herbert 2013, σ. 210 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

αποτυπώματα. Ο Πάντος¹³⁷² περιγράφει πολύ αναλυτικά τη διαδικασία σφράγισης αναφέροντας τις λέξεις που χρησιμοποιούσαν στην αρχαιότητα. Τα μικρά κομμάτια νωπού πηλού ονομάζονταν *ρύποι* και δένονταν πάνω στο *λίνον*, το λεπτό κορδόνι/νήμα από ίνες παπύρου, με το οποίο ήταν δεμένος ο πάπυρος¹³⁷³. Η Herbert¹³⁷⁴ τα ονομάζει “*pinched appended sealings*”. Ο τύπος αυτός του σφραγίσματος χρησιμοποιήθηκε ακόμα και στον Μεσαίωνα, όταν ο πάπυρος και η περγαμινή είχαν πια αντικατασταθεί από το χαρτί¹³⁷⁵.

Τα έγγραφα που σφραγίζονταν με αυτόν τον τύπο σφραγίσματος εντάσσονται στην κατηγορία των διπλών εγγράφων, παραδείγματα των οποίων έχουν διατηρηθεί από την Αίγυπτο και βοηθούν στην ανασύνθεση της διαδικασίας σφράγισής τους. Η μέθοδος αυτή ανήκε στην ελληνική παράδοση και αφορούσε συνήθως συμβόλαια. Το κείμενο γραφόταν δύο φορές και ο πάπυρος χωριζόταν σε δύο μέρη. Στο αριστερό ήμισυ της νοητής οριζόντιας γραμμής που χώριζε τα δύο κείμενα ανοίγονταν τρεις οπές που προορίζονταν για τη διέλευση των νημάτων που θα έδεναν τον πάπυρο, ενώ το δεξιό τμήμα κοβόταν οριζόντια, ώστε να είναι δυνατό να διπλωθεί. Με τον τρόπο αυτό το άνω κείμενο διπλωνόταν, τυλιγόταν σε ρολό και δενόταν με τα νήματα (*scriptura interior*). Στα σημεία της ένωσης των νημάτων τοποθετούσαν πηλό και συνέχιζαν να περιελίσσουν τα νήματα, κλείνοντας τα άκρα τους σε δεύτερο στρώμα πηλού που τοποθετούσαν στη συνέχεια και πάνω στον οποίο αποτυπώνονταν οι σφραγίδες. Το κατώτερο τμήμα του κειμένου (το αντίγραφο) διπλωνόταν χωρίς να σφραγιστεί, ώστε να είναι προσβάσιμο οποιαδήποτε στιγμή (*scriptura exterior*). Με τον τρόπο αυτό ήταν δυνατό να συμβουλευτεί κάποιος το περιεχόμενο του συμβολαίου χωρίς να αποσφραγίσει το πρωτότυπο που ήταν προστατευμένο από οποιαδήποτε αλλοίωση ή κακόβουλη ενέργεια (εικ. Β.3)¹³⁷⁶.

Αυτή η κατηγορία σφραγισμάτων έφερε συνήθως περισσότερα του ενός σφραγιστικά αποτυπώματα, τα οποία ποίκιλαν ανά κατηγορία σφραγισμένων

¹³⁷² Πάντος 1985, σ. 15-16.

¹³⁷³ Σχετικά με τις ονομασίες των πηλινών σφραγισμάτων και την προέλευσή τους από συγκεκριμένες γραπτές πηγές της αρχαιότητας βλ. Πλάντζος 1995, σ. 213-214.

¹³⁷⁴ Herbert 2013, σ. 210-211.

¹³⁷⁵ Herbert 2013, σ. 211.

¹³⁷⁶ Vandorpe 1996, σ. 232-235.

εγγράφων. Παραδείγματα διπλών εξασφράγιστων συμβολαίων (*εξαμαρτύρων συγγραφών*) έχουν σωθεί από την Ελεφαντίνη της Αιγύπτου (**εικ. Β.2.β**). Είναι ελληνικά συμβόλαια και χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} και τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Σφραγίζονταν από τα δύο συμβαλλόμενα μέρη και έξι μάρτυρες, ο ένας εκ των οποίων ήταν ο *συγγραφοφύλαξ*. Οι σφραγίδες αποτυπώνονταν στους τρεις ρύπους που βρίσκονταν τα νήματα που έδεναν τον πάπυρο και διέρχονταν από τις τρεις οπές που περιγράψαμε παραπάνω. Ανάμεσα στους ρύπους αναγράφονταν τα ονόματα των προσώπων που αποτύπωναν τη σφραγίδα τους με συγκεκριμένη σειρά, η οποία ήταν απόλυτα καθορισμένη κατά τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. (**εικ. Β.4, α και β**).

Με τον ίδιο τρόπο διαμορφώνονταν τα συμβόλαια στα οποία παρίστατο συμβολαιογράφος (*αγορανόμος*), με τη διαφορά ότι το εξωτερικό κείμενο (*scriptura exterior*) περιελάμβανε περίληψη και όχι επανάληψη του πρωτοτύπου (**εικ. Β.5**). Αποδείξεις είσπραξης χρεών ή μισθών επίσης ανήκουν σε αυτή την κατηγορία. Στην περίπτωση αυτή το δεύτερο κείμενο ήταν γραμμένο στην αιγυπτιακή δημοτική.

Τα σφραγίσματα που προέρχονται από τα “αρχεία” του ελλαδικού χώρου ανήκουν στην κατηγορία πήλινων σφραγισμάτων τύπου 2.

6.1.1.γ. Τύπος 3

Ο τρίτος τύπος δεν έχει συγκεκριμένο σχήμα και δεν διαθέτει ίχνη παπύρου. Το σφράγισμα αυτό ήταν τυλιγμένο στο χαλαρό άκρο του νήματος που έδενε τον πάπυρο. Και αυτός ο τύπος σφραγίσματος μπορεί να φέρει δακτυλικά αποτυπώματα. Ο McDowell λόγω του μεγάλου μεγέθους που είχαν τα σφραγίσματα αυτού του τύπου στη Σελεύκεια, είχε συμπεράνει ότι σφραγίζαν και ασφάλιζαν κιβώτια και θύρες αποθηκών και τα είχε ονομάσει σφραγίσματα προσαρτημένα σε κιβώτια (*container appended sealings*¹³⁷⁷). Η Herbert¹³⁷⁸, στην οποία οφείλεται και η ταύτιση με σφραγίσματα παπύρων, τα ονομάζει τριγωνικά προσαρτημένα σφραγίσματα (*triangular appended sealings*). (**εικ. Β.6.**)

¹³⁷⁷ Mc Dowell, 1935, σ. 10.

¹³⁷⁸ Herbert 2013, σ. 210-211.

Στον ελλαδικό χώρο δεν έχουν εντοπιστεί πλήλινα σφραγίσματα αυτής της κατηγορίας.

6.1.1.δ. Τύπος 4

Οι τρεις τύποι σφραγισμάτων παπύρων που προαναφέρθηκαν κυριαρχούν κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Ένας τέταρτος τύπος, γνωστός ως *Untersiegelung*¹³⁷⁹ χρησιμοποιείται μόνο στους ρωμαϊκούς χρόνους (εικ. Β.7.) Τα σφραγίσματα αυτά είναι επίπεδα και κυκλικά ως προς το σχήμα και συχνά φέρουν ίχνη παπύρου στην πίσω όψη τους, αλλά δεν έχουν οπές νημάτων ή δακτυλικά αποτυπώματα. Πρέπει να ήταν στερεωμένα στο κάτω μέρος ενός φύλλου παπύρου που δεν είχε διπλωθεί και να είχαν ρόλο επίσημης επικύρωσης του περιεχομένου του εγγράφου. Με την πίεση της σφραγίδας πάνω στον πηλό στην επιφάνεια του παπύρου, ο πηλός εισχωρούσε μέσω μιας μικρής οπής που είχε ανοιχτεί στον πάπυρο και προεξείχε στο πίσω μέρος, ώστε να διατηρείται το σφράγισμα σταθερότερα στη θέση του¹³⁸⁰.

Τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αυτού του τύπου σφραγίσματος προέρχονται από την Κάρανι (Fayum). Σφράγιζαν αποδείξεις εισαγωγής και εξαγωγής προϊόντων, σφραγιζονταν από τελωνεία των πυλών των πόλεων, ώστε να πιστοποιηθεί η γνησιότητά τους και χρησίμευαν για τον έλεγχο της αυθεντικότητας των εγγράφων από τους αξιωματούχους στους δρόμους της ερήμου¹³⁸¹. Πλήλινα σφραγίσματα αυτού του τύπου έχουν εντοπιστεί και στο Ζεύγμα¹³⁸².

Στην περίπτωση του Fayum, οι σφραγίδες που έχουν αποτυπωθεί στα σφραγίσματα αυτά αναφέρουν πάντα το έτος βασιλείας και το όνομα του αυτοκράτορα, ενώ συχνά εικονίζουν τον αυτοκράτορα ή το πορτραίτο του. Φέρουν επίσης το όνομα της πόλης και πολλές φορές αναφέρουν και το είδος του φόρου¹³⁸³.

¹³⁷⁹ Herbert 2013, σ. 211. Vandorpe 1996, σ. 250-254.

¹³⁸⁰ Vandorpe 1996, σ. 253.

¹³⁸¹ Vandorpe 1996, σ. 251-253.

¹³⁸² Herbert 2013, σ. 211.

¹³⁸³ Vandorpe 1996, σ. 253 - 254.

Στον ελλαδικό χώρο δεν έχει αναφερθεί εύρεση πήλινων σφραγισμάτων αυτού του τύπου.

6.1.2. Ρωμαϊκά σφραγίσματα εγγράφων

Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους τα διπλά έγγραφα δεν συντάσσονται σε πάπυρο, αλλά αντικαθίστανται από τα *δίπτυχα* (εικ. Β.8). Πρόκειται για δύο πινακίδες με κερί, στην πρώτη εκ των οποίων γραφόταν η *scriptura interior* και προστατευόταν με τη δεύτερη, στην άνω πλευρά της οποίας γραφόταν η *scriptura exterior* και αναφέρονταν οι υπογραφές των επτά μαρτύρων που σφράγιζαν το δίπτυχο. Οι υπογραφές αναφέρονταν είτε στα ελληνικά είτε στα λατινικά¹³⁸⁴.

6.1.3. Σφραγίσματα αντικειμένων

Παρότι τα περισσότερα σωζόμενα πήλινα σφραγίσματα είναι σφραγίσματα παπύρων, οι γραπτές πηγές της αρχαιότητας αναφέρουν μια ευρύτερη χρήση των σφραγισμάτων για την διασφάλιση της περιουσίας, για την σφράγιση θυρών, κιβωτίων, υδριών - καλπίδων¹³⁸⁵. Φαίνεται ότι η παράδοση αυτή που χρονολογείται ήδη από την πρώιμη εποχή του χαλκού δεν χάθηκε. Δοχεία που προορίζονταν για μεταφορά ή αποθήκευση, σφραγιζονταν, ώστε να αποφευχθεί κλοπή, ενώ η ίδια πρακτική εφαρμοζόταν σε κτήρια ή αποθήκες που περιείχαν αγαθά ή πολύτιμα αντικείμενα¹³⁸⁶. Σφράγιση αγγείων έχει αναφερθεί στο πλαίσιο λατρευτικού τυπικού¹³⁸⁷.

Στον ελλαδικό χώρο δεν αναφέρεται εύρεση πήλινων σφραγισμάτων αντικειμένων ιστορικών χρόνων στις ανασκαφές. Παράλληλα καταγράφεται απουσία μολύβδινων σφραγισμάτων αντικειμένων από την ίδια γεωγραφική περιφέρεια ακόμα και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους που η χρήση μολύβδινων σφραγισμάτων ήταν περισσότερο διαδεδομένη στις περιοχές της ρωμαϊκής

¹³⁸⁴ Vandorpe 1996, σ. 239-240.

¹³⁸⁵ Boardman 1997, σ. 79. βλ. επίσης Πλάντζος 1995, σ. 219-220 με αναφορά στις γραπτές πηγές που τεκμηριώνουν την χρήση σφραγισμάτων αντικειμένων.

¹³⁸⁶ Σχετικές μαρτυρίες από την Αίγυπτο βλ. Vandorpe 1996, σ.

¹³⁸⁷ Πausanias 6.26. 1-2, όπου περιγράφεται τελετή στην Ήλιδα, όπου οι ιερείς παρουσία πιστών σφράγιζαν υδρίες, τις οποίες έβρισκαν την επόμενη ημέρα γεμάτες κρασί, αφού γινόταν προηγουμένως έλεγχος των σφραγισμάτων.

επικράτειας¹³⁸⁸. Η διατήρηση της παλιάς συνήθειας σφράγισης αντικειμένων με πήλινα σφραγίσματα τεκμηριώνεται στην Αίγυπτο στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. , στην Κάρασι (Fayum)¹³⁸⁹.

6.1.4. Σφραγίσματα σε πήλινα υφαντικά βάρη, κεράμους και αμφορείς

Αποτυπώματα σφαγίδων που εντοπίζονται σε πήλινα υφαντικά βάρη δεν είναι σαφές εάν είχαν σκοπό να δηλώσουν τον ιδιοκτήτη ή τον κατασκευαστή ή εάν είχαν απλά διακοσμητικό χαρακτήρα¹³⁹⁰. Μεγάλος προβληματισμός επικρατεί σχετικά με την σφράγιση κεράμων ή των αποθηκευτικών αμφορέων που χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά υγρών αγαθών. Μια σειρά σφραγίδων που μαρτυρούν την προέλευση των αμφορέων αυτών είχαν στο παρελθόν εγείρει πλήθος ερωτημάτων σχετικά με τη σημασία της σφραγίδας και τον ιδιωτικό ή δημόσιο χαρακτήρα της. Είχε υποτεθεί ότι οι σφραγίδες ήταν υπογραφές κεραμέων, ή, στην περίπτωση που αναφέρονταν σε αυτές ονόματα επισήμων αρχών ή αρχόντων, ότι η σφράγιση είχε ρόλο ελέγχου της ποιότητάς τους ή σχετιζόταν με την επιβολή τέλους κατασκευής ή εμπορίου. Σήμερα είναι γενικά αποδεκτή η άποψη ότι η σφράγιση των αμφορέων λάμβανε χώρα κάτω από κρατικό έλεγχο και σχετιζόταν με τη χωρητικότητά τους¹³⁹¹.

Αυτή η κατηγορία πήλινων σφραγισμάτων εξαιρείται από την παρούσα μελέτη. Το πλήθος των ευρημάτων είναι δυνατό να τροφοδοτήσει μεγάλο αριθμό άλλων ανεξάρτητων μελετών. Άλλωστε, η χρήση της σφράγισης στην περίπτωση αυτή συνδέεται με εμπορική δραστηριότητα, λειτουργία διαφορετική από αυτή των κοινών σφραγισμάτων.

6.1.5. Πήλινα σύμβολα

Η σφράγιση χρησιμοποιήθηκε επίσης για ιδιαίτερους διοικητικούς σκοπούς, όπως για την ταυτοποίηση των δικαστών στα αθηναϊκά δικαστήρια, τη βουλή ή την

¹³⁸⁸ Still 1995, σ. 26-28 και πίνακας σ. 23-25.

¹³⁸⁹ Milne 1906, σ. 32-45. Vandorpe 1996, σ.231.

¹³⁹⁰ Boardman 1997, σ. 79.

¹³⁹¹ Το ιστορικό της έρευνας και οι επικρατούσες απόψεις σχετικά με την σφράγιση των αρχαίων ελληνικών αμφορέων αναφέρονται αναλυτικά από τον Garland (2000, σ. 2-29). Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους η σφράγιση των αμφορέων ήταν μάλλον ιδιωτική υπόθεση (Garland 2000, σ. 21)

Εκκλησία του Δήμου¹³⁹². Πήλινα ενσφράγιστα κερματόμορφα αντικείμενα, με παράσταση στη μία ή και στις δύο όψεις τους, εντάσσονται στην κατηγορία των *συμβόλων*¹³⁹³. Τα πήλινα αυτά αντικείμενα είχαν υποστεί ελεγχόμενη όπτηση, προτού δοθούν σε κυκλοφορία, δεν ψήθηκαν δηλαδή τυχαία ως αποτέλεσμα πυρκαγιάς, όπως τα κοινά σφραγίσματα. (εικ. Β.28 - Β.32.) Ο όρος *σύμβολον*, βάσει των γραπτών πηγών στην Αθήνα τουλάχιστον, ταυτίζεται με διαπιστευτήρια επισήμων αρχών¹³⁹⁴. *Σύμβολα* και *tesserae* από διάφορα υλικά φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκαν τόσο στην Αθήνα όσο και στη Ρώμη για τη διανομή αγαθών ή ως αντίτιμα αξίας¹³⁹⁵. Παλαιότερα είχε υποτεθεί ότι τα αθηναϊκά σύμβολα χρησίμευαν ως εισιτήρια για την είσοδο στο Διονυσιακό θέατρο, όπου συνεδρίαζε η εκκλησία του Δήμου από τα τέλη του 4ου π.Χ. αι. και εξής¹³⁹⁶. Είναι όμως πολύ πιθανό να χρησίμευαν για την κατανομή των δικαστών σε θέσεις μέσα στο δικαστήριο¹³⁹⁷, αλλά και πολιτικούς, ή εορταστικούς λόγους, ακόμα και στον ιδιωτικό τομέα¹³⁹⁸. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, χάλκινα σύμβολα λάμβαναν οι δικαστές, για να γνωρίζουν την θέση που θα καθίσουν, αλλά και για να λάβουν τον μισθό τους μετά το πέρας της δικαστικής διαδικασίας¹³⁹⁹.

Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους τα σύμβολα (*tesserae*) σχετίζονταν με τη διανομή σιτηρών, γαιών, ενώ καταγράφεται ανάμειξη των φυλών στην διανομή και τη διάθεσή τους¹⁴⁰⁰. *Tesserae* ρίπτονταν από Ρωμαίους αυτοκράτορες μετά από

¹³⁹² Boardman 1997, σ. 79.

¹³⁹³ Ως *σύμβολα* χαρακτηρίζονται μικρού μεγέθους πλακίδια, συχνά κερματόμορφα, από μέταλλο (χαλκό, μόλυβδο, σίδηρο, πηλό, οστό ή ύαλο), ενσφράγιστα, αλλά και εγχάρακτα. Τα *σύμβολα* όμως δεν είναι αποκλειστικά κερματόμορφα, όπως υποδηλώνει ο λατινικός όρος *tessera*, ο οποίος ετυμολογικά παραπέμπει σε τετράγωνο ή τουλάχιστον τετράπλευρο σχήμα, το οποίο επιβεβαιώνουν τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος, σε αρκετές περιπτώσεις (Virliouvet 1995, σ. 342 και 352). Οι γραπτές πηγές αναφέρουν ξύλινα σύμβολα, τα οποία φυσικά δεν έχουν διασωθεί (Virliouvet 1995, σ. 321. Σβορώνος 1898, σ. 80).

¹³⁹⁴ Bonner 1908, σ. 400-401.

¹³⁹⁵ Lang & Crosby 1964, σ. 77-78. Virliouvet 1995. Τα σύμβολα έχουν επίσης ερμηνευθεί ως σύμβολα ταυτότητας, ως εισιτήρια εισόδου σε θεατρικές παραστάσεις, δικαστήρια ή συνελεύσεις πολιτών, ως αρχιεικά τεκμήρια των σφραγιδογλύφων, ως πιόνια παιχνιδιών, χαρώνιοι οβολοί ή ακόμα και φυλαχτά (Thompson 1943 . σ. 107-108. Rostovtzeff 1905, σ. 110-124. Σβορώνος, 1898, σ. 64, 76, Σβορώνος 1905, σ. 324).

¹³⁹⁶ Σβορώνος 1898, σ. 91. Σβορώνος 1900^α.

¹³⁹⁷ Υπόθεση που έχει διατυπωθεί για χάλκινα σύμβολα (Boegehold 1960, σ. 393-401).

¹³⁹⁸ Lang & Crosby 1964, σ. 83-84.

¹³⁹⁹ Boegehold 1995, σ. 71 με αναφορές σε χωρία του Δημοσθένη και του Αριστοτέλη.

¹⁴⁰⁰ Crowford 2002, σ. 1129. Virliouvet 1995, και ιδιαιτέρως σ. 319, 369 κ.ε.

δημόσια θεάματα ως παροχή προς τους πολίτες¹⁴⁰¹. Διάθεση *συμβόλων* για τη συμμετοχή σε τελετουργικά γεύματα τεκμηριώνεται στην Παλμύρα¹⁴⁰². *Σύμβολα* φιλοξενίας ανάμεσα σε ιδιώτες ή πόλεις¹⁴⁰³ μαρτυρούν μια ευρεία διάδοση του τύπου στους ρωμαϊκούς χρόνους, οπότε φαίνεται ότι η διαχείριση *συμβόλων* αποτελούσε πλέον και ιδιωτική υπόθεση¹⁴⁰⁴.

Στον ελλαδικό χώρο μεγάλος αριθμός χάλκινων και μολύβδινων *συμβόλων* προέρχονται κυρίως από την Αττική. Τα πήλινα σύμβολα είναι λιγότερα και εντοπίζονται κυρίως στην Αθήνα και, μεμονωμένα, σε άλλες περιοχές.

6.1.6. Πήλινα “εκμαγεία νομισμάτων” – πήλινες μήτρες νομισμάτων

Αποτυπώματα νομισμάτων σε κεραμικά νομισματομόρφα αντικείμενα ερμηνεύθηκαν στο παρελθόν ως «εκμαγεία νομισμάτων» (εικ. Β.9.). Σύμφωνα με τον Σβορώνο, ο οποίος και δημοσίευσε τα αντικείμενα αυτά από τις συλλογές του Νομισματικού Μουσείου και ιδιωτικές συλλογές, ήταν ίσως *γεννήματα παιδιᾶς ματαιοσχόλων ανθρώπων* ή χρησίμευαν ως χαρώνειοι οβολοί¹⁴⁰⁵. Δεδομένου ότι τα αντικείμενα αυτά έχουν βρεθεί εκτός ανασκαφικού περιβάλλοντος, χωρίς να είναι γνωστή η προέλευσή τους και οι συνθήκες εύρεσής τους, δεν είναι δυνατό να προσφέρουν στην έρευνα πληροφορίες παρά μόνο την καταγραφή των εικονογραφικών τους τύπων. Άλλα κεραμικά νομισματομόρφα αντικείμενα με αποτυπώματα σφραγιδολίθων θεωρήθηκαν αρχειακά τεκμήρια σφραγιδογλύφων, αντίτιμα αξίας, όπως οι σημερινές «μάρκες», πιόνια παιχνιδιών ή φυλαχτά. Δεν αποκλείεται και η χρήση τους ως *συμβόλων*¹⁴⁰⁶.

¹⁴⁰¹ Virlouvet 1995, σ. 323.

¹⁴⁰² Raja 2015 (a). Al-As'Ad κ.α. 2005. Mesnil du Buisson 1962. Ingholt κ.α. 1955. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία και νέα δεδομένα Μακρυπόδη 2016.

¹⁴⁰³ Σχετικά με τη χρήση των *συμβόλων* κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, τους διαφορετικούς τύπους και χρήσεις τους (*tesserae pelegrinorum*, *tesserae hospitalis* κτλ.), αλλά και τη σχέση τους με θρησκευτικές εκδηλώσεις ή γιορτές βλ. Virlouvet 1995, σ. 343 και 362 και Mesnil du Buisson 1962, σ. 39 με παλαιότερη βιβλιογραφία και αναφορά στις γραπτές πηγές.

¹⁴⁰⁴ Virlouvet 1995, σ. 362.

¹⁴⁰⁵ Σβορώνος 1905, σ. 324 – 325. Ορισμένες από τις ιδιωτικές συλλογές που κατέγραψε ο Σβορώνος έχουν πλέον περιέλθει στο Νομισματικό Μουσείο. Πήλινα νομισματομόρφα ενσφράγιστα αντικείμενα με επιχρύσωση ήταν πιθανότατα ταφικά κοσμήματα (Lang & Crosby 1964, σ. 126).

¹⁴⁰⁶ Thompson 1943, σ. 105.

Μια «συλλογή» 200 τέτοιων αντικειμένων σε πήλινο κιβώτιο - σαρκοφάγο τάφου στην Ουρ που χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. παρέχει πληροφορίες ως προς την χρήση τους. Αποτυπώματα σφραγιδοκυλίνδρων που χρονολογούνται ανάμεσα στον 8^ο και τον 5^ο αι. π.Χ., υστερότερες παραστάσεις σφραγιδολίθων, αλλά και αποτυπώματα νομισμάτων 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ., ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται και αθηναϊκά τετράδραχμα, ερμηνεύονται ως συλλογή-δειγματολόγιο χارάκτη που είχε σκοπό να εξυπηρετήσει την πελατεία του όσο βρισκόταν εν ζωή, συλλογή η οποία και τον συνόδευσε στην τελευταία του κατοικία¹⁴⁰⁷.

Μεγάλος αριθμός πήλινων δισκοειδών αντικειμένων που φέρουν αποτυπώματα ρωμαϊκών νομισμάτων (δηναρίων και αντωνινιανών) στη μία ή και στις δύο όψεις, (εικ. Β.10) και εντοπίζονται κυρίως στις δυτικές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, έχουν ερμηνευθεί ως μήτρες για την παραγωγή χυτών νομισμάτων και χρονολογούνται κυρίως στον 3^ο αι. μ.Χ.¹⁴⁰⁸.

6.2. ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΠΑΠΥΡΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ (ΕΙΚ. Β11)

6.2.1. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΣ

Η Καλλίπολις (Κάλλιον) ήταν ή ανατολικότερη πόλη της Αιτωλίας και μια από τις καλύτερα οχυρωμένες στρατηγικές της θέσεις. Τα δημόσια κτήρια φαίνεται ότι ήταν συγκεντρωμένα στην ΒΑ πλευρά του περιβόλου της πόλης. Περίπου 600 πήλινα σφραγίσματα παπύρων (ρύποι) βρέθηκαν στην οικία IV που βρισκόταν στην άλλη πλευρά της πόλης, στον δρόμο που ξεκινούσε από την ΝΑ πύλη της και έβαινε παράλληλα προς το ανατολικό τείχος της πόλης. Στην περιοχή υπήρχαν πέντε συνολικά οικίες. Η οικία IV δεν είχε καλυφθεί από μεταγενέστερα οικοδομήματα ως προς το μεγαλύτερο μέρος της και για τον λόγο αυτό κατέστη δυνατό να ερευνηθεί λεπτομερέστερα¹⁴⁰⁹.

Πρόκειται για τετράπλευρο κτήριο διαστάσεων 18x 15,40 μ. που διαιρείται κατά μήκος από έναν διάδρομο (εικ. Β. 12). Τρία δωμάτια αναπτύσσονται στα νότια

¹⁴⁰⁷ Collon 1996, σ. 66-84 και ιδιαιτ. σ. 78-79.

¹⁴⁰⁸ Aubin 2003, όπου αναφέρονται αναλυτικά οι θέσεις εύρεσης των μητρών, η γεωγραφική διασπορά των ευρημάτων, η χρονολόγησή τους, οι λόγοι που επέβαλαν την χρήση τους και συγκεντρωμένη παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁴⁰⁹ Πάντος 1985, σ. 3, 5-6 και σ. 17, υποσημ. 26.

του διαδρόμου (ανδρών, αποθήκη και δωμάτιο αρχείου) και τέσσερα στα βόρεια του διαδρόμου (ένας βοηθητικός χώρος, ο οίκος, λουτρό και ανδρών). Το δωμάτιο που βρέθηκε το αρχείο έχει διαστάσεις 4,60 x 4,80μ. Δεν φαίνεται να έχει ανοίγματα εκτός από τη θύρα του που ήταν επιμελημένης κατασκευής. Οι τοίχοι του δωματίου ήταν καλυμμένοι με κονίαμα¹⁴¹⁰.

Τα σφραγίσματα βρέθηκαν μέσα σε στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά μαζί με πρόχου που χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. και οστέινα εγχάρακτα κομμάτια από κιβώτιο που είχε πέσει από τον γυναικωνίτη του άνω ορόφου. Δυστυχώς τα περισσότερα βρέθηκαν στο κοσκίνισμα και επομένως δεν γνωρίζουμε τις ακριβείς θέσεις εύρεσής τους. Πρέπει να ήταν τοποθετημένα σε ξύλινα βιβλιοστάσια, τα οποία -είτε λόγω σκόπιμης ενέργειας πριν την πυρκαγιά είτε και εξ' αιτίας αυτής- κατέρρευσαν μαζί με τους παπύρους προς το κέντρο του δωματίου και εκεί αποτεφρώθηκαν (εικ. Β. 13). Πάνω σε αυτά έπεσε η οροφή του πρώτου ορόφου¹⁴¹¹. Τα περισσότερα από τα σφραγίσματα βρέθηκαν στο κοσκίνισμα του χώματος της ανασκαφής, επομένως μόνο για ορισμένα από αυτά είναι γνωστή η ακριβής θέση τους στο δωμάτιο. Οι χάλκινοι κρίκοι που βρέθηκαν ίσως συγκρατούσαν παραπετάσματα μπροστά από τα βιβλιοστάσια¹⁴¹². Ο χώρος φύλαξης των παπύρων πρέπει να ήταν σκοτεινός και να χρειαζόταν τεχνητός φωτισμός ακόμα και κατά την διάρκεια της ημέρας. Το αρχείο ήταν δίπλα στον ανδρώνα, σε χώρο προσιτό και ασφαλή¹⁴¹³.

Τα σφραγίσματα της Καλλιπόλεως βρίσκονταν εξωτερικά στον πάπυρο. Διατηρούν ίχνη δακτυλικών αποτυπωμάτων στις πλάγιες όψεις των ρύπων¹⁴¹⁴. Σύμφωνα με τον Πάντο ¹⁴¹⁵, σφράγιζαν επιστολές αλληλογραφίας, απλής ή διπλωματικής και το γεγονός ότι τα σφραγίσματα είναι όλα απλά δείχνει ότι

¹⁴¹⁰ Πάντος 1985, σ. 6.

¹⁴¹¹ Πάντος 1985, σ. 6-7.

¹⁴¹² Πάντος 1985, σ. 8 και σ. 10, όπου αναφέρονται συγκεντρωμένες πληροφορίες σχετικά με τα αρχεία πήλινων σφραγισμάτων και τα συνευρήματά τους από άλλες περιοχές του Ελληνορωμαϊκού κόσμου, βάσει των οποίων αποκαθίσταται η θέση του αρχείου της Καλλιπόλεως.

¹⁴¹³ Πάντος 1985, σ. 10-11. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα Π. Θέμελη στο κτήριο, σε σημείο κοντά στο αρχείο, υπήρχαν εγκαταστάσεις που επέτρεπαν περιστασιακή ενδεχομένως λειτουργία μαγειρείου (Πάντος 1985, σ. 11 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹⁴¹⁴ Πάντος 1985, σ. 16.

¹⁴¹⁵ Πάντος 1985, σ. 16.

επρόκειτο για κλειστές επιστολές που κομίζονταν από πρεσβευτές ή απεσταλμένους¹⁴¹⁶. Είναι περισσότερο πιθανό να σφράγιζαν παπύρους μονής εγγραφής λόγω της φύσης του περιεχομένου τους. Μετά την ανάγνωσή τους, εφ' όσον κρινόταν απαραίτητο να διατηρηθούν για αρχειακούς λόγους, ξανατυλίγονταν με το σφράγισμα τοποθετημένο εξωτερικά, ώστε να διευκολυνθεί οποιαδήποτε ταύτιση και κατάταξή τους στο μέλλον.

Βάσει του αριθμού των σωζομένων σφραγισμάτων υπολογίζεται ότι το αρχείο περιελάμβανε 600 περίπου έγγραφα. Η διάρκειά του υπολογίζεται σε 100 περίπου χρόνια, ανάμεσα στο 279 π.Χ., δηλαδή το έτος καταστροφή της πόλης από τους Γαλάτες έως και λίγα χρόνια μετά τη μάχη της Πύδνας ή τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.. Στη χρονολόγηση συμβάλλει η απεικόνιση πορτραίτων, καθώς και η αποτύπωση σφραγίδων γνωστών στρατηγών ή γραμματέων της Αιτωλίας¹⁴¹⁷. Αξίζει να αναφερθεί ότι σπάνια είναι αποτυπωμένη ολόκληρη η σφραγίδα, γεγονός που δυσχεραίνει την διάκριση του είδους της σφραγίδας που έχει χρησιμοποιηθεί¹⁴¹⁸, από την άλλη πλευρά όμως επιβεβαιώνει την παρατήρηση που έχει αναφερθεί ήδη στα προηγούμενα κεφάλαια, ότι δηλαδή η πλήρης αποτύπωση της σφραγίδας δεν ήταν άμεση προτεραιότητα του προσώπου που σφράγιζε και ότι περισσότερο ενδιέφερε η σήμανση του αντικειμένου, παρά η ευκρίνεια του σφραγιστικού αποτυπώματος¹⁴¹⁹.

Περιγράφονται συνολικά 329 διαφορετικές σφραγιστικές επιφάνειες που εντοπίζονται στα σφραγίσματα του αρχείου της Καλλιπόλεως (εικ. Β.14.)¹⁴²⁰. Μέσα από αυτές ταυτίζονται οι σφραγίδες των ομοσπονδιακών αρχόντων της Αιτωλικής Συμπολιτείας και σκιαγραφούνται οι σχέσεις της Συμπολιτείας με γειτονικές πόλεις, Κοινά πόλεων και ελληνιστικά βασίλεια, όπως αναφέρονται και στις γραπτές πηγές¹⁴²¹. Δημόσιες σφραγίδες ελληνικών πόλεων είναι δυνατό να ταυτιστούν στο αρχείο της Καλλιπόλεως, άλλες με βεβαιότητα, άλλες με μεγάλη πιθανότητα, όπως η

¹⁴¹⁶ Δεν αποκλείεται βέβαια ορισμένα από έγγραφα να αποτελούσαν συμβόλαια που έφεραν μόνο την σφραγίδα του συμβολαιογράφου (βλ. παραπάνω σ. 268 και Vandorge σ. 236, εικ. D).

¹⁴¹⁷ Πάντος 1985, σ. 17 - 18.

¹⁴¹⁸ Πάντος 1985, σ. 17.

¹⁴¹⁹ βλ. επίσης και Plantzos 1999, σ. 22 για τους ελληνιστικούς χρόνους.

¹⁴²⁰ Πάντος 1985, σ. 24-424 (κατάλογος)

¹⁴²¹ Πάντος 1985, σ. 436-442.

σφραγίδα της Κεφαλληνίας, της Λαμίας και της Χίου, της Πλευρώνος και της Καλυδώνος, της Υπάτης, σφραγίδες του Κοινού των Ηπειρωτών και των Ακαρνάνων. Μεγάλη σημασία έχουν τα πορτραίτα ηγεμόνων. Η Δυναστεία των Πτολεμαίων εκπροσωπείται σχεδόν αδιάκοπα από την εποχή του Πτολεμαίου Β΄ του Φιλαδέλφου ως τον Πτολεμαίο Ε΄ τον Επιφανή¹⁴²², ενώ είναι δυνατό να ταυτιστούν πορτραίτα των ηγεμόνων της Περγάμου και της Συρίας, αλλά και του Προυσία Α΄ της Βιθυνίας¹⁴²³. Οι σφραγίδες τεκμηριώνουν και επιβεβαιώνουν τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζε η Αιτωλική Συμπολιτεία την ταραγμένη εκείνη εποχή που προηγήθηκε της επικράτησης των Ρωμαίων. Μέσα στο ιστορικό αυτό πλαίσιο εντάσσεται η διαμόρφωση, αλλά και η καταστροφή του αρχείου.

Η οικία στην οποία βρέθηκε το αρχείο ήταν ιδιωτική, όμως φαίνεται ότι ανήκε σε οικογένεια μεγάλου κύρους με ισχυρό πολιτικό ρόλο. Θεωρείται ότι ένοικοί της ήταν ο Αγέτας και ο γιός του, Λόχαγος, στρατηγοί στα τέλη του 3^{ου} και τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.¹⁴²⁴. Τα σφραγιστικά αποτυπώματα μαρτυρούν αλληλογραφία ανάμεσα στην οικογένεια και σε διάφορες ομάδες, πόλεις κράτη και βασιλεία και ενδεχομένως ποικιλία συναλλαγών. Μεγάλο μέρος των σφραγίδων που έχουν χρησιμοποιηθεί φέρουν βασιλικά πορτραίτα, αλλά και πορτραίτα ελληνικών θεοτήτων¹⁴²⁵. Η σύνθεση του αρχείου παραπέμπει σε στρατηγούς του Κοινού των Αιτωλών, δεδομένου ότι στα καθήκοντά τους εντασσόταν η ενασχόληση με τις εξωτερικές υποθέσεις της Συμπολιτείας, η αλληλογραφία με ξένες πόλεις και κράτη και ρόλος τους ως πρεσβευτών.

Το ανώτατο χρονικό όριο στο οποίο μπορεί να αναχθεί η έναρξη του σχηματισμού του αρχείου της Καλλιπόλεως είναι το 279 π.Χ., έτος καταστροφής της πόλης από τους Γαλάτες. Η καταστροφή του αρχείου σχετίζεται με την έκρυθμη κατάσταση που επικρατούσε στην Αιτωλία κατά τα έτη 174-160 π.Χ., καθώς οι συνεχείς πολεμικές επιχειρήσεις και ο πολυτελής βίος είχε οδηγήσει στη δημιουργία

¹⁴²² Πάντος 1985, σ. 454.

¹⁴²³ Πάντος 1985, σ. 440-441. Για την ταύτιση των πορτραίτων βλ. Pantos 1996.

¹⁴²⁴ Ο Αγίτας και ο Λόχαγος γίνονται τρεις φορές στρατηγοί στο διάστημα 218-179 π.Χ. (Πάντος 1985, 434-435).

¹⁴²⁵ Πάντος 1985, σ. 188-193. Plantzos 1999, σ. 31. Lesperance 2010, σ. 39.

χρεών¹⁴²⁶. Οι οικογένειες της Αιτωλίας είχαν χωριστεί σε δύο παρατάξεις, τη φιλορωμαϊκή και την εθνικιστική (φιλομακεδονική). Οι ένοικοι της οικίας του αρχείου ανήκαν στην τελευταία παράταξη. Όταν επικράτησε η φιλορωμαϊκή παράταξη, ο Λόχαγος βρέθηκε εξόριστος στη Ρώμη (171 π.Χ.). Είναι πολύ πιθανό το αρχείο να καταστράφηκε μετά την Μάχη της Πύδνας και η πυρκαγιά να ήταν σκόπιμη με διάθεση καταστροφής των δανειακών συμβάσεων που ενδεχομένως φυλάσσονταν στο αρχείο¹⁴²⁷.

Αξίζει να σημειωθεί ότι από τις ανασκαφές της Καλλιπόλεως προέρχεται ένα πήλινο σύμβολο με παράσταση Αθηνάς που φορά κορινθακό κράνος και κρατά υψωμένο δόρυ και ασπίδα¹⁴²⁸. Το πήλινο σύμβολο εκτός του ότι εικονίζει αγαλματικό τύπο, φέρει αποτύπωμα από την ωοειδή δημόσια σφραγίδα της Καλλιπόλεως και την επιγραφή ΚΑΛΛΙΠΟ/ΛΙΤΩΝ. Έχει διαμπερή οπή για ανάρτηση, η οποία είχε διανοιγεί πριν την όπτησή του. Χρονολογείται μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., επομένως η χρονολόγησή του δεν συνάδει με εκείνη του αρχείου. Η χρήση αυτού του αντικειμένου είναι άγνωστη.

¹⁴²⁶ Πάντος 1985, σ. 450-454.

¹⁴²⁷ Πάντος 1985, σ. 459.

¹⁴²⁸ Πάντος 1985, σ. 545.

6.2.2. Δήλος

Στο ιερό νησί της Δήλου, το οποίο διετέλεσε ελεύθερο λιμάνι απαλλαγμένο από δασμούς με απόφαση της Ρωμαϊκής Συγκλήτου από το 167 π.Χ., έχουν εντοπιστεί πήλινα σφραγίσματα σε δύο περιοχές. Το πρώτο, ένα μεγάλο αρχείο που απέδωσε περίπου 15000 σφραγίσματα, βρέθηκε σε ιδιωτική οικία, ενώ το δεύτερο, ένα μικρότερο σύνολο περίπου 50 πήλινων σφραγισμάτων και θραυσμάτων, βρέθηκε σε περιβάλλον με λατρευτικό χαρακτήρα, στην εσχάρα του βωμού του Σαραπιείου Γ (*Sarapieion C*)¹⁴²⁹.

6.2.2. i. Οικία στη συνοικία Σκαρδανά (Οικία των Σφραγισμάτων)

Ένα πολυπληθές σύνολο σφραγισμάτων παπύρων (*ρύπων*) ήρθε στο φως κατά την ανασκαφή ιδιωτικής οικίας (GD 59D) στη βόρεια συνοικία του νησιού, η οποία ονομάστηκε για τον λόγο αυτό *Οικία των Σφραγισμάτων*¹⁴³⁰. (εικ. Β.15). Καταστράφηκε από πυρκαγιά το 69 π.Χ., έτος καταστροφής της Δήλου από πειρατές και *terminus ante quem* για την χρονολόγηση των πήλινων σφραγισμάτων¹⁴³¹. Πρόκειται για έναν πολύ μεγάλο σύνολο που αριθμεί 15000 - 16000 σφραγίσματα¹⁴³².

Η οικία ήταν πολυτελούς κατασκευής και οι ιδιοκτήτες της πρέπει να είχαν υψηλή κοινωνική θέση και οικονομική δυνατότητα. Στην οικία βρέθηκαν περισσότεροι από 100 αμφορείς κρασιού, ακόμα και σε χώρους διημέρευσης. Η ποσότητα του κρασιού δεν αναλογεί σε ιδιωτική κατανάλωση. Φαίνεται επίσης απίθανο να χρησιμοποιούνταν οι χώροι αυτοί για αποθήκευση, επομένως πρόκειται για προσωρινή απόθεση των αμφορέων εκεί¹⁴³³. Οι ιδιοκτήτες είχαν εμπορικές δραστηριότητες που σχετίζονταν με το εμπόριο οίνου και εμπορεύονταν πιθανότατα κρασί με την Ιταλία¹⁴³⁴. Τα σφραγίσματα ανήκαν επομένως στο προσωπικό «αρχείο» μεγαλεμπόρων οίνου, σε αντίθεση με άλλα «αρχεία» που

¹⁴²⁹ Boussac 1992. Brun-Siard 2010.

¹⁴³⁰ ΑΔ 42 (1987), Β2, σ. 516. ΑΔ 52 (1997), Β3, σ. 950. Σταμπολίδης σ. 25.

¹⁴³¹ Boussac 1993, σ. 678. Auda & Boussac 1996, σ. 511

¹⁴³² Auda & Boussac 1996, σ. 511

¹⁴³³ Boussac 1993, σ. 679- 680.

¹⁴³⁴ Boussac 1992, σ. XIII. Boussac 1993, σ. 680.

βρέθηκαν σε ελληνικό έδαφος και είτε έχουν δημόσιο χαρακτήρα είτε βρίσκονται υπό τον έλεγχο προσώπων με ισχυρό πολιτικό ρόλο. Η Boussac¹⁴³⁵ επισημαίνει τη διαφορά του συγκεκριμένου «αρχείου» σε σχέση με εκείνα της Καλλιπόλεως, των Γιτάνων και της Πέλλας.

Τα πήλινα σφραγίσματα βρέθηκαν στη ΒΔ γωνία της οικίας, στην αυλή¹⁴³⁶. 6543 από τα σφραγίσματα εντοπίστηκαν το 1975 *in situ*, ένα μέτρο ψηλότερα από την πλακόστρωση. Τα περισσότερα βρέθηκαν σε λιπαρό στρώμα τέφρας και απανθρακωμένων ξύλων, πάχους 25-30 εκ., αποτέλεσμα της πυρκαγιάς που κατέστρεψε το κτήριο, πάνω σε στρώμα θραυσμάτων κονιαμάτων που είχαν πέσει στο πλακόστρωτο της αυλής¹⁴³⁷. Ανάμεσα στα συνευρήματα υπήρχαν κονιάματα, τμήματα σιδήρου και διακοσμητικά καρφιά¹⁴³⁸. Δυστυχώς ο μεγαλύτερος αριθμός των σφραγισμάτων είχε διαφύγει της προσοχής των ανασκαφών με αποτέλεσμα να απομακρυνθούν από το σημείο εύρεσης μαζί με το χώμα της ανασκαφής¹⁴³⁹. Παρόλα αυτά η εξέταση της στρωματογραφίας της ανασκαφής του 1975, δείχνει ότι οι περισσότεροι παπυροκύλινδροι βρίσκονταν ταξινομημένοι στον πρώτο όροφο της οικίας, σε ξύλινο έπιπλο με ράφια ή τοποθετημένοι σε ξύλινα κιβώτια, ενώ η ομαδοποίηση των ρύπων, βάσει των σφραγιστικών τους αποτυπωμάτων, αποκαθιστά την αυστηρή ταξινόμηση των εγγράφων ανάλογα με το είδος τους και την ταυτότητα των εμπλεκόμενων προσώπων¹⁴⁴⁰. Οι ρύποι υπολογίζονται στους 13.721, ενώ αριθμός των σφραγιστικών αποτυπωμάτων που φέρουν συνολικά ανέρχεται στις 27.200¹⁴⁴¹. Διακρίνονται ιδιωτικές και δημόσιες σφραγίδες με τις τελευταίες να εκπροσωπούνται από πολύ μικρό ποσοστό, μην ξεπερνώντας σε

¹⁴³⁵ Boussac 1993, σ. 678.

¹⁴³⁶ Boussac 1988, σ. 307. Lesperance 2010, σ. 41.

¹⁴³⁷ Boussac 1992, σ. IX.

¹⁴³⁸ Σταμπολίδης 1992, σ. 25.

¹⁴³⁹ Boussac 1992, σ. IX-XII. Boussac 1988, 310-312. Στην “περιπέτεια των ρύπων” και τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στην επιστημονική έρευνα αναφέρεται αναλυτικά ο Σταμπολίδης (1992, σ. 3-7).

¹⁴⁴⁰ Σταμπολίδης 1992, σ. 28-29. Auda & Boussac 1996, σ. 511-512.

¹⁴⁴¹ Σταμπολίδης 1992, σ. 35, όπου οι συγκεκριμένοι ακριβείς αριθμοί, ενώ αριθμοί ανάμεσα στις 25000 με 26000 σφραγιστικά αποτυπώματα και 12.000 - 14.000 διαφορετικές σφραγιστικές επιφάνειες έχουν αναφερθεί στη βιβλιογραφία (Boussac 1992, σ. XII: 15000 σφραγίσματα, περίπου 26000 σφραγιστικά αποτυπώματα και περίπου 12000 σφραγιστικές επιφάνειες. Plantzos 1999, σ. 32, Lesperance 2010 σ. 42: 25.000 σφραγιστικά αποτυπώματα και 14.000 διαφορετικές σφραγιστικές επιφάνειες).

αριθμό τις 12¹⁴⁴². Ο πηλός των σφραγισμάτων, χωρίς να έχει πραγματοποιηθεί ειδική ανάλυση διακρίνεται σε τρία είδη¹⁴⁴³.

Σε αντίθεση με τα σφραγίσματα του αρχείου της Καλλιπόλεως, στο οποίο οι πάπυροι φέρουν *ρύπους* με ένα μόνο σφραγιστικό αποτύπωμα, οι πάπυροι της οικίας του Σκαρδανά έφεραν *ρύπους* με ένα ή περισσότερα του ενός σφραγιστικά αποτυπώματα και διαστάσεις 2-3 έως και 5-7 εκατοστά (εικ. Β. 16, α και γ). Σε ποσοστό 3% διακρίνονται δύο διαφορετικά σφραγιστικά αποτυπώματα, ενώ ο μεγαλύτερος αριθμός σφραγιστικών αποτυπωμάτων στον ίδιο ρύπο είναι τα 13¹⁴⁴⁴. Τα σφραγιστικά αποτυπώματα που προέρχονται από ιδιωτικές σφραγίδες έχουν διάμετρο περίπου 1 εκατοστού, ενώ όσα προέρχονται από δημόσιες σφραγίδες φτάνουν τα 2 ή 3 εκατοστά. Τα σφραγίσματα προέρχονται από σφραγιστικές επιφάνειες κυκλικού, ωσειδούς, τριγωνικού περιγράμματος ή από ημικυλινδρικές σφραγίδες. Συνήθως οι σφραγίδες ήταν δεμένες σε δαχτυλίδια, των οποίων έχουν αποτυπωθεί τα περιγράμματα (εικ. Β. 16.β), ενώ φαίνεται ότι ήταν κατασκευασμένες από ημιπολύτιμους λίθους, μέταλλο και σπανιότερα υαλόμαζα¹⁴⁴⁵. Η πολλαπλή ή διαδοχική σφράγιση συνηγορεί στην ερμηνεία του συνόλου των σφραγισμάτων ως αρχείου συμβολαίων, πιθανότατα ιδιωτικού δικαίου¹⁴⁴⁶. Τα έγγραφα που έφεραν ένα σφραγιστικό αποτύπωμα θα ήταν επιστολές προσωπικής αλληλογραφίας¹⁴⁴⁷. Ο αριθμός των διαφορετικών σφραγιστικών αποτυπωμάτων σε κάθε *ρύπο* αντιστοιχεί στον αριθμό των συμβαλλομένων και των μαρτύρων που παρίσταντο στη διαδικασία σύνταξης και υπογραφής των δικαιοπρακτικών εγγράφων. Ο αριθμός των εγγράφων του αρχείου υπολογίζεται ότι ξεπερνούσε τις 4.000¹⁴⁴⁸.

Οι *ρύποι* φέρουν στην πίσω επιφάνειά τους αποτυπώματα του παπύρου που σφράγιζαν, ο οποίος κάηκε κατά τη διάρκεια της καταστροφής. Τα αποτυπώματα

¹⁴⁴² Boussac 1993, σ. 680. 1992, σ. 11-18, όπου δημοσιεύονται 11 δημόσιες σφραγίδες.

¹⁴⁴³ Το πρώτο πρέπει να προέρχεται από την Δήλο ή τα γύρω νησιά, μια μικρή ομάδα από θηραϊκή γη ή λευκή γη του Νείλου (Σταμπολίδης 1992, σ. 26).

¹⁴⁴⁴ Boussac 1992, σ. XIII. Σταμπολίδης 1992, σ. 29.

¹⁴⁴⁵ Σταμπολίδης 1992, σ. 31.

¹⁴⁴⁶ Boussac 1992, σ. XIII. Σταμπολίδης 1992, σ. 28.

¹⁴⁴⁷ Auda & Boussac 1996, σ. 513.

¹⁴⁴⁸ Boussac 1992, σ. XIII. Σταμπολίδης 1992, σ. 29. Οι Auda & Boussac (1996, σ. 513, υπολογίζουν περίπου 5000 έγγραφα).

δείχνουν ότι είχε μάλλον διπλωθεί παρά τυλιχτεί. Φαίνεται ότι ήταν δεμένος με ένα ή περισσότερα νήματα, τα οποία σφράγιζαν οι *ρύποι*. Διατηρούνται ίχνη των νημάτων, καθώς και δακτυλικά αποτυπώματα στις παρειές των σφραγισμάτων, αλλά και επάνω στα σφραγιστικά αποτυπώματα¹⁴⁴⁹. Τα ίχνη των παπύρων έρχονται οριζόντια προς τον καθ' ύψος άξονα των ρύπων. Επομένως, τοποθετούνταν κατά τη φορά της γραφής¹⁴⁵⁰. Αν και οι περισσότερες σφραγίδες αποτυπώνονται μόνο μια φορά (ποσοστό 70%), ορισμένες άλλες επανεμφανίζονται περίπου 100 φορές, δύο συγκεκριμένες σφραγίδες επαναλαμβάνονται περισσότερες από 200 ή 300 φορές η καθεμία¹⁴⁵¹. Σύμφωνα με την Boussac,¹⁴⁵² τα πορτραίτα που εικονίζουν οι δύο τελευταίες σφραγίδες ενδεχομένως ταυτίζονται με τους δύο ιδιοκτήτες της οικίας.

Σε μια προσπάθεια συστηματοποίησης και άντλησης στατιστικών στοιχείων σε μικρό δείγμα πήλινων σφραγισμάτων από αδιατάρακτα ανασκαφικά στρώματα¹⁴⁵³ παρατηρήθηκε επανάληψη ζευγών σφραγίδων, επομένως σταθερή συνεργασία ανάμεσα σε δύο υπευθύνους σφραγίδων. Οι δύο σφραγίδες υψηλής δημοτικότητας δεν συνυπάρχουν στους ίδιους *ρύπους*, επομένως δραστηριοποιούνται σε διακριτά πεδία η καθεμία, τα οποία ενδεχομένως αντιστοιχούν σε διαφορετικά οικονομικά ενδιαφέροντα¹⁴⁵⁴. Βάσει των πινάκων που καταρτίστηκαν¹⁴⁵⁵ οι ρύποι φέρουν συνήθως 2 σφραγιστικά αποτυπώματα (ποσοστό 61%), ορισμένες φορές 3 σφραγιστικά αποτυπώματα (ποσοστό 21%) και σπανιότερα 1 ή 4 σφραγιστικά αποτυπώματα (9% και 16% των περιπτώσεων αντίστοιχα) ή το πολύ 9 σφραγιστικά αποτυπώματα. Ο μεγαλύτερος αριθμός των σφραγιστικών επιφανειών έχει αποτυπωθεί μόνο μία φορά (83%), ορισμένες δύο

¹⁴⁴⁹ Boussac 1992, σ. XIII.

¹⁴⁵⁰ Σταμπολίδης 1992, σ. 26.

¹⁴⁵¹ Boussac 1993, σ. 686.

¹⁴⁵² Boussac 1992, σ. XIII.

¹⁴⁵³ Η έρευνα επικεντρώθηκε κυρίως στα πήλινα σφραγίσματα που ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή του 1975 και προέρχονται κατά το δυνατό από αδιατάρακτα ανασκαφικά στρώματα. Η ανάλυση των δεδομένων έγινε σε ένα σύνολο 1487 σχεδόν ακέραιων πήλινων σφραγισμάτων που συγκεντρώθηκαν κατά την ανασκαφή του 1975 και πολύ μικρό αριθμό σφραγισμάτων από την ανασκαφή του 1974. Στα 1487 πήλινα σφραγίσματα είχαν αποτυπωθεί 3435 αναγνωρίσιμα σφραγιστικά αποτυπώματα (Auda- Boussac 1996, σ. 512 και 515).

¹⁴⁵⁴ Auda & Boussac 1996, σ. 515.

¹⁴⁵⁵ Auda & Boussac 1996, σ. 515-520 και πιν. 1, σ. 516 και πιν.2, σ. 517.

φορές (10%) και περιστασιακά τρεις φορές και περισσότερες (7%). Συγκεκριμένες σφραγιστικές επιφάνειες έχουν αποτυπωθεί περισσότερο συχνά σε σχέση με άλλες. Ορισμένες σφραγίδες προηγούνται πάντοτε στη σειρά σφράγισης. Σε ορισμένες περιπτώσεις ένα σφραγιστικό αποτύπωμα από τα πιο δημοφιλή έχει αποτυπωθεί περισσότερες από μία φορές στο ίδιο σφράγισμα¹⁴⁵⁶. Κανένα σφραγιστικό αποτύπωμα δεν συνδέεται με περισσότερα από 13 άλλα.

Όλα τα παραπάνω σκιαγραφούν ένα πολύπλοκο σύστημα (εικ. Β.17.). Επιπλέον στοιχεία που αξίζει να αναφερθούν και τα οποία ενδέχεται να διαφωτίσουν ερωτήματα που τίθενται διαχρονικά σχετικά με τη χρήση των σφραγίδων, είναι τα εξής: Παρατηρείται χρονολογική, ενδεχομένως, διαδοχή σφραγιστικών τύπων με παρόμοια εικονογραφικά θέματα. Πιθανώς, όταν ένας υπεύθυνος σφραγίδας παρέδιδε την θέση του, ο επόμενος κρατούσε το ίδιο “έμβλημα” στη σφραγίδα του, έστω με μια μικρή παραλλαγή (εικ. Β.18, α.). Αξίζει να αναφέρουμε ότι οι δύο συγκεκριμένες σφραγίδες που προαναφέραμε επαναλαμβάνονται σε ισάριθμα σχεδόν σφραγιστικά αποτυπώματα¹⁴⁵⁷. Η φθορά των σφραγίδων μπορεί να παρακολουθηθεί μέσω των σφραγιστικών αποτυπωμάτων (εικ. Β.18.β.). Χαρακτηριστικό είναι ότι τα διαφορετικά στάδια διατήρησης της σφραγίδας σχετίζονται με συγκεκριμένους συνδυασμούς σφραγιστικών αποτυπωμάτων επιτρέποντας να τοποθετήσουμε χρονολογικά τα σφραγίσματα.

Μια σειρά επιγραφών¹⁴⁵⁸ που φέρουν τα σφραγιστικά αποτυπώματα περιλαμβάνουν ονόματα σε ονομαστική ή γενική πτώση γραμμένα στα ελληνικά και τα λατινικά και σπανιότερα στα σημιτικά, αποδεικνύοντας τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της Δήλου τουλάχιστον για τα έτη ανάμεσα στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. και τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. Σπάνια οι επιγραφές είναι *supra sigillum*. Κυριαρχεί ο

¹⁴⁵⁶ Auda & Boussac 1996, σ. 515. Σταμπολίδης 1992, σ. 32, όπου γίνεται προσπάθεια ερμηνείας της επανάληψης των σφραγίδων στο ίδιο σφράγισμα. Ενδέχεται το ίδιο πρόσωπο να είχε διαφορετικούς ρόλους στο ίδιο έγγραφο ή τα μέλη της ίδιας οικογένειας να χρησιμοποιούσαν την ίδια σφραγίδα. Επίσης η χρήση της σφραγίδας μπορεί να γινόταν από κάποιον από τους συμβαλλομένους που δεν είχαν δική τους σφραγίδα, ενώ όταν ο διπλασιασμός της σφράγισης με την ίδια σφραγίδα είναι συστηματικός, δεν αποκλείεται ένας εκπρόσωπος να σφραγίζει και εκ μέρους άλλων.

¹⁴⁵⁷ Auda & Boussac 1996, σ. 515 και υποσημ. 15.

¹⁴⁵⁸ Σχετικά με τις επιγραφές των σφραγισμάτων και τα ονόματα χαρακτών που διακρίνονται βλ. Σταμπολίδης 1992, σ. 32-33 και Boussac 1993, σ. 685 και 691.

αριθμός των ανδρικών ονομάτων, αλλά δεν λείπουν και ορισμένα γυναικεία ονόματα. Δυστυχώς τα ελληνικά ονόματα δεν συνοδεύονται από πατρώνυμο ή εθνικό λόγω έλλειψης χώρου. Συνήθως οι επιγραφές καθιστούν περισσότερο διακριτό ένα σφραγιστικό αποτύπωμα στην περίπτωση που το εικονογραφικό θέμα του είναι αγαπητό και υπάρχει κίνδυνος σύγχυσης. Τα λατινικά ονόματα συνοδεύονται συνήθως από επίθετο ή τίτλο ευγενείας. Τα ονόματα στις περισσότερες περιπτώσεις δηλώνουν ιδιοκτησία και βρίσκονται σε γενική πτώση. Σε γενική ή ονομαστική με το ρήμα *ἐποίει* ενίοτε αναφέρονται ονόματα καλλιτεχνών – σφραγιδολίθων. Γνωστά ονόματα χαρακτών έχουν εντοπιστεί στα σφραγίσματα (εικ. 19. β.)¹⁴⁵⁹. Φράσεις που σχετίζονται με προσωπικές προτιμήσεις ή ευχές, λάθη ορθογραφικά και συμπιλήματα ή μονογράμματα χαρακτηρίζουν τις επιγραφές των σφραγισμάτων (εικ. 19. α)¹⁴⁶⁰.

Αν και η καταστροφή του αρχείου το 69 π.Χ. είναι βέβαιη και τεκμηριωμένη, η αρχή της σύστασής του είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Ο αριθμός των δημοσίων σφραγίδων που έχουν χρησιμοποιηθεί και θα μπορούσαν να δώσουν συγκεκριμένη χρονολόγηση είναι πολύ μικρός¹⁴⁶¹. Μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα της σφραγίδας του *κοινοδικείου* με δίγλωσση επιγραφή, στα ελληνικά και φοινικικά, μπορεί να χρονολογηθεί ακριβώς, στα 128/127 π.Χ. βάσει της επιγραφής του¹⁴⁶². Δεν είναι σαφές εάν το αρχείο είχε αρχίσει να διαμορφώνεται νωρίτερα, ήδη από το 167 π.Χ. Η κατασκευή της οικίας δεν είναι παλαιότερη από το τελευταίο τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ.¹⁴⁶³ Η παρουσία των σφραγίδων των Αθηναίων επιμελητών στην Δήλο, δεδομένου ότι οι Ρωμαίοι παραχώρησαν το νησί στους Αθηναίους ως ελεύθερο λιμάνι μετά την μάχη της Πύδνας (168/7 π.Χ.) θα μπορούσε να χρονολογήσει ενωρίτερα την έναρξη σχηματισμού του αρχείου, επιτρέποντας να

¹⁴⁵⁹ Σταμπολίδης 1992, σ. 33 και Boussac 1993, σ. 691.

¹⁴⁶⁰ Πρόκειται για παρατηρήσεις του Σταμπολίδη κατά τη δημοσίευση των σφραγισμάτων του Ερωτικού Κύκλου (Σταμπολίδης 1992, σ. 32-34).

¹⁴⁶¹ Σφραγιστικά αποτυπώματα των δημοσίων σφραγίδων νησιών των Κυκλάδων και πόλεων της Μ. Ασίας (Νάξος, Μύκονος), Έφεσσος, Τράλλεις και Κολοφών) σχετίζονται με τον ρόλο του αναδιανεμητή σιτηρών που είχε η Δήλος στις Κυκλάδες και τη Μ. Ασία (Boussac 1982, σ. 446).

¹⁴⁶² Σχετικά με το συγκεκριμένο σφραγιστικό αποτύπωμα και την ερμηνεία της παρουσίας αποτυπώματος επίσημης σφραγίδας δικαστικού χαρακτήρα σε «αρχείο» ιδιωτικού περιεχομένου βλ. Boussac 1982, σ. 444-446 και Σταμπολίδης 1992, σ. 31.

¹⁴⁶³ Boussac 1993, σ. 685 και υποσημ. 27.

χρονολογήσουμε την αρχή του ανάμεσα στο 167 π.Χ. και το 128/127 π.Χ, χωρίς να αποκλείεται προγενέστερη έναρξη κατά τα χρόνια της ανεξαρτησίας του νησιού¹⁴⁶⁴. Αυτό συνεπάγεται διάρκεια της χρήσης του για 60 έως 100 χρόνια, η οποία δεν είναι απίθανη για αρχεία προσωπικού χαρακτήρα¹⁴⁶⁵.

Η χρονολόγηση του αρχείου στην εποχή, κατά την οποία το νησί βρισκόταν υπό αθηναϊκή επιρροή, ερμηνεύει την ύπαρξη ιδιωτικών συμβολαίων σε ιδιωτική οικία. Στην ελληνιστική Αθήνα, επομένως και στη Δήλο εκείνης της χρονικής περιόδου, δεν υπήρχαν συμβολαιογράφοι και η απόθεση των ιδιωτικών συμβολαίων γινόταν στα σπίτια έμπιστων προσώπων, κυρίως ανθρώπων που ασχολούνταν με ιδιωτικές υποθέσεις. Σε αυτή την κατηγορία ανήκαν πιθανότατα οι ιδιοκτήτες της οικίας, αφού ήταν πλούσιοι έμποροι, όπως δείχνουν τα ευρήματα. Η ύπαρξη των δημοσίων σφραγίδων δίνουν μια εικόνα των δραστηριοτήτων που συνάδει με όσα γνωρίζουμε για την αθηναϊκή Δήλο¹⁴⁶⁶.

6.2.2.ii. Πήλινα σφραγίσματα από το Σαραπιείο Γ (*Sarapieion C*)

Στο νότιο άκρο του Σαραπιείου Γ, σε βωμό – εστία (εικ. Β.20.α.), τετράγωνης κατασκευής και μικρού μεγέθους¹⁴⁶⁷, βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής των ετών 2001 και 2002 μερικές δεκάδες σφραγίσματα, τα οποία είχαν αναμειχθεί με το υλικό της εσχάρας, κάηκαν και στερεοποιήθηκαν. Ο βωμός ήταν προσβάσιμος μέσω μιας θύρας διαμορφωμένης στον ανατολικό τοίχο της οδού D, μιας οδού διακοσμημένης με ειδώλια σφιγγών (εικ. Β. 20.β.). Ο βωμός είχε διαμορφωθεί σε υποχώρηση σε σχέση με το περιβάλλον επίπεδο του εδάφους, οι τοίχοι που τον περιέκλειαν είχαν διατηρηθεί σε ύψος περίπου 40 εκατοστών, ενώ κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκε γεμάτος με

¹⁴⁶⁴ Σταμπολίδης 1992, σ. 31. Boussac 1992, σ. XIII. και Boussac 1993, σ. 685-686.

¹⁴⁶⁵ Boussac 1993, σ.686.

¹⁴⁶⁶ Boussac 1992, σ. XIII - XIV. και Boussac 1982, σ. 444-445 σχετικά με την σημασία των δημοσίων σφραγίδων, τον ρόλο της Δήλου ως αναδιανεμητή σιτηρών στις Κυκλάδες και την Μ. Ασία και τις ενδεχόμενες σχέσεις ή επιρροές που είχε δεχτεί το νησί από νομικές διαδικασίες συνήθεις στις ηγεμονίες των Λαγιδών και των Σελευκιδών.

¹⁴⁶⁷ Οι εσωτερικές διαστάσεις της κατασκευής είναι 1,47 x 1,43 μ.

στρώμα στάχτης και ασβεστοποιημένων οστών¹⁴⁶⁸. Επομένως δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα σφραγίσματα εντοπίστηκαν *in situ*.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της κεραμικής, η χρονολόγηση της κατασκευής του βωμού δεν πρέπει να είναι αρχαιότερη του τελευταίου τρίτου του 2^{ου} αι. π.Χ.. Το περιεχόμενο του βωμού και τα ευρήματα που βρέθηκαν ανάμεσα στις στάχτες παρέχουν πληροφορίες τόσο για το τελετουργικό, όσο και για την χρονική περίοδο χρήσης του. Τα νομίσματα που βρέθηκαν είναι μεταγενέστερα του 166 π.Χ., ενώ τα σφραγιστικά αποτυπώματα των σφραγισμάτων συνηγορούν σε αυτή την χρονολόγηση, καθώς ορισμένα χρονολογούνται στα τέλη του 2^{ου} ή στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ.¹⁴⁶⁹.

Τα πήλινα σφραγίσματα παρουσιάζουν μέτρια κατάσταση διατήρησης που οφείλεται στην ανεξέλεγκτη όπτησή τους. Υπολογίζονται σε 59 τεμάχια και αναγνωρίζονται 32 διαφορετικές σφραγίδες. Έχουν πραγματοποιηθεί συγκολλήσεις θραυσμάτων και ενδεχομένως ο αριθμός είναι μικρότερος. Για τη σφράγιση έχουν χρησιμοποιηθεί κυρίως σφραγιδόλιθοι¹⁴⁷⁰.

Η δυσκολία αναγνώρισης των εικονογραφικών τύπων των σφραγισμάτων δε συμβάλλει ιδιαίτερα στη μελέτη της εικονογραφίας τους. Άλλωστε η σημασία του ευρήματος δεν έγκειται τόσο στη συμβολή του ως προς την ταύτιση εικονογραφικών τύπων όσο στην προέλευσή του από ένα καλά ταυτισμένο και χρονολογημένο Αιγυπτιακό Ιερό¹⁴⁷¹. Μεγάλο μέρος της θεματολογίας των σφραγιστικών αποτυπωμάτων σχετίζεται με την λατρεία της Ίσιδος (εικ. Β.20.γ.ι) Τα θέματα αυτά δεν αποτελούν πλειοψηφία. Άλλα θέματα, στρατιωτικού χαρακτήρα, όπως κράνη, Νίκες, τρόπαια παραπέμπουν στο θεματολόγιο της *Οικίας των Σφραγίδων*¹⁴⁷². Η συχνή όμως παρουσία εικονογραφικών τύπων με σύμβολα της Ίσιδος οδηγεί αναπόφευκτα σε μια σειρά υποθέσεων, προκειμένου να ερμηνευθεί η παρουσία των σφραγισμάτων στο ιερό και η σχέση τους με το

¹⁴⁶⁸ Brun-Siard 2010, σ. 196.

¹⁴⁶⁹ Brun-Siard 2010, σ. 198-199.

¹⁴⁷⁰ Brun-Siard 2010, σ. 199.

¹⁴⁷¹ Brun-Siard 2010, σ. 199 και 212-213.

¹⁴⁷² Brun-Siard 2010, σ. 212-213 και κατάλογος σ. 200-212.

περιβάλλον της θυσίας. Το εύρημα είναι μοναδικό χωρίς παράλληλο που θα βοηθούσε στην ερμηνεία του¹⁴⁷³.

Τα δεδομένα που αξιοποιήθηκαν για τη διαμόρφωση της ερμηνείας του ευρήματος είναι τα εξής¹⁴⁷⁴: Τα σφραγίσματα ήταν *ρύποι*, σφραγίσματα παπύρων, καθώς διατηρούν ίχνη του καμένου παπύρου και σε ορισμένες περιπτώσεις τα ίχνη του νήματος. Επομένως, δεν σφράγιζαν πινακίδες ή δοχεία. Έφεραν μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα το καθένα (εικ. Β.20.γ.ii-iv), το οποίο δεν επαναλαμβανόταν σε άλλα σφραγίσματα. Συνεπώς, αποκλείεται να σφράγιζαν συμβόλαια που θα απαιτούσαν τη συμβολή πολλών προσώπων και επομένως την παρουσία πολλών διαφορετικών σφραγιστικών αποτυπωμάτων στο ίδιο σφράγισμα. Ήταν αρμονικά τοποθετημένα στον βωμό, όπως τα νομίσματα και οι προσφορές. Δεν ήταν συγκεντρωμένα σε ένα σημείο ως σωρός που είχε απορριφθεί.

Επιπλέον, τα ζώα που είχαν θυσιαστεί ήταν πτηνά (πουλερικά) και κανένα τους δεν είχε καταναλωθεί, καθώς πρόκειται για ολοκαύτηση. Η μελέτη των οργανικών ευρημάτων έδειξε ότι υπήρχαν σπόροι φρούτων, ίχνη από πόπανα, σύκα και δημητριακά που τοποθετούνταν από τους πιστούς ως προσφορές, αλλά και κουκουνάρια, τα οποία ενδεχομένως συνδέονταν με το τυπικό των θυσιών, αφού συχνά εικονίζονται ανάμεσα σε βουκράνια στην εικονογραφία της Δήλου. Η εύρεση νομισμάτων σε βωμούς – εστίες έχει τεκμηριωθεί και αλλού, όπως στην Νεμέα και άλλες θέσεις¹⁴⁷⁵. Συνήθως ρίπτονταν ή τοποθετούνταν από τους πιστούς. Ενδεχομένως, το εύρημα της Δήλου ανήκει σε αυτή την κατηγορία.

Με βάση τα παραπάνω η ανασκαφείας οδηγήθηκε στην διατύπωση δύο υποθέσεων¹⁴⁷⁶:

Σύμφωνα με την πρώτη υπόθεση, τα πήλινα σφραγίσματα δεν συνδέονταν με τη θυσία, επομένως οι πάπυροι που σφράγιζαν χρησιμοποιήθηκαν, ενδεχομένως, για προσάναμμα ή έπεσαν τυχαία στην πυρά. Στην περίπτωση αυτή δεν μπορούμε να γνωρίζουμε το περιεχόμενο των παπύρων, παρά μόνο να υποθέσουμε ότι

¹⁴⁷³ Brun-Siard 2010, σ. 213-214.

¹⁴⁷⁴ Για την αναλυτική περιγραφή των δεδομένων της ανασκαφής βλ. Brun-Siard 2010, σ. 215-217.

¹⁴⁷⁵ Miller S.G, "Excavation at Nemea 1980", *Hesperia* 51 (1981), σ. 60 κ.ε. Brun-Siard 2010, σ. 216.

¹⁴⁷⁶ Brun-Siard 2010, σ. 218- 220.

προέρχονταν από τα αρχεία του ιερού και αφορούσαν σε καταγραφές των προσφορών που τηρούσαν ιερείς ή υπάλληλοι επωμισμένοι με ιερές υποθέσεις. Ήταν, επομένως, προϊόντα αρχείου που είχαν αποσυρθεί. Στην υπόθεση αυτή προτάσσεται ως αντεπιχείρημα το γεγονός ότι δεν γνωρίζουμε εάν υπήρχαν τέτοιου είδους αρχεία στο Σαραπιείο, αλλά και το ότι ο πάπυρος ήταν ακριβό υλικό, ώστε να έχει τέτοια χρήση, ακόμα και εάν το περιεχόμενό του ήταν πλέον άχρηστο.

Η δεύτερη υπόθεση της ανασκαφής συνδυάζεται με τη μαρτυρία δύο πηγών της αρχαιότητας, προκειμένου να συνδεθούν τα σφραγίσματα με το περιβάλλον του βωμού και το τυπικό της θυσίας. Σύμφωνα με γνωστό χωρίο του Ηροδότου¹⁴⁷⁷, στην Αίγυπτο λάμβανε χώρα σήμανση των ζώων που προορίζονταν για θυσία, ώστε να ελεγχθεί εάν πληρούσαν συγκεκριμένες προδιαγραφές και να πιστοποιηθεί ότι ήταν κατάλληλα για τη συγκεκριμένη χρήση. Αν και ο Ηρόδοτος αναφέρεται σε μεγάλα ζώα (ταύρους), θα ήταν δυνατό να υποτεθεί ότι οι παπυροκύλινδροι που σφράγιζαν οι *ρύποι* ήταν δεμένοι στα πόδια των πτηνών που προορίζονταν για τη θυσία και κάηκαν μαζί τους. Τέτοια πρακτική όμως δεν μαρτυρείται στον Ελληνικό κόσμο, παρά τις πολλές αναφορές για έλεγχο και σήμανση των ζώων που προορίζονταν για θυσία, η οποία γινόταν πιθανότατα με τη χρήση πυρωμένου σιδήρου. Επίσης στην περίπτωση αυτή, οι σφραγίδες θα ανήκαν στους υπευθύνους για τη θυσία, οι οποίοι δεν θα ήταν πολυάριθμοι, επομένως θα έπρεπε να επαναλαμβάνονται τα ίδια σφραγιστικά αποτυπώματα. Οι ποικιλία των σφραγιστικών αποτυπωμάτων παραπέμπει περισσότερο σε σφραγισμένες προσφορές πιστών. Σύμφωνα με τον Λουκιανό¹⁴⁷⁸, ενσφράγιστοι πάπυροι χρησιμοποιούνταν για την αναγραφή αιτημάτων χρησιμοδότησης. Τέτοιου είδους πάπυροι έχουν διατηρηθεί σφραγισμένοι και έχουν βρεθεί στην Αίγυπτο. Όμως τα αρχαία κείμενα δεν αναφέρουν τη συνήθεια να χρησιμοποιούνται χρησιμοδοτικοί πάπυροι σε θυσία. Σε επιγραφές του Σαραπιείου Γ αναγράφεται ότι λάμβανε χώρα ερμηνεία ονείρων και αναφέρεται η νυχτερινή παρουσία του Σαράπιδος στον ύπνο των πιστών. Επίσης, σύμφωνα με τις καταγραφές του ιερού, κατά τα τέλη του 2^{ου}

¹⁴⁷⁷ II, 38.

¹⁴⁷⁸ *Αλέξανδρος ή ψευδόμαντις*, 19-20.

και τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ., εποχή που λάμβανε χώρα δραστηριότητα στον βωμό του Σαραπιείου, η επίκληση των θεοτήτων του ιερού γινόταν και για λόγους υγείας.

Επομένως, η ανασκαφείας καταλήγει - με κάθε επιφύλαξη και με δεδομένη την απουσία σχετικών πληροφοριών στις γραπτές πηγές- στο εξής συμπέρασμα: Η ολοκαύτηση των ζώων, ενδεχομένως σχετιζόταν με ευχαριστήριο για την ίαση ασθένειας, στο οποίο ο θεραπευμένος πιστός ανέφερε τον λόγο της ίασής του και το όνομά του στο ευτελές υλικό που σφραγίζαν οι *ρύποι* ¹⁴⁷⁹.

6.2.3. ΓΙΤΑΝΑ

Η πόλη των Γιτάνων στη Θεσπρωτία, ιδρύθηκε πιθανότατα λίγο μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Ήταν κτισμένη σε οχυρή θέση, καθώς περιβαλλόταν από μεγάλα υψώματα και τον ποταμό Καλαμά (Θύαμι κατά την αρχαιότητα). Διέθετε εξ αρχής Ιπποδάμειο Πολεοδομικό Σχεδιασμό και περιβαλλόταν από ισχυρό τείχος¹⁴⁸⁰. Υπήρξε το πολιτικό κέντρο των Θεσπρωτών και η έδρα του Κοινού των Θεσπρωτών από το 330 π.Χ. περίπου και έως το 168 π.Χ.¹⁴⁸¹. Καταστράφηκε πιθανότατα από τον Αιμίλιο Παύλο μετά τη μάχη της Πύδνας μαζί με άλλες πόλεις της Ηπείρου¹⁴⁸². Στα Γίτανα εντοπίστηκαν πήλινα σφραγίσματα (*ρύποι*) στο κτήριο Α (εικ. Β.21.α.), το οποίο χαρακτηρίστηκε ως Πρυτανείο, όπου φυλασσόταν και το αρχείο. Χρονολογείται ανάμεσα στο δεύτερο ήμισυ του 4^{ου} αι. π.Χ. και το 168 π.Χ.¹⁴⁸³

Το κτήριο Α, διαστάσεων 41x31 μ., κτισμένο σε θέση που εποπτεύει δύο από τους κύριους δρόμους του οικισμού και τον πλωτό ποταμό Θύαμι (σημ. Καλαμά) είναι ένα από τα δύο κτήρια που αποκλίνουν από το πολεοδομικό σύστημα της πόλης¹⁴⁸⁴. Η ΝΔ πλευρά του που είναι και η πρόσοψη του κτηρίου έχει επιμελημένη κατασκευή κτισμένη κατά το ισόδομο σύστημα προς τα νότια και το πολυγωνικό προς τα βόρεια, ενώ παράλληλα είναι στραμμένη στον κύριο δρόμο του δυτικού

¹⁴⁷⁹ Brun-Stard 2010, σ. 220.

¹⁴⁸⁰ Κάντα - Κίτσου 2008, σ. 21-22.

¹⁴⁸¹ Preka - Alexandri 1989, σ. 163.

¹⁴⁸² Preka - Alexandri 1989, σ. 163.

¹⁴⁸³ Preka - Alexandri 1989, σ. 169.

¹⁴⁸⁴ Πρέκα - Αλεξανδρή 1989, σ. 303-304. Κάντα - Κίτσου 2008, σ. 22. Το δεύτερο κτήριο που παρουσιάζει απόκλιση σε σχέση με το πολεοδομικό σύστημα είναι το κτήριο Ε.

τομέα της πόλης. Η ΒΑ πλευρά του κτηρίου κτισμένη κατά το πολυγωνικό σύστημα είναι και αυτή στραμμένη σε δεύτερο κεντρικό δρόμο που οδηγεί από την πόλη στην περιοχή του θεάτρου¹⁴⁸⁵. Τέλος το κτήριο ήταν κτισμένο πολύ κοντά στο τείχος που περιέβαλλε την πόλη και μάλιστα στο σημείο που τοποθετείται η κύρια δυτική πύλη του (εικ. Β. 21.γ.).

Η είσοδος στο κτήριο γινόταν από τη νοτιοανατολική του πλευρά μέσω δύο μικρών προπύλων, ενώ δευτερεύουσες εισοδοί υπήρχαν στα βορειοδυτικά και νοτιοδυτικά του οικοδομήματος. Οι εσωτερικοί τοίχοι, κατασκευασμένοι από μεγάλους αργούς λίθους, ήταν επενδεδυμένοι με κονιάματα επιχρισμένα με ερυθρό και κυανό χρώμα. Τα διαμερίσματα είναι διευθετημένα γύρω από μια αυλή διαστάσεων 15,85 X 12,20 μ., το δάπεδο της οποίας ήταν καλυμμένο με χονδρό βότσαλο. Ο κεντρικός -από τους διαμορφωμένους στην πλευρά της πρόσοψης - χώρος πρέπει να ήταν πολυτελούς κατασκευής, καθώς καλύπτεται από ψηφιδωτό δάπεδο¹⁴⁸⁶.

Πήλινα σφραγίσματα βρέθηκαν σε πέντε σημεία του κτηρίου:

1. Σε επίμηκες δωμάτιο στο νότιο τμήμα του κτηρίου που διαιρείται σε δύο τμήματα από έναν πεσσότοιχο (εικ. Β. 21.β, αρ.1), δίπλα στον οποίο βρέθηκε ομάδα σφραγισμάτων, 25 ημιπολύτιμοι λίθοι, βάθρο μικρού αγάλματος και αρκετά χάλινα ηπειρωτικά νομίσματα που χρονολογούνται ανάμεσα στο 238 και 168 π.Χ.¹⁴⁸⁷. Ένα από τα σφραγίσματα φέρει το όνομα της πόλης *ΓΙΤΑΝΑ* (εικ., Β.22) δίνοντας την οριστική λύση σε μια σειρά υποθέσεων¹⁴⁸⁸. Προς τα νότια του δωματίου βρέθηκαν μεμονωμένα σφραγίσματα κοντά σε μια ορθογώνια πλινθοκατασκευή¹⁴⁸⁹.
2. Στο νοτιότερο από τα δωμάτια της πρόσοψης, κοντά στο κατώφλι της εισόδου του (εικ. Β.21.β., αρ. 2).

¹⁴⁸⁵ Πρέκα – Αλεξανδρή 1989, σ. 303-304. Preka- Alexandri 1993, σ. 103-104.

¹⁴⁸⁶ Πρέκα – Αλεξανδρή 1989, σ. 304. Στο κεντρικό δωμάτιο της πρόσοψης βρέθηκε «θησαυρός» 178 χάλκινων νομισμάτων.

¹⁴⁸⁷ Πρέκα – Αλεξανδρή 1989, σ. 306.

¹⁴⁸⁸ Preka – Alexandri 1996, σ. 196 . Ως τότε υπήρχε αμφιβολία σχετικά με το εάν το όνομα ήταν Γίτανα, Γείτανα, Γιτάνη, Τιτάνα ή Τιτάνη. Η επιγραφή στο σφράγισμα επιβεβαιώνει την ονομασία της πόλης (ΓΙΤΑΝΑ), όπως αναφέρεται από τον Πολύβιο και τον Τίτο Λίβιο.

¹⁴⁸⁹ Πρέκα – Αλεξανδρή 1989, σ. 306. Preka-Alexandri 1989, σ. 165.

3. Στη βορειότερη από τις δύο επιμήκεις αποθήκες της δυτικής γωνίας του κτηρίου (εικ. Β.21.β., αρ. 3). Στα δάπεδα των δύο αυτών αποθηκών είχαν τοποθετηθεί μεγάλοι πίθοι επιδιορθωμένοι με μολύβδινους συνδέσμους. Τα πήλινα σφραγίσματα βρέθηκαν ανάμεσα στους πίθους μαζί με νομίσματα της Ηπείρου που χρονολογούνται ανάμεσα στο 238 και το 168 π.Χ.

4. Σε δωμάτιο με βοτσαλωτό δάπεδο στα βορειοδυτικά του κτηρίου (εικ. Β.21.β, αρ. 4) βρέθηκε σημαντικός αριθμός πήλινων σφραγισμάτων στο νότιο τμήμα του δωματίου μέσα σε στρώμα με ίχνη έντονης καύσης και το δεξί χέρι ενός χάλκινου αγάλματος.

5. Στο μεσαίο από τα τρία δωμάτια που σχηματίζονται στην ΒΑ πλευρά του κτηρίου, κοντά στη βόρεια είσοδό του (εικ. Β.21.β., αρ. 5), βρέθηκε μεγάλος αριθμός πήλινων σφραγισμάτων¹⁴⁹⁰. Φυλάσσονταν εκεί, μαζί με τους παπύρους που σφράγιζαν, μέσα σε πίθο που ήταν τοποθετημένος στην ΒΑ γωνία του δωματίου, όπου σώζονται θραύσματά του. Τα περισσότερα σφραγίσματα βρέθηκαν στον πυθμένα του πίθου, σε στρώμα με ενδείξεις ισχυρής καύσης.¹⁴⁹¹ Ορισμένα άλλα σφραγίσματα πρέπει να είχαν τοποθετηθεί σε κατασκευή από ξύλο κέδρου, σε ράφι ή κιβώτιο. Υπολείμματα της κατασκευής βρέθηκαν στο δωμάτιο δίπλα στην είσοδό του. (εικ.Β. 21.β, αρ. 5α) . Τα σφραγιστικά αποτυπώματα εικονίζουν νομισματικούς τύπους της Ηπείρου και της Αιτωλικής Συμπολιτείας, αλλά και ζώα, πτηνά, φυτά, αγαλματικούς τύπους και πορτραίτα. Νομίσματα κυρίως από την Ήπειρο και την Αμβρακία που βρέθηκαν στον ίδιο χώρο χρονολογούνται ανάμεσα στο 238 και 168 π.Χ.¹⁴⁹²

Ο αριθμός των πήλινων σφραγισμάτων υπολογίζεται περίπου στις 3000 (εικ. Β.23). Η καταμέτρησή τους κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, ήταν αδύνατη, καθώς για λόγους προστασίας τους απομακρύνθηκαν μαζί με το χώμα που τα περιέβαλε και απαιτήθηκε εργασία από συντηρητές στο εργαστήριο για τον καθαρισμό και τον διαχωρισμό τους¹⁴⁹³. Το είδος των σφραγίδων που έχουν χρησιμοποιηθεί για τη σφράγιση δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί, καθώς τις περισσότερες φορές οι

¹⁴⁹⁰ Πρέκα – Αλεξανδρή 1989, σ. 304. Preka-Alexandri 1989, σ. 168.

¹⁴⁹¹ Preka-Alexandri 1989, σ. 168.

¹⁴⁹² Πρέκα – Αλεξανδρή 1989, σ. 304.

¹⁴⁹³ Preka-Alexandri 1989, σ. 169.

σφραγίδες δεν έχουν αποτυπωθεί ολόκληρες. Διακρίνονται όμως αποτυπώματα προερχόμενα από μεταλλικά δαχτυλίδια¹⁴⁹⁴.

Δυστυχώς δεν έχει δημοσιευθεί αναλυτικός κατάλογος των σφραγισμάτων, επομένως δεν γνωρίζουμε τον αριθμό των σφραγιστικών αποτυπωμάτων που έφεραν ή τους συνδυασμούς σφραγίδων που ενδεχομένως παρατηρούνται. Τα εικονογραφικά τους θέματα έχουν κατηγοριοποιηθεί σε οκτώ ομάδες, η πρώτη εκ των οποίων περιλαμβάνει ζώα, η δεύτερη πουλιά και κυρίως αετούς, η τρίτη άγκυρες, τρίποδες, τρίαινες και αγγεία, η τέταρτη εμβλήματα, η πέμπτη ανδρικές και γυναικείες μορφές, η έκτη θεότητες, η έβδομη τερατόμορφες απεικονίσεις και η όγδοη και τελευταία πορτραίτα¹⁴⁹⁵.

Εκτός από τους ηπειρωτικούς νομισματικούς τύπους, τα σφραγίσματα φέρουν νομισματικούς τύπους Επιζεφυρίων Λοκρών, Βερενίκης Β΄, Προυσία Α΄ της Βιθυνίας, Αμφιπόλεως (ή Θεσσαλονίκης), Ακαρνανικού Κοινού, Χαλκίδος¹⁴⁹⁶, ενώ ισχυρή φαίνεται να είναι η παρουσία της Κορίνθου, καθώς πολύ συχνά εμφανίζονται πώλοι (Πήγασοι) στα σφραγίσματα. Αν και παραμένει αμφίβολο κατά πόσο Κόρινθος ή οι αποικίες της ευθύνονται για τη σφράγιση, δεδομένου ότι παραστάσεις Πηγάσων φέρουν, εκτός της Κορίνθου, και οι κοπές των αποικιών της, αξίζει να γίνει ιδιαίτερη μνεία σε αυτές. Οι παραστάσεις των Πηγάσων, εντοπίζονται σε σφραγίσματα που φέρουν διπλή σφράγιση, δηλαδή δύο σφραγιστικά αποτυπώματα στον ίδιο *ρύπο*. Το πρώτο σφραγιστικό αποτύπωμα φέρει Πήγασο, ενώ το δεύτερο ανδρική νεανική κεφαλή και την επιγραφή *ΑΓΟΡΑΝΟΜΩΝ*¹⁴⁹⁷.

Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι επιγραφές των σφραγισμάτων, οι οποίες παρέχουν πληροφορίες, πολλές φορές μοναδικές, για τους θεσμούς και την οργάνωση της πόλης, αλλά και των *κοινών*, σε μία καθοριστική χρονική περίοδο, λίγο πριν την

¹⁴⁹⁴ Preka-Alexandri 1989, σ. 168 - 169.

¹⁴⁹⁵ Preka-Alexandri 1989, σ. 170-172.

¹⁴⁹⁶ Preka - Alexandri & Stoyas 2011, σ 678.

¹⁴⁹⁷ Preka - Alexandri & Stoyas 2011, σ 678. Preka - Alexandri & Stoyas 2017, σ. 306. Η επιγραφή έχει βρεθεί μόνο σε μολύβδινα σύμβολα από την Αθηναϊκή Αγορά. Ως Αγορανόμος στους αιγυπτιακούς παπύρους αναφέρεται ο συμβολαιογράφος (Vandorpe 1996, σ. 236. Posner 1972, σ. 143).

τελική επικράτηση των Ρωμαίων¹⁴⁹⁸. Ανάμεσα στις επιγραφές εντοπίζονται τα ονόματα των τριών μεγάλων φυλών της Ηπείρου, (Θεσπρωτών, Μολοσσών και Χαόνων), τίτλοι και αξιώματα (γραμματείς πόλεων), θεσμοί όπως η Βουλή των Χαόνων ή το Συνέδριον των Ηπειρωτών, η δημόσια σφραγίδα των Θεσπρωτών, αλλά και ονόματα μικρότερων φυλών Ηπειρωτών ή Ιλλυριών. Εξωτερικές σχέσεις τεκμηριώνονται με την αναγραφή του ονόματος των Αιτωλών. Ένα σφράγισμα φέρει την επιγραφή ΕΠΑΜΦΟΡΟ/ΔΙΚΑΝ αναφερόμενη σε δίκη που επαναλαμβανόταν μετά από καταδίκη του μάρτυρα για ψευδορκία. Μια σημαντική πληροφορία δίνει η επιγραφή ΜΕΡΙΔΟΣ ΤΕΤ[ΑΡΤΗΣ], η οποία σχετίζεται με την τέταρτη μερίδα των Μακεδόνων, χρονολογώντας τη διάκριση αυτή πριν την έλευση των Ρωμαίων, ενδεχομένως στην εποχή του Φιλίππου Β΄.

Σύμφωνα με την ανασκαφέα, η κατασκευή του κτηρίου και οι επιγραφές των σφραγισμάτων παραπέμπουν σε κτήριο δημόσιου χαρακτήρα που είναι δυνατό να ταυτιστεί με το Πρυτανείο. Σε αυτό συνηγορούν οι επιγραφές των κεράμων της στέγης ΔΑΜΟΣΙΟΣ και ΧΑΡΟΠΟΣ¹⁴⁹⁹. Παράλληλα όμως στους χώρους του κτηρίου παρατηρείται αποθηκευτική δραστηριότητα και εργαστηριακές εγκαταστάσεις, όπως δηλώνουν οι θάλαμοι πυροδότησης δύο κεραμικών κλιβάνων που αναφέρεται ότι βρέθηκαν σε αυτό¹⁵⁰⁰. Αρχεία σε πίθους έχουν βρεθεί στην Αίγυπτο (Εντφού και Ελεφαντίνη / πιν. 4.1.)¹⁵⁰¹.

6.2.4. ΠΕΛΛΑ

Στην Αγορά της Πέλλας, στο εμπορικό και διοικητικό κέντρο της πόλης, ήρθαν στο φως πλήηνα σφραγίσματα παπύρων σε δύο θέσεις (εικ. Β.24.). Το πρώτο και μικρότερο αριθμητικά σύνολο εντοπίστηκε στη βόρεια πτέρυγα της Αγοράς, σε έναν ιδιαίτερα μεγάλο χώρο που αποκαλύφθηκε στα νότια του ιερού της Μητέρας

¹⁴⁹⁸ Preka – Alexandri & Stoyas 2017, σ. 300.

¹⁴⁹⁹ Το όνομα ΧΑΡΟΠΟΣ ίσως ανήκει σε μέλος της θεσπρωτικής οικογένειας που έφερε το όνομα αυτό και που προπαγάνδισε υπέρ των Ρωμαίων κατά τον 2^ο αι. π.Χ. (Πρέκα – Αλεξανδρή 1989, σ. 306).

¹⁵⁰⁰ Πρέκα – Αλεξανδρή 1989, σ. 306.

¹⁵⁰¹ Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους στην Αίγυπτο ήταν συνήθης η φύλαξη οικογενειακών αρχείων σε αγγεία (Posner 1972, σ. 158).

των Θεών και της Αφροδίτης και είχε πρόσβαση, μέσω της στοάς του συγκροτήματος, με μεγάλη δωρική κιονοστοιχία ανάμεσα σε παραστάδες (εικ. Β.24. αρ. 1)¹⁵⁰². Εκεί εντοπίστηκαν πολλά θραύσματα μαρμάρινων γλυπτών και θραύσματα επιγραφών, ανάμεσα στα οποία μια αποσπασματικά σωζόμενη *tabula ansata* με τα ονόματα έξι αρχόντων, πιθανότατα πολιταρχών¹⁵⁰³. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν πολλά πήλινα σφραγίσματα με την επιγραφή *Πέλλης/Πολιταρχων* και τα ανάγλυφα εμβλήματα, ρόπαλο και άστρο (εικ. Β.25.), αλλά και άλλα σφραγίσματα με τη σφραγίδα του αξιώματος των πολιταρχών της Πέλλας που απεικονίζουν την Τύχη της πόλεως (εικ. Β.26.γ.). Στα δυτικά αυτών των ευρημάτων, στο δυτικό τμήμα της βόρειας πτέρυγας, εντοπίστηκε αψιδωτή κατασκευή, από την οποία πιθανότατα προέρχονται ένα μεγάλο τροπαιόσχημο αντικείμενο και ένας υπερφυσικός μαρμάρινος αετός, ευρήματα που παραπέμπουν σε χώρο συγκέντρωσης ενός – αγνώστου μέχρι σήμερα- σώματος αρχόντων¹⁵⁰⁴.

Το μεγαλύτερο σύνολο πήλινων σφραγισμάτων εγγράφων βρέθηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα της Αγοράς σε διώροφο κτηριακό συγκρότημα που ταυτίστηκε με το αρχείο της πόλης¹⁵⁰⁵ (εικ. Β. 24, αρ. 2. και Β.27.). Το κτήριο κατασκευάστηκε κατά το 2ο ήμισυ του 4ου αι. π.Χ. και πιθανότατα κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα¹⁵⁰⁶. Οι χώροι του οργανώνταν γύρω από μια περιστυλη αυλή. Η κιονοστοιχία ήταν δωρικού ρυθμού και έφερε ξύλινο επιστύλιο. Ο άνω όροφος έφερε ιωνική πεσσοστοιχία¹⁵⁰⁷.

Τα πήλινα σφραγίσματα που βρέθηκαν στο κτήριο υπολογίζεται ότι ξεπερνούν τα 100 σε αριθμό¹⁵⁰⁸. Εντοπίστηκαν σε στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά, στο περιστύλιο και στη νότια στοά, πεσμένα πιθανώς από τον ανώτερο όροφο, όπου φυλάσσονταν. Φαίνεται ότι στους χώρους του συγκροτήματος δεν φυλάσσονταν απλά τα σφραγισμένα έγγραφα, αλλά λάμβανε χώρα ενεργός γραφειοκρατική διαδικασία, η οποία διεκόπη από το βίαιο συμβάν που προκάλεσε

¹⁵⁰² Ακαμάτης 1999. Ακαμάτης 2011, σ. 69.

¹⁵⁰³ Ακαμάτης 2011, σ. 69-70.

¹⁵⁰⁴ Ακαμάτης 2011, σ. 70.

¹⁵⁰⁵ Ακαμάτης 1995, 118. Λιλιμπάκη – Ακαμάτη 2004, σ. 28. Ακαμάτης 2011, 70-72.

¹⁵⁰⁶ Η χρονολόγηση βασίζεται σε ανασκαφικά δεδομένα (Ακαμάτης 1995, σ. 111). Για το αρ

¹⁵⁰⁷ Ακαμάτης 1995, σ. 115.

¹⁵⁰⁸ Ακαμάτης 1995, σ. 118.

την καταστροφή, πιθανότατα έναν σεισμό¹⁵⁰⁹. Σε αυτό συνηγορεί η εύρεση σβώλων πηλού, *σημαντρίδος γης*, με εμφανή ίχνη δακτυλικών αποτυπωμάτων χωρίς όμως να φέρουν σφραγιστικά αποτυπώματα. Επομένως εδώ γινόταν και αποθήκευση, αλλά και καταγραφή και σφράγιση. Ένα μοναδικό εύρημα προέρχεται από το αρχείο, ένας σφραγιδόλιθος με παράσταση κεφαλής νεαρού σατύρου (*εικ. Β.26.α.*), ακριβή αποτυπώματα του οποίου έχουν εντοπιστεί σε σειρά πήλινων σφραγισμάτων¹⁵¹⁰. Με βάση το εύρημα αυτό και άλλα ευρήματα από τον ίδιο χώρο, όπως μελανοδοχεία και χάλκινες γραφίδες, οι ανασκαφείς κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι το κτήριο λειτουργούσε ως αρχείο¹⁵¹¹. Αν δεν υπάρχει πλήρης δημοσίευση των σφραγισμάτων, οι λιγοστές παρατηρήσεις που καταγράφονται και οι σημαντικές πληροφορίες που δίνουν οι επιγραφές των πήλινων σφραγισμάτων παραπέμπουν σε ένα δημόσιο αρχείο¹⁵¹².

Οι παραστάσεις των σφραγιστικών αποτυπωμάτων περιλαμβάνουν ζώα, ανδρικές και γυναικείες μορφές, σύμβολα αρχόντων. Συχνά εντοπίζεται η μορφή μιας αγελάδας που βόσκει, τύπος γνωστός από τα νομίσματα της Πέλλας. Στα σφραγίσματα αυτά υπάρχει η επιγραφή *ΠΕΛΛΗΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ* που αποδεικνύει τη δημόσια οργάνωση του εμπορικού κέντρου της πόλης. Μικρός αριθμός σφραγισμάτων φέρει το αποτύπωμα της σφραγίδας του αξιώματος των στρατηγών της Μακεδονίας, ενώ άλλα σφραγιστικά αποτυπώματα φέρουν τα σύμβολα των επιμελητών της Πέλλας, αξιωματούχων άλλων πόλεων, πορτραίτα, θεότητες και ζώα.

Η ύπαρξη του αρχείου και η καταστροφή – διατήρησή του από πυρκαγιά βοηθά στη χρονολόγηση της καταστροφής του κτηριακού συγκροτήματος που το φιλοξενούσε στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 1ου αι. π.Χ¹⁵¹³.

¹⁵⁰⁹ Ακαμάτης 2011, σ. 70-72.

¹⁵¹⁰ Ακαμάτης 1995, σ. 118. Ακαμάτης 2011, σ. 70. Σπανίως εντοπίζεται η σφραγίδα και το σφραγιστικό της αποτύπωμα (βλ. **CMS XI, 27** (σφραγίδα από την Ήλιδα) και **CMS IS, 180** (σφραγιστικό αποτύπωμα από την Πύλο) Younger στο Cline 2010, σ. 334.

¹⁵¹¹ Λιλιμπάκη – Ακαμάτη 2004, σ. 28. Ακαμάτης 2011, σ. 70-72. Auda & Boussac 1996, 513, n. 9.

¹⁵¹² Ακαμάτης 1995, σ. 118. Ακαμάτης 2011, σ. 70 -72.

¹⁵¹³ Ακαμάτης 1995, σ. 119-120. Ακαμάτης 2011, σ. 72.

6.2.5. MEMONΩΜΕΝΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ

Τα πήλινα σφραγίσματα, δυστυχώς, δύσκολα διακρίνονται και συλλέγονται κατά την διάρκεια σωστικών ανασκαφών. Λιγοστές είναι οι αναφορές από τις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Αναφέρουμε πέντε περιπτώσεις μεμονωμένων ευρημάτων που περιλαμβάνονται στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*. Σφράγισμα δακτυλιολίθου αναφέρεται ανάμεσα σε σφραγίσματα αμφορέων σε εργαστήριο αμφορέων στη Θάσο, χωρίς να διευκρινίζεται εάν το σφράγισμα έχει αποτυπωθεί σε αμφορέα ή αλλού¹⁵¹⁴. Ένα πήλινο σφράγισμα παπύρου βρέθηκε στα Λευκάδια¹⁵¹⁵ κατά την ανασκαφή οχυρωματικού περιβόλου. Το σφραγιστικό αποτύπωμα φέρει την επιγραφή: ΗΡΑΚΛΕΑΣ/ΓΡΑΜΜΑΤΟ/ΦΥΛΑΚΟΣ. θεωρείται επομένως ένδειξη για την ύπαρξη οργανωμένου αρχείου στην πόλη, αφού η σφραγίδα είναι δημόσια.

Στην ακρόπολη του μεγάλου Γαρδικίου, στον νομό Ιωαννίνων, σε στρώμα καταστροφής κτηρίου που χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ. και το πρώτο ήμισυ του 2ου αι. π.Χ., βρέθηκε πήλινο σφράγισμα με παράσταση κεφαλής Δωδωναίου Διός, τύπου γνωστού από τον εμπροσθότυπο των νομισμάτων του Κοινού των Ηπειρωτών¹⁵¹⁶.

Τέλος 3 πήλινα σφραγίσματα παραδόθηκαν στα Άβδηρα¹⁵¹⁷ και προέρχονται από τον βόρειο περίβολο της πόλης, ενώ σε ταφικό περιβάλλον βρέθηκαν 6 καμένα πήλινα σφραγίσματα ανάμεσα σε οστά στην Ρόδο και συνευρήματα που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου και τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.
1518

Πήλινο σφράγισμα παπύρου, ταξινομημένο ανάμεσα σε νομίσματα στην αποθήκη, εντοπίστηκε στους Δελφούς. Το ανασκαφικό του περιβάλλον δεν είναι γνωστό, φαίνεται όμως ότι προέρχεται από τις ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ου αι. Φέρει παράσταση Απόλλωνα και τρίποδα, θέμα που εντοπίζεται σε πήλινα σφραγίσματα

¹⁵¹⁴ ΑΔ 50 (1995) Β2 Χρονικά σ. 639.

¹⁵¹⁵ ΑΔ 49 (1994), Β2 Χρονικά, σ. 545 και ΑΔ 47 (1992) Χρονικά, σ. 452-454.

¹⁵¹⁶ ΑΔ 48 (1993), Β1 Χρονικά, σ. 265.

¹⁵¹⁷ ΑΔ 47 (1992), Β2 Χρονικά, σ. 498 (αρ. ευρετηρίου ΜΑ 1794 με παράσταση πτηνού, ΜΑ 1800 με παράσταση γρύπα, ΜΑ 1802 με παράσταση βότρυος).

¹⁵¹⁸ ΑΔ 42 (1987), Β2 Χρονικά, σ. 608.

από αρχεία του 3ου και 2ου αι. π.Χ., αλλά και σε χάλκινα νομίσματα Δελφών της εποχής του Αδριανού. Το εύρημα προέρχεται πιθανώς από το δημόσιο αρχείο της πόλης των Δελφών είτε από το αρχείο του ιερατείου ή των αμφικτυόνων και θεωρείται μέρος μόνο του αρχείου που δεν διατηρήθηκε ή δεν ελήφθη η μέριμνα να συλλεχθεί κατά τις ανασκαφές εκείνης της εποχής. Η πυρπόληση του κτηρίου στο οποίο φυλασσόταν συνδέεται με την επίδρομή του βορείου φύλου των Μαίδων το 84/83 π.Χ. που είχε καταλήξει σε λεηλασία και εμπρησμό του ναού των Δελφών¹⁵¹⁹.

6.3. ΠΗΛΙΝΑ ΣΥΜΒΟΛΑ

Σύμφωνα με την μαρτυρία του Αριστοτέλη¹⁵²⁰ τα σύμβολα διανέμονταν στην Αθήνα για την συμμετοχή των πολιτών στα δικαστήρια, την Βουλή ή την Εκκλησία του Δήμου. Ορισμένα μολύβδινα και χάλκινα σύμβολα φέρουν τις επιγραφές ΒΟΛΗ, ΠΡΥΤΑΝΕΑ, ΘΕΣΜΟΘΕΤΩΝ συμβάλλοντας στην ταύτιση των φερόντων τις επιγραφές αντικειμένων ανάλογα με τα αναφερόμενα στις επιγραφές¹⁵²¹. Αναφέρεται ότι στην διανομή των συμβόλων εμπλέκονταν και οι φυλές¹⁵²². Μικρός αριθμός πήλινων συμβόλων προέρχεται από την Αθηναϊκή Αγορά¹⁵²³ Είναι δυνατόν να χρονολογηθούν στον 4ο αι. π.Χ., όπως και τα χάλκινα σύμβολα¹⁵²⁴. Η εύρεσή τους μέσα και γύρω από δημόσια κτήρια μαζί με σταθμιά και άλλα αντικείμενα δημοσίου χαρακτήρα αποτελεί ενδεικτική και όχι καθοριστική απόδειξη ότι χρησιμοποιήθηκαν από την πολιτεία, σύμφωνα με την Crosby. Είναι πολύ πιθανό να είχαν την ίδια χρήση με τα χάλκινα και τα μολύβδινα σύμβολα και

¹⁵¹⁹ βλ. αναλυτικά Θέμελης 1985, 31-40.

¹⁵²⁰ Αθηναίων Πολιτεία 65,2.

¹⁵²¹ Boegehold 1960, σ. 393 και 394, όπου αναφέρεται ότι: η σφράγιση μολύβδινων συμβόλων με ένα απλό γράμμα της ελληνικής αλφαβήτου στην μία όψη και τον οπισθότυπο του αθηναϊκού τριωβόλου στην άλλη όψη οδήγησε στην ταύτισή τους ως δημοσίων συμβόλων. Χαρακτηρίστηκαν αντίτιμα αξίας για την πληρωμή του τριωβόλου που λάμβαναν ως αποζημίωση οι πολίτες για τη συμμετοχή τους στα δικαστήρια.

¹⁵²² Σβορώνος 1898, σ. 89.

¹⁵²³ Lang & Crosby 1964, σ. 124, όπου αναφέρεται η μεγάλη αριθμητική διαφορά ανάμεσα στα μολύβδινα (900) και τα πήλινα (46) σύμβολα από τις ανασκαφές της Αγοράς. Πήλινα σύμβολα απέδωσαν πρόσφατα οι ανασκαφές στην Αγορά, προσθέτοντας ορισμένα ακόμα παραδείγματα στα ήδη γνωστά από τις παλαιότερες ανασκαφές (ΑΔ 62 (2007), σ. 96-97. Δεν αναφέρεται ακριβής αριθμός ευρημάτων, εικονίζονται μόνο δύο πήλινα σύμβολα (εικ. 51, σ. 96 και εικ. 55, σ. 98) .

¹⁵²⁴ Lang & Crosby 1964, σ. 125, Τα μολύβδινα σύμβολα που έχουν διασωθεί χρονολογούνται κυρίως στους ελληνιστικούς χρόνους, ίσως επειδή το μέταλλό τους ανακυκλωνόταν για να επαναχρησιμοποιηθεί, με αποτέλεσμα να μην έχουν διασωθεί πρωιμότερα.

να χρησιμοποιήθηκαν στα δικαστήρια, ιδιαίτερα όσα φέρουν γράμματα της αλφαβήτου και είναι μονόπαιστα. Όσα βρέθηκαν σε περισσότερα από ένα αντίγραφα ίσως ήταν σύμβολα που δίνονταν στους πολίτες για την συμμετοχή τους σε συνεδριάσεις της Εκκλησίας ή της Βουλής για να τα ανταλλάξουν αργότερα με το ποσό που αναλογούσε ¹⁵²⁵. Δεν αποκλείεται ορισμένα πήλινα σύμβολα να χρησιμοποιήθηκαν ως θεωρικά, αν και σύμφωνα με την Crosby¹⁵²⁶ δεν υπάρχουν τέτοια παραδείγματα από την Αγορά. Πήλινα σύμβολα ενσφράγιστα με τα ονόματα Αθηναίων στρατιωτικών διοικητών φαίνεται ότι ήταν επίσημα διαπιστευτήρια (εικ. B.28)¹⁵²⁷.

Πήλινα σύμβολα δεν έχουν βρεθεί μόνο στην Αττική. Ένας μεγάλος αριθμός προέρχεται από το θέατρο της Μαντινείας και της Μεγαλοπόλεως¹⁵²⁸, ενώ μεμονωμένα ευρήματα έχουν έρθει στο φως σε ανασκαφές στην Εύβοια. Το πρώτο βρέθηκε στην Παλαιοχώρα Καρύστου σε μεγάλο κτηριακό συγκρότημα ύστερων κλασικών χρόνων και φέρει στη μία όψη του δύο φορές το γράμμα Φ¹⁵²⁹. Πήλινο σύμβολο της ίδιας σειράς και με την ίδια προέλευση υπάρχει και στο Νομισματικό Μουσείο. (εικ. B. 30)¹⁵³⁰. Ένα δεύτερο βρέθηκε στην Χαλκίδα με παράσταση πτηνού και χρονολογείται στην εποχή του Αντιγόνου Γονατά (εικ. B.29)¹⁵³¹.

Αν και ο αριθμός των πήλινων συμβόλων από τις ανασκαφές της Αγοράς είναι περίπου 50, πολυάριθμα πήλινα σύμβολα - με γνωστή ή άγνωστη προέλευση- βρίσκονται στις Συλλογές του Νομισματικού Μουσείου. Βάσει των εικονογραφικών τους τύπων, της ομοιότητας του πηλού και της διασταύρωσης πληροφοριών, και κατόπιν έρευνας στην υπάρχουσα βιβλιογραφία και το αρχείο του Μουσείου, είναι δυνατό να αποδοθεί συγκεκριμένη προέλευση σε ορισμένα από αυτά, η οποία

¹⁵²⁵ Lang & Crosby 1964, σ. 125 και υποσημ. 9 και σ. 126.

¹⁵²⁶ Lang & Crosby 1964, σ. 126.

¹⁵²⁷ Kroll & Mitchel 1980, σ. 86-96 και ιδιαιτέρως σ. 96.

¹⁵²⁸ Σβορώνος 1900β. 1905, σ. 324 και υποσημ. 3. Τα πήλινα «εισιτήρια» της Μαντινείας έχουν διάφορα σχήματα.

¹⁵²⁹ ΑΔ 56-59 (2001-2004) Β2, σ. 221.

¹⁵³⁰ Φέρει διπλά γράμματα (BB) (Σβορώνος 1905, σ. 325, πιν. ΙΧ,7, με δηλωθείσα προέλευση την Κάρυστο).

¹⁵³¹ Π. Καλαμαρά κ.α, Η πόλη της Χαλκίδας. Αθήνα - Υπουργείου Πολιτισμού 2015 (στην Αρχαιολογική Εταιρεία).

εντοπίζεται στην Αθήνα και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή της Αγοράς, του λόφου των Μουσών και της Πνύκας¹⁵³².

Συγκεκριμένα η πρώτη δημοσίευση πήλινων συμβόλων από τις Συλλογές του Νομισματικού Μουσείου και άλλες ιδιωτικές συλλογές πραγματοποιήθηκε από τον Σβορώνο το 1905, όπου και δηλώθηκε η προέλευσή τους στον βαθμό που ήταν γνωστή¹⁵³³. Ένα μεγάλο σύνολο πήλινων συμβόλων παραδόθηκε στο Μουσείο κατά τα έτη 1928-1932 με προέλευση τον λόφο των Μουσών, κατά τη δήλωση του διαθέτη¹⁵³⁴. Ένα τρίτο σύνολο εισήχθη στο Μουσείο το 2005 ως παράδοση χωρίς δήλωση προέλευσης¹⁵³⁵. Παρατηρήθηκαν μεγάλες ομοιότητες ανάμεσα στα αντικείμενα που περιελάμβαναν τα τρία σύνολα. Κοινοί εικονογραφικοί τύποι, ομοιότητα του πηλού και σε αρκετές περιπτώσεις κοινές σφραγίδες παραγωγής, τεκμηριώνουν την ενότητά τους (εικ. Β. 31, α,β,γ, και Β 32, α,β). Είναι αξιοσημείωτο ότι τα αττικά σύμβολα που προέρχονται από την Συλλογή του Νομισματικού Μουσείου πλησιάζουν σε αριθμό τα 150¹⁵³⁶. Επομένως ο αριθμός των πήλινων συμβόλων από τις Συλλογές του Νομισματικού Μουσείου υπερτριπλασιάζει τον αριθμό των γνωστών πήλινων συμβόλων¹⁵³⁷.

Η μελέτη των δημοσιευμένων πλέον πήλινων αττικών συμβόλων επιτρέπει την ένταξή τους σε σειρές έκδοσης, ιδιαιτέρως εκείνων που φέρουν γράμματα του αλφαβήτου στην μια τους όψη. Παρατηρούνται σειρές, των οποίων τα γράμματα έχουν διαμορφωθεί με απλές γραμμές (εικ. Β.32.α.), και σειρές, των οποίων τα γράμματα έχουν διαμορφωθεί με διπλές γραμμές (εικ. Β.32.β.). Οι ίδιες σφραγίδες εντοπίζονται με διαφορετικούς συνδυασμούς γραμμάτων στην άλλη όψη των συμβόλων (πιν. Β.2.). Από τις δημοσιευμένες σειρές των πήλινων συμβόλων του

¹⁵³² Makryrodi 2019 (υπό έκδοση).

¹⁵³³ Σβορώνος 1905.

¹⁵³⁴ ΑΔ 1930-31, παράρτημα, σ. 32 και 36.

¹⁵³⁵ Συγκεκριμένα παραδόθηκε από τον συλλέκτη κ. Αδ. Κύρου και μελετάται από την γράφουσα. Μεγάλο μέρος του συνόλου του 2005 και τα μη δημοσιευμένα πήλινα σύμβολα των ετών 1928-1932 δημοσιεύονται στο Makryrodi 2019 (υπό έκδοση).

¹⁵³⁶ Στην δημοσίευση του Σβορώνου το 1905 περιλαμβάνονται περίπου 35 αττικά πήλινα σύμβολα (ενδεχομένως περισσότερα, εάν συμπεριλάβουμε όσα έχουν ενταχθεί στην κατηγορία «αποτυπώματα σφραγιδολίθων»). Από τα δύο σύνολα του Νομισματικού Μουσείου (1929-32 και 2005) είναι δυνατό 110 να ταυτιστούν με βεβαιότητα και 2 με πιθανότητα ως αττικά σύμβολα.

¹⁵³⁷ Αναλυτικά η διαδικασία της ταύτισης στο Makryrodi 2019 (υπό έκδοση). Ο συνολικός αριθμός αναφέρεται σε δημοσιευμένα αντικείμενα.

Νομισματικού Μουσείου με γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου λείπουν το Δ και το Ε, το Λ και ενδεχομένως το Μ ή το Σ¹⁵³⁸. Αξίζει να σημειωθεί η γραφή του Η με μικρή γραμμή κάθετη στην οριζόντια κεραία του (εικ.Β.32.α/δ), γραφή που εντοπίζεται στις αθηναϊκές χάλκινες δικαστικές ψήφους¹⁵³⁹, αλλά και η ύπαρξη ενός ακόμη σημείου, του *σαμπί* (Πεικ. Β.32.β/α) που σχετίζεται με τα δικαστήρια¹⁵⁴⁰.

Όπως προαναφέραμε, τα πήλινα σύμβολα με γράμματα του αλφαβήτου είναι πολύ πιθανό να χρησιμοποιήθηκαν για την δήλωση θέσεων σε συνεδριάσεις πολιτών. Δεδομένου ότι ο αναδιπλασιασμός των γραμμάτων (ΑΑ, ΒΒ κτλ.) θεωρείται ότι χρησίμευε στον ορισμό δεύτερης σειράς αρίθμησης – η πρώτη είχε μονά γράμματα-¹⁵⁴¹ η δήλωση των γραμμάτων με διπλές γραμμές στα πήλινα σύμβολα του Νομισματικού Μουσείου παραπέμπει σε έναν ακόμα μεγαλύτερο αριθμό. Αν δεχτούμε ότι τα σύμβολα προορίζονταν για την δήλωση των θέσεων στα δικαστήρια, την Βουλή ή την Εκκλησία του Δήμου, τότε τα σύμβολα με τα γράμματα που διαμορφώνονται με διπλές γραμμές χρησίμευαν για τη συνεδρίαση ενός αριθμητικά μεγάλου σώματος πολιτών. Σύμφωνα με τον καθηγητή J. Kroll, το σώμα αυτό είναι πιθανότατα η Εκκλησία του Δήμου, επομένως, τα πήλινα σύμβολα είναι δυνατό να ερμηνευθούν ως πρώιμα αθηναϊκά εκκλησιαστικά σύμβολα¹⁵⁴².

¹⁵³⁸ Συνήθως για να αποφευχθεί η σύγχυση των δύο γραμμάτων στα χάλκινα σύμβολα δηλώνεται το Σ ως ΣΙ (Boegehold 1965, σ. 395, πιν. 87, α, εικ. 39) και το Μ με μικρό Υ (Boegehold 1965, σ. 396, πιν. 87, β, εικ. 12) Επίσης για τα γράμματα Σβορώνος 1898, σ. 85. Στην περίπτωση των πήλινων συμβόλων του Νομισματικού Μουσείου δεν υφίσταται αυτή η διάκριση, επομένως είναι δύσκολο να ταυτιστεί το εικονιζόμενο γράμμα.

¹⁵³⁹ Boegehold 1965, σ. 396, όπου η συγκεκριμένη γραφή θεωρείται ότι διευκολύνει την ανάγνωση του γράμματος και τη διάκρισή του από το Ζ που δηλώνεται «I».

¹⁵⁴⁰ Με την προσθήκη του *σαμπί* στα 24 γράμματα του αθηναϊκού αλφαβήτου είναι δυνατό να διακριθούν 25 διαφορετικά σύμβολα. Ο Boegehold (1960, σ. 398-401 και ιδιαιτ. σ. 399) συνδέει τον αριθμό με την ανάγκη ορισμού των 25 θέσεων στα δικαστήρια της Αθήνας.

¹⁵⁴¹ Boegehold 1960, σ.399, υποσημ. 15.

¹⁵⁴² Η ερμηνεία του κ. Kroll προέκυψε κατά την συζήτησή μας στο συνέδριο “Tokens: Culture, Connections, Communities” που πραγματοποιήθηκε στο Warwick στις 8-10 Ιουνίου 2017. Τον ευχαριστώ που μου επέτρεψε να την συμπεριλάβω στο υπό έκδοση άρθρο μου (Makryrodi 2019) και στη διδακτορική μου διατριβή.

6.4. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Συνοψίζοντας όσα προαναφέρθηκαν, παρατηρούμε ότι τα πήλινα σφραγίσματα παπύρων που προέρχονται από αρχεία των ιστορικών χρόνων εντοπίζονται σε κτήρια επιμελημένης ή πολυτελούς κατασκευής. Στην περίπτωση της Καλλιπόλεως και της Οικίας των Σφραγισμάτων της Δήλου πρόκειται για ιδιωτικές οικίες, ενώ στην Πέλλα το αρχείο ήταν εγκατεστημένο σε δημόσιο κτήριο. Το κτήριο Α των Γιτάνων, πολυτελούς κατασκευής, έχει χαρακτηριστεί ως δημόσιο κτήριο (Πρυτανείο) από την ανασκαφέα.

Σε όλες τις περιπτώσεις τα κτήρια αυτά βρίσκονται σε σημαντικά σημεία των πόλεων, κοντά σε πύλες οχυρώσεων (Καλλίπολις, Γίτανα), σε άμεση γειτνίαση με την Αγορά της πόλης (Πέλλα), δίπλα σε αυλές ή υπαίθριους χώρους ή ενδεχομένως με πρόσβαση στις θαλάσσιες οδούς (Δήλος). Η εύρεση πήλινου σφραγίσματος κοντά στην οχύρωση στα Λευκάδια και το πήλινο σφράγισμα από την ακρόπολη του Μεγάλου Γαρδικίου ενισχύουν την παρατήρησή μας. Επομένως, τα κτήρια αυτά προορίζονται για την εξυπηρέτηση συναλλαγών με πρόσωπα που δεν διέμεναν απαραίτητα εντός των τειχών.

Τα πήλινα σφραγίσματα των αρχείων εντοπίζονται σε στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά, στο οποίο σώζονται ίχνη των ξύλινων κατασκευών - ραφιών ή κιβωτίων- που είχαν χρησιμοποιηθεί για τη φύλαξη και αρχειοθέτησή τους. Μόνο στην περίπτωση των Γιτάνων παρατηρείται αποθήκευση των παπύρων, που σφράγιζαν τα πήλινα σφραγίσματα, σε πίθους, αλλά και σε ξύλινες κατασκευές.

Αξίζει να σημειώσουμε την ύπαρξη μαγειρείου, έστω και με προσωρινή λειτουργία, την οποία αναφέρει ο ανασκαφέας στο κτήριο της Καλλιπόλεως και η οποία συνδέεται με την οικιακή του χρήση. Δεν αποκλείεται η εγκατάσταση αυτή να εξυπηρετούσε περιστασιακά την φιλοξενία των συνεργατών, αγγελιοφόρων ή συναλλασσομένων που προσέρχονταν στην οικία για υποθέσεις που σχετιζόνταν με το αρχείο. Σίτιση των προσερχομένων για «διοικητικές» υποθέσεις παρατηρείται

και στο αρχείο του Kedesh, στο Ισραήλ¹⁵⁴³. Αν αναλογιστούμε ότι εκείνη την εποχή απαιτείτο πολύς χρόνος για την μετακίνηση των ανθρώπων, φαίνεται απολύτως λογική η πρόβλεψη για τροφή και ανεφοδιασμό κατά τη διάρκεια των μετακινήσεων. Ο συνδυασμός αρχείου και παρασκευής φαγητού για «κέρασμα» των προσερχομένων έχει αναφερθεί στο Μοναστηράκι και στον Πετρά της Σητείας κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο στην Κρήτη¹⁵⁴⁴.

Στις περισσότερες περιπτώσεις τα αρχεία φαίνεται ότι διατηρούσαν έγγραφα για μεγάλο χρονικό διάστημα που πλησιάζει τα 100 χρόνια, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Καλλιπόλεως και της Δήλου που έχουν μελετηθεί πληρέστερα. Η καταστροφή τους συνδέεται με ιστορικά γεγονότα της παραγμένης περιόδου που σχετίζεται με την επικράτηση των Ρωμαίων στον ελλαδικό χώρο. Στην περίπτωση της Καλλιπόλεως προκύπτει το ενδεχόμενο του εμπρησμού του αρχείου για λόγους καταστροφής τεκμηρίων.

Οι πληροφορίες που προσφέρουν τα σφραγιστικά αποτυπώματα επιβεβαιώνει σχέσεις και συνεργασίες ανάμεσα σε πρόσωπα, πόλεις, κοινά, Συμπολιτείες και ομοσπονδίες κρατών, γνωστές από τις γραπτές πηγές. Διακρίνονται εξέχοντα πρόσωπα με πολιτικό κύρος ή/και οικονομική επιφάνεια που εμπλέκονταν στις σφραγιστικές πρακτικές και την φύλαξη σημαντικών εγγράφων, συνδέοντας το δημόσιο με το ιδιωτικό και επιβεβαιώνοντας τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών. Μέσα από τις μαρτυρίες των εικονογραφικών τύπων και των επιγραφών των σφραγιστικών αποτυπωμάτων προκύπτουν δεδομένα για την ιδιότητα των εμπλεκομένων στις συναλλαγές που επισφραγίζονταν. Στα Γίτανα αναφέρεται η ιδιότητα του Αγορανόμου¹⁵⁴⁵, ενώ στην Δήλο μια ομάδα προσώπων που διήγαγαν τρυφηλό βίο, σύμφωνα με τον Σταμπολίδη¹⁵⁴⁶, και εκπροσωπούνταν από τις σφραγίδες του “Ερωτικού κύκλου”,

¹⁵⁴³ Berlin & Herbert 2012: Berlin A & Herbert Sh. “The Story of a Site and a Project: Excavating Tel Kedesh” *Archaeology Archive*. A publication of the Archaeological Institute of America, V. 65, Nr. 3 (May/June 2012)

(<https://archive.archaeology.org/1205/>)

¹⁵⁴⁴ Tsiropoulou-Hallager 2010, σ. 235-236 και 257-259.

¹⁵⁴⁵ Preka – Alexandri & Stoyas 2011, σ 678. Preka – Alexandri & Stoyas 2017, σ. 306.

¹⁵⁴⁶ Σταμπολίδης 1992, σ. 40. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα σφραγιστικά αποτυπώματα με παραστάσεις του ερωτικού κύκλου κατατάσσονται στην πρώτη θέση αριθμητικά (Σταμπολίδης ό.π. σ. 35).

παρίσταντο ως μάρτυρες στην υπογραφή δικαιοπρακτικών εγγράφων. Δύο φορές (Γίτανα¹⁵⁴⁷ και Δήλος¹⁵⁴⁸) υπάρχουν ενδείξεις για τη σχέση που είχαν οι επισφραγισμένες συναλλαγές με δικαστικές αποφάσεις¹⁵⁴⁹.

Η καταγραφή των συνδυασμών των σφραγιστικών αποτυπωμάτων της Οικίας των Σφραγισμάτων στην Δήλο σκιαγραφεί την πολυπλοκότητα του συστήματος. Στο αρχείο της Καλλιπόλεως οι ρύποι φέρουν μόνο ένα σφραγιστικό αποτύπωμα, ενώ τα αρχεία των Γιτάνων και της Πέλλας δεν έχουν πλήρως δημοσιευθεί, επομένως οι πληροφορίες σχετικά με τους συνδυασμούς σφραγιστικών αποτυπωμάτων περιορίζεται σε μεμονωμένες περιπτώσεις στα Γίτανα που προαναφέρθηκαν. Σημαντικό εύρημα είναι η συνύπαρξη της σφραγίδας και των σφραγιστικών της αποτυπωμάτων στο αρχείο της Πέλλας.

Η παρακολούθηση της φθοράς μιας σφραγίδας με μεγάλη δραστηριότητα στο αρχείο της Οικίας των Σφραγισμάτων, μέσω των σφραγιστικών της αποτυπωμάτων και η αντικατάστασή της από σφραγίδα που φέρει το ίδιο θέμα με μικρή παραλλαγή (εικ. B.18.α.), προσφέρει συμπεράσματα στην έρευνα που θα μπορούσαν να φωτίσουν ερωτήματα που έχουν προκύψει κατά την μελέτη των πήλινων σφραγισμάτων της εποχής του Χαλκού. Συγκεκριμένα θα ήταν δυνατό να ερμηνευθεί η τεχνοτροπική και χρονολογική διαφορά των σφραγίδων του Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων στην Κνωσό και η συνήθεια των διπλών σφραγίδων με ίδιο μοτίβο και διαφορετικό μέγεθος σε Λέρνα, Ζάκρο και Παλαίικαστρο, ακόμα και η σειρά των αποτυπωμάτων των κνωσιακών δαχτυλιδιών – αντιγράφων (*Knossian replica rings*).

Τέλος στα παραδείγματα των πήλινων σφραγισμάτων που προέρχονται από αρχεία προστίθενται τα πήλινα σφραγίσματα που βρέθηκαν σε λατρευτικό περιβάλλον, στο Σαραπιείο Γ, στη Δήλο και σε ταφικό περιβάλλον στη Ρόδο. Πήλινα

¹⁵⁴⁷ Preka – Alexandri & Stoyas 2017, σ. 300.

¹⁵⁴⁸ Πρόκειται για το σφραγιστικό αποτύπωμα της σφραγίδας του Κοινοδικίου.

¹⁵⁴⁹ Σχετικά με την σφράγιση δικαστικών αποφάσεων και νομικών εγγράφων στην Αθήνα των κλασικών χρόνων βλ. Siron 2017, σ. 128-145.

σφραγίσματα σε ταφικό περιβάλλον έχουν βρεθεί σε δύο περιπτώσεις από την Εγγύς Ανατολή (Μάμπις και Ουρ / πιν. 4.1.)¹⁵⁵⁰.

Η υπόθεση της χρήσης των ενσφράγιστων πήλινων συμβόλων για την συμμετοχή των πολιτών στις συνεδριάσεις των δικαστηρίων, της Βουλής ή της Εκκλησίας του Δήμου στην Αθήνα ενισχύεται. Ο αριθμός των γνωστών από τις ανασκαφές πήλινων συμβόλων τριπλασιάζεται, ενώ τα νέα δεδομένα που προκύπτουν με την προσθήκη όσων προέρχονται από τις συλλογές του Νομισματικού Μουσείου υποστηρίζουν τον ρόλο που θα μπορούσαν να έχουν στις συνεδριάσεις μεγάλου σώματος πολιτών. Η εύρεση πήλινων συμβόλων σε θέατρα εκτός Αττικής που λειτουργούσαν όχι μόνο ως χώροι θέασης και ακρόασης, αλλά και ως χώροι συγκέντρωσης πολιτών για πολιτικούς λόγους (Μαντινεία, Μεγαλόπολις) ενισχύουν την υπόθεση.

¹⁵⁵⁰ Σχετικά με την φύλαξη των σημαντικών εγγράφων των οικογενειών σε τάφους κατά την Ρωμαϊκή περίοδο στην Αίγυπτο βλ. Posner 1972, σ. 158.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρουσία πήλινων σφραγισμάτων στον ελλαδικό χώρο τεκμηριώνεται από την Πρωτοελλαδική περίοδο. Τα πρωιμότερα σφραγίσματα εντοπίζονται στη Λέρνα της Αργολίδας (Λέρνα III C), ενώ η πρακτική συνεχίζεται σε πιο σύνθετη μορφή κατά την επόμενη φάση (Λέρνα III D). Τα σφραγίσματα της Οικίας των Κεράμων θεωρούνται «αρχείο», πιθανώς το πρωιμότερο στον Ελλαδικό χώρο. Μεμονωμένα σφραγίσματα εντοπίζονται στην Πελοπόννησο, την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου. Ωστόσο, τα ευρήματα από τη Λέρνα, το Γεράκι και το Πετρί κατέχουν εξέχουσα θέση, καθώς υπερτερούν αριθμητικά καθιστώντας την Πελοπόννησο την κύρια περιοχή στον Ελλαδικό χώρο που παρουσιάζει μια πρώιμη μορφή «διοικητικής» οργάνωσης. Στο πρώιμο αυτό στάδιο, κυριαρχούν τα σφραγίσματα αντικειμένων, αλλά τεκμηριώνεται σύνθετη σφραγιστική πρακτική. Σε αυτήν περιλαμβάνονται επαναλαμβανόμενες σφραγίσεις και αποσφραγίσεις δοχείων, συνδυασμοί σφραγιστικών αποτυπωμάτων (στη Λέρνα και ενδεχομένως στο Πετρί), αλλά και η δυνατότητα τροποποίησης της πληροφορίας του σφραγίσματος εκ των υστέρων (Γεράκι).

Στη Λέρνα και στις δύο φάσεις (Λέρνα III C και D), καθώς και στα Ακοβίτικα τα ευρήματα συνδέονται με μεγαρόσχημα οικοδομήματα. Στο Γεράκι οι θέσεις εύρεσης των σφραγισμάτων σχετίζονται με την οχύρωση, όπως και στη Λέρνα (φάση Λέρνα III C). Τα μεμονωμένα σφραγίσματα έχουν βρεθεί κυρίως σε οικίες. Η εύρεση σφραγισμάτων σε σπήλαια τεκμηριώνει τη σφραγιστική πρακτική ακόμα και στο πλαίσιο προσωρινής ή εποχικής εγκατάστασης (σπήλαιο Ζα, Νάξος). Στην Κρήτη πήλινα σφραγίσματα προέρχονται από ταφικό περιβάλλον (Φουρνί Αρχανών, Σφουγγαράς). Η σφραγιστική πρακτική παρουσιάζει ομοιομορφία σε όλες τις περιοχές που έχουν βρεθεί πήλινα σφραγίσματα στον Ελλαδικό χώρο. Ειδικότερα κοινά χαρακτηριστικά σε διαφορετικές περιοχές (Πολιόχνη Λήμνου, Αγία Ειρήνη Κέας) τεκμηριώνουν διατοπικές σχέσεις.

Κατά τη ΜΕΧ στην Ηπειρωτική Ελλάδα, η απουσία πήλινων σφραγισμάτων συνάδει με την γενικότερη πολιτισμική ύφεση και εσωστρέφεια, ενώ αντίθετα παρατηρείται εξάπλωση του φαινομένου στην Κρήτη. Νέα σχήματα σφραγισμάτων προστίθενται στα σφραγίσματα αντικειμένων, ανεξάρτητα διοικητικά τεκμήρια

(δισκία, *noduli*) περιλαμβάνονται στο δωμάτιο 25 της Φαιστού, ενώ στα τέλη της περιόδου εμφανίζονται σφραγίσματα με λειτουργία ετικέτας (μνηοειδή σφραγίσματα). Τα γεωμετρικά μοτίβα των σφραγιστικών επιφανειών διαδέχονται οι πρώτες φυσιοκρατικές παραστάσεις, ενώ παρατηρείται ταυτόχρονη αποτύπωση δύο και σπανιότερα τριών διαφορετικών σφραγίδων στο ίδιο σφράγισμα, αλλά και συνδυασμοί και διασταυρώσεις ζευγών σφραγιστικών αποτυπωμάτων, πολλές φορές με ομοιότητες μεταξύ τους. Κοινές σφραγιστικές συνήθειες, τεκμηριώνουν σχέσεις ανάμεσα σε διαφορετικές περιοχές (Φαιστός – Μοναστηράκι). Πήλινα σφραγίσματα εντοπίζονται σε ανακτορικά οικοδομήματα (Φαιστός, Μοναστηράκι, Πετράς) και σημαντικά κτηριακά συγκροτήματα (*Συνοικία M /Quartier Mu*), συχνά με ενεπίγραφα διοικητικά τεκμήρια. Κοινά σφραγιστικά αποτυπώματα εντοπίζονται σε διαφορετικούς χώρους του ίδιου συγκροτήματος (*Συνοικία M /Quartier Mu*), ενώ στο σημαντικό αρχείο του Πετρά διακρίνονται σφραγιστικά αποτυπώματα προερχόμενα από σφραγίδες με χρήση στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό του αρχείου. Οι χώροι εύρεσης των σφραγισμάτων συνδυάζουν συχνά αποθηκευτική και εργαστηριακή λειτουργία. Μινωικά σφραγίσματα στη Σαμοθράκη, την Κέα και τη Μίλητο οριοθετούν την επιρροή της Κρήτης στο Αιγαίο και τα παράλια του.

Η μεγάλη εξάπλωση της σφραγιστικής πρακτικής κατά τη Νεοανακτορική περίοδο τεκμηριώνεται βάσει των πολυπληθών συνόλων σφραγισμάτων που χρονολογούνται στα τέλη της ΥΜ ΙΒ περιόδου. Τα περισσότερα ευρήματα δεν προέρχονται από τα ανάκτορα, αλλά από κτήρια χωρίς τυπικό “ανακτορικό” χαρακτήρα. Η πολυπλοκότητα του συστήματος χαρακτηρίζεται από την πληθώρα των σχημάτων/ειδών των σφραγισμάτων, καθώς και τις διασταυρώσεις των σφραγιστικών αποτυπωμάτων σε ίδιου ή και διαφορετικού είδους σφραγίσματα. Η μεγάλη σφραγιστική παραγωγή στην Έπαυλη της Αγίας Τριάδας ερμηνεύεται ως μετατόπιση της διαχείρισης της διοίκησης από το ανάκτορο της Φαιστού στην Αγία Τριάδα, ενώ στη Ζάκρο η παρουσία δύο αρχείων, ενός εντός και ενός εκτός ανακτόρου, σηματοδοτεί μια μεταβολή που χρήζει ιδιαίτερης ερμηνείας. Ενδεχομένως, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε πρώιμα χαρακτηριστικά ενός διαχωρισμού διοικητικών δραστηριοτήτων που είναι συνήθης αργότερα, στους

Μυκηναϊκούς χρόνους. Ενδείξεις παράλληλης σφραγιστικής δραστηριότητας, εντός και εκτός ανακτόρου, υπάρχουν και στην Κνωσό με την παρουσία Νεοανακτορικών σφραγισμάτων στην Οπλοθήκη και τη ΒΑ Οικία. Κοινά σφραγιστικά αποτυπώματα προερχόμενα από σφραγιστικά δαχτυλίδια- αντίγραφα (*Knossian Replica Rings*) σε διαφορετικές θέσεις εντός και εκτός Κρήτης (Ακρωτήρι Θήρας) υποδηλώνουν ένα δίκτυο επαφών ανάμεσα σε μινωικές και «εκμινωισμένες» θέσεις.

Στα Χανιά και την Κνωσό διατηρούνται διοικητικά τεκμήρια του συστήματος της Γραμμικής Α, αλλά και της Γραμμικής Β γραφής. Στα Χανιά χρονολογούνται τα πρωιότερα μυκηναϊκά σφραγίσματα, ενώ στην Κνωσό για μια ακόμα φορά διατηρούνται ιδιαίτεροι τύποι σφραγισμάτων, όπως τα υστερότερα σφραγίσματα με επίπεδη βάση που δεν επιβιώνουν πλέον στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Περιορισμένες ενδείξεις μετανακτορικής σφραγιστικής δραστηριότητας υπάρχουν στα Μάλια και τον Κοιμό.

Η Κνωσός αποτελεί θέση καίριας σημασίας. Η παρουσία πήλινων σφραγισμάτων τεκμηριώνεται από την Προανακτορική περίοδο και ως την εποχή της Μυκηναϊκής “κυριαρχίας”. Παράλληλα, η ιδιαίτερη ιστορία της την διαφοροποιεί από τις υπόλοιπες θέσεις, επιτρέποντας τη διατήρηση συνόλων σφραγισμάτων που αποτελούν σταθμούς στην εξέλιξη της σφραγιστικής πρακτικής και χαρακτηρίζουν μεταβατικές φάσεις που δεν τεκμηριώνονται αλλού.

Στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την ΥΕΧ οι θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων εντοπίζονται συνήθως εκτός ανακτόρων. Στα ανάκτορα κυριαρχούν τα ενεπίγραφα διοικητικά τεκμήρια (πινακίδες). Τα είδη των σφραγισμάτων λιγοστεύουν, προφανώς επειδή μέρος των πληροφοριών μεταφέρεται στις πινακίδες. Τα σφραγίσματα έχουν εφήμερο χαρακτήρα. Στις Μυκήνες τα σφραγίσματα εντοπίζονται σε ιδιωτικές οικίες ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής, πιθανώς έδρες εξουσιοδοτημένων από το ανάκτορο προσώπων. Τόσο στην Πύλο, όσο και στις Μυκήνες διακρίνονται “ενεργά” και “μη ενεργά” σφραγίσματα, σχέσεις ανάμεσα σε απομακρυσμένες περιοχές, ενώ τεκμηριώνεται σφραγιστική διαδικασία που υποστηρίζει εισερχόμενα και εξερχόμενα αγαθά, αλλά και ένα “στατικό” μοντέλο σφράγισης κατά την αποθήκευση. Σύνολο ενεπίγραφων

σφραγισμάτων στη Θήβα σχετίζεται με τη μεταφορά ζώων στο ανάκτορο, πιθανότατα στο πλαίσιο εορταστικών εκδηλώσεων.

Η σφραγιστική πρακτική εκλείπει μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτόρων. Στον Ελλαδικό χώρο δεν τεκμηριώνονται “αρχεία” ή “θησαυροί” πήλινων σφραγισμάτων κατά τους ιστορικούς χρόνους πριν την Ελληνιστική περίοδο. Πήλινα ενσφράγιστα σύμβολα που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου και τις αρχές του 3ου αι π.Χ. σχετίζονται με τη λειτουργία των πολιτειακών θεσμών, ιδιαίτερα στην Αθήνα. Τα τελευταία αντικείμενα διατηρήθηκαν, επειδή είχαν υποστεί όπτηση, προτού διατεθούν, σε αντίθεση με τα κοινά σφραγίσματα που διατηρήθηκαν, επειδή κάηκαν τυχαία. Η απουσία πήλινων σφραγισμάτων προφανώς συνδέεται με τη μεταβατική φάση ανάμεσα στα τέλη της Μυκηναϊκής Εποχής και την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Δεν πρέπει όμως να αποκλείεται η μη διατήρησή τους, η οποία οφείλεται σε τυχαία γεγονότα, είτε η χρήση για την σφράγιση άλλου φθαρτού υλικού, όπως το κερί. Παρά τη μαρτυρία των γραπτών πηγών για τη σφράγιση κιβωτίων, θυρών και τιμαλφών αγαθών, τα πήλινα σφραγίσματα που έχουν διασωθεί και δημοσιευθεί από τον Ελλαδικό χώρο, είναι σφραγίσματα εγγράφων σε πάπυρο. Συνδυασμοί σφραγιστικών αποτυπωμάτων ταυτίζονται με τον αριθμό των συμβαλλομένων σε δικαιοπρακτικές διαδικασίες. Τα αρχεία των σφραγισμάτων φυλάσσονται σε ιδιωτικές οικίες επιφανών προσώπων (Καλλίπολις, Οικία Σφραγισμάτων στη Δήλο) ή σε κτήρια με δημόσιο χαρακτήρα (Πέλλα και ίσως Γίτανα). Σφραγίσματα παπύρων σε περιβάλλον θυσιαστηρίου (βωμός Σαραπιείου Γ στη Δήλο) αποτελούν μοναδικό εύρημα στον ελλαδικό χώρο που συνδέει τη σφραγιστική δραστηριότητα με το τελετουργικό τυπικό. Αναφορά σε δικαστικές διαδικασίες στη Δήλο και τα Γίτανα φέρνουν στην επιφάνεια μια παράμετρο της χρήσης σφραγισμάτων που δεν είχε τεκμηριωθεί προηγουμένως.

Η έρευνα ανέδειξε κοινές πρακτικές στην χρήση των σφραγισμάτων τόσο στους προϊστορικούς όσο και στους ιστορικούς χρόνους. Ειδικότερα:

A. Εύρεση πήλινων σφραγισμάτων σε περιοχές εισόδων: Η εύρεση πήλινων σφραγισμάτων σε χώρους που γειτνιάζουν με εισόδους κτηρίων ή οχυρώσεων και γενικότερα έχουν επικοινωνία με το εξωτερικό των αρχιτεκτονημάτων τεκμηριώνεται καθ’ όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού,

αλλά και στις περισσότερες περιπτώσεις κατά τους Ιστορικούς χρόνους. Κατά τη Νεοανακτορική περίοδο η σφραγιστική δραστηριότητα μεταφέρεται σε μη ανακτορικά συγκροτήματα ή κτήρια, όπως την Έπαυλη της Αγίας Τριάδας ή την οικία Α της Ζάκρου. Η εξέλιξη πιθανότατα συνδέεται με μια σειρά τροποποιήσεων των εισόδων των ανακτόρων, οι οποίες καθιστούν ελεγχόμενη την πρόσβαση. Η αποθηκευτική λειτουργία απομακρύνεται, ίσως, από τα ανάκτορα, των οποίων η λειτουργία περιορίζεται σε εργαστηριακή και θρησκευτική (Driessen 1995, σ. 67 και 69-85). Η αριθμητική υπεροχή των σφραγισμάτων στην Οικία Α στη Ζάκρο, σε σχέση με το ανάκτορο, στο οποίο εντοπίστηκαν κυρίως πινακίδες, ενδεχομένως προαναγγέλλει τη μεταφορά της σφραγιστικής δραστηριότητας σε κτήρια γύρω από τα ανάκτορα, η οποία είναι συνήθης κατά τη Μυκηναϊκή εποχή. Η σφραγιστική δραστηριότητα και η φύλαξη αρχείων σε ιδιωτικές οικίες τεκμηριώνεται επίσης κατά την Ύστερη Ελληνιστική – Πρώιμη Ρωμαϊκή Εποχή. Τα αρχεία της Καλλιπόλεως και των Γιτάνων φυλάσσονταν σε οικίες που βρίσκονταν σε άμεση γειντίαση με τις πύλες των πόλεων.

Β. Εύρεση πήλινων σφραγισμάτων σε χώρους τελετουργικού χαρακτήρα στο πλαίσιο μεγάλων συναθροίσεων. Η χρήση πήλινων σφραγισμάτων σε συνδυασμό με χώρους, συχνά τελετουργικού χαρακτήρα, στους οποίους πραγματοποιούνταν μεγάλες συναθροίσεις ανθρώπων, έχει επισημανθεί επανειλημμένως. Σχετικές θεωρίες έχουν διατυπωθεί για πολλά σύνολα σφραγισμάτων της Εποχής του Χαλκού. Παρόμοιες παρατηρήσεις ισχύουν για τον βωμό του Σαραπιείου Γ της Δήλου. Η παρουσία σφραγισμάτων στον βωμό υποδηλώνει τη χρήση τους στο πλαίσιο τελετουργικού τυπικού. Η θεωρία υποστηρίζεται από τη μαρτυρία του Πausανία για την τελετουργική σφράγιση των κενών αγγείων στο πλαίσιο της λατρείας του Διονύσου στην Ήλιδα.

Γ. Χρήση σφραγίδων με παρόμοια μοτίβα και μικρές παραλλαγές. Ένα ακόμη φαινόμενο που τεκμηριώνει κοινές συνήθειες κατά την Εποχή του Χαλκού και τους Ιστορικούς χρόνους, αφορά τη χρήση σφραγίδων με παρόμοια μοτίβα που έχουν μικρές παραλλαγές με σκοπό να καταστούν διακριτά σε μικρή ομάδα ανθρώπων, προφανώς υπευθύνων σφράγισης. Το φαινόμενο ήταν γνωστό από τη Νεοανακτορική Κρήτη (*Knossian Replica Rings*), όμως τεκμηριώνεται και στην ΠΕ II

Λέρνα, στην Παλαιοανακτορική Φαιστό και το Μοναστηράκι και στη Μυκηναϊκή Πύλο. Σφραγιστικά αποτυπώματα με τα παραπάνω χαρακτηριστικά από την *Οικία των Σφραγισμάτων* της Δήλου έχουν ερμηνευθεί στο πλαίσιο της αντικατάστασης της σφραγίδας λόγω φθοράς ή διαδοχής των υπευθύνων σφράγισης.

Όσα προαναφέρθηκαν, τεκμηριώνουν κυρίως ομοιότητες ως προς τη χρήση των πήλινων σφραγισμάτων και τη σφραγιστική πρακτική στον Ελλαδικό χώρο κατά τις περιόδους που εξετάστηκαν. Οι μακρές περίοδοι διακοπής της σφραγιστικής δραστηριότητας, η Μεσοελλαδική περίοδος και οι λεγόμενοι «Σκοτεινοί Χρόνοι» αποτελούν μεταβατικές περιόδους και φαίνεται να χαρακτηρίζονται από πολιτισμική ύφεση και εσωστρέφεια. Σ' ένα τέτοιο περιβάλλον, ενδεχομένως, δεν ήταν δυνατό να υποστηριχθούν τα δίκτυα επικοινωνίας και συναλλαγών, με τα οποία σχετίζονταν τα σφραγίσματα. Σε αντίθεση με τη Μεσοελλαδική εποχή, η σφράγιση, πιθανώς, δεν ήταν άγνωστη, κατά τους πρώιμους Ιστορικούς χρόνους, παρά την απουσία σφραγισμάτων. Με βάση τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών και την εύρεση σφραγίδων ήδη από τον 9^ο αι. π.Χ., και στην προσπάθεια να ερμηνευθεί η απουσία κοινών πήλινων σφραγισμάτων στον Ελλαδικό χώρο, προτείνεται ως υπόθεση ότι, αν όχι κατά τη Γεωμετρική εποχή, τουλάχιστον κατά την Αρχαϊκή και Κλασική, ενδεχομένως, χρησιμοποιούσαν φθαρτά υλικά, όπως το κερί, για τη σφράγιση. Σημειώνεται ότι η χρήση πηλού για τη σφράγιση είναι συνήθης μάλλον στην Αίγυπτο των Ιστορικών Χρόνων. Οι σχέσεις με την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή θεωρούνται συχνά καθοριστικές για την ανάπτυξη της σφραγιστικής πρακτικής στον Ελλαδικό χώρο. Στην πρόταση αυτή συνηγορεί και το γεγονός ότι η σφραγιστική δραστηριότητα λάμβανε χώρα στον Ελλαδικό χώρο σε περιόδους, κατά τις οποίες διαπιστώνονται επαφές με τις περιοχές αυτές.

Τα πήλινα σφραγίσματα ως τεκμήρια διαπροσωπικών και διατοπικών επαφών και συναλλαγών, συνδέονται ήδη από τους Προϊστορικούς χρόνους με χρονολογικές περιόδους αυξημένης επικοινωνίας μεταξύ ανθρώπων και περιοχών, σε στενό ή ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο. Τα σφραγίσματα των Ιστορικών χρόνων παρέχουν επιπλέον πολύτιμες πληροφορίες, καθώς είναι δυνατό να συσχετισθούν με ιστορικά γεγονότα, ιδιαίτερα όσα συνδέονται με την ταραγμένη περίοδο που

προηγήθηκε της επικράτησης των Ρωμαίων στον Ελλαδικό χώρο. Τα πήλινα σφραγίσματα δεν συνδέονται αποκλειστικά με επίσημες «αρχές», αλλά αποτελούν εκφάνσεις όχι μόνο προσωπικής - ιδιωτικής, αλλά και ομαδικής δραστηριότητας. Περαιτέρω μελέτη των πήλινων σφραγισμάτων με παράλληλη εξέταση των σφραγιστικών αποτυπωμάτων και της προέλευσης του πηλού, ενδέχεται να προσφέρει ουσιαστικότερα συμπεράσματα στην έρευνα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>AA</i>	<i>Archäologische Anzeiger</i>
<i>Aegaeum</i>	<i>Annales d'archéologie égéenne de L' Université de Liège</i>
<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>AM</i>	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
<i>BAR</i>	<i>British Archaeological Reports, International Series</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
<i>BICS</i>	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London</i>
<i>BSA</i>	<i>Annual of the British School at Athens</i>
<i>CMS</i>	<i>F. Matz, H. Biesantz/I. Pini/W. Müller (επιμ.) Corpus der minoischen und mykenischen Siegel I-XIII. Berlin/Mainz 1964- 2009.</i>
<i>CRAI</i>	<i>Comptes rendus des séances de l' Académie des Inscriptions et Belles-Lettres</i>
<i>Gorila I-V</i>	<i>L. Godart – J.P. Olivier, Recueil des inscriptions en linéaire A, I- V Études Crétoises 21. Paris (École Française d' Athènes)</i>
<i>Hesperia</i>	<i>Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
<i>Kadmos</i>	<i>Kadmos: Zeitschrift für vor-und frühgriechische Epigraphik</i>
<i>KTEMA</i>	<i>KTEMA: Civilisations de l' Orient, de la Grèce et de Rome antiques</i>
<i>Minos</i>	<i>Minos: Revista de filología egea</i>
<i>OJA</i>	<i>Oxford Journal of Archaeology</i>
<i>ΠΑΕ</i>	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>SIMA</i>	<i>Studies in Mediterranean Archaeology</i>
<i>SMEA</i>	<i>Studi micenei ed egeo-anatolici</i>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική βιβλιογραφία

Ακαμάτης 1995: Ακαμάτης Ι., «Η Αγορά της Πέλλας κατά το 1991-1992» *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη (ΑΕΜΘ)* 6, 1992 (1995), σ. 111-125.

Ακαμάτης 1999: Ακαμάτης Ι., «Αγορά Πέλλας. 15 χρόνια αρχαιολογικής έρευνας», *Αρχαία Μακεδονία VI*, 6ο Διεθνές Συμπόσιο, στην μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 3-43.

Ακαμάτης 2011: Ακαμάτης Ι.Μ. Η Αγορά. Στο *Αρχαιολογικό Μουσείο της Πέλλας*, Αθήνα, σ. 67-112.

Ακαμάτη & Ακαμάτης 2012: Λιλιμπάκη – Ακαμάτη Μ. & Ακαμάτης Ι., «Η Πέλλα από την Εποχή του Χαλκού έως τα ελληνιστικά χρόνια» στο Μ. Τιβέριος, Π. Νίγδελης & Π. Αδάμ-Βελένη, *ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ/Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 12-25.

Αλεξίου 1964: Αλεξίου Στ., *Μινωικός Πολιτισμός*, Ηράκλειο 1964.

Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 1988: Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη Μ. «Υπόγειο Άδυτο ή «δεξαμενή καθαρμών» στα Χανιά» *ΑΑΑ* 21 (1988), σ. 56-76.

Αραβαντινός 2013: Αραβαντινός Β. «Ανασκαφή μυκηναϊκού ανακτόρου Θηβών» *ΠΑΕ* 2013 (2015), σ. 149-169, πιν. 82-87.

Αραβαντινός 2016: Αραβαντινός Β. «Ανασκαφή μυκηναϊκού ανακτόρου Θηβών» *ΠΑΕ* 2016 (2018), σ. 227-255.

Βασιλάκης 1988: Βασιλάκης Α. Τρυπητή. Κρητική Εστία 2, Αρχαιολογικές Ειδήσεις, Χανιά 1988, 331

Βασιλογάμβρου 2013: Βασιλογάμβρου Α. «Ανασκαφή στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας», *ΠΑΕ* 2013 (2015), σ. 98-116. Πιν. 64-77.

Βασιλογάμβρου 2016: Βασιλογάμβρου Α. «Ανασκαφή στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας», *ΠΑΕ* 2016 (2018), σ. 131-183.

Θανασούλια 2004: Θανασούλια Π. Νεκροταφεία της 3^{ης} χιλιετίας στην Ηπειρωτική και Νησιωτική Ελλάδα: Η χωροταξική οργάνωση και η διαφαινόμενη κοινωνική διαφοροποίηση. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη 2004.

Θεοχάρης 1971: Θεοχάρης Δ., «Αγία Μαρίνα Σπετσών», *ΑΔ* 26 (1971), Β1 Χρονικά, σ. 84-93.

Ιακωβίδης 2003: Ιακωβίδης Σπ. «Ανασκαφή Μυκηνών» *ΠΑΕ* 2000, 63-66.

Καλαμαρά 2015: Καλαμαρά Π., *Η πόλη της Χαλκίδας*. Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, 2015.

Καρναβά 2000: Καρναβά Α., «Αρχαία σφραγίδων και αρχαία ιερογλυφικών κειμένων στην εποχή των πρώτων ανακτόρων στην Κρήτη» *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α2, Ηράκλειο 2000.

Κάντα - Κίτσου 2008: Κάντα - Κίτσου Αικ. *Γίτανα Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός οδηγός*, Αθήνα 2008.

Κορρές 1971: Κορρές Γ. Σ., «Μινωικά επιβιώσεις και αναβιώσεις Α'», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνο 18-23 Σεπτεμβρίου 1971) τόμος Α', Αθήνα 1973, σ. 411-476.

Κωστούλα 2006: Κωστούλα Μ. «Πετρί Νεμέας: τα ανασκαφικά δεδομένα» *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος*, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996, Υπουργείο Πολιτισμού ΤΑΠΑ, Αθήνα 2006, σ. 271-280.

Λιλιμπάκη - Ακαμάτη 2004: Λιλιμπάκη - Ακαμάτη Μ., «Τα σπίτια της Πέλλας». *Αρχαιολογία & Τέχνες* τ. 113, Δεκέμβριος 2009, σ. 26-35.

Μακρυπόδη 2016: «Σύμβολα από την Παλμύρα. Όψεις της σημιτικής θρησκευτικής ζωής», *Αρχαιολογία & Τέχνες* τ. 122 (Δεκέμβριος 2016), σ. 20-29.

επίσης

<http://www.archaiologia.gr/blog/2016/05/23/%CF%84%CE%B1-%CF%83%CF%8D%CE%BC%CE%B2%CE%BF%CE%BB%CE%B1-tesserae-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%80%CE%B1%CE%BB%CE%BC%CF%8D%CF%81%CE%B1%CF%82/http://www.archaeology.wiki/blog/2016/06/13/tokens-tesserae-palmyra/>
&
<http://www.archaeology.wiki/blog/2016/06/13/tokens-tesserae-palmyra/>

Μακρυπόδη 2018: «Σφραγίσματα σε πηλό από την Πελοπόννησο. Διαχρονική και διατοπική εξέταση (από τους γεωμετρικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους)», στο Ε. Ζυμή, Β.Α. Καραπαναγιώτου και Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ 1)*, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα 2018, σ. 655- 661. (ηλεκτρονική έκδοση).

Μυλωνάς 1977: Μυλωνάς Γ. Μυκηναϊκή Θρησκεία. Ναοί, Βωμοί και Τεμένη. Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 39, Αθήνα 1977.

Νικολακοπούλου 2003: Νικολακοπούλου Ι. Ακρωτήρι Θήρας. Η πόλη σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης. στο Α. Βλαχόπουλος & Κ. Μπίρταχα (επιμ.) Αργοναυτής. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα. Αθήνα (Η Καθημερινή), σ. 554-573.

Πάντος 1985: Πάντος, Π., *Τα σφραγίσματα της Αιτωλικής Καλλιπόλεως*, Αθήνα 1985

Παπαποστόλου 1977: Παπαποστόλου Ι.Α., *Τα σφραγίσματα των Χανίων*, 1977.

Παχύγιαννη – Καλούδη 2006: Παχύγιαννη – Καλούδη Φ. «Ανασκαφή Οικισμού στο Πετρί της Νεμέας» Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996, Υπουργείο Πολιτισμού ΤΑΠΑ, Αθήνα 2006, σ. 263-270.

Πιττερός 1983 , Πιττερός Χ., «Θ'ΕΠΚΑ, Θήβα Οδός Οιδίποδος» Α.Δ. Β' 38, (1983), σ. 131-134.

Πλάντζος 1995: «Η σημασία και η χρήση των σφραγίδων κατά την κλασική αρχαιότητα» *Αρχαιογνωσία* 8, 1993-1994 (1995), 211-229.

Πλάτων 1974: Πλάτων Ν. *Ζάκρος. Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, Αθήνα, 1974.

Πλάτων & Brice 1975: Platon N.,-Brice W.C., *Ενεπίγραφοι πινακίδες και πίθοι γραμμικού συστήματος Α εκ Ζάκρου*, 1975.

Πρέκα – Αλεξανδρή 1989: Πρέκα – Αλεξανδρή Κ. , «Νομός Θεσπρωτίας, Γιτάνη», ΑΔ 44 (1989), Β'2 Χρονικά, σ. 302-308, Αθήνα 1995.

Πρέκα – Αλεξανδρή & Στόγιας 2017: Πρέκα-Αλεξανδρή Κ. & Στόγιας Ι, *Ενδείξεις επαφών μεταξύ Γιτάνων και Πελοποννήσου: Η μαρτυρία των νομισμάτων και των σφραγισμάτων. Στο Ch. Doyen&E. Αποστόλου (επιμ.) Το νόμισμα στην Πελοπόννησο. Νομισματοκοπεία, Εικονογραφία, κυκλοφορία, Ιστορία από την Αρχαιότητα έως και τη Νεότερη Εποχή, Πρακτικά συνεδρίου της Στ'Επιστημονικής Συνάντησης αφιερωμένης στη μνήμη του TonyHackens, Άργος, 26-29 Μαΐου 2011, , BCHSuppl. 57/Οβολός 10, Αθήνα 2017, σ. 297-309.*

Πολυχρονάκου - Σγουρίτσα 2000: Πολυχρονάκου - Σγουρίτσα Ν. «Αποθήκευση και φύλαξη αγαθών στον ΥΚ Ι οικισμό του Ακρωτηρίου Θήρας», ΑΕ 2000, 65-94.

Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 1997: Σακελλαράκης – Ε. Σακελλαράκη, *Αρχάνες. Μία νέα ματιά στη μινωική Κρήτη II* (1997).

Σβορώνος 1898: Σβορώνος Ι., «Περί των εισιτηρίων των αρχαίων», *Διεθνής Εφημερίς της Νομισματικής Αρχαιολογίας* 1898, σ. 37-120.

Σβορώνος 1900α: Σβορώνος Ι. «Περί των εισιτηρίων των αρχαίων. Τα μολύβδινα σύμβολα», *Διεθνής Εφημερίς της Νομισματικής Αρχαιολογίας* III, (1900) σ. 319-343

Σβορώνος 1900β: Σβορώνος Ι. «Τα πήλινα εισιτήρια του θεάτρου της Μαντινείας» *Διεθνής Εφημερίς της Νομισματικής Αρχαιολογίας* III, (1900) σ. 197-228

Σβορώνος 1905: Σβορώνος Ι., «Αρχαία πήλινα σύμβολα και εκμαγεία νομισμάτων και δακτυλιολίθων, *Διεθνής Εφημερίς της Νομισματικής Αρχαιολογίας*, X (1905), σ. 323-338.

Σταμπολίδης 1992: Σταμπολίδης, Ν.Κ., *Ο Ερωτικός Κύκλος Α΄, Les sceaux de Délos* 2, Παρίσι, 1992.

Τζιγκουνάκη 2006: Τζιγκουνάκη Α. «Στοιχεία και επισημάνσεις για την οργάνωση του Διοικητικού Συστήματος κατά την Παλαιοανακτορική Περίοδο» στα *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου*, τ. Α3 (Ελούντα 2001) Ηράκλειο 201-218.

Τουρναβίτου 1996: «Ιδιωτικός βίος και κρατικός τομέας στο τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στις Μυκήνες. Η άποψη της αρχιτεκτονικής» *Αριάδνη* 8, 31-64

Τσαγκαράκη 2006: Τσαγκαράκη Ε., *Σφραγίσματα με παραστάσεις ανθρωπίνων μορφών: Συμβολή στη μελέτη του διοικητικού συστήματος της νεοανακτορικής Κρήτης*. Κρητική Εστία 11 (2005-6)

Φλούδα 2006: Φλούδα Γεωργία, Η διαχείριση της συλλογής και της αποθήκευσης των αγαθών στις μυκηναϊκές ανακτορικές επικράτειες της νότιας και ηπειρωτικής Ελλάδας <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/21402#page/1/mode/2up>

Χατζηδάκης 1912: Χατζηδάκης Ι. «Τύλισος Μινωική» *ΑΕ* 1912, σ.197-233.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Akkermans & Verhoeven 1995: Akkermans P.M.M.G & Verhoeven M., “An Image of Complexity: The Burnt Village at Late Neolithic Sabi Abyad, Syria” *AJA* 99, σ. 5-32.

Al-As’ad κ.α. 2005: Al-As’AdK. Briquel-Chatonnet Fr. Yon J.B., “The Sacred Banquets at Palmyra and the Function of the tesserae: Reflections on the tokens found in the Arṣu Temple”. Στο: Cussini E. (επιμ). *A Journey to Palmyra. Collected Essays to Remember Delbert R. Hillers*. Culture & History of the Ancient Near East. 22. Brill. Leiden – Boston 2005, σ. 1-10.

Albertini et al. 2014: Albertini N., Jasink, Montecchi B., Digital acquisition and modeling of the Minoan seals and sealings kept in two Italian Museums” Proceedings of the 18th International Conference on Cultural Heritage and New Technologies 2013 (*CHNT* 18, 2013) Βιέννη 2014.http://www.chnt.at/wp-content/uploads/Albertini_et_al_2014.pdf τελευταία ενημέρωση 24/3/2019.

Anastasiadou 2016: Anastasiadiadou M., “Drawing the Lines: Seals, Script, and Regionalism in Protopalatial Crete” *AJA* 120.2 (2016), σ. 159-193.

Anastasiadou 2018a: Anastasiadiadou M., An Aegean seal in Greek hands? Thoughts on the perception of Aegean seals in the Iron Age. στο: Marta Almeri et al: *Seals and Sealings in the Ancient world: case Studies from the Near East, Egypt, the Aegean, and South Asia* Cambridge; New York, N.Y. Cambridge University Press, 2018. σ. 355-367.

Anastasiadou 2018b: Anastasiadou M., The Seals, “Sealing” and some Enigmatic Clay Objects. In Excavations at Sissi IV. Preliminary Report on the 2015-2017 Campaigns, *Aegis*, 317-329.

Anderson 2009: Anderson E.S.K. *With Distance made Near: The Changing Position of Identity in Early-Middle Minoan Crete as reflected in Seals*, (διδαστορική διατριβή) Yale University 2009.

Andreadaki – Vlasaki 2002: Andreadaki – Vlasaki M. “Are we Approaching the Minoan Palace of Khania?” στο J. Driessen, R. Laffineur & I. Schoep (επιμ.) *Monuments of Minos: Rethinking the Minoan Palaces*, σ. 157-166.

Angelopoulou 2006: Angelopoulou A., «The Lead Seal and the clay Sealings” στο L. Marangou, C. Renfrew, Chr. Doumas, G. Gavalas, Μαρκιανή Αμοργού. An Early Bronze Age Fortified Settlement. Overview of the 1985-1991 Investigations. *BSA Suppl.* vol. 40, 2006, σ. 221-222.

Aravantinos 1990: Aravantinos V., “The Mycenaean inscribed sealings from Thebes” στο T.G Palaima, *Aegean Seals, Sealings and Administration*, Proceedings of

the NEH-Dickson Conference of the Program in Aegean Scripts and Prehistory of the Department of Classics, University of Texas at Austin, 11-13 Ιανουαρίου 1989. *Aegeum* 5, Λιέγη 1990, 149-165.

Aravantinos 1984: Aravantinos V., “The Use of sealings in the Administration of Mycenaean Palaces” στο Palaima Th. & Shermundine C., *Pylos comes alive. Industry + administration in a Mycenaean Palace*, N. York 1984, σ. 41-48.

Aravantinos 1987: Aravantinos V.L., “Mycenaean Sealings from Thebes”, στο P. Iliovski and Ljiliana Crepajac (ed), *Tractata Mycenaea*, σ. 13-27.

Aravantinos 1990: Aravantinos V., “The Mycenaean inscribed sealings from Thebes” στο T.G Palaima, *Aegean Seals, Sealings and Administration*, Proceedings of the NEH-Dickson Conference of the Program in Aegean Scripts and Prehistory of the Department of Classics, University of Texas at Austin, 11-13 Ιανουαρίου 1989. *Aegeum* 5, Λιέγη 1990, 149-165

Aravantinos 2001: Aravantinos V., *Contenu, context et fonction du “trésor” du palais Mycénien de Thèbes (Béotie): une approche économique et administrative*. *Ktèma* 26, 2001, 87-99.

Aravantinos et al. 2001: V.L. Aravantinos – L. Godart – A. Sacconi, *Thèbes, Fouilles de la Cadmée I. Les tablettes en Linéaire B de la Odos Pelopidou*. Édition et commentaire, Pisa-Roma: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali.

Aravantinos et al. 2002: Aravantinos, Godart & Sacconi 2002 *Thèbes, Fouilles de la Cadmée III. Corpus des documents d’ archives en Linéaire B de Thèbes (1-433)* Pisa-Roma: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali.

Aravantinos 2005: Aravantinos V., “ To Have and to Hoard: A Gold Disc from the Palace of Thebes” στο Dakouri – Hild & Sherratt (επιμ.) *AUTOCHTHON*. Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the occasion of his retirement. Institute of Classical Studies, University of London 9 November 2005. Oxford: BAR International Series 1432, σ. 252-258.

Aravantinos et al. 2006 a: V.L. Aravantinos – L. Godart – A. Sacconi, *Commentaires aux nouveaux textes insérés dans le corpus de Thèbes*. Στο Deger-Jalkotzy – Panagl (επιμ.), *Die neuen Linear B-Texte aus Theben. Ihr Aufschlusswert für die mykenische Sprache und Kultur*, Akten des Internationalen Forschungskolloquiums an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 5-6 Dezember 2002, 2006, 1-9. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 338, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 23, *Mykenische Studien* 19 (Wien 2006), σ. 1-9

Aravantinos et al. 2006b: V.L. Aravantinos – L. Godart – A. Sacconi, *La chronologie du linéaire B* στο Andrikou E., Aravantinos V., Godart L., Sacconi A. Vroom J., *Thèbes*.

Fouilles de la Cadmée II 2. Les tablettes en linéaire B de la OdosPelopidou. Le contexte archéologique. La céramique de la OdosPelopidou et la chronologie du linéaire B Pisa, 2006, σ. 235-257.

Aruz 1994: Aruz J. Seal Imagery and Sealing Practices in the Early Aegean World, στο Ferioli & Fiandra (ed) *Archives before Writing* 1994, σ. 211-229.

Aubin 2003: Aubin G. "Les moules monétaires en terre cuite du IIIe siècle: chronologie et géographie" *Revue Numismatique* 2003, vol. 6, σ. 125-162.

Auda & Boussac 1996: Auda Y -Boussac M.F. Étude statistique d' un dépôt d' archives à Délos", στο M-F. Boussac & A. Invernizzi, *Archives et Sceaux du monde hellénistique* Torino 13-16 Ιαν. 1993. *BCH Suppl.* 29, DeBoccard, Paris 1996. σ. 511-523.

Bendall 2003: Bendall L.M. "A Reconsideration of the Northeastern Building at Pylos. Evidence for a Mycenaean Redistributive Center" *AJA* 107, σ. 181-231.

Branigan 1989: Branigan K., Minoan Foreign Relations in Transition, στο R. Laffineur (επιμ.), *Transition. Le monde égéen du Bronze Moyen au Bronze Récent. Actes de la deuxième Rencontre égéenne internationale de l' Université de Liège*, 18-20. Avril 1988, *Aegaeum* 4, 1989, 65-71, 65 για τα μινωικά ευρήματα.

Berlin & Herbert 2012: Berlin A & Herbert Sh. "The Story of a Site and a Project: Excavating Tel Kedesh" *Archaeology Archive*. A publication of the Archaeological Institute of America, V. 65, Nr. 3 (May/June 2012)

Betts 1967: Betts J. H., "New light on Minoan bureaucracy. A re-examination of some Cretan sealings", *Kadmos* 6 (1967), 15-40.

Bonner 1908: Bonner, R., "Use and Effect of Attic Seals", *Cl. Phil*, III, 1908, p.p. 399-407.

Boulotis 1998, σ. 408,410. στο Rougemont & Olivier 1998

Blegen & Rawson 1966: Blegen K. W. & Rawson M. The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia I. The Buildings and their Contents (Princeton 1966).

Boardman 1997: J. Boardman, Greek Seals, στο : Collon 1997, 74-83.

Boardman 2001: Boardman J. *Greek Gems and Finger Rings*. London 2001. ([https:// archive.archaeology.org/1205/](https://archive.archaeology.org/1205/))

Betts 1997: J. Betts, Minoan and Mycenaean Seals, στο : Collon 1997, 54-73.

Boegehold 1960: A. Boegehold, *ἈAristotle's Athenaion Politeia*, 65.2: The 'Official Token', *Hesperia* 29, 1960, 393-402.

Boegehold 1995: A. Boegehold et al., *The Lawcourts at Athens: sites, buildings, equipment, procedure and testimonia. Agora 28* (Princeton 1995).

Boussac 1982: Boussac M.-F. , À propos de quelques sceaux déliens , *BCH* 106 (1982), σ. 427-446.

Boussac 1988: Boussac M.- Fr. "Sceaux Déliens" *Revue Archéologique* 1988 (2), σ. 307-340.

Boussac 1989: Boussac M. -Fr. "Cachets de la Collection Benaki" *BCH* 113 (1989) σ. 325-334.

Boussac 1992: Boussac M.F., *Sceaux Publicx, Apollon, Hélios, Artémis, Hékate; Les Sceaux de Délos 1* 1992.

Boussac 1993: Boussac M.F. "Archives personnelles à Délos" *CRAI* 1993 , σ 677-693.

Bonner 1908: Bonner, R., "Use and Effect of Attic Seals", *Cl. Phil*, III, 1908, p.p. 399-407.

Brun-Siard 2010: Brun-Siard H. " Les sceaux du Sarapieion C de Délos" *BCH* 134 (2010), σ. 195-221.

Cadogan 1992:"Myrtos – Pyrgos" στο Myers J.W.,Myers E.E., Cadogan G., *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, London Thames and Hudson, 1992, σ. 202-209.

Cadogan 1997: Cadogan G., "The Role of the Pyrgos Country House in Minoan Society" στο R. Hägg (επιμ.) *The Function of the "Minoan Villa"* Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens 6-8 June 1992, Stockholm 1997, σ. 99-103.

Catling 2009: Calting H.W. *Sparta: Menelaion I. The Bronze Age* (2 vols) BSA Supplementary volume no 45. London British School at Athens , 2009

Crowford 2002:Crowford M., "Tribus, Tessères et regions"*CRAI* 2002, σ. 1125-1136.

Collon 1996: Collon D., A Hoard of Sealings from Ur. στο M.-F. Boussac & A. Invernizzi (επιμ.), *Archives et Sceaux du monde hellénistique* Torino 13-16, Ιαν. 1993. *BCH Suppl.* 29, DeBoccard , Paris 1996, σ. 66- 84.

Collon 1997: Collon D., (επιμ.), *7000 Years of Seals*, London 1997.

Cunningham 2001: Cunningham T. "Variation on a Theme: Divergence in Settlement Patterns and Spatial Organisation in the Far East of Crete during the Proto – and Neopalatial Periods" στο Branigan K. (επιμ.) *Urbanism in the Aegean Bronze Age*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology, 2001, σ. 72-86.

Dakouri-Hild 2005: Dakouri – Hild N., "Breaking the Mould? Production and Economy in the Theban State" στο N. Dakouri – Hild & S. Sherratt (επιμ.), *AUTOCHTHON*. Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the occasion of his retirement, Institute of Classical Studies, University of London 9 November 2005. Oxford. BAR International Series 1432, σ. 81-122.

Dawkins 1909/1910: Dawkins, R.M. *BSA* 16 (1909/10), σ. 4-11.

De Simone 2010: De Simone R., "Le cretule del "tempio C": motivi iconografici greci nella Selinunte punica" *Bolletino di Archeologia on line I* 2010/Volume special A / A5/ 3, σ. 23-33.

Driessen 1990: Driessen J. An Early Destruction in the Mycenaean Palace at Knossos. Katholieke Universiteit Leuven *Acta Archaeologica Lovaniensia* 2, Leuven 1990.

Driessen 1997: Driessen, J. Le Palais de Cnossos au MR II-III: combien de destructions? στο Jan Driessen, and Alexandre Farnoux (επιμ.). *La Crète mycénienne: Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École française d'Athènes* (26-28 Mars 1991). BCH Supplément 30. Athènes: École française d'Athènes; Paris: DeBoccard Édition-Diffusion. p. 113-134.

Day, Coulson, Gesell 1986: L.P. Day-W.D.E Coulson – G.C. Gesell, "Kavousi, 1983-1984: The Settlement at Vronda", *Hesperia* 55 (1986) σ. 355-387.

Day & Wilson 1999: Day P.M. & D.E. Wilson, "EM IIB ware groups at Knossos: the 1907-1908 South Front tests" *BSA* 94, 1-62.

Day & Wilson 2002: "Landscapes of memory, craft and power in Prepalatial and Protopalatial Knossos" στο Y. Hamilakis (επιμ.) *Labyrinth Revisited: Rethinking "Minoan" Archaeology*, 143-66. Oxford: Oxbow Books.

MacDonald 2002: MacDonald C.F., "The Neopalatial Palaces of Knossos" στο *Monuments of Minos, Aegaeum* 23, σ. 35-54.

Doumas 2000: Doumas, C., "Seal Impressions from Akrotiri, Thera: A Preliminary Report" στο *Minoish-mykenische Glyptik: Stil, Ikonographie, Function, V. internationales Siegel-Symposium, Marburg 23-25 September 1999, CMS Beiheft* 6, 57-65.

Délos 1996: *Délos, Île sacrée et ville cosmopolite* . Patrimoine de la Méditerranée CNRS Editions sous la coordination de Ph. Bruneau, M. Brunet, A. Farnoux, J. Ch Moretti École Française d' Athènes. Paris 1996.

Délos 2010 : Ph. Bruneau&J. Ducat, *Οδηγός της Δήλου. Αρχαιολογικοί χώροι και Μνημεία 1*, École Française d' Athènes. ed. DeBoccard, Paris 2010.

Demakopoulou et al. 1994: Demakopoulou, K., Divari-Valakou, N. & Walberg G., "Excavations and restoration work in Midea 1990-1992" *Opuscula Atheniensi* XX 2, σ. 19-41.

Demakopoulou et al. 1997-98: Demakopoulou, K., Divari-Valakou N. , Astrom P. & Walberg G., "Excavations in Midea 1994" *Opuscula Atheniensi* 22-23, σ. 57-90.

Mc Dowell 1935: R., H., "Stamped and Inscribed Objects from Seleucia on the Tigris". University of Michigan Studies, Humanistic Series, XXXVI, 1935. (Book Review: *AJA* XLII, 1938, p. 616)

Dussaud 1941: Dussaud, "Inscriptions grecques de l' Agora de Palmyre. *Syria*, 1941, σ. 223 κ.ε.

Driessen 1990: Driessen J. An Early Destruction in the Mycenaean Palace at Knossos. Katholieke Universiteit Leuven, *Acta Archaeologica Lovaniensi* 2, Leuven 1990.

Driessen 1995: Driessen J., "Some Observations on the Modification of the Access Systems of Minoan Palaces, " *Aegean Archaeology* 2 (1995), σ. 67-85.

Driessen 1997: Driessen J., Le Palais de Cnossos au MR II-III: Combien de destructions? ., La Crète Mycénienne, Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l' École française d' Athènes, *BCH Suppl.* 30, Paris 1997, σ. 113-134.

Driessen 1999: Driessen J., "The Northern Entrance Passage at Knossos. Some Preliminary Observations on its Potential Role as "Central Archives" στο S. Deger-Jalkotzy, S. Hiller & O. Panagl (επιμ.), *Florent Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5. Mai 1995*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, SBWien 274. Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 18 (Βιέννη 1999), σ. 205-226.

Driessen 2000: Driessen J., The Scribes of the Room of the Chariot Tablets at Knossos, *MINOS Suppl.* 15, Salamanga, 2000.

Driessen & Farnoux 1994: Driessen J. & Farnoux, " Mycenaens at Malia?" *Aegean Archaeology* 1 (1994), σ. 54-64.

Driessen & MacDonald 1997: Driessen J. & MacDonald C.F., *The Troubled Island: Minonan Crete before and after the Santorini Eruption*, Aegaeum 17. Liège and Austin.

Evans 1900-1901: Evans A. J., "The Palace of Knossos. Provisional Report of the Excavation for the year 1901", *BSA* 7, 1900-1901

Evans 1900-1901: Evans A. J., "The Palace of Knossos" *BSA* 9, 1902/3, σ. 1-153.

Evans SM I: Evans A.J., *Scripta Minoa: the written documents of Minoan Crete, with special reference to the archives of Knossos*. Oxford: Clarendon Press, 1909-52.

Evans PM I: Evans A.J., *The Palace of Minos: A comparative account of the successive stages of the Early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos*, London, Macmillan, 1921.

Evely et al. 1994: D. Evely, H. Hughes-Brock & N. Momigliano (επιμ.), *Knossos before the Palaces: An Overview of the Early Bronze Age (EM I- EM III) in Knossos: A Labyrinth of History. Papers Presented in Honour of Sinclair Hood*. The British School at Athens, 1994.

Felsch 1990: R. C. S. Felsch, Further stamped roof tiles from Central Greece, Attica and the Peloponnese, *Hesperia* 59.1, 1990, 301-323.

Feroli & Fiandra 1983: Feroli P., Fiandra E. "Clay-sealings from Arslantepe VI A: administration and bureaucracy", *Origini* 12, 455-509.

Feroli & Fiandra 1994: Feroli P. & Fiandra E.: *Archive Techniques and Methods at Arslantepe*. Στο P. Feroli P., E. Fiandra, G.G. Fissore, M. Frangipane (επιμ.), *Archives before Writing*, Ρώμη – Τορίνο CITRAAS I, 1994, σ. 149-161

Fiandra 1968: Fiandra, E., "A che cosa servivano le cretule di Festòs", *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 1, 383-95. 1968.

Fiandra 1975 b: Fiandra E., "Ancora a proposito delle cretule di Festòs": Connessione tra I sistemi amministrativi centralizzati e l' uso delle cretule nell' età del Bronzo", *Bolletino d' Arte*, 1-25.

Fiandra 2006: Fiandra E., "The chronology of the clay sealings at Féstos" *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001, Ηράκλειο 2006, σ. 81-96.

Firth 1996/97: Firth R.J., *The Find Places of the Tablets from the Palace of Knossos*, *Minos* 31/32, (1996/1997), σ. 7-122.

Firth 2000/2001: Firth R.J., *A Review of the Find-Places of the Linear B Tablets from the Palace of Knossos*, *Minos* 35/36 (2002/2003), 63-290.

Flouda 2000: “Inscribed Pylian Nodules. Their Use in the Administration of the Storerooms of the Pylian Palace” *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (SMEA)* 42/2, 213-245.

Flouda 2010: Flouda G. “Agency Matters: Seal-users in Pylian Administration” *Oxford Journal of Archaeology* 29, 2010, σ. 57-88

Fotou 1993: Fotou V. New light on Gournia. Unknown Documents of the Excavation at Gournia and other Sites on the Isthmus of Ierapetra by Harriet Ann Boyd, *Aegaeum* 9, Liège, Université de Liège.

Fotou 1997: Fotou V. “Éléments d’analyse architectural et la question des fonctions de trios bâtiments – “Villas”: La Royal Villa, Le “Mégaron” de Nirou et le “Mégaron” de Sklavokambos”, στο *Function Villa*, 33-50.

Flouda 2000: “Inscribed Pylian Nodules. Their Use in the Administration of the Storerooms of the Pylian Palace” *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (SMEA)* 42/2, 213-245.

Flouda 2010: Flouda G. “Agency Matters: Seal-users in Pylian Administration” *Oxford Journal of Archaeology* 29, 2010, σ. 57-88.

Foster 2000: Foster Ann L., “Administrative functions of Seals on Sealings at Phaistos: A comparative view from Egypt” στο *Minoisch – Mykenische Glyptik. Stil, Ikonographie, Funktion, CMS Beiheft 6 Berlin*, 2000, σ.79-94

Foster 2006: Foster Ann L. “A Study of the Herakleion Museum sealing Group 695 from Protopalatial Phaistos” Πεπραγμένα Θ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου τομ. Α1, Ηράκλειο 2006, σ. 97-104

Frankfort 1939: Frankfort, *Cylinder Seals*, 1939

Frödin & Persson 1938: Frödin O. & Persson A.W., *Asine I. Results of the Swedish Excavations, 1922-1930*, Stockholm.

French 1962: French E. “New Work on the House of the Oil Merchant and the House of the Sphinxes” στο Chadwick (επιμ.), *The Mycenae Tablets III*. Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Volume 52, Part 7, Philadelphia: American Philosophical Society, 1962, σ. 30-34.

French 1965: French E., “Late Helladic IIIA 2 Pottery from Mycenae”, *BSA* 60, σ. 159-202.

French 1967: French E. “Pottery from Late Helladic IIIB1 Destruction Contexts at Mycenae” *BSA* 62, σ. 149-193.

French 2002, French E. *Mycenae, Agamemnon's capital. The site in its settings.* Tempus.

Garlan 2000: Garlan Y., *Amphores et timbres amphoriques grecs, entre érudition et idéologie.* Mémoires de l' Académie des inscriptions et belles – lettres XXI, De Boccard, Paris 2000.

Gill 1965: Gill, M.A.V., “The Cnossos sealings: provenance and identification”, *BSA* 60 (1965), σ. 58-98.

Gilles Touchais, Chronique des fouilles en 1986. *BCH*111, 1987, 575.

Godart et al. 2000.: Godart, L., Kanta A., & Tzigounaki A. “Les scellés de Monastiraki” στο *Minoisch – Mykenische Glyptik. Stil, Ikonographie, Funktion*, CMS Beiheft 6 Berlin, 2000, σ.95-96.

Godart & Tzedakis 1992: Godart L. & Tzedakis I., *Témoignages archéologiques et épigraphiques en Crète occidentale du Néolithique au Minoen Récent IIIB* (Incunabula Graeca XCIII), Rome, 1992.

Hägg&Konsola 1986: R. Hägg & D. Konsola (επιμ.) *Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of a Seminar Held at the Swedish Institute in Athens, June 8, 1985.* SIMA LXXVI. Paul ÅströmsFörlag, Göteborg 1986, σ. 98 κε.

Hall 1912: Hall E. *Excavations in Eastern Crete, Sphoungaras* (University of Pennsylvania, The Museum, Anthropological Publications, III, no 2) Philadelphia 1912, σ. 68 κ.ε.

Hallager1990.: Hallager E., *Roundels among Sealings in Minoan Administration: A comprehensive Analysis of Function*, στο Palaima T.G. (επιμ.) *Aegean Seals, Sealings and Administration.* Proceedings of the NEH-Dickson Conference of the Program in Aegean Scripts and Prehistory of the Department of Classics, University of Texas at Austin, January 11-13, 1989, *Aegaeum* 5 (1990), σ. 121-141

Hallager 1995: Hallager, E., *Identical Seals on Roundels and other Document*, CMS Beiheft 5, IV Symposium international 10-12 Septembre 1992, Clermont-Ferrard, Berlin 1995, σ. 87-104.

Hallager 1996 I και II: Hallager E., *The Minoan Roundel and other Sealed Documents in the Neopalatial Linear A Administration I -II*, *Aegaeum* 14, τ. I-II (1996).

Hallager 1997: Hallager E. *Architecture of the LM II/III Settelemet in Khania.* στο Darque & Driessen (επιμ.) *La Cr ète myc énienne.* Actes de la Table ronde international organisée par l École française D' Athènes (26-28 Mars 1991 . 1997 σ. 175-185.

Hallager 1999: Hallager E., :Nomenclature of Administrative Linear A Documents” στο S. Deger-Jalkotzy, St. Hiller. O Panagl (επιμ.) *Florent Studia Mycenaea*. Akten des X Internationalen Mykenologischen Colloquiums im Salzburg, 1-5-Mai, 1995, Band I. Wien, 277-288.

Hallager & Hallager 1999: Hallager E & Hallager B, “Nodules and LM IIIB Kydonian Pottery from the Little Palace at Knossos” στο Betancourt Ph.P. Betancourt – V. Karageorghis – R. Laffineur – W.D. Niemeir (επιμ.) *Meletemata*. Studies in Aegean Archaeology, Presented to Malkolm H. Wiener as he Enters his 65th Year, Aegaeum 20 (Lüttlich 1999).

Hallager 2000a: Hallager, E “New Evidence for Seal Use in the Pre-palatial and Protopalatial Periods”, στο Minoish-mykenische Glyptik: Stil, Ikonographie, Function, V. Internationales Siegel-Symposium, Marburg 23-25 September 1999, 2000, *CMS Beiheft* 6, 97-105.

Hallager 2000b: Hallager, E., “The Hanging Nodules and their Inscriptions”, στο M. Perna (επιμ.) Administrative Documents in the Aegean and their Near Eastern Counterparts. Proceedings of the International Colloquium, Naples, 29 February – 2 March 1996, Turin, σ. 251-260.

Hallager 2005a: Hallager, E., The Uniformity in Seal Use and Sealing Practice during the LH/LMIII Period, στο D’Agata, A.L. & Moody J., *Ariadne’s Threads: Connections between Crete and the Greek Mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM IIIC)*. Proceedings of the International Workshop Held at Athens, Scuola Archeologica, 2005, σ. 243-265.

Hallager 2005b: Hallager, E., Fold-Over Nodules, στο M. Perna (επιμ.), *Studia in onore di Enrica Fiadra. Contributi di archeologia egea e vicinorientale, Studi Egei e Vicinorientale 1* (Paris 2005), 105-112.

Hallager 2010: Development of Sealing Practices in the Neopalatial Period, στο W. Müller (επιμ.), *Die Bedeutung der minoischen und mykenischen Glyptik*, *CMS Beiheft*. 8 (Berlin 2010), 205-212.

Hallager 2015: Hallager E. “Mycenaean Administrative Sealing Practice. A World of its Own?” J. Weihlartner & Fl. Ruppenstein (επιμ.), *Tradition and Innovation in the Mycenaean Palatial Policies, Mykenische Studien*, Vol. 34, σ. 141-153.

Hallager 2016: Sealed Documents and Sealings from the Greek Swedish Excavations. στο Hallager & Hallager (επιμ) 2016 σ. 383-392.

Hallager 2016: Hallager E. & Hallager B., (επιμ.), Late Minoan settlements in Crete. The Gree-Swedish Excavations at Agia Aikaterini Square Katelli, Khania 1970-1987,

2001, 2005 and 2008. Vol. V: the Late Minoan III A:1 and II Settlements. Vol.V:1 Text
Vol. V:2: Plates (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Athen 40 , 47:5:1-2) σ. 205-
212.

Hallager & Hallager 2016: Hallager E & Hallager B.P. (επιμ.) The Greek-Swedish
Excavations at Agia Aikaterini Square Kastelli, Khania 1970-1987, 2001, 2005 and
2008. Vol. V: the Late Minoan IIIA: 1 and II Settlements. Vol. V:1 (κείμενο) και 2
(πίνακες), σσ. 498 + 218 εικ. Στοκχόλμη, Σουηδικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα 2016.

Hallager & Vlasaki 1992: Hallager E. & Vlasaki M., “New Linear B Tablets from
Khania”, *Kadmos* 31 (1992), σ. 61-87.

Heath 1958: Heath M.C., *Hesperia* 27, 1958, σ. 81-121.

Heath 1958: Heath M.C., “ Early Helladic clay sealings from the House of the Tiles at
Lerna”, *Hesperia* 27, 1958, σ. 81-121, πιν. 19-29.

Heath -Wiencke 1969: Heath - Wiencke M.H., “ Further Seals and Sealings from
Lerna” *Hesperia* 38 (1969), σ. 500-521.

Heath- Wiencke 1970: Wiencke M.H., “Banded pithoi of Lerna III”, *Hesperia* 39
(1970), s. 94-110.

Heath- Wiencke 1975: Wiencke M.H., “Lerna” στο I. Pini (ed) *Kleinere Griechische
Sammlungen*, CMS V 1,1975, σ. 28-32

Heath-Wiencke 2000: Wiencke M.H., *Lerna. A preclassical Site in the Argolid. The
Architecture, Stratification and Pottery of Lerna III*, τομ. IV, The American School of
Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey, 2000

Herbert 2003: Herbert S. H., “The Hellenistic Archives from Tel Kedesh (Israel) and
Seleucia-on-the-Tigris (Iraq)”, *BMusMich* 15, The University of Michigan Museums
and Archaeology, τομ. 15 (2003/2004). Σ. 65-86.

Herbert 2013: Herbert S.H. Bullae, στο W. Aylward (επιμ.) *Excavations at Zeugma:
Conducted by Oxford Archaeology 2^{ος} τόμος* (Los Altos, CA 2013), 210-217.

Hitchcock 2000: Hitchcock L., *Minoan Architecture: A Contextual Analysis*, *SIMA*,
Pocket-book 155, Jonsered, Paul Åströms Förlag.

Hofstra 2000: Hofstra s., *Small Things Considered: The finds of LH III B Pylos in
Context unpublished PhD diss.* Austin Texas

Hood 1960: Hood S., “Arcaeology in Greece, 1959”. *Arcaeological Reports* 6 (1959-
1960), σ. 3-26.

Hood & Kenna 1973: Hood S., & Kenna V.E.G., An Early Minoan III sealing from Knossos. In *Antichità Cretesi: studi in onore di Doro Levi I*, G. Rizza (επιμ.) 103-106, Università di Catania, Istituto di arceologia.

Hue & Pelon 1992: M.Hue & O. Pelon, La sale a piliers du palais de Malia, *BCH* 116 (1992), σ. 1-36.

Hazzidakis 1934: Hazzidakis, J., Les Villas minoennes de Tylissos, *Études Crétoises*, III (1934).

Invernizzi 2003: Invernizzi A. "They Did Not Write on Clay: Non-Cuneiform Documents and Archives in Seleucid Mesopotamia" στο M. Brosius (επιμ.) *Ancient Archives and Archival Traditions: Concepts of Record-Keeping in the Ancient World*, Oxford University Press, Oxford 2003, σ. 302-322.

Invernizzi 2004: Invernizzi A.(επιμ.), Seleucia al Tigri: Le impronte di sigillo dagli archivi. 3 τ. 2004.

Kanta 1999: Kanta A. Monastiraki and Phaistos. Elements of Protopalatial History, *Meletemata II*, *Aegaeum* 20, 1999, σ. 389-393, πιν. LXXXI-LXXXIV.

Kanta & Tzigounaki 2000: Kanta, Athanasia and Anastasia Tzigounaki, "The Protopalatial Multiple Sealing System: New Evidence from Monastiraki". Στο M. Perna (ed), *Administrative Documents in the Aegean and Their Near Eastern Counterparts: Proceedings of the International Colloquium, Naples, 29 Φεβρουαρίου - 2 Μαρτίου, 1996*, 193-210, 2000.

Karnava 2000: Karnava A. *The Cretan Hieroglyphic script of the second millennium BC: description, analysis function and decipherment perspectives I-II*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

Karnava 2008: Karnava A., Written and stamped records in the Late Bronze Age Cyclades: the sea journeys of an administration, στο N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas & C. Renfrew (επιμ.), *Horizon. A colloquium on the prehistory of the Cyclades*, McDonald Institute Monographs-Stavros Niarchos Foundation (2008), 377-86.

Karnava 2019: Karnava A., Seals, sealings and seal impressions from Akrotiri in Thera, *CMS Beiheft 10*, Heidelberg. Propylaeum, 2019.

Kenna CS: Kenna V.E.G., *Cretan Seals with a Catalogue of the Minoan Gems in the Ashmolean Museum*, Oxford 1960.

Khachatrian 1996: Khachatrian Z. "The Archives of Sealings found at Artashat (Artaxata)" στο M.-F. Boussac & A. Invernizzi, *Archives et Sceaux du Monde Hellénistique: Archivi e Sigilli nel Mondo Ellenistico*, Torino, Villa Gualino, 13-16 Gennaio 1993., *BCH Suppl.* 29, Athens: École Française d' Athènes, σ. 365-70.

Killen 1992, “Observation on the Thebes sealings” στο Olivier J.P. (ed) 1992, 365-380.

Kirsten 1942: Kirsten E. Die Grabung auf der Charakeshöhe bei Monastiraki (I), στο F. Matz, Forschungen auf Kreta, Βερολίνο, 1942, σ. 27-61 PG 230 FOR, σφραγίσματασ. 51-52/ σ. 60

Klose 1984: Klose D. O.A., “Nikopolis und Doliche. Neue Tonsiegel aus dem αρχαιον des syrischen Nikopolis”, *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 34 (1984), 1985., 63-76.

Knappett 1999: Knappett, C., “Assessing a polity in protopalatial Crete: The Malia – Lasithi state” *AJA* 103, 615-639.

Kopaniass 2008: Kopaniass K., The Late Bronze Age near Eastern Cylinder Seals from Thebes (Greece) and their historical Implications, *A.M.* 123 (2008), σ. 39-96.

Kostoula 2000: Kostoula M., “Die frühelladischen Tonplomben mit Siegelabdrücken aus Petri bei Nemea” στο *Minoisch – Mykenische Glyptik. Stil, Ikonographie, Funktion*, CMS Beiheft 6 Berlin, 2000, σ.135-148.

Kostoula 2004: Kostoula M., “Die Ausgrabungen in der frühelladischen Siedlung von Petri bei Nemea” στο Alram – Stern E. (ed) 2004, Die Ägäische Frühzeit, 2 Serie Forschungsbericht 1975-2002, Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004, τμ.2, σ. 1135-1157. Πιν. 1-4.

Kroll & Mitchel 1980,:Kroll J.& Mitchel “Clay tokens stamped with the names of Athenian Military Commanders” *Hesperia* 1980, σ. 86-96. Πιν. 13,14.

Krzyzkowska 2001.: Krzyzkowska O., « Book review on CMS, Band II.6-CMS, Band II 7” *AJA* 105, σ. 118-120.

Krzyzkowska 2005.: Krzyzkowska O., *Aegean Seals, An Introduction* BICS Suppl. 85, London

Koumouzelis – Bouchard 1981: Koumouzelis – Bouchard, The EH II Site of Akovitika in Messenia” *AJA* 85 (1981), σ. 202-203.

Kyrieleis 1992: Kyrieleis H., “Ptolemäische Porträts auf siegelabdrücken aus Nea Paphos”, στο M.-F. Boussac & A. Invernizzi, *Archives et Sceaux du Monde Hellénistique: Archivi e Sigilli nel Mondo Ellenistico*, Torino, Villa Gualino, 13-16 Gennaio 1993., *BCH Suppl.* 29, Athènes: École Française d’ Athènes. σ. 315—320.

Lang 1959, The palace of Nestor Excavations of 1957. Part II, *AJA* 62, 181-191.

Lang & Crosby 1964: Lang M. & Crosby, M., *Weights, Measures and Tokens, The Athenian Agora, X*, 1964.

La Rosa 1997: V. La Rossa, La “Villa Royale” de Hagia Triada, στο Hägg (επιμ.) σ. 79-89.

Legrain 1951: Legrain L. Seal Cylinders, Ur Excavations X New York 1951.

Lesperance 2010: Lesperance P. *Symbols and Objects on the Sealings from Kedesh*. (διδακτορική διατριβή, University of Minnesota), 2010

Lupack 2008: Lupack S.M. , The Role of the Religious Sector in the Economy of Late Bronze Age Mycenaean Greece, *BAR Int. Series* 1858 (Oxford 2008).

Mc Dowell, 1935.

Makrypodis 2019 “Tokens inside and outside the excavation context. Seeking the Origin. Examples of clay tokens from the collections of the Athens Numismatic Museum” στο C. Rowan, M. Gkikaki & A. Crisa (επιμ.) *Tokens: Culture, Connections, Communities*, Διεθνές Συνέδριο University of Warwick, 8-10 Ιουνίου 2017 (υπό έκδοση).

Maddoli 1963-64: Maddoli G., “Le Cretule del Nomophylakion di Cirene”, *ASAtene* 41-42 (1963-64), 39-145.

Messina 2006: Vito Messina, Seleucia al Tigri: L; edificio degli archive lo scavo e le faci architettoniche. MOM – Bibliothèque de la Maison de l’ Orient et de la Méditerranée.

Mesnil du Buisson 1962: Mesnil du Buisson (Compte du) *Les tessères et les monnaies de Palmyre*. Παρίσι, 1962.

Millne 1906: Milne, J., G., “Clay Sealings from the Fayum”, *JHS* 26, 1906, p.p.32-45 nos 5,13,63,96.

Matsas 1991: Matsas D., “Samotrace and the northeastern Aegean: the Minoan connection”, *Studia Troica* I, 159-179.

Matsas 1995: Matsas D., “Minoan long-distance trade: a view from the Northern Aegean” στο R. Laffineur & W.-D. Niemeier (επιμ.). *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference / 5e Rencontre égéenne internationale*, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994, τ. 1, *Aegaeum* 11, Λιέγη, 235-246.

Melena 1972: Melena J.L. , On the Knossos Mc Tablets, *Minos* 13, 1972, 29-54.

Melena 1983: Melena J.L. ,Further Thoughts on Mycenaean ο-ρα, στο A. Heubeck& Γ. Neumann, Res Mycenaee. Akten des VII Internationalen Mykenologischen Colloquiums (Nürnberg 6-10 April 1981 (Göttingen 1983), σ. 258-286.

Militello 1992: Militello P. “Aspeti del funzionamento del sistema amministrativo ad Hagia Triada” στο MYKENAÏKA , σ. 411-414.

Monastiraki I: Athanasia Kanta and Massimiliano Marazzi, Monastiraki I, 2006.

Monastiraki IIA: Kanta Athanasia and Tzigounaki Anastasia, Monastiraki IIA, 2012.

Monastiraki III: Kanta Athanasia and Massimiliano Marazzi, Monastiraki III, 2013.

Montecchi 2015: Montecchi B. Further observations on shapes, inscriptions, and functions of Neopalatial nodules and noduli. σ. 53-69. *DO-SO-MO* 2015.

Müller 2002, Untersuchungen zur Typologie, Funktion und Verbreitung der Tonplomben von Knossos στο Gill, Müller and Pini (επιμ.), CMS II 8.σ. 1.

Müller 2005: Müller, W. Travelling Sealings – Evidence of Emporia? στο Laffineur R. & Greco E. *EMPORIA*, Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean, Proceedings of the 10th International Aegean Conference. Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004, σ. 785-789.

Müller 2006: Müller W., “How secure are Seal Impressions?”, Πεπραγμένα Θ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001, Ηράκλειο 2006, τ. Α3, σ. 231-242.

Müller et. al. 1998 : W. Müller – J.P. Olivier – I. Pini, Die Tonplomben aus Mykene, AA, 1998, 5-55.

Mylonas – Shear 1987: *The Panagia Houses at Mycenae*, University Museum Monograph 68, Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania.

Mytilineou & Hallager 2000: Mytilineou D., & Hallager E, “The “mystery” of Psathi. Some Early Minoan clay strips and a sealing”, PoDIA 2, 51-65.

Niemeier 1999: B & W-D. Niemeier, “ The Minoans of Miletus”, στο P. Betancourt et al. Meletemata II, Aegaeum 20, Λιέγη 1999, σ. 543-554, πιν. CXVII-CXX.

Nikolaidou 1999: Nikolaidou M., “A Symbolic Perspective on Protopalatial Ideologies and Administration: Formulaic Uses of Religious Imagery” στο Meletemata, vol II, Aegaeum 20, 555-560.

Nokolakopoulou 2003: Nikolakopoulou

Nicolaou 1971: Nicolaou K. “11.000 Seal Impressions in Cyprus” The Illustrated London News,

Nikolaou 1978: Nicolaou K. “Oriental Divinities Represented on the Clay Sealings of Paphos” στο M.B. de Boer & T.E. Edrige, *Hommages à Maarten J. Vermaseren: recueil d' études offert par les auteurs de la série Études preliminaries aux religions orientales dans l' Empire romain à Maarten J. Vermaseren à l' occasion de son soixantième anniversaire le 7 Avril 1978*, τόμος II, σ. 849-853, 1978, Leiden: Brill.

Nicolet 2006: Nicolet –Pierre H., “Les Talents d' Homère”, στο P. van Alfen (επιμ.) *Agoronomia*, Studies in Money and Exchange presented to John H. Kroll, The American Numismatic Society, New York, 2006, 1-20.

Palaima 1987: Palaima, Th. G., “Mycenaean Seals and Sealings in Their Economic and Administrative Contexts.” στο P. Iliovski and Ljiliana Crepajac (ed), *Tractata Mycenaea* 1987., σ. 249-266.

Palaima 1988 a: Palaima Th. G., *The Scribes of Pylos*. Incunabula Graeca vol. LXXXVII, Roma. Edizioni dell' Ateneo.

Palaima 1994: Palaima T.G. “Seal-Users and Script-Users / Nodules and Tablets at LM IB Agia Triada” στο Ferioli & Fiandra (ed), *Archives before Writing*, σ. 307-330.

Palaima 2000a: Palaima Th. G. The Transactional Vocabulary of Mycenaean Sealings and the Mycenaean Administrative Process, στο Perna (επιμ.) *Administrative Documents in the Aegean and their Near Eastern Counterparts*. Proceedings of the International Colloquium Naples, 29 Φεβρουαρίου 2 Μαρτίου 1996, (Ρώμη 2000) 261-273.

Palmer 1990: Palmer R. Response to V. Aravantinos, “The Mycenaean Inscribed Sealings from Thebes. Problems of Content and Function”, στο Palaima Th. G. (επιμ.) *Aegean Seals, Sealings and Administration*, Proceedings of the NEH-Dickson Conference of the Program in Aegean Scripts and Prehistory of the Department of Classics, University of Texas at Austin, January 11-13, 1989, *Aegaeum* 5, Λιέγη 1990 σ. 168-170.

Palmer 1994: Palmer R. *Wine in the Mycenaean Palace Economy* (AEGAEUM 10). 1994.

Palmer 1995: Palmer R., “Wine and Viticulture in the Linear A and B Texts of the Bronze Age Aegean” στο McGovern et al. 1995, *The Origins and Ancient History of Wine*, Amsterdam 1995), 269-285.

Panagiotaki 1993a: Panagiotaki M., “Sealings from the Olive Press Room, Knossos: New information from the unpublished notes of Sir Arthur Evans” *BSA* 88, 1993, 29-47.

Panagiotaki 1993b: Panagiotaki M., "The Temple Repositories of Knossos: New Information from the Unpublished Notes of Sir Arthur Evans", *BSA* 88, 49-91

Panagiotaki 1995: Panagiotaki M., "The Temple Repositories Sealings from the Palace of Knossos as Seen and Drawn by Sir Arthur Evans" στο *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τομ. Α2, Ρέθυμνο, 709-728.

Panagiotaki 1999: Panagiotaki M., *The Central Palace Sanctuary at Knossos*, *BSA Suppl.* 31, London

Panagiotopoulos 2014: Panagiotopoulos D., *Mykenische Siegelpraxis. Funktion, Kontext und administrative Verwendung mykenischer Tonplomben auf dem Griechischen Festland und Kreta*. Athenaia 5, Μόναχο 2014.

Pantos 1996: Pantos P. "Porträtsiegel in Kallipolis", στο *Archives et sceaux*, σ. 185-194.

Papadopoulos 1994: J. K. Papadopoulos, Early Iron Age potters' marks in the Aegean, *Hesperia* 63, 1994, 437-507.

Pelon 1983: Pelon O. "L' épée à l' acrobate et la chronologie maliote II", *BCH* 107, 1, 679-703.

Pelon *BCH* 119, 1995, 575

Peperaki 2004: Peperaki O. The House of the Tiles at Lerna: Dimensions of «Social Complexity» στο J.C. Barrett & P. Halstead, *The Emergence of Civilisation Revisited*, *Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 6, Oxbow Books, 2005, σ. 274., σ. 214-230.

Peperaki 2016: Peperaki O. "The Value of Sharing: Seal use, Food Politics, and the Negotiation of Labor in Early Bronze II Mainland Greece", *AJA*, vol. 120, no 1 (January 2016) σ. 3-25.

Perna 1994: Perna M., "The Roundels of Haghia Triada", *Kadmos* 33, 93-141.

Perna 1995: Perna M., "The Roundels of Phaistos", *Kadmos* 34, σ. 103-122

Perna 2001: Perna M. "Les documents scellés à l' époque minoenne", *ΚΤÈΜΑ* 26 (2001), 45-53.

Perna 2017: Perna M. Administrative Documents without writing: The case of sealings and flat-based nodules, στο A.M. Jasink. J. Weingarten & S. Ferrara (επιμ.) *Non-Scribal Communication Media in the Bronze Age Aegean and Surrounding Areas*. Firenze University Press, 2017, σ. 73-80.

Petrakis 2017: Petrakis V., “Reconstructing of the “Mycenaean literate administrations” στο Ph. M. Steele (επιμ.) *Understanding Relations between Scripts. The Aegean Writing Systems*, Oxford & Philadelphia 2017, 69-92.

Pini 1984: Pini I., “ Minoische und Helladische Tonsiegel” στο *Aux origins de l’ Helénisme. La Crète et la Grèce. Hommage à Henri van Effenterre* (1984) ,σ. 73-81.

Pini et al. 1990: Pini I., “The hieroglyphic deposit and the temple repositories at Knossos” στο Palaima T.G. (επιμ.) *Aegean Seals, Sealings and Administration*. Proceedings of the NEH-Dickson Conference of the Program in Aegean Scripts and Prehistory of the Department of Classics, University of Texas at Austin, January 11-13, 1989, *Aegaeum* 5 (1990), σ. 33-60.

Pini 1997(επιμ.): Müller W. J-P Olivier, I. Pini and A. Sakellariou, *Die Tonplomben aus dem Nestorpalast von Pylos*, Mainz 1997.

Pini 2005: Pini I., Seals as an indicate of trade? στο Laffineur R. & Greco E. *EMPORIA*, Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean, Proceedings of the 10th International Aegean Conference. Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004. *Λιέγη* 2005, σ. 778-783.

Pini 2016: Pini I., Seals and Sealings: A General Discussion of the finds, στο Hallager & Hallager 2016, 374-382.

Pitteros et. al. 1990: Piteros Chr., Olivier J.P., & Melena J. L., “Les inscriptions en Linéaire B des nodules de Thèbes (1982): La fouille, les documents, les possibilités d’ interpretation, *BCH* 114, 1990, σ. 103-184.

Plantzos 1999: Plantzos D. *Hellenistic engraved Gems*, Clarendon Press, Oxford 1999.

Plantzos 2018: Plantzos D. “For good ye are and bad, and like to coins”: Why Bother with Seal-impressions στο P. Iossif , Fr. De Calatay, R. Veymiers (επιμ.) *ΤΥΠΟΙ* Greek and Roman Coins Seen Throught their Images. Noble Issues, *Humble* Users? *Λιέγη*, 2018 σ. 481-490.

Pluta 2011: Pluta K. M. *„Aegean Bronze Age Literacy and Its Consequences*. PhD Dissertation. University of Texas at Austin, 2011.

Popham 1997: Popham M. R., “The final Destruction of the Palace at Knossos: Seals, sealings and pottery: A Reconsideration.” *La Crète Mycénienne, Actes de la TableRonde Internationale organisée par l’ École française d’ Athènes*, *BCH Suppl.* 30, Paris 1997, σ. 375-385.

Popham & Gill 1995: Popham M.R. & Gill M.A.V., *The Latest Sealings from the Palace and Houses at Knossos*, BSA Studies

Poursat 1989: Poursat J.C., *Fonction et usage des sceaux en Crète à l' époque des premiers palais: Quelques remarques*, CMS Beiheft 3, *Fragen und Probleme der Bronzezeitlichen Ägäischen Glyptik*, Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium 5-7. September 1985, Berlin 1989, σ. 219-224.

Posner 1972: Posner E., *Archives in the Ancient World*, 1972.

Poursat 1980: Poursat J.Cl. "Sceaux et empreintes de sceaux" in Detournay B., Poursat, J. Cl., *Vandelabeele*, Mallia: *Le Quartier Mu II* (1980) 198-199. Σ. 157-234

Poursat 1987: "Town and palace at Malia in the Protopalatial period" στο R. Hägg & N. Marinatos (επιμ.), *The function of the Minoan Palaces*, ActaAth-4 ,XXXV, σ. 75-76. Stockholm.

Poursat 1989: Poursat J.C., *Fonction et usage des sceaux en Crète à l' époque des premiers palais: Quelques remarques*, CMS Beiheft 3, *Fragen und Probleme der Bronzezeitlichen Ägäischen Glyptik*, Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium 5-7. September 1985, Berlin 1989, σ. 219-224.

Poursat 1990: Poursat J.C., *Hieroglyphic Documents and Sealings from Mallia, Quartier Mu: A Functional Analysis*. ASSA 25-29 *Aegaeum* 5 (1990), σ. 26-31, +

Poursat et al. 1999: Poursat J.Cl. , *Mallia Padiados*, στο CMS II 6, *Die Siegelabrücke von Aj. Triada und anderen zentral und ostkretischen Fundorten*, σ. 189-197.

Preka - Alexandri 1989: Preka - Alexandri K. "Seal Impressions from Titani, a Hellenistic Metropolis of Thesprotia» στο T. Hackens, G. Moucharte (επιμ.) , *Technology and Analysis of Ancient Gemstones*, Ravello, November 13-16, 1987 (1989), σ. 163-172

Preka - Alexandri 1993: Preka - Alexandri K. «A first presentation of the three recent excavations in Thesprotia - Epirus- Greece. στο P. Cabanes (επιμ.) *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' Antiquité II*, Actes du IIe Colloque interanational de Clermont - Ferrand (25-27 Octobre 1990) De Boccard Paris 1993, σ. 103-109.

Preka - Alexandri 1996: Preka - Alexandri K., *A group of inscribed Seal impressions of Thesprotia, Greece* στο M-F Boussac & A. Invernizzi (επιμ.) *Archives et Sceaux du Monde Hellénistique: Archivi e Sigilli nel Mondo Ellenistico*, Torino, Villa Gualino, 13-16 Gennaio 1993., *BCH Suppl.* 29, σ. 365-70. Athens: École Française d' Athènes. σ. 195-198.

Preka - Alexandri & Stoyas 2011: Preka _ AlexandriK. & StoyasY "Economic and Socio-Political Glimpses from Gitanain Thesprotia : The Testimony of

Stamped Amphora Handles, Coins and Clay Sealing στο J.-L. Lamboley, M.P. Castiglioni (επιμ.) *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' Antiquité V. Actes du Ve colloque international de Grenoble (8-11 octobre 2008) II* (2011), σ. 663-683.

Privitera 2010: Privitera S. *I granai del re. " I immagazzinamento centralizzato delle derrate a Creta tra il XV e il XIII secolo a.C.* (Padua 2010).

Raja 2015: Raja R., "Staging "private" religion in Roman "public" Palmyra. The role of the religious dining tickets (banqueting tesserae)" στο: Clifford Ando / Jörg Rüpke (επιμ.), *Public and Private in Ancient Mediterranean Law and Religion*. Βερολίνο, Μόναχο, Βοστώνη, 2015, σ. 165-186.

<https://books.google.gr/books?id=aw5fCAAQBAJ&pg=PT151&lpg=PT151&dq=tesserae+from+Palmyra&source=bl&ots=W5x3SfWnbV&sig=W8IFCB6uQgPSRDw-zceizp2uaj0&hl=el&sa=X&ved=0CD8Q6AEwBWoVChMIj4bPm6iVyQIVSEIUCh3UnQw1#v=onepage&q=tesserae%20from%20Palmyra&f=false>
[τελευταία επίσκεψη 25 Νοεμβρίου 2015\)](#)

Redissi 1999: REDISSI T., 1999., Étude des empreintes de sceaux de Carthage. In F. RAKOB (ed), *Karthago III. Die deutschen Ausgrabungen in Karthago*, Mainz am Rhein. 4-92

Rehak, & Younger 1995: Rehak, P., & Younger J.G., "A Minoan roundel from Pyrgos, Southeastern Crete", *Kadmos* 34, 81-102

Rehak & Younger 1998: Rehak, P., & Younger J.G., "Review of Aegean Prehistory VII: Neopalatial Final Palatial and Postpalatial Crete" *AJA* 102, 91-173.

Rehak & Younger 2000: Rehak, P., & Younger J.G., "Minoan and Mycenaean Administration in the Early Late Bronze Age: An Overview", στο M. Perna (επιμ.) *Administrative Documents in the Aegean and their near Eastern Counterparts*, Proceedings of the International Colloquium, Naples, 29 February – 2 march 1996, Turin, 277—301.

Reich 1970: Reich J., " The Date of the Hieroglyphic Deposit at Knossos" *AJA* 74, 406-408.

Relaki 2009: Relaki M. "Rethinking Administration and Seal use in Third Millennium Crete", *Creta Antica* 10/11, 2009, σ. 353 - 372.

Renard 2001: Renard J. "À propos des scellés de la Maison des Tuiles de Lerne", *KTÈMA* 2001, σ. 13-19.

Rougemont 2009: Rougemont F. ,Contrôle économique et administration à l' époque des palais mycéniens (fin Ier millénaire av. J. C.) *BEFAR* 332.

Rostovtzeff 1905: Rostovtzeff M., "Interprétation des tessères en os" *Revue Archéologique* 5, 1905, σ. 110-124.

Rostovtzeff 1932: Rostovtzeff, "Seleucid Babylonia, Bullae and Seals of Clay with Greek Inscriptions" Yale Classical Studies III, 1932, p.p. 1-114, πιν. I-XI

Rubensohn 1907: Elephantine Papyri, Berlin 1907.

Sackett et. al. 1966: Sacket L.H., Hankey, V., Howell, R.J., Jacobsen, T.W. and Popham M.R., Prehistoric Euboea: Contributions toward a Survey" *BSA* 61 (1966), σ. 33-112.

Shaw-Shaw 1996: Shaw J.W. – Shaw M.C. Kommos I. The Kommos Region and Houses of the Minoan Town 2: The Minoan Hilltop and Hillside Houses (Princeton 1996).

Salinas 1883: Salinas, A., στο *Notizie degli Scavi di Antichità* 1883, 288-314.

Sbonias 1995: Sbonias K. „Frühkretische Siegel: Ansätze für eine Interpretation der sozial-politischen Entwicklung auf Kreta während der Frühbronzezeit.*BAR International Series* 620, 1995.

Sbonias 1999: Sbonias K., Social Development, Management of Production, and Symbolic Representation in Prepalatial Crete, στο Chaniotis A. From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of ancient Crete. Stuttgart 1999, σ. 25-51.

Sbonias 2010: Sbonias K., "Diversity and Transformation. Looking for Meanings in the Prepalatial Seal Consumption and Use" στο W. Müller (επιμ.), *Die Bedeutung der monoischen und Mykenischen Glyptik, CMS Beiheft 8*, Gebr. Mann Verlag, Berlin, σ. 349-362.

Schoep 1999 b: Schoep I., The origins of writing and administration on Crete" *OJA* 18,3 (1999) σ. 265-276.

Schoep 1996: "Towards an Interpretation of Different Levels of Administration in Late Minoan IB Crete" *Aegean Archaeology* 3, Warsaw, 75-85

Schoep 1996/1997: Sealed Documents and Data Processing in Minoan Administration: A Review Article, *Minos* 31/32, 1996/1997. 401-415

Schoep 1997: Schoep, I. "Context and Chronology of Linear A Administrative Documents" *Aegean Archaeology* 2, 1995 [1997] Warsaw, 29-65.

Schoep 1998 a: "Towards an Interpretation of Different Levels of Administration in Late Minoan IB Crete" *Aegean Archaeology* 3, Warsaw, 75-85.

Schoep 1998 b: Schoep, Ilse., "Sealed Documents and Data Processing in Minoan Administration: A Review Article" *Minos* 31-32, 1996-1997 (1998), 401-415

Schoep 1999 a: Schoep I., "Tablets and territories? Reconstructing Late Minoan IB political geography through undeciphered documents, *AJA* 103, 201-221.

Schoep 1999 b: Schoep I., "The origins of writing and administration on Crete" *OJA* 18.3 (1999) σ. 265-276

Shoep 2000: Shoep I., «Private Administration on Minoan Crete?» Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Α3 (Ηράκλειο 2000), 211-217.

Schoep 2001 a: "Managing the hinterland: The rural concerns of urban administration" στο K. Branigan (επιμ.) *Urbanism in the Aegean Bronze Age* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 5): Sheffield 2001, σ. 87-102.

Schoep 2001 b: Schoep, I., "Some notes on the "Hieroglyphic" Deposit from Knossos", *SMEA* 43/1 (2001), 143-158.

Schoep 2002a: Schoep I., "The State of the Minoan Palaces or the Minoan Palace-State" *AEAEUM* 23. Monuments of Minos, 15-33.

Schoep 2002b, Schoep I., *The administration of Neopalatial Crete. A Critical Assessment of the Linear A Tablets and their Role in the Administrative Process*, *Minos* Suppl. 17 (Salamanga 2002)

Schoep 2004: Schoep, Isle, "Dual Emergence: Evolving Heterarchy, Exploding Hierarchy." Στο *Emergence of Civilization Revisited*, 21-37.

Schoep 2005: "The Socio-economic Context of Seal Use and Administration at Knossos." Στο *Knossos: Palace, City, State*, 283-93, 2005

Schoep 2006: Schoep I., "Assessing Socio-political complexity at MM II Malia, Πεπραγμένα 8' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001, Ηράκλειο 2006, τ. Α 1, σ. 165-176., ιδιαιτέρως σελ. 171-173

Seyrig 1940: Seyrig H., "Cachets d' archives publiques de quelques villes de la Syrie romaine". *MUSJ* 23 (1940), 85-107

Shelmerdine 1985: Shelmerdine C. W. *The Perfume Industrie of Mycenaean Pylos*, Göteborg 1985.

Shelmerdine 1997a: Shelmerdine C., W., "Workshops and Record Keeping in the Mycenaean World", στο *Laffineur and Betancourt (επιμ.) TEXNH Aegaeum* 16 (1997), σ. 387-395.

Shelmerdine 1997b: Shelmerdine C., W., "Review of Aegean Prehistory VI. The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland" *AJA* 101, 537-585.

Shelmerdine 1998-99: Shelmerdine C., W. "The southwestern department at Pylos" στο Bennet & Driessen (επιμ.) σ. 309-337.

Shelmerdine 2010: Shelmerdine C., W., "Pylos sealings and sealers" στο Carlier P., De Lamberterie Ch., Egetmeyer M., Guileux N., Rougemont F., Zurbach J. (επιμ.), *Études mycéniennes* 2010. Actes du XIII e colloque international sur les textes égéens (Sèvres, Paris, Nanterre, 20-23 Septembre 2010, σ. 383-402.

Shelton 2002/2003: K. Shelton, *Open and Ready for Business: The Excavations at Petsas House and the LH III A 2 Period at Mycenae* BICS 47, 2004, 181 κ.ε.

Siron 2017: Siron N., *Témoigner et convaincre. Le dispositif de vérité dans les discours judiciaires de l' Athènes classique*, Thèse de Doctorat Paris 1, 2017.

Snodgrass 2000: Snodgrass A.M. , *The Dark Age of Greece*, New York 2000 (2^η έκδοση)

Soles 1991: Soles J. S. " The Gournia Palace", *AJA* 95, 17-78.

Soles 2002: Soles J.S. "A central Court at Gournia?", στο *Monuments of Minos*, 123-132.

Soles & Davaras 1994: Soles J.S. & Davaras C., *Excavations at Mochlos, 1990-1991*, *Hesperia* 63, αρ. 4 (1994), σ. 391-436.

Spier 1990: Spier J., *Emblems in Archaic Greece*, BICS 37, 1990, 107-129.

Spyropoulos 1975: Spyropoulos Th. G. "Excavation of Part of the Mycenaean Palace (Kadmeion) of Thebes" στο Spyropoulos & Chadwick, *The Thebes Tablets II*, MINOS Suppl. 4 1975, 9-81.

Still 1995: Still M.C.W., *1995 Roman Lead Sealings*, University college London PHD disertation.

Taylor 1981: W.D. Taylor, *Well Built Mycenae. The Helleno-British Excavation within the Citadel at Mycenae 1959-1969. Fascicule 1: The Excavations* (Warminster 1981).

Tegyey 1984: Tegyey I., "The Northeast Workshop at Pylos" στο Palaima Th.G. & Shelmerdine C.W. (επιμ.), *Pylos Comes Alive. Industry and Administration in a Mycenaean Palace*, *AJA* 89, 1984, 65-79.

Thompson 1943: Thompson G. "Small objects from the Pnyx. Seal Impressions" *Hesperia Suppl.* 7, σ. 104-108.

Touchais 1998: BCH 122 (1998, σ. 969, εικ. 313 (για το σφράγισμα της Γαύδου)

Tournavitou 1995: Tournavitou I. "The Ivory Houses" at Mycenae, *BSA Suppl.* 24

Treuil et al 1996: Treuil, R., Darque, P., Poursat, J-Cl., Touchais, G., *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου*, (μετάφραση Ο. Πολυχρονοπούλου & Α. Φιλίππα – Touchais), Εκδόσεις Καρδαμήτσα, Αθήνα 1996.

Tsipopoulou Hallager 1996 β: Tsipopoulou M., Hallager E., «A New Hieroglyphic Archive from Petras Siteia», *Kadmos* 35, 1996, 164-167.

Tsipopoulou – Hallager 2010: An Hieroglyphic Archive at Petras, Siteia. Monographs of the Danish Institute at Athens, 9, Αθήνα 2010.

Tzigounaki 2001: Tsigounaki A.,: " A propos de l' administration minoenne à l' époque des premiers palais crétois", *Modalités du contrôle économique dans le monde Minoen et dans le monde Mycénien*, Journées Egéennes 1999, Nanterre, CNRS-PARIS 1 PANTHEON SORBONNE-PARIS X, *Ktèma* 26, 2001, 39-44.

Vandorpe 1996: Vandorpe K., Seals in and on the Papyri of Greco-Roman and Byzantine Egypt, στο M-F. Boussac & A. Invernizzi, *Archives et Sceaux du monde hellénistique* Torino 13-16 Ιαν. 1993. *BCH Suppl.* 29, De Boccard, Paris 1996.σ. 231-256.

Ventris & Chadwick 1973: Ventris M. & Chadwick J., *Documents in Mycenaean Greek*, second edition, Cambridge, 1973.

Virlouvet 1995: Virlouvet C. *Tessera Frumentaria. Les procédures de distribution du blé public à Rome à la fin de la République et au début de l' Empire*. Bibliothèque des Écoles Françaises d' Athènes et de Rome, 286, 1995

Vlasaki – Hallager 1995: Vlasaki, M., & Hallager E., "Evidence for Seal Use in Pre-palatial Western Crete". Στο *Sceaux minoens et mycéniens*, ed. Ingo Pini & Jean-Claude Poursat, 251-270, CMS Beiheft

Walberg 1981: Walberg, G., " The Date of the "Archivio di Cretule", *Studien zur minoischen und helladischen Glyptik. Beiträge zum 2. Marburger Siegel-Symposium* 1978 (1981), 241-49.

Walberg 1990: Walberg G., "The Finds in the sealing Deposit at Phaistos and Minoan Administration", *Aegaeum* 6 1990. Σ. 26-27.

Walberg 1996/1997: Walberg G. "Two new Nodules from the Lower Terraces at Midea", *Minos* 31/32 (1996/1997), σ. 133-134

Walberg 1998 (επιμ.), Walberg G. Excavation on the acropolis of Midea . Results of the Greek-Swedish Excavations Vol. I-I The Excavations on the Lower Terraces 1985-1991

Walberg 1998a: Walberg G., “The stratigraphy “ στο Walberg 1998, σ. 18-35.

Walberg 1998b: Walberg G., “Summary” ,στο Walberg 1998, σ. 175-178.

Watrous & Blitzer 1999: Watrous L.V. & Blitzer H., “The Region of Gournia in the Neopalatial Period”, στο *Meletemata* vol. III, 905-909.

Weingarten 1983a: Weingarten J., “Two Incribed Sealings from Zakro” *Kadmos* 22, 107-109

Weingarten 1983b: Weingarten J., “The use of the Zakro Sealings”, *Kadmos* 22 (1983), 6-13.

Weingarten 1983c:Weingarten J., The Zakro Master and his Place in Prehistory, *SIMA* Pocket-book 26, Göteborg.

Weingarten 1986 a: Weingarten J.,Some unusual minoan clay nodules, *Kadmos* XXV (1986), 1-21

Weingarten 1986 b: The sealing structures of Minoan CreteI: MMII Phaistos to the destruction of the palace of Knossos. *OJA* 5 (3), 279-98.

Weingarten 1987a: WeingartenJ., “Seal-use at LM IB Ayia Triada: a Minoan Elite in ActionI. Administrative Considerations” *KADMOS* XXVI, 1987, σ. 1-43.

Weingarten 1987b: Weingarten J., “Some unusual Minoan clay nodules. Addendum” *Kadmos* 26, σ. 38-42.

Weingarten 1988a: «The sealing structures of Minoan CreteII: MM II Phaistos to the destruction of the palace of Knossos. Part II: The evidence from Knossos until the destruction of the palace». *OJA* 7 (1), 1-25.

Weingarten 1988 b : Weingarten, J., “Seal-use at LM IB AyiaTriada: A Minoan Elite in Action, II: Aesthetic Considerations”. *Kadmos* 27: 89-114,1988.

Weingarten 1989 a: Weingarten J. , Old and New Elements in the Seals and Sealings of the Temple Repositories, Knossos, στο R. Laffineur (επιμ.) *Transition: Le monde égéen du Bronze moyen au Bronze recent.* *Aegaeum* 3, Liège 1989, 39-52.

Weingarten 1989 b: Weingarten J. “ The nodule, a Sealing and a Seal” *BSA* 84 (1989) σ. 438-442.

Weingarten 1990 a: Weingarten J., “More unusual Minoan clay nodules: Addendum II”, *Kadmos* 29, 16-23.

Weingarten 1990b: Weingarten J., “Three Upheavals in Minoan Sealing Administration: Evidence for Radical Change” στο ASSA, 105-120 Crete: the evidence of seals and sealings” στο *Bronze Age Trade in the Mediterranean*, N.H. Gale (ed), Jonsered 1991, 303 ff. SIMA 90, 303-324

Weingarten 1991:Weingarten, J, “Late Bronze Age Trade within Crete: the evidence of seals and sealings” στο *Bronze Age Trade in the Mediterranean*, N.H. Gale (ed), Jonsered 1991, 303 ff. SIMA 90, 303-324. B., σ. 307

Weingarten 1992α: Weingarten J., “The multiple sealing system of Minoan Crete and its possible antecedents in Anatolia” *OJA* 11, 1992, 25-37.

Weingarten 1992β: Weingarten J., «Old and New Elements in the Seals and Sealings of the Temple Repository, Knossos” Transition. Le monde égéen du Bronze moyen au Bronze récent. Actes de la deuxième rencontre égéenne internationale de l’Université de Liège, 19-20 Avril 1988. *Aegaeum* 3 (1989), 46.

Weingarten 1994α: Weingarten J., “Sealings and sealed documents at Bronze Age Knossos. “ στο D. Evely, H. Hughes-Brook & N. Momigliano (επιμ.), *Knossos. A Labyrinth of history*, Oxford 1994, 171-188.

Weingarten 1994β: Weingarten J., «Two sealing studies in the Middle Bronze Age I. Karahöyük II Phaistos”, *Archives before Writing, International Colloquium*, Oriolo Romano 1991, Roma 1994, 261-305, εικ. 17, πιν. 9-11.

Weingarten 1994γ: J. Weingarten, “Seal-Use and Administration in the South-West Basement Area at Knossos”. BSA

Weingarten 1995: Weingarten J., “Sealings studies in the Middle Bronze Age III: the Minoan hieroglyphic deposits at Mallia and Knossos” στο W. Müller (επιμ.) *Sceaux minoens et mycéniens, IVe Symposium International, 10-12 Septembre 1992, Clermont-Ferrand* . CMS Beiheft 5, Βερολίνο 285-311.

Weingarten 1997a: Weingarten J., “Another look at Lerna: an EH IIB trading post?” *OJA* 16, 147-166.

Weingarten 1997 b: Weingarten, J., “The Sealing Bureaucracy of Mycenaean Knossos: The Identification of Some Officials and Their Seals,” στο J. Driessen& A. Farnoux (ed), *La CrèteMycénienne: Actes de la Table Ronde internationale organisée par l’ Ecolefrançaise d’ Athènes* (Athènes, 25-28 Mars 1991) *BCH Suppl.* 30. 1997, 517-535.

Weingarten et al. 1999: Weingarten J., Crouwel J.H. Prent M., Vogelsang –Eastwood G., “Early Helladic Sealings from Geraki in Lakonia. Greece”, *OJA* 18 (4) 1999 .

Weingarten 2000a: Weingarten, J., “Lerna:Sealings in a Landscape” in Administrative documents in the Aegean and their Near Eastern Counterparts, Massimo Perna (ed), 103-124, Turin Paravia Scriptorium.

Weingarten 2000b:Weingarten J., “Early Helladic II Sealings from Geraki in Lakonia: Evidence for Property, Textile Manufacture and Trade” στο Minoisch – Mykenische Glyptik. Stil, Ikonographie, Funktion, CMS Beiheft 6 Berlin, 2000, σ. 317-329.

Weingarten et al. 2011:J.Weingarten , S. Macveagh Thorne, M. Prent and J. H. Crouwel, “More Early Helladic sealings from Geraki in Lakonia, Greece”, *OJA* 30 (2011), σ. 131-164.

Weingarten 2014: Weingarten J., “Some Early unstamped sealings from EM IIB Palaikastro ,ΠεπραγμέναΙ΄ΔιεθνούςΚρητολογικούΣυνεδρίου, 2011 (2014), σ. 403-408.

Wiener 1999: Wiener M.H. “Present Arms/Oars/Ingots: Searching for Evidence of Military or Maritime Administration in LM IB” στο *Polemos*, τομ. II, σ. 411-423.

Wilson 1994: Wilson D.E. “Knossos before the palaces: an overview of the Early Bronze Age” στο Evely D., H. Hughes-Brock & N. Momigliano (επιμ.) , *Knossos: a Labyrinth of History. Papers Presented in Honour of Sinclair Hood*. London, British School at Athens, 1994, σ. 23-44.

Younger 1989: “Bronze Age Aegean Seals in their Middle Period (ca.1725-1550 B.C.) στο R. Laffineur (επιμ.) Transition, le monde égéen du Bronze moyen au Bronze récent, Actes de la 2e Rencontre égéenne internationale de l’ Université de Liège 18-20 Avril 1988, *Aegaeum* 3, Liège, Université de Liège 1989.

Yule 1978: “On the Date of the Hieroglyphic Deposit at Knossos” *Kadmos* 17, 1-7.

Yule 1980: *Early Cretan Seals: A Study of Chronology*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 4, Mainz.

Zachos 1986: Zachos K., Ayios Dhimitrios: An Early Helladic Settlement in Ancient Triphylia, στο R. Hägg & D. Konsola (επιμ.) *Early Helladic Architecture and Urbanisation*, SIMA LXXVI (1986), Göteborg, σ. 29 -36.

Zachos 1987: Zachos, Ayios Dhimitrios. A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnesus: The Neolithic and Early Helladic Periods, Ph. D. Dissertation Boston University 1987 (University Microfilms 8704824)

Zavvou 2011-2012: Zavvou E. "Early Helladic Laconia after the time of H. Waterhouse and R. Hope Simpson" *Pharos, Journal of the Netherlands Institute at Athens* XVIII.2 (2011-2012), σ. 1-37.

Zoppi 1996: Zoppi C., 1996. Le cretule di Selinunte. In A. INVERNIZZI, M.F. BOUSSAC (eds), *Archives etsceaux du monde hellénistique. Archivi e sigillinelmondoellenistico* (Torino Villa Gualino 13-16 gennaio 1993) (=BCH Sullp. 29). Torino, 327-340.

Zwierlein 2007: Zwierlein Diehl, Er., *Antike Gemmen und ihr Nachleben*, Berlin 2007.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

- A.1.1. Παραδείγματα σφράγισης θυρών και δοχείων
A.1.2. Δισκοειδές σφράγισμα αντικειμένου. (CMS II 6, πιν. 3).
A.1.3. Σφραγίσματα ξύλινων βυσμάτων (CMS II 6, πιν. 5).
A.1.4. Σφράγισμα πώματος αγγείου (stopper). (CMS II 6, πιν. 5).
A.1.5. Αποτυπώματα χειλέων αγγείων σε πήλινα σφραγίσματα (CMS II 6, σ. 371, εικ. 22)
A.1.6. Αποτυπώματα πλεκτών αντικειμένων σε πήλινα σφραγίσματα. CMS II 8, σ. 35, εικ. 6, a-e.
A.1.7. Σφραγίσματα πωμάτων αγγείων (stopper). (CMS II 6, σ. 373, εικ. 23)
A.1.8. Σφραγίσματα πωμάτων αγγείων (stopper). που διατηρήθηκαν στη θέση τους (Panagiotopoulos 2014, εικ. 46)
A.1.9. Αποτυπώματα σχοινιών και ξύλινων βυσμάτων σε πήλινα σφραγίσματα (CMS II 6, σ. 375, εικ. 24).
A.1.10. Σφράγισμα πώματος αγγείου (Hallager & Hallager 2016, σ. 390, εικ. 29)
A.1.11. Nodus με πυραμιδοειδή πίσω επιφάνεια (CMS II 6, σ. 331, αρ. 280/HM Giam 3095)
A.1.12. Nodus σε σχήμα πυραμίδας με δύο σφραγιστικά αποτυπώματα (CMS II 6, 76/HMs 571)
A.1.13. Θολωτοί και δισκοειδείς noduli (Hallager)
A.1.14. α. Δισκοειδής nodulus. Πλευρική όψη. (CMS II 7, 277, Tab. 4)
A.1.14. β. Δισκοειδής nodulus. Τομή. (CMS II 7, 277, Tab. 4)
A.1.15. α. Noduli με θολωτή ράχη. Όψη ράχης. (CMS II 6, 397, Tab. 6)
A.1.15. β. Noduli με θολωτή ράχη. Τομή. (CMS II 6, 397, Tab. 6)
A.1.16. α. Nodus με κωνοειδή πίσω επιφάνεια. Όψη της πίσω επιφάνειας. (CMS II 6, 397, Tab. 6)
A.1.16. β. Nodus με κωνοειδή πίσω επιφάνεια. Τομή. (CMS II 6, 397, Tab. 6)
A.1.17. α. Nodus με αετωματική πίσω επιφάνεια. Όψη πίσω επιφάνειας. (CMS II 6, 397, Tab. 6)
A.1.17. β. Nodus με αετωματική πίσω επιφάνεια. Τομή. (CMS II 6, 397, Tab. 6)
A.1.18. α. Πυραμιδόσχημος Nodus. Άνω επιφάνεια και τομή. (CMS II 6, 398, Tab. 7)
A.1.18. β. Πυραμιδόσχημος Nodus. Παραλλαγή Αγ. Τριάδας (CMS II 6, 398, Tab. 7).
A.1.19. α. Nodus με πυραμιδοειδή πίσω επιφάνεια. Όψη πίσω επιφάνειας. (CMS II 6, 398, Tab. 7)
A.1.19. β. Nodus με πυραμιδοειδή ράχη. Τομή. (CMS II 6, 398, Tab. 7)
A.1.20. α. Nodus με ράχη σε σχήμα τετράεδρης πυραμίδας. Όψη ράχης. (CMS II 6, 398, Tab. 7)
A.1.20. β. Nodus με ράχη σε σχήμα τετράεδρης πυραμίδας. Τομή. (CMS II 6, 398, Tab. 7)
A.1.21. Μυκηναϊκοί noduli (Panagiotopoulos 2014, σ. 115, εικ. 47)
A.1.22. Δισκίο
A.1.23. Υποκατηγορίες και παραλλαγές δισκίων. (Hallager 1996, I, σ. 6)
A.1.24. Δισκίο με ένα σφραγιστικό αποτύπωμα. (CMS II 6, 399, πιν. 8)
A.1.25. Δισκίο με δύο σφραγιστικά αποτυπώματα. Σύνηθες σχήμα. (CMS II 6, 399, πιν. 8)
A.1.26. Δισκίο με έξι σφραγιστικά αποτυπώματα. (CMS II 6, 399, πιν. 8)
A.1.27. Δισκίο με δύο σφραγιστικά αποτυπώματα. Παραλλαγή με έντονη ρινοειδή προεξοχή. (CMS II 6, 399, πιν. 8)
A.1.28. Δισκίο με ορθογώνιο περίγραμμα και τρία σφραγιστικά αποτυπώματα. (CMS II 6, 399, πιν. 8)
A.1.29. Μηνοειδές σφράγισμα με θολωτή/κυρτή κάτω πλευρά. (CMS II 8, πιν. 4 . HMs 179)
A.1.30. Μηνοειδές σφράγισμα με επίπεδη κάτω πλευρά. CMS II 8, πιν. 4 (HMs 206)
A.1.31. Μηνοειδές σφράγισμα με επίπεδη πλευρά ιδιαίτερου τύπου με τέσσερα σφραγιστικά αποτυπώματα. .CMS II 8, πιν. 4 (HMs 172)
A.1.32. Μηνοειδές σφράγισμα με επίπεδη κάτω επιφάνεια από τον Αποθέτη ιερογλυφικών Τεκμηρίων του ανακτόρου των Μαλίων (CMS II 6, 171,172 (HM pin 1042)
A. 1. 33. Σφράγισμα με επίπεδη βάση . Κάθετος δίσκος. .(α: CMS II 7, 274, Tab. 1/ β: Hallager M.R. I, 23, fig.2)
A. 1. 34. Σφράγισμα με επίπεδη βάση . Κάθετος δίσκος. Αετωματική παραλλαγή. (CMS II 6, σ. 395, πιν.4).
A. 1. 35. Σφράγισμα με επίπεδη βάση . Κάθετος δίσκος. Παραλλαγή αετωματικού τύπου με οξυγώνια κορυφή (CMS II 7, 274, Tab. 1
A. 1. 36. Σφράγισμα με επίπεδη βάση . Κάθετος δίσκος. Παραλλαγή αετωματικού τύπου με αμβλυγώνια κορυφή ((CMS II 6, σ. 395, πιν.4)
A. 1. 37. Σφράγισμα με επίπεδη βάση. Πυραμίδα. με τρία σφραγιστικά αποτυπώματα. CMS II 6, 395, Tab. 4)
A. 1. 38. Σφράγισμα με επίπεδη βάση. Πυραμίδα. με ένα σφραγιστικό αποτύπωμα. (CMS II 6, 395, Tab. 4)
A. 1. 39. Σφράγισμα με επίπεδη βάση. Πυραμίδα. Παραλλαγή με πέντε σφραγιστικά αποτυπώματα. CMS II 6, 395, Tab. 4)
A. 1. 40. Σφραγίσματα με επίπεδη βάση από την Αίθουσα των Πινακίδων των Αρμάτων (Room of the Chariot Tablets) CMS II 8,, σ. 43. εικ. 11.a.b.
A. 1. 41. Κατάταξη σφραγισμάτων με επίπεδη βάση κατά E. Hallager (1996 I, σ. 23, εικ. 2)
A. 1. 42 Σφράγισμα με επίπεδη βάση. Οριζόντιος δίσκος.
A.1.43 Σφράγισμα με επίπεδη βάση. Οριζόντιος δίσκος. Επικλινής παραλλαγή (CMS II 7, 274, Tab. 1)
A. 1. 44. Σφράγισμα με επίπεδη βάση. Οριζόντιος δίσκος. Παραλλαγή με δεύτερο σφραγιστικό αποτύπωμα. .(α: CMS II 7, 274, Tab. 1/ β: Hallager 1996, I, 23, fig.2)
A.1.45. Κωνοειδές σφράγισμα με μία οπή ανάρτησης. (CMS II 6, σ. 392, πιν. 1)
A.1.46. Σφράγισμα με μία οπή ανάρτησης και αετωματική πίσω επιφάνεια. (CMS II.6, σ. 393 πιν. 2)
A.1.47. Σφράγισμα με μία οπή ανάρτησης και αετωματική πίσω επιφάνεια. Παραλλαγή με οξύ ελλειπτικό περίγραμμα. (CMS II.6, σ. 393 πιν. 2)
A.1.48. Σφράγισμα με μία οπή ανάρτησης σε σχήμα πυραμίδας. (CMS II.6, σ. 392. πιν. 1)

- A.1.49. Σφράγισμα με μία οπή ανάρτησης σε σχήμα πυραμίδας. Παραλλαγή με θολωτή βάση. (CMS II.6, σ. 392. πιν. 1)
- A.1.50. Σφράγισμα με μία οπή ανάρτησης και πυραμιδοειδή πίσω επιφάνεια (CMS II.6, σ. 393. πιν. 2)
- A.1.51. Σφράγισμα με μία οπή ανάρτησης και πυραμιδοειδή πίσω επιφάνεια. Παραλλαγές με αμβλυγώνιο και οξυγώνιο προφίλ. (CMS II.6, σ. 393. πιν. 2)
- A.1.52. Σφράγισμα με μία οπή ανάρτησης και θολωτή πίσω επιφάνεια (CMS II 6, σ. 393, πιν. 2)
- A.1.53. Σφράγισμα με μία οπή ανάρτησης και θολωτή πίσω επιφάνεια. CMS II 7, σ. 276, πιν. 3)
- A.1.54. Σφραγιστικά αποτυπώματα προερχόμενα από την ίδια σφραγιστική επιφάνεια (KH 3) σε σφραγίσματα με δύο οπές (επάνω) και σφραγίσματα με μία οπή (κάτω). (Hallager 1996 I, σ. 160, εικ. 60).
- A. 1. 55. Κατηγορίες πήλινων σφραγισμάτων Κρητικής Ιερογλυφικής Γραφής (Hallager 2015, σ. 142, εικ. 1).
- A. 1. 56. Αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές και αετωματική πίσω επιφάνεια (CMS II 7, σ. 275, πιν. 2)
- A. 1. 57. Αναρτημένα σφραγίσματα με δύο οπές και αετωματική πίσω επιφάνεια. Παραλλαγή με θολωτή πίσω επιφάνεια (CMS II 7, σ. 275, πιν. 2)
- A. 1. 58. Δισκοειδές αναρτημένο σφράγισμα με δύο οπές (CMS II 7, σ. 275, πιν. 2)
- A. 1. 59. Πρισματικό αναρτημένο σφράγισμα με δύο οπές και τρία σφραγιστικά αποτυπώματα. (CMS II 7, σ. 275, πιν. 2)
- A. 1. 60. Πρισματικό αναρτημένο σφράγισμα με δύο οπές. Παραλλαγή με δύο σφραγιστικά αποτυπώματα. (CMS II 7, σ. 275, πιν. 2)
- A. 1. 61. Αναρτημένο σφράγισμα με δύο οπές και ανοιχτή πίσω επιφάνεια. Διακρίνεται η επιφάνεια με το σφραγιστικό αποτύπωμα. (CMS II 7, σ. 275, πιν. 2)
- A. 1. 62. Αναρτημένο σφράγισμα με δύο οπές και ανοιχτή πίσω επιφάνεια. Διακρίνεται η επιφάνεια με τα αποτυπώματα του νήματος. (CMS II 7, σ. 275, πιν. 2)
- A. 1. 63 Σφραγίσματα με δύο οπές και ανοιχτή πίσω επιφάνεια από την Κνωσό (CMS II 8, σ. 57, εικ. 18)..
- A. 1. 64. (από: Panagiotopoulos 2014, σ. 111, εικ. 44).
- A.1.65. Σφράγισμα συνδυασμού (Panagiotopoulos 2014, σ. 115, εικ. 47).
- A.1.66 Σφράγισμα συνδυασμού με αποτύπωμα πλεγμένου αντικειμένου. CMS II 8, πιν. 7 (HMs 277)
- A.1.67 Σφράγισμα συνδυασμού με αποτύπωμα επίπεδης επιφάνειας. . CMS II 8, πιν. 7 (HMs 379)
- A.1.68. Σφράγισμα συνδυασμού με αποτύπωμα επίπεδης επιφάνειας. Σφηνοειδής παραλλαγή. CMS II 8, πιν. 7 (HMs 254)
- A.1.69. Σφραγίσματα συνδυασμού. A. Panagiotopoulos 2014, σ. 109, εικ. 40
- A.1.70. Σφραγίσματα συνδυασμού (Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 12, εικ. 1)
- A.1.71. Σφραγίσματα συνδυασμού. Hallager 2015, σ. 145, εικ. 4.4.)
- A.2.1. Λέρνα. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων. (Peperaki 2004, σ. 215, εικ. 12.1.)
- A.2.2.. Η θέση των πύλων στο δωμάτιο DM. (Heath-Wiencke 1969, σ. 503, εικ. 1.)
- A.2.3.
- α. Σφραγιστικό αποτύπωμα πήλινου πηνίου. Δωμάτιο CA.
- β. Σφραγιστικό αποτύπωμα σε σφράγισμα χείλους αγγείου. Δωμάτιο CA.
- γ-στ. Σφραγιστικά αποτυπώματα σε σφραγίσματα χείλων πύλων. Δωμάτιο DM.
- A.2.4. Σφραγιστικά αποτυπώματα και πήλινα σφραγίσματα από την *Οικία των Κεράμων*.
- A.2.5 Συνδυασμός σφραγιστικών αποτυπωμάτων. (CMS V, 109,100) .*Οικία των Κεράμων*
- A.2.6. Συνδυασμός σφραγιστικών αποτυπωμάτων. (CMS V, 44,45) . Δωμάτιο DM
- A.2.7. Λέρνα. Η προτεινόμενη από την Heath -Wiencke χρονολόγηση των φάσεων της Λέρνας. (από Heath - Wiencke 2000, σ. 656)
- A.2.8. Γεράκι. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων (Weingarten et al. 2011, σ. 134, εικ. 3).
- A.2.9. Γεράκι. Βόρειο τμήμα ακρόπολης. Θέση πήλινων σφραγισμάτων / ανά σφραγίδα Weingarten 2000, σ. 318, εικ. 2.
- A.2.10. Γεράκι. Υπόγειος χώρος. (Weingarten et al. 2011, σ. 136, εικ. 4.)
- A.2.11. Γεράκι. Αποτυπώματα υφάσματος σε πήλινο σφράγισμα (Weingarten 2000, σ. 324, εικ. 9)
- A.2.12. Γεράκι. Πήλινα σφραγίσματα 327, εικ. 12 a-f.
- A.2.13. Πετρί. Δωμάτιο A-1 (Kostoula 2000, σ. 136, εικ. 1b)
- A.2.14. Πετρί. Τμήματα πήλινων σφραγισμάτων διατηρημένων σε αμφορείς. (Kostoula 2000, σ. 139, εικ. 2,α-β)
- A.2.15. Πετρί. Σφραγιστικό αποτύπωμα στην επιφάνεια επαφής του σφραγίσματος με το σφραγιζόμενο αντικείμενο. (Kostoula 2000, σ. 140, εικ. 3,α)
- A.2.16. Πετρί Γεωμετρικά μοτίβα σφραγιστικών αποτυπωμάτων. (Kostoula 2000, σ. 143, εικ. 5,α-ε)
- A.2.17 Επανάληψη σφραγιστικών αποτυπωμάτων στο ίδιο σφράγισμα (Κωστούλα 2006 εικ. 5)
- A.2.18 Σφραγιστικό αποτύπωμα με παράσταση αιγοειδούς που θηλάζει το μικρό του. (Kostoula 2000, σ. 145, εικ. 6b.)
- A.2.19. Ακοβίτικα. Πρωτοελλαδικά κτήρια. Hagg & Konsola σ. 14, εικ. 14
- A.2.20. Ακοβίτικα. Σφραγιστικό αποτύπωμα και αποτυπώματα αντικειμένου στην πίσω επιφάνεια του σφραγίσματος (CMS VS. 1A ,381)
- A.2.21. Πήλινα σφραγίσματα Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από την Πελοπόννησο.
- A.2.22. Πήλινα σφραγίσματα Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τα νησιά του Αιγαίου.
- A.2.23. Πήλινα σφραγίσματα Προανακτορικής περιόδου από την Κρήτη.
- A.2.24. Άγιος Δημήτριος Τριφυλλίας.

- A.3.1. Ανάκτορο Φαιστού. Παλαιοανακτορική περίοδος. Δωμάτιο 25 – Αποθέτης σφραγισμάτων. (Preziosi & Hitchcock 1999, εικ. 35).
- A.3.2. Ανάκτορο Φαιστού. Με μαύρο χρώμα δηλώνονται τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Παλαιοανακτορικής περιόδου και με κόκκινο η θέση του Προπύλου. (Αλεξίου 1964, πιν.ΛΑ')
- A.3.3. Το ανάκτορο της Φαιστού. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων (CMS II 5, σ. 293, εικ. 1)
- A.3.4. Ανάκτορο Φαιστού. Δωμάτια LI και LV. (Hallager 1996 I, σ. 67, εικ. 24).
- A.3.5. Σφραγίσματα με αποτυπώματα *quasi identical* σφραγίδων.
- A.3.6. Φαιστός. Πήλινα σφραγίσματα από το δωμάτιο 25.
- A.3.7. Συνοικία Μ (*Quartier Mu*). (CMS II 6, σ. 193, εικ. 4)
- A.3.8. Μάλια. Συνοικία Θ (*Quartier Theta*). Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων. (CMS II 6, σ. 192, εικ. 3)
- A.3.9. Μάλια. Συνοικία Μ (*Quartier Mu*)
α,β: Σφραγιστικά αποτυπώματα
γ. Σφραγιστικό αποτύπωμα σε μηνοειδές σφράγισμα
δ. Σφράγισμα ξύλινου βύσματος με σφραγίσματα ιερογλυφικής σφραγίδας.
- A.3. 10. Μάλια. Πήλινα σφραγίσματα ΒΑ του ανακτόρου (CMS II 6, σ. 195, εικ. 6)
- A.3.11. Μοναστηράκι. Τοπογραφικό σχέδιο. (Monastiraki III, pl.1.)
- A.3.12. Μοναστηράκι. Νότιος τομέας. Αρχείο. Διακρίνεται η κεκλιμένη άνοδος. (Monastiraki ΠΑ, εικ. III.1)
- A.3.13. Μοναστηράκι. Ανατολικός τομέας. Θέσεις εύρεσης σφραγισμάτων. (Monastiraki III, πιν. XIIα.)
- A.3.14. Μοναστηράκι. Νότιος τομέας. Αρχείο. Η θέση των σφραγισμάτων (Monastiraki II Α, εικ. III.42)
- A.3.1.5. Συνδυασμοί σφραγιστικών αποτυπωμάτων *quasi identical* σφραγίδων στη Φαιστό και το Μοναστηράκι. (Tzizouaki 2001, σ. 41, εικ. 1)
- A.3.16. Πετράς. ΒΔ γωνία ανακτορικού συγκροτήματος. Αρχείο. (Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 232, εικ. 80)
- A.3.17. Πετράς. ΒΔ γωνία ανακτορικού συγκροτήματος. Σχεδιαστική αναπαράσταση του αρχείου. (Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 232, εικ. 81)
- A.3.18. Σφραγιστικά αποτυπώματα από το αρχείο του Πετράς. Στο άνω τμήμα της εικόνας εικονίζονται οι εσωτερικές σφραγίδες και στο κάτω οι εξωτερικές. (Tsiropoulou & Hallager 2010, σ. 253, εικ. 99).
- A.3.19. Πετράς. Διασπορά διοικητικών τεκμηρίων. Tsiropoulou & Hallager 2010, εικ. 84.
- A.3.20. Παλαίκαстро. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων (CMS II 6, σ. 276, εικ. 1).
- A.3.21. Σαμοθράκη Μικρό Βουνί. Σφραγιστικά αποτυπώματα.
- A.3.22. Αγία Ειρήνη Κέας. Θέσεις εύρεσης διοικητικών τεκμηρίων (Hallager 1996 I, σ. 46, εικ. 14).
- A.4.1. Παλαίκαстро. Θέσεις εύρεσης των *nooduli*. (Hallager 1996 I, σ. 63, εικ. 22)
- A.4.2. Παλαίκαстро. Κτήριο 5. (Mac Gillivray et al. 1991, σ. 124, εικ. 2.)
- A.4.3. Παλαίκαстро. Σφραγιστικό αποτύπωμα σε *nodulus*. (CMS VS 1B, 341)
- A. 4.4. Πύργος Μύρτου. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων. (CMS II 6, σ. 259, εικ. 1)
- A.4.5. Γουρνιά. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων (CMS II 6, σ. 172, εικ. 1)
- A.4.6. Σκλαβόκαμπος. Έπαυλη. Θέση εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων. (CMS II 6, σ. 301, εικ. 1)
- A.4.7. Τύλισος. Οικία Α. Θέση εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων. (Hazzidakis 1934, σχέδιο VI)
- A.4.8. Μάλια. Ανάκτορο. Θέση εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων. (CMS II 6, σ. 190, εικ. 1)
- A.4.9. Μάλια. Οικία Ε. Θέση εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων. (CMS II 6, σ. 191, εικ. 2)
- A.4.10. Μάλια. Συνοικία Ν. *Quartier Nu*. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων. (CMS II 6, σ. 194, εικ. 5)
- A.4.11. Αγία Τριάδα. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων. (CMS II 6, σ. 4, εικ. 1)
- A. 4.12.. Κάτω Ζάκρος. Ανάκτορο. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων. (CMS II 7, σ. XVII, εικ. 3)
- A.4.13. Κάτω Ζάκρος. Το ανάκτορο και η οικία Α. (CMS II 7, σ. XVI, εικ. 1)
- A.4.14.α. Κάτω Ζάκρος. Οικία Α. Θέση εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων (CMS II 7, σ. XVI, εικ. 2)
- A.4.14.β. Κάτω Ζάκρος. Σφραγιστικοί τύποι. (από Karnava 2019, σ. 189, εικ. 104)
- A.4.24. Θήρα. Ακρωτήρι. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων, σφραγίδων και άλλων ενσφραγιστών αντικειμένων. (Karnava 2019, σ. xvii).
- A.4.25. Θήρα. Ακρωτήρι. Ζεύγη σφραγίδων που διακρίνονται στα σφραγίσματα με επίπεδη βάση.(Karnava 2019, εικ. 108)
- A.4.26. Θήρα Ακρωτήρι. Σφραγιστικό αποτύπωμα που εντοπίζεται επίσης στην Αγία Τριάδα και τον Σκλαβόκαμπο.
- A.4.27. Σφραγίσματα με επίπεδη βάση από το Ακρωτήρι. (Karnava 2019, σ. 101, εικ. 53)
- A.4.28. Θήρα. Ακρωτήρι. Δωμάτια Δ 18 α και β. (CMS V S.3, σ. 568. εικ. 1 a-b).
- A.4.29. Κοινά σφραγιστικά αποτυπώματα σε διαφορετικές θέσεις. (Karnava 2019, σ. 193, εικ. 106).
- A.4.30. Πύλος. Χώροι εύρεση πήλινων σφραγισμάτων (από Pini et. al. 1997)
- A. 4.31. Πύλος. Το αρχείο. (Panagiotopoulos 2014, σ. 60. εικ. 7).
- A. 4.32. Πύλος Βορειοανατολικό Κτήριο. (Panagiotopoulos 2014, σ. 61 εικ. 8).
- A. 4.33. Πύλος. Βορειοανατολικό κτήριο. Δωμάτιο 98. Θέσεις εύρεσης σφραγισμάτων (Panagiotopoulos 2014, σ. 63, εικ. 9).
- A.4.34. Βορειοανατολικό κτήριο. Σχέσεις γραφένων και υπευθύνων σφράγισης.(Panagiotopoulos σ. 201, εικ. 58).
- A.4.35. Πύλος. Αποθήκη Οίνου. (*Wine Magazine*), Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων (Panagiotopoulos 2014, σ. 67, εικ. 10).
- A.4.36. Πύλος. Αποθήκη Οίνου (*Wine Magazine*), Δωμάτιο 105. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων. (Panagiotopoulos 2014, σ. 67, εικ. 11).
- A.4.37. Μυκήνες. Οι θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων και τα είδη των σφραγισμάτων

- (Panagiotopoulos 2014, σ. 73, εικ. 15)
- A.4.38. Μυκίνες. Το *Θρησκευτικό Κέντρο*. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων (Panagiotopoulos 2014, σ. 75, εικ. 16).
- A.4.39. Μυκίνες. Οικία των Ειδώλων. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων (Panagiotopoulos 2014, σ. 75 εικ. 17).
- A.4.40. Οικία των Κιώνων. (Panagiotopoulos 2014, σ. 76 εικ. 19).
- A.4.41. Μυκίνες. Συνοικία Λαδεμπόρου (Ivory House). Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων. (Panagiotopoulos 2014, σ. 78, εικ. 20)
- A.4.42. Μυκίνες. Οικία Π. Λόφος Παναγίας. Θέση εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων (Panagiotopoulos 2014, σ. 79, εικ. 21)
- A.4.43. Μυκίνες. Οικία Πέτσα. (από Φλούδα 2006, εικ. 74).
- A.4.44.α. Θήβα. Τοπογραφικός χάρτης με τα σημεία της ανασκαφικής έρευνας του μυκηναϊκού ανακτόρου. (Αραβαντινός 2013, σ. 151, εικ. 1)
- A.4.44.β. Θήβα. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων (Panagiotopoulos 2014, σ. 70, εικ. 12)
- A.4.45. Θήβα. Ανεσκαμμένα τμήματα του κεντρικού συγκροτήματος του μυκηναϊκού ανακτόρου. (Αραβαντινός 2016, σ. 230, σχ.2)
- A.4.46. Μιδέα. Ακρόπολη. Θέσεις εύρεσης σφραγισμάτων. (Panagiotopoulos 2014, σ. 81, εικ. 22)
- A.4.47. Μιδέα. Μέγαρο. Δωμ. VII. Θέση εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων (από Demakopoulou et al. 1997-1998 (εικ. 95)
- A.4.48. Μιδέα. Δυτική Πύλη. Θέση εύρεσης σφραγίσματος. (Demakopoulou et al. 2002, εικ. 42).
- A.4.49. Μιδέα. Δυτική Πύλη. Πήλινο σφράγισμα με παράσταση αράχνης και *supra sigillum* επιγραφή. (από Demakopoulou et al. 1997-1998: εικ. 20).
- A.4.50. Τίρυνθα. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων (από Panagiotopoulos 2014, σ. 82, εικ. 25)
- A.4.51. Μενελάειον (από Panagiotopoulos 2014, σ. 82, εικ. 26)
- A.4.52. Άγιος Βασίλειος Λακωνίας. Το οικοδομικό συγκρότημα του ανακτόρου και η θέση εύρεσης του 'αρχείου". (Βασιλογάμβρου 2013, σ. 105, εικ. 2)
- A.5.1. Κνωσός. ΠΜ II περίοδος. Οικία κάτω από την Δυτική αυλή του ανακτόρου.
- A.5.2. Πήλινα σφραγίσματα από την Κνωσό (ΠΜ -ΜΜ περίοδος)
- A.5.3. Κνωσός, South Front House.
- A.5.4.Κνωσός. Ανάκτορο. Πήλινα σφραγίσματα Προανακτορικής και Παλαιονακτορικής περιόδου (σχέδιο)
- A.5.5. Αποθέτης Ιερογλυφικών τεκμηρίων.
- A.5.6. Πήλινα σφραγίσματα από τον Αποθέτη Ιερογλυφικών Τεκμηρίων.
- A.5.7. Θέσεις εύρεσης σφραγισμάτων Νεοανακτορικής Περιόδου. Σχέδιο
- A.5.8. Τα Θησαυροφυλάκια του Ιερού. (σχέδιο)
- A.5.9. Πήλινα σφραγίσματα από τα Θησαυροφυλάκια του Ιερού.
- A.5.10 Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων Μυκηναϊκής εποχής
- A.5.11. Προέλευση πήλινων σφραγισμάτων Μυκηναϊκής Εποχής (Panagiotopoulos 2014, εικ. 42)
- A.5.12.α. Κνωσός. Μικρό Ανάκτορο
- A.5.12.β. Μικρό Ανάκτορο. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων
- A.5.13. Κνωσός. Πήλινα σφραγίσματα εκτός ανακτόρου.
- A.5.14. Κνωσός. Οπλοθήκη. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων.
- A.5.15. Σφραγιστικά αποτυπώματα σε μυκηναϊκά σφραγίσματα της Κνωσού
- A.5.16. Κνωσός. Μυκηναϊκή Εποχή. Κοινά σφραγιστικά αποτυπώματα και γραφείς στο ανάκτορο και τα κτήρια γύρω από αυτό (Panagiotopoulos 2014, εικ. 60)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

- B. 1. Σφράγισμα παπύρου τύπου 1. (Posner 1972, σ. 124, c.)**
- B.2.α. Σφράγισμα παπύρου τύπου 2. (Zwierlein 2007, σ. 6, εικ. 1.)**
- B.2.β.** Παραδείγματα διατηρημένων παπυροκυλίνδρων που διατηρούν τους ρύπους με τα αποτυπώματα των σφραγίδων από την Ελεφαντίνη
- B.2.γ.** Σφραγίσματα παπύρων τύπου 2 από τις συλλογές του Νομισματικού Μουσείου . Το τρίτο προέρχεται από δημόσια σφραγίδα
- B.3. Συγγραφαί εξαμάρτυροι. Διαδικασία σφράγισης (Vandorpe 1996, σ. 232-233, εικ. Α1-7.)
- B.4.α. Θέσεις αναγραφής ονομάτων συμβαλλομένων και μαρτύρων. Παράδειγμα με τρεις ρύπους. Vandorpe 1996, σ. 234, εικ. Β.
- .B.4.β. Θέσεις αναγραφής ονομάτων συμβαλλομένων και μαρτύρων. Παράδειγμα με δύο ρύπους. Vandorpe 1996, σ. 235, εικ. C.
- .B.5. *Scriptura interior* με σφραγίδα συμβολαιογράφου. (Vandorpe 1996, σ. 236, εικ. D.)
- B.6. Σφράγισμα παπύρου. Τύπος 3. (Herbert 2013, σ. 214. αρ. ZB 8)
- B.7. Σφράγισμα παπύρου τύπου Untersiegelung (Herbert 2013, σ. 214, αρ. ZB 5)
- B.8. Δίπτυχο. (Vandorpe 1996, σ. 240, εικ. E.)
- B.9. Παραδείγματα "εκμαγειών" νομισμάτων σε πηλό.
- B. 10. "Μήτρα" ρωμαϊκού νομίσματος (αντωνινιανού). NM 244/2005.
- B.11. Θέσεις εύρεσης συνόλων σφραγισμάτων παπύρων (ρύπων) στον Ελλαδικό χώρο.

- B. 12.** Καλλίπολις. Η οικία IV. (Πάντος 1985, πιν...)
- B.13.** Καλλίπολις. Η συγκέντρωση των πήλινων σφραγισμάτων στο κέντρο του αρχείου. (Πάντος 1985, σχ.1)
- B.14.** Πήλινα σφραγίσματα Καλλιπόλεως.
- B. 15.** Δήλος. Οικία των Σφραγισμάτων. (Delos 2010, ένθετο III)
- B. 16.α.** Δήλος. Σφράγισμα από την Οικία των Σφραγισμάτων με έξι σφραγιστικά αποτυπώματα.. Δύο από αυτά προέρχονται από την ίδια σφραγίδα. (Boussac 1988, εικ. 22).
- B.16.β.** Δήλος. Οικία των Σφραγισμάτων. Σφραγιστικό αποτύπωμα που διατηρεί τα ίχνη του “δεσίματος” του σφραγιδολίθου. (Boussac 1988, εικ. 38).
- B. 16.γ.** Δήλος. Οικία των Σφραγισμάτων. Συνδυασμοί σφραγιστικών αποτυπωμάτων. (Boussac 1988, εικ. 25 a,b,c,)
- B. 17.** Δήλος. Δενδροδιάγραμμα, στο οποίο αναφέρονται συνδυασμοί σφραγιστικών αποτυπωμάτων σε δείγμα σφραγισμάτων που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές των ετών 1974-1975. (Boussac 1996, σ. 523, εικ. B)
- B. 18.α.** Δήλος. Σφραγιστικά αποτυπώματα με παράσταση Ηρακλή (αρ. Ηρ 124 και Ηρ 125). Boussac 1996, πιν. 103, εικ. 7 και 8.
- B. 18.β.** Δήλος/ Σφραγιστικά αποτυπώματα στα οποία διακρίνεται η φθορά της σφραγίδας. (Boussac 1996, πιν. 103, εικ. 9 a,b, και 10).
- B. 19.α.** Δήλος. Οικία των Σφραγισμάτων. Σφραγιστικό αποτύπωμα με παράσταση Απόλλωνα τοξότη και σημιακή επιγραφή. (Boussac 1988, εικ.30b)
- B. 19.β.** Δήλος. Οικία των Σφραγισμάτων. Σφραγιστικό αποτύπωμα με παράσταση Ηρακλή και επιγραφή ΒΟΗΘ[ΟΣ] ; στο πεδίο αριστερά (Boussac 1988, εικ.45b)
- B. 20. α.** Δήλος. Σαραπίο Γ. Βωμός. (Brun-Siard 2010, εικ. 1)
- B. 20. β.** Δήλος. Σαραπίο Γ. Γραφική αναπαράσταση του βωμού. (Brun-Siard 2010, εικ. 4)
- B.20.γ.** Δήλος Παραστάσεις πήλινων σφραγισμάτων Σαραπιείου Γ (Brun-Siard 2010, εικ. 7b, 29b, 32b και 33b).
- B. 21. α.** Γίτανα. Κτήριο Α. (Preka & Stoyas 2011, σ. 672, εικ. 10).
- B. 21.β.** Γίτανα. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων (1-5) Πρέκα 1996, πιν. 40, εικ. 1)
- B. 21.γ.** Γίτανα. Κτήριο Α. (ΑΔ 1989, σ. 303, σχ. 4)
- B.22.** Γίτανα. Σφραγιστικό αποτύπωμα με το όνομα της πόλης ΓΙΤΑΝΑ. (Πρέκα 1996, πιν. 40, εικ. 3)
- B.23.** Παραστάσεις σε πήλινα σφραγίσματα των Γιτάνων. (Preka-Alexandris 1989, σ. 170-171, εικ. 8-15)
- B. 24.** Πέλλα. Η Αγορά της πόλης. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων. (Ακαμάτης και Ακαμάτης 2012, σ. 623, πιν. 1/β)
- B.25.** Πέλλα. Πήλινο σφράγισμα με την επιγραφή ΠΕΛΛΗΣ ΠΟΛΙΤΑΡ[ΧΩΝ]. (Ακαμάτης 1999, σ. 39, εικ. 13)
- B. 26.** Πέλλα. Πήλινα σφραγίσματα από το δημόσιο αρχείο. (Προέλευση φωτογραφιών: Ακαμάτης κ.α. σ. 103-105).
- B. 27.** Πέλλα. Το κτήριο του αρχείου. (Ακαμάτης ΕΑΜΘ 6 (1992/1995) σ. 116, εικ. 3).
- B. 28.** Πήλινο σύμβολο σφραγισμένο με όνομα Αθηναίου στρατιωτικού αξωματούχου (Kroll & Mitchel 1980, πιν. 14, εικ. 15)
- B.29.** Πήλινο σύμβολο που βρέθηκε στην Χαλκίδα
- B.30.** Πήλινο σύμβολο με διπλά γράμματα από την Κάρυστο. (Σβορώνος 1905, σ. 325, πιν. IX, εικ. 7).
- B. 31.α,β,γ.** Πήλινα σύμβολα με παράσταση ανδρικής γενειοφόρου κεφαλής προερχόμενης από την ίδια σφραγίδα. Τα δύο πρώτα προέρχονται από τις συλλογές του Νομισματικού Μουσείου, το τρίτο είναι ανασκαφικό εύρημα από την Πνύκα.
- B.32.α.** Πήλινα σύμβολα, στα οποία τα γράμματα διαμορφώνονται με απλές γραμμές.
- B.32.β.** Πήλινα σύμβολα, στα οποία τα γράμματα διαμορφώνονται με διπλές γραμμές.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

- A.1.1. Αντιστοιχία ονομασιών πήλινων σφραγισμάτων.
- A.1.2. Τύποι σφραγισμάτων Λέρνας (κατά Wiencke CMS V1)
- A.1.3. Κατηγορίες σφραγισμάτων Φαιστού κατά Fiandra
- A.1.4. Σφραγίσματα με μία οπή. Αντιστοιχία όρων.
- A.1.5. Γεωγραφική διασπορά κατηγοριών πήλινων σφραγισμάτων κατά την Εποχή του Χαλκού.
- A.1.6. Τα είδη των πήλινων σφραγισμάτων της Εποχής του Χαλκού και η χρήση που τους αποδίδεται
- A.1.7. Χρονολογική εξέλιξη πήλινων σφραγισμάτων κατά την Εποχή του Χαλκού

- A.3.1. Συνοικία M (*Quartier Mu*) . Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων.
- A.3.2. Σαμοθράκη. Μικρό Βουνί. Πήλινα σφραγίσματα

- A.4.1.1. Παλαίκαστρο. Πήλινα σφραγίσματα Νεοανακτορικής περιόδου.
- A.4.1.2. Πύργος Μύρτου. Πήλινα σφραγίσματα.
- A.4.1.3. Γουρνιά. Πήλινα σφραγίσματα.
- A.4.1.4. Σφραγιστικά αποτυπώματα σε σφραγίσματα του Σκλαβοκάμπου και παράλληλά τους σε άλλες θέσεις.
- A.4.1.5. Σκλαβοκάμπος. Πήλινα σφραγίσματα.
- A.4.1.6. Τύλισος. Πήλινα σφραγίσματα.
- A.4.1.7. Μάλια- Ανάκτορο. Αποθέτης Ιερογλυφικών τεκμηρίων.
- A.4.1.8. Μάλια. Οικία Ε. Πήλινα σφραγίσματα Μετανακτορικής περιόδου.
- A.4.1.9. Μάλια. Συνοικία M (*Quartier Mu*). Πήλινα Σφραγίσματα Μετανακτορικής περιόδου.
- A.4.1.10. Μάλια. Συνοικία N (*Quartier Nu*). Πήλινα σφραγίσματα Μετανακτορικής περιόδου.
- A.4.1.11. Μάλια. Περιοχή ΒΑ Ανακτόρου.
- A.4.1.12.i. Αγία Τριάδα. *Noduli*.
- A.4.1.12.ii. Αγία Τριάδα. Σφραγίσματα αντικειμένων.
- A.4.1.12.iii. Αγία Τριάδα. Δισκία
- A.4.1.12.iv. Αγία Τριάδα. Σφραγίσματα με επίπεδη βάση.
- A.4.1.12.v. Αγία Τριάδα. Σφραγίσματα με μία οπή ανάρτησης.
- A.4.1.12.vi. Αγία Τριάδα. Σφραγίσματα με δύο οπές ανάρτησης.
- A.4.1.13. i. Χανιά. Πήλινα σφραγίσματα οδού Κατρέ.
- A.4.1.13.ii. Χανιά. Πήλινα σφραγίσματα πλατείας Αγίας Αικατερίνης.
- A.4.1.13.iii. Χανιά. Καστέλλι. Πήλινα σφραγίσματα.
- A.4.1.14.i. Ζάκρος. Πήλινα σφραγίσματα από το ανάκτορο.
- A.4.1.14.ii. Ζάκρος. Οικία Α. Πήλινα σφραγίσματα.

- A.4.2. Θήρα. Ακρωτήρι. Πήλινα σφραγίσματα.

- A.4.4.1. Πύλος. Πήλινα σφραγίσματα εντός ανακτόρου
- A.4.4.2. Πύλος. Πήλινα σφραγίσματα εκτός ανακτόρου
- A.4.4.2.i. Πύλος. Υπεύθυνοι σφράγισης που σφραγίζουν περισσότερα του ενός σφραγίσματα
- A.4.4.3. Πήλινα σφραγίσματα Μυκηνών ανά χώρο εύρεσης
- A.4.4.4. Θήβα. Πήλινα σφραγίσματα
- A.4.4.5. Μιδέα. Πήλινα σφραγίσματα.
- A.4.4.6. Τίρυνθα. Πήλινα σφραγίσματα.

- A.5.1. Κνωσός. Πήλινα σφραγίσματα ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ ΙΙ περιόδου
- A.5.2. Κνωσός. Αποθέτης Ιερογλυφικών Τεκμηρίων.
- A.5.3. Ανατολική κρύπτη Θησαυροφυλακίων του Ιερού (*Eastern Temple Repository*)
- A.5.4. Κνωσός. Νεοανακτορικά πήλινα σφραγίσματα
- A.5.5. Κνωσός. Πήλινα σφραγίσματα Μυκηναϊκής Εποχής. Δυτική Πτέρυγα. Βόρειος και Νότιος Τομέας Ανακτόρου.
- A.5.6. Κνωσός ανατολική πτέρυγα
- A.5.7. Κνωσός. Μικρό Ανάκτορο.
- A.5.8. Κνωσός. Πήλινα σφραγίσματα εκτός ανακτόρου.

- B.1. Σύνολα πήλινων σφραγισμάτων κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων από τα παράλια της Μεσογείου και την Εγγύς Ανατολή
- B.2. Συνδυασμοί σφραγίδων πήλινων συμβόλων Νομισματικού Μουσείου

ΧΑΡΤΕΣ

Χάρτης 1. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων Πρώιμης Εποχής του Χαλκού

Χάρτης 2. Παλαιοανακτορική περίοδος. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων

Χάρτης 3. Κρήτη. Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων.

Χάρτης 4. Θέσεις εύρεσης πήλινων σφραγισμάτων Μυκηναϊκών χρόνων